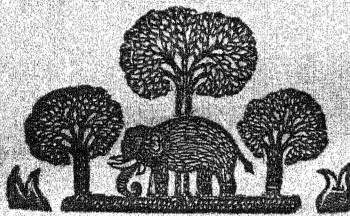

अष्टाङ्गहृदयसंहिता ।

श्रीमद्वाग्भटविरचिता ।

वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण
संस्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे च ।

सरस्वती निस्रयाः ॥ ७ ॥

मुद्रित दिगाः क्रमात् ।

५ नः समैः समैः ॥ ८ ॥

প্রকাশক শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর
২ নং ব্রহ্মনাথমজুমদারেরস্ট্রীট।
প্রিন্টার শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়
৫৫ নং পঞ্চানন্দবোম্বের লেন।

अष्टाङ्गहृदयसंहितायाम् ।

सूत्रस्थानम् ।

रागादिरोगान् सततानुषक्तानशेषकायप्रसृतानशेषान् ।
शौक्लकमोहारतिदान् जघान यो पूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥१॥

अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति आहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

आयुष्कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ २ ॥

ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।

सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽन्निपुत्रादिकान् सुनीन् ॥३॥

तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्वाणि तेनिरे ।

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णंभ्यः प्रायः सारतरोच्चयः ॥ ४ ॥

क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसंचेपविस्तरम् ।

कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ॥ ५ ॥

अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता ।

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ॥६॥

विकृताऽविकृता देहं भ्रन्ति ते वर्तयन्ति च ।

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधीमधोर्ध्वसंश्रयाः ॥७॥

वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ।

तेर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निः समैः समः ॥ ८ ॥

कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ।
 शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणैव विषक्रिनेः ॥ ८ ॥
 तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ।
 समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निन्द्या द्विदोषजाः ॥ १० ॥
 तत्र रूचो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ।
 पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवम् ॥ ११ ॥
 स्निग्धः शीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः ।
 संसर्गः सन्निपातश्च तद्वित्रिचयकोपतः ॥ १२ ॥
 रसासृज्जांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।

सप्त द्रव्याः

सला मूत्रशक्तत्सेदादयोऽपि च ॥ १३ ॥
 वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ।
 रसाः स्वादुश्चलवणतिक्तोषणकषायकाः ॥ १४ ॥
 षट् द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहाः ।
 तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम् ॥ १५ ॥
 कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ।
 शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ॥ १६ ॥
 उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ।
 त्रिधा विपाकी द्रव्यस्य स्वादुश्चकटुकामकः ॥ १७ ॥
 गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः ।
 गुणाः ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः ॥ १८ ॥
 कालार्थकर्मणां योगा हीनमिथ्यातिमात्रकाः ।
 सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥ १९ ॥
 रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।
 निजागन्तुविभागेन तत्र रोगा द्विधा स्मृताः ।
 तेषां कायसरोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ॥ २० ॥

रजस्तमश्च मनसो ह्यौ च दोषाबुदाहृतौ ।
 दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेताथ रोगिणम् ॥ २१ ॥
 रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयासिभिः ।
 भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ॥ २२ ॥
 जाङ्गलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोत्प्लवणम् ।
 साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ २३ ॥
 क्षणादिव्याध्ववस्था च कालो भेषजयोगकृत् ।
 शोधनं शमनञ्चेति समासादौषधं द्विधा ॥ २४ ॥
 शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ।
 वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ २५ ॥
 घीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् ।
 भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ॥ २६ ॥
 चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ।
 दक्षस्तोऽर्यात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिभिषक् ॥ २७ ॥
 बहुकल्पं बहुगुणं सम्पन्नं योग्यमौषधम् ।
 अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परिचारकः ॥ २८ ॥
 आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ।
 सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ॥ २९ ॥
 अमर्मगोऽल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ।
 अतुल्यद्रव्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसम्पदि ॥ ३० ॥
 ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ।
 शास्त्रादिसाधनः कच्छः सङ्करे च ततो गदः ॥ ३१ ॥
 शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासादिपर्यये ।
 अनुपक्रम एव स्यात् स्थितोऽत्यन्तविपर्यये ॥ ३२ ॥
 औत्सुक्यमोहारतिकृद्दृष्टरिष्टोचनाशनः ।
 त्यजेदात्तं भिषग्भूपैर्दिष्टं तेषां द्विषं द्विषम् ॥ ३३ ॥

हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ।
 चण्डं शोकातुरं भीरुं कतघ्नं वैद्यमानिनम् ॥ ३४ ॥
 तन्मस्यास्य परञ्चातो वक्ष्यतेऽध्यायसंग्रहः ।
 आयुष्कामदिनर्त्तीहारोगानुत्पादनद्रवाः ॥ ३५ ॥
 अन्नज्ञानान्नसंरक्षामात्राद्रव्यरसाश्रयाः ।
 दोषादिज्ञानतद्भेदतच्चिकित्साद्युपक्रमः ॥ ३६ ॥
 शुद्ध्यादिस्नेहनस्वेदरेकास्थापननावनम् ।
 धूमयण्डूषट्कसेकटसियन्त्रकशस्तकम् ॥ ३७ ॥
 शिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्निकर्मकाः ।
 सूत्रस्थानमिमिऽध्यायास्त्रिंशत् शरीरमुच्यते ॥ ३८ ॥
 गर्भावक्रान्ति तद्व्यापदङ्गमर्मविभागिकम् ।
 विक्कतिर्द्रुतजं षष्ठं

निदानं सार्वरोगिकम् ॥ ३९ ॥

ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यर्शोऽतिसारिणाम् ।
 मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रव्याद्युदरस्य च ॥ ४० ॥
 पाण्डुकुष्ठानिलार्त्तानां वातास्रस्य च षोडश ।
 चिकित्सितं ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि ॥ ४१ ॥
 वमौ मदात्ययेऽर्शःसु विशि हौ हौ च मूर्त्रिते ।
 विद्रवौ गुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु ॥ ४२ ॥
 कुष्ठश्चित्रानिलव्याधिवातास्त्रेषु चिकित्सितम् ।
 द्वाविंशतिरिमिऽध्यायाः कल्पसिद्धिरतःपरम् ॥ ४३ ॥
 कल्पो वमेर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्वस्तिकल्पना ।
 सिद्धिर्वस्थापदां षष्ठो द्रव्यकल्पोऽत उत्तरम् ॥ ४४ ॥
 बालोपचारे तद्गघौ तदग्रहे हौ च भूतगौ ।
 उन्मादेऽथ स्मृतिभ्रंशे हौ हौ वर्त्मसु सन्धिषु ॥ ४५ ॥
 क्रमो लिङ्गनाशेषु त्रयो हौ हौ च सर्वगौ ।

कर्णनासामुखशिरोव्रणे भग्ने भगन्दरे ॥ ४६ ॥
 ग्रन्थगादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग् द्वयम् ।
 विषे भुजङ्गे कीटेषु मूषकेषु रसायने ॥ ४७ ॥
 चत्वारिंशोऽनपत्यानामध्यायो बीजपोषणः ।
 इत्यध्यायशतं विंशं षड्भिः स्थानैरुदीरितम् ॥ ४८ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।
 शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः ॥ १ ॥
 अर्कान्यग्रोधस्त्रिदिरकरञ्जककुभादिकम् ।
 प्रातर्भुक्ता च मृद्वयं कषायकटुतिक्तकम् ॥ २ ॥
 भक्षयेद्दन्तधवनं दन्तमांसान्वाबाधयन् ।
 नाद्यादजोर्णवमथुश्वासकासज्वरार्दितो ॥ ३ ॥
 दण्णास्यपाकहृन्नेत्रशिरःकर्णमयी च तत् ।
 सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्षोस्ततो भजेत् ॥ ४ ॥
 चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मणीभयम् ।
 योजयेत् सप्तरात्रेऽस्मात् स्नावणार्थं रसाञ्जनम् ॥ ५ ॥
 ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभाग्भवेत् ।
 ताम्बूलं क्षतपित्तासरूबीत्कुपितचक्षुषाम् ॥ ६ ॥
 विषमूर्च्छामदार्त्तानामपथ्यं शोषिणामपि ।
 अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ॥ ७ ॥
 दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुखदाढ्यकृत् ।
 शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ ८ ॥
 वर्ज्योऽभ्यङ्गः कफयस्तक्षतसंशुध्यजीर्णिभिः ।

लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मेदसः क्षयः ॥ ८ ॥

विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ।

वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णी च तं त्यजेत् ॥ १० ॥

अर्धशक्त्या निषेच्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः ।

शीतकाले वसन्ते च मन्दमेव ततोऽन्यदा ॥ ११ ॥

तं कृत्वाऽनुसुखं देहं मर्दयेच्च समन्ततः ।

दृष्ट्वा क्षयः प्रथमको रक्तपित्तं श्मश्रुः क्लमः ॥ १२ ॥

अतिव्यायामतः कासो ज्वरच्छर्दिश्च जायते ।

व्यायामजागराध्वस्रोहास्यभाष्यादिसाहसम् ॥ १३ ॥

गजं सिंहं इवाकर्षन् भजन्नतिविनश्यति ।

उद्धर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलापनम् ॥ १४ ॥

स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ।

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानभूर्जाबलप्रदम् ॥ १५ ॥

कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रादृद्धाहपापजित् ।

उष्णास्त्रुनाघः कायस्य परिषेको बलावहः ॥ १६ ॥

तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलद्वत् केशचक्षुषाम् ।

स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ॥ १७ ॥

आश्वानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।

जीर्णं हितं मितं चाद्यान्न वेगानीरयेद् बलात् ॥ १८ ॥

न वेगितोऽन्यकार्थः स्यान्नाजित्वा साध्यसामयम् ।

सुखार्थाः सर्वभूतानां सताः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ १९ ॥

सुखञ्च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् ।

भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः ॥ २० ॥

हिंसास्तेयान्यथा कामं पैशुन्यं परुषानृते ।

सन्निभालापव्यापादमभिध्याद्विपर्ययम् ॥ २१ ॥

पापं कर्मति दशधा कायवाङ्मानसैश्चजेत् ।

अहत्तिव्याधिशोकात्ताननुवर्त्तत शक्तिः ॥ २२ ॥
 आत्मवत् सततं पश्येदपि कोटपिपोलिकम् ।
 अर्चयेद्देवगोविप्रहृद्भवैद्यन्तपातिथीन् ॥ २३ ॥
 विमुखान्नार्थिनः कुर्यान्नावमन्येत कानपि ।
 उपकारप्रधानः स्यादपकारपरैः प्यरौ ॥ २४ ॥
 सम्पद्दिपत्स्वेकमना हेतावीर्येत् फले न तु ।
 काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ॥ २५ ॥
 पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः करुणामृदुः ।
 नैकः सुखो न सर्वत्र विश्रव्यो न च शङ्कितः ॥ २६ ॥
 न कश्चिदात्मनः शत्रुं नात्मानं कस्यचिद्विपुम् ।
 प्रकाशयेन्नापमानं न च निःस्नेहतां प्रभोः ॥ २७ ॥
 जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति ।
 तं तथैवानुवर्त्तत पराराधनपण्डितः ॥ २८ ॥
 न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ।
 त्रिवर्गशून्यं नारम्भं भजेत्तच्चाविरोधयन् ॥ २९ ॥
 अनुयायात् प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यसाम् ।
 नीचरोमनखश्मश्रुर्निर्मलाऽङ्घ्रि मलायनः ॥ ३० ॥
 स्नानशीलः सुसुरभिः सुवेधोऽनुल्लणोज्ज्वलः ।
 धारयेत् सततं रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधीः ॥ ३१ ॥
 सातपत्रपदत्राणो विचरेत् युगमाब्रह्म ।
 निशि चात्ययिके कार्ये दण्डी मौली सहायवान् ॥ ३२ ॥
 चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मतुषाशुचीन् ।
 नाक्रामेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवोऽपि च ॥ ३३ ॥
 नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्कन्धमभिव्रजेत् ।
 सन्दिग्धनावं वृक्षं नारोहेद् दुष्टयानवत् ॥ ३४ ॥
 नायं व्रतमुखः कुर्यात् क्षुतिहास्यविजृम्भणम् ।

नासिकां न विकुण्ठयान्नाकस्माद्विलिखेद्भुवम् ॥ ३५ ॥

नाङ्गैश्चेष्टेत विगुणं नासीतोत्कटकस्थितः ।

देहवाक्चेतसां चेष्टाः प्राक् श्रमाद्विनिवर्तयेत् ॥ ३६ ॥

नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेन्नक्तं सेवेत न द्रुमम् ।

तथा चत्वरचैत्यान्तश्चतुष्पथसुरालयान् ॥ ३७ ॥

शून्याटवीशून्यगृहशमशानानि दिवापि च ।

सर्वथेक्षेत नादित्यं न भारं शिरसा वहेत् ॥ ३८ ॥

नेक्षेत प्रतप्तं सूक्ष्मदीप्ताभेध्याप्रियाणि च ।

मद्यविक्रयसन्धानदानादानानि नाचरेत् ॥ ३९ ॥

पुरोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान् ।

अनृजुः क्षवथूद्गारकासस्वप्नाच्च मैथुनम् ॥ ४० ॥

कूलच्छायागृहपट्टिदृष्ट्यालदंष्ट्रिविषाणिनः ।

हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः ॥ ४१ ॥

सन्ध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वप्नाध्ययनचिन्तनम् ।

शत्रुसत्रगणाकोर्णगणिकापणिकाशनम् ॥ ४२ ॥

गात्रवक्त्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम् ।

तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥ ४३ ॥

मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ।

आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः ॥ ४४ ॥

अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकोऽर्थं परीक्षकः ।

आर्द्रसन्तानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः ॥ ४५ ॥

स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्व्रतम् ।

नक्तं दिनानि मे यान्ति कथम्भूतस्य सम्प्रति ॥ ४६ ॥

दुःखमाक् न भवत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ।

इत्याचारः समासेन सम्प्राप्नोति समाचरन् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं यशो लोकांश्च शाश्वतान् ॥ ४७ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।
मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।
शिशिरोऽथ वसन्तश्च ग्रीष्मवर्षाशरद्धिमाः ॥ १ ॥
शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।
आदानञ्च तदादत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम् ॥ २ ॥
तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षामार्गस्वभावतः ।
आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः ॥ ३ ॥
तित्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ।
तस्मादादानमार्गं यम्

ऋतवो दक्षिणायनम् ॥ ४ ॥

वर्षादयो विसर्गश्च यद्बलं विस्मज्ययम् ।
सौम्यत्वादत्र सोमो हि बलवान् हीयते रविः ॥ ५ ॥
मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः शान्ततापे महीतले ।
स्निग्धाश्चेद्वाक्त्रलवणमधुरा बलिनो रसाः ॥ ६ ॥
शीतेऽग्न्यं वृष्टिघर्मेऽल्पं बलं मध्यन्तु शेषयोः ।
बलिनः शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रबलोऽनलः ॥ ७ ॥
भवत्यल्पेन्धनो धातून् स पचेद्वायुनेरितः ।
अतो हिमेऽस्मिन् सेवेत स्वाद्वक्त्रलवणान् रसान् ॥ ८ ॥
दैर्घ्यान्निशानामेतर्हि प्रातरिव बुभुक्षितः ।
अवश्यकार्यं सन्भाव्य यथोक्तं शीलयेदनु ॥ ९ ॥
वातघ्नतैलैरभ्यङ्गं मूर्ध्नि तैलं विमर्दनम् ।
नियुञ्जं कुशलैः सार्द्धं पादाघातं च युक्तितः ॥ १० ॥
कषायापहृतस्नेहस्ततः स्नातो यथाविधि ।
कुङ्कुमेन सदर्पेण प्रदिग्धोऽगुरुधूपितः ॥ ११ ॥

रसान् स्निग्धान् पलं पुष्टं गोडमच्छसुरां सुराम् ।
 गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरोत्थविकृतीः शुभाः ॥ १२ ॥
 नवमन्त्रं वसां तैलं शौचकार्यं सुखोदकम् ।
 प्रावाराजिनकौशियप्रवेणीकौचवास्तृतम् ॥ १३ ॥
 उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ।
 युक्त्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणं च सर्वदा ॥ १४ ॥
 पीवरोरुस्तनश्रोणः समदाः प्रमदाः प्रियाः ।
 हरन्ति शीतमुष्णाङ्गो धूपकुङ्कुमयौवनैः ॥ १५ ॥
 अङ्गारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्मचारिणः ।
 शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातु जायते ॥ १६ ॥
 अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।
 तदा हि शीतमधिकं रौच्यं चादानकालजम् ॥ १७ ॥
 कफैश्चितो हि शिशिरे वसन्ते ऽर्कांशुतापितः ।
 हृत्वाऽग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥ १८ ॥
 तीक्ष्णैर्वमननस्यादैर्लघुरूक्षैश्च भोजनैः ।
 व्यायामोद्वर्त्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणमुख्यणम् ॥ १९ ॥
 क्षातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
 मुराण्यवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् ॥ २० ॥
 सहकाररसोन्मिश्रानास्त्राद्य प्रिययार्पितान् ।
 प्रियास्यसङ्गसुरभीन् प्रियानिब्रोत्पलाङ्गितान् ॥ २१ ॥
 सौमनस्यकृतो हृद्यान् वयस्यैः सहितः पिबेत् ।
 निर्गदानासवारिष्टसीधुमार्हीकमाधवान् ॥ २२ ॥
 शृङ्गवेराम्बु साराम्बु मध्वम्बु जलदाम्बु वा ।
 दक्षिणानिलशीतेषु परितो जलवाहिषु ॥ २३ ॥
 अट्टनट्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकान्तिषु ।
 परपुष्टविषुष्टेषु कामकर्मान्तभूमिषु ॥ २४ ॥

विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगन्धिषु ।
 गोष्ठीकथाभिस्त्रिवाभिर्मध्याङ्गं गमयेत् सुखी ॥ २५ ॥
 गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धास्नमधुरांस्यजेत् ।
 तीक्ष्णांशुरतितोक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संचिपतीव यत् ॥ २६ ॥
 प्रत्यहं चोयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्धते ।
 अतोऽस्मिन् पटुकटुस्त्वव्यायामार्ककरांस्यजेत् ॥ २७ ॥
 भजेन्मधुरमेवान्नं लघु स्निग्धं हिमं द्रवम् ।
 सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिङ्घ्यात् सक्तून् सशर्करान् ॥ २८ ॥
 मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहुवारि वा ।
 अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ॥ २९ ॥
 कुन्देन्दुधवलं शालिमश्रीयाज्जाङ्गलैः पलैः ।
 पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवी ॥ ३० ॥
 पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्भाजनस्थितम् ।
 मोचचोचदलैर्युक्तं सान्नं मृण्मयशुक्तिभिः ॥ ३१ ॥
 पटलावासितं चाश्वः सकर्पूरं सुशीतलम् ।
 शशाङ्गकिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत् ॥ ३२ ॥
 ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ।
 अभ्रङ्गषमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु ॥ ३३ ॥
 वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु ।
 सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ॥ ३४ ॥
 कायमाने चित्ते चूतप्रवालफललुम्बिभिः ।
 कदलीदलकङ्कारमृणालकमलोत्पलैः ॥ ३५ ॥
 कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ।
 मध्यन्दिनेऽर्कतापार्तः स्वप्याद्वारागृहेऽथवा ॥ ३६ ॥
 पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्त्रप्रवृत्तोशीरवारिणि ।
 निशाकरकराकीर्णं सौधपृष्ठे निशासु च ॥ ३७ ॥

भासना

स्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ।

निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवासयः ॥ ३८ ॥

जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ।

उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ॥ ३९ ॥

कर्पूरमल्लिका माला हाराः सहरिचन्दनाः ।

मनोहरकलालापाः शिशवः सारिकाः शुकाः ॥ ४० ॥

मृणालवलयाः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ।

जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम् ॥ ४१ ॥

आदानग्लानवपुषामग्निः सन्नोऽपि सोदति ।

वर्षासु दोषैः

दुष्यन्ति तेऽम्बुलम्बास्तुदेऽम्बरे ॥ ४२ ॥

सतुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च ।

भूबाष्पेणास्त्रपाकेन मलिनेन च वारिणा ॥ ४३ ॥

वह्निनैव च मन्देन

तेष्वित्यन्योन्यदूषिषु ।

भजेत् साधारणं सर्वमूषणस्तेजनं च यत् ॥ ४४ ॥

आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रसान् कृतान् ।

जाङ्गलं पिशितं यूषान् मध्वरिष्टं चिरन्तनम् ॥ ४५ ॥

मस्तु सौवर्चलाढ्यं वा पञ्चकोलावचूर्णितम् ।

दिव्यं कौपं शृतं चाग्नौ भोजनं त्वतिदुर्दिने ॥ ४६ ॥

व्यक्तान्नलवणस्नेहं संशुष्कं क्षौद्रवस्त्रघु ।

अपादचारी सुरभिः सततं धूपिताम्बरः ॥ ४७ ॥

हर्म्यपृष्ठे वसेद्वाप्यग्नीतशीकरवर्जिते ।

नदीजलोदमन्याहःस्वप्नायासातपांस्त्यजेत् ॥ ४८ ॥

वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः ।

कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदामयाः ॥ १४ ॥
 शोषो हिष्ठा च कार्थोऽत्र कासश्चा सुतरां विधिः ।
 गुल्महृद्रोगसम्भोहाः श्मश्वसाद् विधारितात् ॥ १५ ॥
 हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः ।
 जृम्भायाः क्षववद्रोगाः सर्वश्चानिलजिद्विधिः ॥ १६ ॥
 पीनसाक्षिशिरोहृद्रुग्मन्यास्तम्भारुचिभ्रमाः ।
 सगुल्माबाष्पतस्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ १७ ॥
 विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकण्डूपाण्डुमयज्वराः ।
 सकासश्वासहृत्तासव्यङ्ग्ययथवी वमेः ॥ १८ ॥
 गण्डूषधूमानाहारान् रुचं भुक्त्वा तदुद्वमः ।
 व्यायामः सुतिरसस्य शस्तं चात्र विरेचनम् ॥ १९ ॥
 सन्धारलवणं तैलमभ्यङ्गार्थं च शस्यते ।
 शक्रात्तत्सवणं गुह्यवेदना श्वयथुर्ज्वरः ॥ २० ॥
 हृद्व्यथा मूत्रसङ्काङ्गभङ्गवद्वशमपण्डताः ।
 ताम्रचूडसुराशालिवस्त्यभ्यङ्गावगाहनम् ॥ २१ ॥
 वस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं भजेत् क्षीरं प्रियाः स्त्रियः ।
 दृष्टशूलार्त्तं त्यजेत् क्षीणं विड्वमं वेगरोधिनम् ॥ २२ ॥
 रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ।
 निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ॥ २३ ॥
 ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यत् प्रकुप्यति ।
 अन्नपानीषधं तत्र युञ्जीतातोऽनुलोमनम् ॥ २४ ॥
 धारयेत् तु सदा वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च ।
 लोभेर्थाद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रियः ॥ २५ ॥
 यतेत च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ।
 अत्यर्थसञ्चितास्ते हि क्रुद्धाः स्युर्जीवितच्छिदः ॥ २६ ॥
 दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति क्षिता लङ्घनपाचनैः ।

ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ २७ ॥
 यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
 रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥ २८ ॥
 भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्वृंहणं क्रमात् ।
 शालिषष्टिकगोधूममुद्गमांसघृतादिभिः ॥ २९ ॥
 हृद्यदीपनभेषज्यसंयोगाद्बुचिपक्तिदैः ।
 साभ्यङ्गोदत्तं नस्नाननिरुहस्नेहवस्तिभिः ॥ ३० ॥
 तथा स लभते शर्म सर्वपावकपाटवम् ।
 धीवर्णेन्द्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः ॥ ३१ ॥
 ये भूतविषवायुग्निक्षतभङ्गादिसम्भवाः ।
 कामक्रोधभयाद्याश्च ते स्युरागन्तवो गदाः ॥ ३२ ॥
 त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतितः ।
 देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्थानुवर्तनम् ॥ ३३ ॥
 अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेष प्रदर्शितः ।
 निजागन्तुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये ॥ ३४ ॥
 शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले ।
 घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु ॥ ३५ ॥
 नित्यं हिताहारविहारसेवी समीच्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
 दाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ३६ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अघातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनम् ।
 तन्व्यक्तारसं स्पृष्टं शीतं लघुस्पृष्टोपमम् ॥ १ ॥
 गङ्गां नभसो भ्रष्टं स्पृष्टं त्वर्केन्दुभारुतैः ।
 हिताहितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ २ ॥

तप्तानां सञ्चितं वृष्टौ पित्तं शरदि कुप्यति ॥ ४८ ॥
 तज्जयाय घृतं तिक्तं विरेकी रक्तमोक्षणम् ।
 तिक्तं स्वादु कषायं च क्षुधितोऽन्नं भजेत्तु ॥ ५० ॥
 शालिमुद्गसिताधात्रीपटोलमधुजाङ्गलम् ।
 तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरग्निभिः ॥ ५१ ॥
 समन्तादप्यहोरात्रमगस्थोदयनिर्विषम् ।
 शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् ॥ ५२ ॥
 नाभिस्थन्दि न वा रूचं पानादिष्वमृतोपमम् ।
 चन्दनोशीरकर्पूरमुक्तास्रग्वसनोज्ज्वलः ॥ ५३ ॥
 सौधेषु सौधधवलां चन्द्रिकां रजनीमुखे ।
 तुषारचारसौहित्यदधितैलवसातपान् ॥ ५४ ॥
 तीक्ष्णमद्यदिवास्त्रप्रपुरोवातान् परित्यजेत् ।
 शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीन् वसन्तेऽन्यान् रसान् भजेत् ॥ ५५ ॥
 स्वादुं निदाघे शरदि स्वादुतिक्तकषायकान् ।
 शरद्वसन्तयो रूचं शीतं घर्मघनान्तयोः ॥ ५६ ॥
 अन्नपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यथा ।
 नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वत्वाधिक्यमृतावृत्तौ ॥ ५७ ॥
 ऋत्वोरन्यादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः ।
 तत्र पूर्वं विधिस्थान्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ।
 असात्मजो हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात् ॥ ५८ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवट् चुधाम् ।
 निद्राकासश्चमश्वासजृम्भाश्चुच्छर्दिरेतसाम् ॥ १ ॥
 अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्त्तरूक्लमाः ।

वातमूत्रशक्तलङ्घनविषमवधदुग्दाः ॥ २ ॥
 स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयौ भोजनानि च ।
 पानानि वस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ॥ ३ ॥
 शक्तः पिण्डिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ।
 ऊर्ध्ववायुः परीकर्त्ता हृदयस्योपरोधनम् ॥ ४ ॥
 मुखेन विट् प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृताः ।
 अङ्गभङ्गाश्मरीवस्तिमेद्रवङ्गणवेदनाः ॥ ५ ॥
 मूत्रस्य रोघात् पूर्वं च प्रायो रोगाः

तदीषधम् ।

वर्त्यभ्यङ्गावगाहाश्च स्वेदनं वस्तिकर्म च ॥ ६ ॥
 अन्नपानं च विड्भेदि विड्रोधोत्थेषु यत्नसु ।
 मूत्रजेषु च पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् ॥ ७ ॥
 जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनादयम् ।
 अवपीडकमेतच्च संज्ञितं

धारणात् पुनः ॥ ८ ॥

उद्गारस्वारुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ।
 आधानकासहिष्माश्च हिष्मावत्तत्र भेषजम् ॥ ९ ॥
 शिरोर्त्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तम्भार्दितं क्षुतेः ।
 तीक्ष्णधूमाञ्चनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः ॥ १० ॥
 प्रवर्तयेत् क्षुतिं सक्तां स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ।
 शोषाङ्गसादवाधिर्यसंमोहभ्रमहृद्गदाः ॥ ११ ॥
 तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः ।
 अङ्गभङ्गारुचिणलानिकार्श्यशूलभ्रमाः क्षवः ॥ १२ ॥
 तत्र योज्यं लघु स्निग्धमुष्णमस्यं च भोजनम् ।
 निद्राया मोहमूर्ध्वाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः ॥ १३ ॥
 घङ्गमर्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च ।

घनाभिदृष्टममलं शाल्यन्नं राजतस्थितम् ।

अक्लिन्नमविवर्णं च तत् पेयं गाङ्गम्

अन्यथा ॥३॥

सामुद्रं तन्न पातय्यं मासादाश्चयुजाहिना ।

ऐन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ॥ ४ ॥

तदभावे च भूयिष्ठमन्तरिक्षानुकारि यत् ।

शुचि पृथ्वसितश्चेत् देशेऽर्कपवनाहतम् ॥ ५ ॥

न पिबेत् पङ्कशैवाललणपण्णाविलास्तृतम् ।

सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिदृष्टं घनं गुरु ॥ ६ ॥

फेनिलं जन्तुमत्तप्तं दन्तग्राह्यतिग्नैव्यतः ।

अनात्तं वं च यद्विष्यमात्तं वं प्रथमं च यत् ॥ ७ ॥

लूतादितन्तुविष्मूत्रविषसंश्लेषदूषितम् ।

पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ॥ ८ ॥

पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोऽन्यथा ।

उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥ ९ ॥

हिमवन्मलयोज्झताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।

कमिस्त्रीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥ १० ॥

प्राच्याऽऽवन्ध्यापरान्तोत्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः ।

उदरस्त्रीपदातङ्गान् सञ्चविन्ध्योद्भवाः पुनः ॥ ११ ॥

कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्नाः पारियात्रजाः ।

बलपौरुषकारिण्यः सागराभस्त्रिदोषकृत् ॥ १२ ॥

विद्यात् कूपतडागादीन् जाङ्गलानूपशैलतः ।

नाम्बु पेयमशक्त्या वा स्वल्पमल्पान्निगुल्मिभिः ॥ १३ ॥

पाण्डूदरातिसाराशीग्रहणीदोषशोधिभिः ।

ऋते शरन्निदाघाभ्यां पिबेत् स्वस्थोऽपि चाल्पशः ॥ १४ ॥

समस्थूलकृशाभक्तमध्वान्तप्रथमाम्बु पाः ।

शीतं मदात्ययान्निमूर्च्छाच्छर्दिश्रमभ्रमान् ॥ १५ ॥

लृणोष्णादाहपित्तास्रविषाण्यम्बु नियच्छति ।

दीपनं पाचनं कण्ठं लघूष्णं वस्तिशोधनम् ॥ १६ ॥

हिष्माध्मानानिलश्लेष्मसद्यःशुद्धे नवज्वरे ।

कासामपीनसश्वासपार्श्वरुचौ च शस्यते ॥ १७ ॥

अनभिष्यन्दि लघु च तोयं क्षयितशीतलम् ।

पित्तयुक्ते हितं दोषे व्यूषितं तत्तिदोषकृत् ॥ १८ ॥

नालिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु दृष्यं हिमं लघु ।

लृणापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ १९ ॥

वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे ।

स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ॥ २० ॥

वातपित्तहरं दृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ।

प्रायः पयः

अत्र गव्यं जीवनीयं रसायनम् ॥ २१ ॥

क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम् ।

श्रमभ्रममदालक्ष्मोश्वासकासातिवृत्तुधः ॥ २२ ॥

जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ।

हितमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो म्माहिषं हिमम् ॥ २३ ॥

अल्पास्वपानव्यायामकटुतिक्ताः शनैर्लक्ष्मणाः ॥

आजं शोषज्ज्वरहता रक्तपित्तानिलापहाः ।

स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ॥ २४ ॥

तद्गुण्यं तिक्तमधुरा कषाया या शर्करा ।

दाहलृच्छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्नाः सर्वशर्कराः ॥ २५ ॥

शर्करैर्लुविकाराणां प्राणितं च वरावरे ।

चक्षुष्यं कृदि लृष्टं श्लेष्मविषहिष्मासपित्तनुत् ॥ २६ ॥

वातघ्नानिच्छर्दिश्वासकासातिसारनुत् ।

हस्तिन्वाः स्वेर्यकत्

वाद्मुष्णं त्वैकशफं लघु ॥ २७ ॥

शाखावातहरं साम्बलवणं जड़ताकरम् ।

पयोऽभिषन्दि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा ॥ २८ ॥

भवेन्नरोयोऽतिशृतं धारोष्णमसृतोपमम् ।

अम्लपाकरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि वातजित् ॥ २९ ॥

मेदःशुक्रबलश्लेष्मपित्तरक्ताग्निशोफकृत् ।

रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे ॥ ३० ॥

पीनसे मूत्रकच्छे च रुचं तु ग्रहणीगदे ।

नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं वसन्तोष्णशरत्सु न ॥ ३१ ॥

नामुद्रसूपं नाक्षौद्रं तन्नाष्टृतसितोपलम् ।

न चानामलकं नापि नित्यं नामन्दमन्यथा ॥ ३२ ॥

ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमप्रदम् ।

पक्वं लघु कषायान्नं दीपनं कफवातजित् ॥ ३३ ॥

शोफोदराशीग्रहणीदोषमूलग्रहारुचौ ।

प्लीहगुल्मघृतव्यापन्नरपाण्डुमयान् जयेत् ॥ ३४ ॥

तद्वन्मस्तु सरं स्रोतःशोधि विष्टम्भजिह्वयु ।

नवनीतं नवं वृष्यं शीतं वर्णबलाग्निहृत् ॥ ३५ ॥

संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयाशीर्दितकासजित् ।

क्षयिगुल्मरूपा च विष्टा ॥ ३६ ॥

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपादितम् ।

सखादुतिक्तकट कमलपाकरसं सरम् ।

सकषायं स्वरारोग्यप्र ॥ ३७ ॥

नष्टनिद्रातिनिद्राभ्यां निद्रां विना दूषणम् ।

क्षयस्थूलहितं रुचं सुखं स्रोतोविशोषनम् ॥ ३८ ॥

वातस्य सहरं युक्त्या पीतं विप्रवदन्मया ।

मदापस्मारमूर्च्छामशिरःकर्णाक्षियोनिजान् ।
 पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ॥ ४० ॥
 बल्याः किलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादयः ।
 शुक्रनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोषलाः ॥ ४१ ॥
 गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे निन्दिते चाविसम्भवे ।
 इक्षो रसो गुरुः स्निग्धो वृंहणः कफमूत्रकृत् ॥ ४२ ॥
 वृथः शीतोऽसपित्तघ्नः स्वादुपाकरसः सरः ।
 सोऽग्रे सलवणो दन्तपीडितः शर्करासमः ॥ ४३ ॥
 मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनाम्नलसङ्गरात् ।
 किञ्चित्कालं विधृत्या च विवृतिं याति यान्विकः ॥ ४४ ॥
 विदाही गुरुविष्टभी तेनासी

तत्र पीरुडकः ।

शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनुवांशिकः ॥ ४५ ॥
 शीतपर्वककान्तारनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ।
 संचाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ॥ ४६ ॥
 फणितं गुर्वभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।
 नातिश्लेष्मकरो धीतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥ ४७ ॥
 प्रभूतकृमिमज्जासृष्टो दो मांसकफोऽपरः ।
 हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माग्निमादकः ॥ ४८ ॥
 वृथाः क्षतक्षीयता रक्तपित्तानिलापहाः ।

त्यण्डिकावण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ॥ ४९ ॥

तद्गुणं तिक्तमधुरा कषाया या सशर्करा ।
 दाहलट् छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्नः सर्वशर्कराः ॥ ५० ॥
 शर्करेक्षुविकाराणां फणितं च वरावरे ।
 चक्षुष्यं छेदि लट् सौख्यविषहृद्यासपित्तनुत् ॥ ५१ ॥
 वातघ्नकृमिच्छर्दिस्त्रासकासातिसारनुत् ।

व्रणशोधनसन्धानरोपणं वातलं मधु ॥ ५२ ॥

रुचं कषायमधुरं तत्तुल्या मधुशर्करा ।

उष्णमुष्णार्त्तमुष्णे च युक्तं चीर्णैर्निहन्ति तत् ॥ ५३ ॥

प्रच्छर्दने निरुहे च मधूष्णं न निवार्यते ।

अलब्धपाकमाश्वेव तयोयस्मान्निवर्त्तते ॥ ५४ ॥

तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ।

त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृत्न च ॥ ५५ ॥

कृशानां वृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।

बद्धविट्कं कृमिघ्नं च संस्कारात् सर्वदोषजित् ॥ ५६ ॥

सतिक्तोष्णमैरण्डं तैलं खादु सरं गुरु ।

शूलगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ॥ ५७ ॥

रुक्शोफी च कटोगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयी जयेत् ।

तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विषं रक्तैरण्डोद्भवं त्वति ॥ ५८ ॥

कटूष्णं सार्षपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहम् ।

लघु पित्तासकृत् कोठकुष्ठार्शोव्रणजन्तुजित् ॥ ५९ ॥

आत्तं खादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलापहम् ।

नात्युष्णं निम्बजं तिक्तं कृमिकुष्ठकफप्रणुत् ॥ ६० ॥

उमाकुसुमजं चोष्णं त्वग्दोषकृत्पित्तकृत् ।

वसा मज्जा च वातघ्नी बलपित्तकफप्रदौ ॥ ६१ ॥

मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्वदोऽपि ताविद ।

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तृष्टिपृष्टिदम् ॥ ६२ ॥

मस्त्रादुतिक्तकटु कमज्जपाकरसं सरम् ।

सकषायं स्वरारोग्यप्रदायि ॥ ६३ ॥

नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो निम्बं कीर्तयितुं शक्यम् ।

कृशस्थूलहितं रुचं चैव सीतोविषाणनम् ॥ ६४ ॥

वातघ्नं संहारकं शूलघ्नं विषवदन्धयम् ।

गुरु त्रिदोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥
 पेयं नीणोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ।
 नात्यर्थतीक्ष्णमृदल्पसम्भारं कलुषं न च ॥ ६६ ॥
 गुल्मीदराशीग्रहणीशोषहृत् स्नेहनी गुरुः ।
 सुराऽनिलघ्नी मेदोऽसृक्स्तन्यमूत्रकफावहा ॥ ६७ ॥
 तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुतीक्ष्णा निहन्ति च ।
 शूलकासवमिश्वासविवन्धाश्चानपीनसान् ॥ ६८ ॥
 नातितीव्रमदा लघ्वो पथ्या वैभीतकी सुरा ।
 व्रणे पाण्डुमये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ ६९ ॥
 यथा द्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ।
 ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोफशोषोदरज्वरान् ॥ ७० ॥
 हन्ति गुल्मकुमिष्णीहान् कषायकटुवातलः ।
 मार्दीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ॥ ७१ ॥
 अल्पपित्तानिलं पाण्डुमेहार्शःकुमिनाशनम् ।
 अस्मादल्पान्तरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ॥ ७२ ॥
 शार्करः सुरभिः स्वादुहृद्यो नातिमदो लघुः ।
 स्रष्टमूत्रशक्नवातो गौडस्तर्पणदीपनः ॥ ७३ ॥
 वातपित्तकरः सीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ।
 मेदःशोफोदराशीघ्नस्तत्र यक्करसो वरः ॥ ७४ ॥
 छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित् ।
 रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्लं वातानुलोमनम् ॥ ७५ ॥
 भृशोष्णतीक्ष्णरूक्षान्नहृद्यं रुचिकरं सरम् ।
 दीपनं शिशिरस्पर्शं हृद्यं कुमिनाशनम् ॥ ७६ ॥
 गुडं क्षुमद्यमार्दीकं शूलघ्नं शोथोत्तरम् ।
 कन्दमूलफलान्ये च तद्विद्यात्तदाह्वम् ॥ ७७ ॥
 शाण्डाकी चानिमतं चान्यत् कालान्धं रोचनं लघु ।

धान्यान् भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत् स्पर्शशीतलम् ॥ ७८ ॥

अमलमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ।

शूलमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहम् ॥ ७९ ॥

मूत्रं गोऽजाविमहिषीगजाश्वोऽसुरोद्भवम् ।

पित्तलं रुच्यतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ॥ ८० ॥

कमिशोफोदरानाहशूलपाण्डु कफानिलान् ।

गुल्मारुचिविषस्त्रिकुष्ठार्शसि जयेत्तु ॥ ८१ ॥

तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात् ।

इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ ८२ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहृतः ।

सारामुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगन्धकः ॥ १ ॥

पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ।

स्वादुपाकरसाः स्निग्धा तृथा बहाल्पवर्चसः ॥ २ ॥

कषायायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः ।

शूकजेषु

वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥ ३ ॥

महांस्तस्थानुकलमस्तं चाप्यनु

ततः परे ।

यवका हायनाः पांसुवाप्यनैषधकादयः ॥ ४ ॥

स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेऽन्ताः श्लेष्मपित्तलाः ।

सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ॥ ५ ॥

स्निग्धो ग्राही गुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ।

पष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरषासितगौरवः ॥ ६ ॥

ततः क्रमान्महात्रीहिक्कणव्रीहिजतूमुखाः ।
 कुक्कुटाण्डकपालाख्यपारावतकशूकराः ॥ ७ ॥
 वरकोद्दालकोज्वालचीनशारददुर्दराः ।
 गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरत्यन्तराः स्मृताः ॥ ८ ॥
 स्वादुरस्त्रविपाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
 बहुमूत्रपुरीषोष्ठा विदोषस्त्वैव पाटलः ॥ ९ ॥
 कङ्गुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ।
 तृणधान्यं पवनकृत्स्नं कफपित्तहृत् ॥ १० ॥
 भग्नसन्धानकृत्तत्र प्रियङ्गुर्वृंहणी गुरुः ।
 कोरदूषः परं ग्राही स्पर्शशीतो विषापहः ॥ ११ ॥
 रुचः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विड्वातकृद्यवः ।
 वृथः स्त्रैर्यकरो मूत्रमेदः पित्तकफान् जयेत् ॥ १२ ॥
 पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्डल्वगामयान् ।
 न्यनी यवादन्ययवः

रुक्षोष्णो वंशजो यवः ॥ १३ ॥

वृथः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ।
 सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्त्रैर्यकत् सरः ॥ १४ ॥
 पथ्या नन्दीमुखी शीता कषायमधुरा लघुः ।
 मुद्गाढकीमसूरादिः शिखीधान्यं विबन्धकत् ॥ १५ ॥
 कषायं स्वादु संग्राहि कटुपाकं हिमं लघु ।
 मेदः श्लेष्मासपित्तेषु हितं लिपोपसेकयोः ॥ १६ ॥
 वरोऽत्र मुद्गोऽल्पचलः कलायस्वतिकतलः ।
 राजमाषोऽनिलकरो रुक्षो बहुशक्तदुर्गुरुः ॥ १७ ॥
 उष्णः कुलथाः पाटलः श्यामः शुकः श्वासपीनघ्नान् ।
 काशघ्नः रुफवातीश्च शूलः पित्तासदाः परम् ॥ १८ ॥
 निष्पावो वातपित्तासस्तन्मूत्रकरो गुरुः ।

सरो विदाही टक्शुक्रकफशोफविषापहः ॥ १८ ॥

माषः क्षिग्धो बलश्चैषमलपित्तकरः सरः ।

गुरुष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरेककृत् ॥ २० ॥

फलानि माषवद्विद्यात् काकाण्डोलात्मगुप्तयोः ।

उष्णस्त्वचो हिमः सर्शं केश्यो बल्यस्तिलो गुरुः ॥ २१ ॥

अल्पमूत्रः कटुः पाके मेघान्निकफपित्तकृत् ।

क्षिग्धोमा स्वादुस्तिक्तोष्णः कफपित्तकरो गुरुः ॥ २२ ॥

टक्शुक्रहृत् कटुः पाके

तद्वहीजं कुसुम्भजम् ।

माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च ॥ २३ ॥

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।

शोषजन्म तथा सूष्यं निस्तुषं युक्तिभर्जितम् ॥ २४ ॥

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।

यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ॥ २५ ॥

दृङ्गानिदोषशोषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत् ।

स्रोतोमार्दवकृत् स्वेदी सन्मुक्षयति चानलम् ॥ २६ ॥

क्षुत्तृष्णाम्बानिदीर्घलक्ष्णकुक्षिरोगज्वरापहा ।

मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥ २७ ॥

विलेपी ग्राहिणी हृद्या दृष्णाग्नी दीपनी हिता ।

व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलक्षेहपायिनाम् ॥ २८ ॥

सुधौतः प्रसृतः स्निग्धोऽत्यक्तोष्णः चौदनी लघुः ।

यश्चान्ने यौषधक्वाथसाधितो मृष्टतण्डुलः ॥ २९ ॥

विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः ।

इति द्रव्यक्रियायोममानाद्यैः सर्वमादिशेत् ॥ ३० ॥

हंहरणः प्रोषणो वृथस्यक्षुण्णो व्रणहा रसः ।

मौहस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम् ॥ ३१ ॥

वातानुलोमी कौलथो गुल्मतूनिप्रतूनिजित् ।

तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशकं विरुढकम् ॥ ३२ ॥

शाण्डाकीवटकं दृग्ध्रं दोषलं ग्लपनं गुरु ।

रसाला वृंहणी वृथा स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ॥ ३३ ॥

श्रमक्षुत्तृट्कमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ।

विष्टम्भि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥ ३४ ॥

लाजास्तृट् छर्द्यतीसारमेहमेदः कफच्छिदः ।

कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिमाः ॥ ३५ ॥

पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टम्भकारिणः ।

धाना विष्टम्भिनी रुक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ॥ ३६ ॥

सक्तवो लघवः क्षुत्तृट्श्रमनेतामयव्रणान् ।

घ्नन्ति सन्तर्पणाः पानात् सद्य एव बलप्रदाः ॥ ३७ ॥

नोदकान्तरिता न द्विर्न निशायां न केवलान् ।

न भुक्ता न द्विजैश्छित्त्वा सक्तूनद्यान् वा बहून् ॥ ३८ ॥

पिण्याको ग्लपन्नीरुक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ।

वसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ॥ ३९ ॥

मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ।

कुक्कुलकर्परम्भाद्रकन्दङ्गारविपाचितान् ॥ ४० ॥

एकयोनीन् लघून् विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ।

हरिणैर्गुरुर्ध्वं गोकर्णमृगमातृकाः ॥ ४१ ॥

शशशम्बरचारुष्कशरभाद्या मृगाः स्मृताः ।

लाववर्त्तिकवात्तीररक्तवर्म् ककुक्षुभाः ॥ ४२ ॥

कपिचलोपचक्राख्यचकोरकुरुबाहवः ।

वर्त्तको वर्त्तिका चैव तित्तिरिः क्रकरः शिखी ॥ ४३ ॥

ताम्रचूडस्थवकयोनिर्दगिरिवर्त्तिकाः ।

तथा शारपदन्द्रभवारटाश्चेति विष्किराः ॥ ४४ ॥

जीवञ्जीवकदात्यूहृष्टङ्गाह्वशकसारिकाः ।
 लटाकोकिलहारीतकपोतचटकादयः ॥ ४५ ॥
 प्रतुदाः

भेकागोधाहिश्वाविदाया विलेशयाः ।
 मोखराश्वतरोष्ठाश्वहीपिसिंहर्चवानराः ॥ ४६ ॥
 मार्जारमूषिकव्याघ्रवृकबभ्रुतरक्षवः ।
 लोपाकजम्बुकश्येनचाषवान्तादवायसाः ॥ ४७ ॥
 शशघ्नीभासकुररगृध्रोलूककुलिङ्गकाः ।
 धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ॥ ४८ ॥
 वराहमहिषन्यङ्गुरुहरोहितवारणाः ।
 रुमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महामृगाः ॥ ४९ ॥
 हंससारसकादम्बवककारण्डवप्लवाः ।
 बलाकोत्क्रोशचक्राह्वमनुक्रीञ्चादयोऽपचराः ॥ ५० ॥
 मत्स्या रोहितपाठीनकूर्मकुम्भीरकर्कटाः ।
 शुक्तिशङ्खोड्रशम्बूकशफरीवर्मिचन्द्रिकाः ॥ ५१ ॥
 चुलुकिनक्रमकरशिंशुमारतिमिङ्गिलाः ।
 राजीचिलिचिमाद्याश्च

मांसमित्याहुरष्टधा ॥ ५२ ॥

योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादनिश्चिते ।
 आद्यान्त्या जाङ्गलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ ॥ ५३ ॥
 तत्र बद्धमलाः शीता लघवो जाङ्गला हिताः ।
 पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ५४ ॥
 दीपनः कटुकः पाके ग्राही रूक्षो हिमः शशः ।
 ईषदुष्णा गुरुस्निग्धा वृंहणा वर्त्तकादयः ॥ ५५ ॥
 तित्तिरिस्त्र्येष्वपि वरो मेधाग्निबलशुक्रकृत् ।
 ग्राही वर्णोऽनिलोद्विक्तसन्निपातहरः परम् ॥ ५६ ॥

नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्त्रवयोदृशाम् ।

तद्वच्च कुकुटो वृष्यः

ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ॥ ५७ ॥

मेधानलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ।

गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ॥ ५८ ॥

चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् ।

गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ॥ ५९ ॥

मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः कफपित्तलाः ।

शीता महान्द्रगास्तेषु क्रव्यादाः प्रसहाः पुनः ॥ ६० ॥

लवणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्द्धनाः ।

जीर्णाशीग्रहणीदोषशोषार्त्तानां परं हिताः ॥ ६१ ॥

नातिशीतं गुरु स्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ।

शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि हृहणम् ॥ ६२ ॥

विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं हृहणन्तु तत् ।

शुष्ककासश्चमात्यग्निविषमज्वरपीनसान् ॥ ६३ ॥

कार्श्यं केवलवातांश्च गोमांसं सन्निवृच्छति ।

उष्णो गरीयान् महिषः स्वप्नदाब्ध्वं वृहत्त्वकृत् ॥ ६४ ॥

तद्वद् वराहः श्वमहा रुचिशुक्रबलप्रदः ।

मत्स्याः परं कफकराः

किलिचीमस्त्रिदोषकृत् ॥ ६५ ॥

लावरोहितगोघैणाः स्वे स्वे वर्गे वराः परम् ।

मांसं सद्योहतं शुद्धं वयस्यञ्च भजेत्

त्यजेत् ॥ ६६ ॥

कुं कृशं भृशं मेढ्रं व्याधिवारिबिषैर्हतम् ।

पुंस्त्रियोर्ध्वपश्चाज्जं गुरुणी गर्भिणी गुरुः ॥ ६७ ॥

लघुर्योर्ध्वपश्चाज्जं गुरुः विहङ्गेषु पुनः पुमान् ।

शिरःस्कन्धोरुष्टस्य कव्याः सकृद्वोश्च गौरवम् ॥ ६८ ॥

तथामपक्वाशययोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ।

शोणितप्रभृतीनाञ्च धातूनामुत्तरोत्तरम् ॥ ६९ ॥

मांसाङ्गरीयो वृषणमेद्रवकयकङ्गुदम् ।

शाकं पाठासठीपूषासुनिषस्यसतोनजम् ॥ ७० ॥

विदोषघ्नं लघु ग्राहि सराजक्षववास्तुकम् ।

सुनिषस्योऽग्निक्कदृ वृष्यस्तेषु

राजक्षवः परम् ॥ ७१ ॥

ग्रहण्यर्शोविकारघ्नः

वर्चोभेदि तु वास्तुकम् ।

हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनम् ॥ ७२ ॥

काकमाची सरा स्वर्था

चाङ्गेर्यन्त्राग्निदीपनी ।

ग्रहण्यर्शोऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ॥ ७३ ॥

पटोलं समलारिष्टशार्ङ्गेष्टावल्गुजाऽमृताः ।

वैत्राणं वृहती वासा कुन्तली तिलपर्णिका ॥ ७४ ॥

मण्डूकपर्णी कर्कोटकारवेक्षकपर्पटाः ।

नाडीकलायं गोजिह्वा वार्त्ताकं वनतिक्तकम् ॥ ७५ ॥

करीरं कुलकं नन्दी कुचेला शकुलादनी ।

कटिस्तं केम्बुकं शीतं सकोशातककर्कशम् ॥ ७६ ॥

तिक्तं पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ।

हृद्यं पटोलं क्षुमिनुत् स्वादुपाकं रुचिप्रदम् ॥ ७७ ॥

पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं वृहतीद्वयम् ।

वृषन्तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ७८ ॥

कारवेक्षं सकटुकं दीपनं कफजित् परम् ।

वार्त्ताकं कटुतिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ॥ ७९ ॥

सञ्चारमग्निजननं हृद्यं रुच्यमपित्तलम् ।
 करीरमाधानकरं कषायस्वादुतिक्तकम् ॥ ८० ॥
 कोशातकावल्गुजकौ भेदनावग्निदीपनौ ।
 तण्डुलीयो हिमो रुक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ॥ ८१ ॥
 मदपित्तविषासघ्नः

सुञ्जातं वातपित्तजित् ।

स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु वृंहणं शुक्रकृत् परम् ॥ ८२ ॥
 गुर्वी सरा तु पालक्या

मदघ्नो चाप्युपोदका ।

पालक्यावत् स्मृतश्चक्षुः स तु संग्रहणात्मकः ॥ ८३ ॥
 विदारो वातपित्तघ्नो मूत्रला स्वादुशीतला ।
 जीवनी वृंहणी कण्ठ्या गुर्वी वृथा रसायनम् ॥ ८४ ॥
 चक्षुष्या सर्वदोषघ्नो जीवन्ती मधुरा हिमा ।
 कुष्माण्डतुम्बकालिङ्गकर्काविर्वारुतिण्डिशम् ॥ ८५ ॥
 तथा त्र्यसुचीनाकचिर्मटं कफवातकृत् ।
 भेदि विष्टम्भभिष्यन्दि स्वादुपाकरसं गुरु ॥ ८६ ॥
 क्लीफलानां प्रवरं कुष्माण्डं वातपित्तजित् ।
 वस्तिशुद्धिकरं वृष्यं

त्र्यसुसं त्वतिमूत्रलम् ॥ ८७ ॥

तुम्बं रुक्षतरं ग्राहि कालिङ्गैर्वारुचिर्मटम् ।
 बालं पित्तहरं शीतं विद्यात् पक्वमतोऽन्यथा ॥ ८८ ॥
 शीर्णवृत्तं तु सञ्चारं पित्तलं कफवातजित् ।
 रोचनं दीपनं हृद्यमष्टीलानाहनुल्लघु ॥ ८९ ॥
 मृणालविसशालूककुसुदोत्पलकन्दकम् ।
 नन्दीमाषककेलूटशृङ्गाटककशेरुकम् ॥ ९० ॥
 क्रीञ्चादनं कलौषं च रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु ।

कलखनालिकामार्षकुटिञ्जरकुतुम्बकम् ॥ ८१ ॥

चिल्लीलट्टाकलोणीकाकुरुटकगवेधुकम् ।

जीवन्तभुज्भृङ्गजयवशाकसुवर्चलम् ॥ ८२ ॥

आलुकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि लक्षणम् ।

खादु रूक्षं सलवणं वातश्लेषकरं गुरु ॥ ८३ ॥

शीतलं सृष्टविण्मूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।

स्निन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाब्जं नातिदोषलम् ॥ ८४ ॥

लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता ।

तर्कारीवरणं खादु सतिक्तं कफवातजित् ॥ ८५ ॥

वर्षाभी कालशाकं च सत्तारं कटुतिक्तकम् ।

दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान् ॥ ८६ ॥

दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरिविस्वाङ्गुराः सराः ।

शतावर्यङ्गुरास्तिक्ता वृथा दोषत्रयापहाः ॥ ८७ ॥

रूक्षो वंशकरीरस्तु विदाही वातपित्तलः ।

पत्तूरो दीपनस्तिक्तः ग्रीहार्शः कफवातजित् ॥ ८८ ॥

कृमिकासकफोत्क्लेदान् कासमदो जयेत् सरः ।

रूक्षोष्णमन्त्रं कौसुम्भं गुरु पित्तकरं सरम् ॥ ८९ ॥

गुरुष्णं सार्धपं बडविण्मूत्रं सर्वदोषकृत् ।

यदुबालमव्यक्तरसं किञ्चित् चारं सतिक्तकम् ॥ ९० ॥

तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति ।

गुल्मकासक्षयश्वासव्रणनेत्रगलामयान् ॥ ९१ ॥

स्वराग्निसादोदावर्तपीनसांश्च

महत् पुनः ।

रसे पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषकृत् ॥ ९२ ॥

गुर्वभिष्यन्दि च

स्निग्धस्निन्नं तदपि वातजित् ।

वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वम्

आमं तु दोषलम् ॥ १०३ ॥

कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्द्धनः ।

कुठेरशिग्रुसुरससुमुखासुरिभूस्तृणम् ॥ १०४ ॥

फणिष्मार्जकजम्बीरप्रभृति ग्राहि शतनम् ।

विदाहि कटु रुक्षोष्णं हृद्यं दीपनरोचनम् ॥ १०५ ॥

टक्शुक्रकमिहृत्तीक्ष्णं दीपोत्कृष्टकं लघु ।

हिष्मकासश्चमश्वासपार्श्वरूपूतिगन्धहा ॥ १०६ ॥

सुरसः

सुमुखो नातिविदाही गरशोफहा ।

आर्द्रिका तिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तकृत् ॥ १०७ ॥

लशुनो भृशतीक्ष्णः कटुपाकरसः सरः ।

हृद्यः केश्यो गुरुवृष्यः स्निग्धो रोचनदीपनः ॥ १०८ ॥

किलासकुष्ठगुल्माशोमिहक्रिमिकफानिलान् ।

सहिष्मपीनसम्बासकासान् हन्यसपित्तकृत् ॥ १०९ ॥

पलाण्डुस्तदगुणन्यूनः श्लेष्मलो नातिपित्तलः ।

कफवातार्शसां पथ्यः स्वेदेऽभ्यवहृत्तौ तथा ॥ ११० ॥

तीक्ष्णो गृह्णनको ग्राही पित्तिनां हितकृन्न सः ।

दीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ॥ १११ ॥

विशेषादर्शसां पथ्यः

भूकन्दस्त्वतिदोषलः ।

पत्रे पुष्पे फले नाले कन्दे च गुरुता क्रमात् ॥ ११२ ॥

वरा शाकेषु जीवन्ती सर्षपास्त्ववराः परम् ।

द्राक्षा फलोत्तेमा वृथा चक्षुषाः सृष्टमूत्रविट् ॥ ११३ ॥

स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकषाया हिमा गुरुः ।

निहन्त्यनिलपितासतिमास्यत्वमदालयान् ॥ ११४ ॥

दृष्ट्याकाशश्चमश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् ।

उद्विक्तपित्तान् जयति त्रीन् दोषान् स्वादु दाडिमम् ॥ ११५ ॥

पित्ताविरोधि नात्युष्णमुष्णं वातकफापहम् ।

सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनम् ॥ ११६ ॥

मोचखर्जूरपनसनालिकेरुधरूपकम् ।

आम्राततालकाश्मर्यराजादनमधूकजम् ॥ ११७ ॥

सौवीरवदराङ्गोलफलाश्लेष्मातकोद्भवम् ।

वातामाभिषुकाचोडमुकूलकनिकोचकम् ॥ ११८ ॥

उरुमाणं प्रियालञ्च वृंहणं गुरु शीतलम् ।

दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ११९ ॥

स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भि कफशक्नोत् ।

फलन्तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमम् ॥ १२० ॥

शक्नोन्मूत्रविवन्धनं केशं मेध्यं रसायनम् ।

वातामाद्युष्णवीर्यन्तु कफपित्तकरं सरम् ॥ १२१ ॥

परं वातहरं स्निग्धमनुष्णन्तु प्रियालजम् ।

प्रियालमज्जा मधुरो हृथः पित्तानिलाप्रहः ॥ १२२ ॥

कोलमज्जा गुणैस्तद्वत् तृट्कर्दिकासजिच्च सः ।

पक्वं सुदुर्जरं विष्वं दोषलं पूतिमारुतम् ॥ १२३ ॥

दीपनं कफवातघ्नं बालं ग्राह्यभयं हि तत् ।

कपित्थमामं कण्ठघ्नं दोषलं दोषघ्नाति तु ॥ १२४ ॥

पक्वं हिध्वावमथुजित् सर्वं ग्राहि विषापहम् ।

जाम्बवं गुरु विष्टम्भि शीतलं भृशवातलम् ॥ १२५ ॥

संग्राहि मूत्रशक्नोतोरकण्ठघ्नं कफपित्तनुत् ।

वातपित्तासृक्कटु बालं बद्धास्थि कफपित्तक्षत् ॥ १२६ ॥

गुर्वाम् वातजित् पक्वं स्वादुस्त्वं कफशक्नोत् ।

वृक्षास्त्वं ग्राहि रूक्षोष्णं वातश्लेष्महरं लघु ॥ १२७ ॥

शय्या गुरुष्णं केशघ्नं रुचं पीतुं तु पित्तलम् ।
 कफवातहरं भेदि ग्रीवाशः कृमिगुल्मनुत् ॥ १२८ ॥
 सतिक्तं स्वादु यत् पीतुं नात्युष्णं तच्चिदोषजित् ।
 त्वक् तिक्तकटुका क्षिप्त्वा मातुलुङ्गस्य वातजित् ॥ १२९ ॥
 वृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ।
 लघु तत्केशरं कासश्वासहिक्मामदात्ययान् ॥ १३० ॥
 आस्यशोषानिलश्चेष्टविवन्धच्छर्द्यरोचकान् ।
 मुल्लोदरार्शः शूलानि मन्दाग्नित्वं च नाशयेत् ॥ १३१ ॥
 भस्मातकस्य त्वग्मांसं वृंहणं स्वादु शीतलम् ।
 तदस्यग्निसमं मेध्यं कफवातहरं परम् ॥ १३२ ॥
 स्वादुश्च शीतमुष्णं च द्विधा पालेयतं गुरु ।
 रुच्यमत्यग्निशमनं रुच्यं मधुरमारुकम् ॥ १३३ ॥
 पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णं गुरु दोषलम् ।
 द्राक्षापरूपकं चार्द्रमक्षं पित्तकफप्रदम् ॥ १३४ ॥
 गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं च करमर्दकम् ।
 तथाश्च कोलकर्कन्मूलकुचास्त्रातमारुकम् ॥ १३५ ॥
 ऐरावतं दन्तशठं सतूदं मृगलिण्डिकम् ।
 नातिपित्तकरं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम् ॥ १३६ ॥
 दीपनं भेदनं शुष्कमम्बुकाकोलयोः फलम् ।
 टण्णाश्रमक्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः ॥ १३७ ॥
 कलानामवरं तत् लकुचं सर्वदोषकृत् ।
 हिमनिलोष्णदुर्वातव्याललालादिदूषितम् ॥ १३८ ॥
 जन्तुलुष्टं जले मग्नमभूमिजमनार्तवम् ।
 अन्यधान्ययुतं जीनवीर्यं जीर्णतयापि च ॥ १३९ ॥
 धान्यं व्यजेत्तया शाकं रुचसिद्धमकीमलम् ।
 असञ्जातरसं तेदच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ १४० ॥

प्रायेण फलमध्येवं तस्यामं विल्ववर्जितम् ।
 विथन्दि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं विदुः ॥ १४१ ॥
 वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ।
 सैन्धवं तत्र सस्त्राद् वृथं हृद्यं त्रिदोषनुत् ॥ १४२ ॥
 लघूनुष्णं दृग्ः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनम् ।
 लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगन्ध्युद्गारशोधनम् ॥ १४३ ॥
 कटुपाकं विबन्धनं दीपनीयं रुचिप्रदम् ।
 ऊर्ध्वाधः कफवातानुलोमनं दीपनं विडम् ॥ १४४ ॥
 विबन्धानाहविष्टशूलगौरवनाशनम् ।
 विपाके स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्द्धनम् ॥ १४५ ॥
 सतिक्तकटुकचारं तीक्ष्णमुत्कृष्टं हि चौद्धिदम् ।
 कृष्णं सौवर्चलगुणं लवणं गन्धवर्जिताः ॥ १४६ ॥
 रोमकं लघु पांसुस्थं सचारं श्लेष्मलं गुरु ।
 लवणानां प्रयोगे तु सैन्धवादीन् प्रयोजयेत् ॥ १४७ ॥
 गुल्महृदग्निहणीपाण्डुहोहानाहगलामयान् ।
 श्वासाशः कफकासांश्च शमयेद् यवशूकजः ॥ १४८ ॥
 चारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः क्षमिजिल्लघुः ।
 पित्तासृग्दूषणः पाकी केद्यहृद्यो विदारणः ॥ १४९ ॥
 अपथ्यः कटुलावस्थाच्छुक्रौजः केशचक्षुषाम् ।
 हिङ्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥ १५० ॥
 कटु पाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।
 कषाया मधुरा पाके रुक्षा विलवणा लघुः ॥ १५१ ॥
 दीपनी पाचनी मेघ्या वयसः स्थापनी परा ।
 उष्णवीर्या सरायुषा बुद्धीन्द्रियबलप्रदा ॥ १५२ ॥
 कुष्ठवैवर्ण्यवैस्वर्यपुराणविषमज्जरान् ।
 शिरोऽक्षिपाण्डुहृद्गोमलाग्रहणमिदम् ॥ १५३ ॥

सशोषशोफातीसारभेदमोहवमिक्रिमीन् ।
 श्वासकासप्रसेकार्शःप्लीहानाहगरोदरम् ॥ १५४ ॥
 विबन्धं स्रोतसां गुल्ममूर्खस्तन्मरोचकम् ।
 हरीतकी जयेद् व्याधीं स्तां स्तांश्च कफवातजान् ॥ १५५ ॥
 तद्वदामलकं शीतमन्तं पित्तकफापहम् ।
 कटु पाके हिमं केश्यमक्षमीषञ्च तद्गुणम् ॥ १५६ ॥
 द्वयं रसायनवरा त्रिफलाऽध्यामयापहा ।
 रोपणी त्वग्गदक्लं दमेदोमेहकफासजित् ॥ १५७ ॥
 सकेश्वरं चतुर्जातं त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम् ।
 पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रुच्यं दीपनरोचनम् ॥ १५८ ॥
 रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ।
 श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ॥ १५९ ॥
 सा शुष्का विपरीतातः स्निग्धा वृथा रसे कटुः ।
 स्वादुपाकाऽनिलश्चेच्छ्वासकासापहा सरा ॥ १६० ॥
 न तामत्युपयुञ्जीत रसायनविधिं विना ।
 नागरं दीपनं वृथ्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ॥ १६१ ॥
 रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।
 तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥ १६२ ॥
 स्थौल्याग्निसदनश्वासासञ्क्षीपदपीनसान् ।
 चविका पिप्पलीमूलं मरिचाल्पान्तरं गुणैः ॥ १६३ ॥
 चित्रकोऽग्निसमः पाके शोफार्शःक्षमिकुष्ठहा ।
 पञ्चकोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतम् ॥ १६४ ॥
 गुल्मप्लीहोदपानाहशूलघ्नं दीपनं परम् ।
 विस्वकोऽस्यैतकारिपीडलाटुण्डकैर्महत् ॥ १६५ ॥
 जयेत् काषाण्णज्जाय पञ्चमूलं कफानिली ।
 रुच्यं वृहत् शूलोदपानाहशूलरुचिः स्मृतम् ॥ १६६ ॥

सादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ।
 बलापुनर्नवैरण्दशूर्यपणीद्वयेन तु ॥ १६७ ॥
 मध्वमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सरम् ।
 अमीरवीराजीवन्तोजीवकर्षभक्तैः स्मृतम् ॥ १६८ ॥
 जीवनाख्यं च चक्षुष्यं हृद्यं पित्तानिलापहम् ।
 ढषाख्यं पित्तजिह्वर्षकासेक्षुशरशालिभिः ॥ १६९ ॥
 शूकशिम्बीजपक्वाद्रमांसशकफलौषधैः ।
 वर्गितैरन्नलेशोऽयमुक्तो नित्योपयोगिकः ॥ १७० ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽन्तराध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।
 सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृविः ॥ १ ॥
 अन्नपानं विषादचेद्विशेषेण महीपतेः ।
 योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माद्यास्तन्निबन्धनाः ॥ २ ॥
 भोदनो विषवान् सान्द्रो याव्यविस्राव्यतामिव ।
 विरेण पच्यते पक्वो भवेत् पर्युषितोपमः ॥ ३ ॥
 मयूरकण्ठतुल्योष्णो मोहमूर्च्छाप्रसेककृत् ।
 हीयते वर्षगन्धद्वैः क्लियते चन्द्रकाञ्चितः ॥ ४ ॥
 व्यञ्जनान्याथ शुष्यन्ति ध्यामकायाणि तत्र च ।
 हीनातिरिक्ता विछता सा दृश्येत नैव वा ॥ ५ ॥
 फेनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्तुबुद्बुदसम्भवः ।
 विच्छिन्नविरसा रागाः खाण्डवाः शाकमामिषम् ॥ ६ ॥
 नीला राजी रसे ताम्रा क्षीरे दधनि दृश्यन्ते ।
 श्यावा पीताऽसिता तत्रे हृते पानीयद्रविमा ॥ ७ ॥
 काली मद्याभ्रसोः क्षौद्रे हरितैरेरण्योपमाः ।

पाकः फलानामामानां पक्वानां परिकीथनम् ॥ ८ ॥
 द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां चानिविवर्णते ।
 मृदूनां कठिनानां च भवेत् स्पर्शविवर्धयः ॥ ९ ॥
 माल्यस्य स्फुटितायत्वं न्नानिर्गन्धान्तरोद्भवः ।
 ध्याममण्डलता वस्त्रे शदनं तन्तुपक्ष्मणाम् ॥ १० ॥
 धातुमौक्तिककाष्ठाश्मरत्नादिषु मलाकृता ।
 स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः सप्रभत्वं तु मृण्मये ॥ ११ ॥
 विषदः श्यावशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः ।
 स्नेदवेपथुमांस्त्रस्तो भीतः खलति जृम्भते ॥ १२ ॥
 प्राप्यानं सविषं त्वग्निरेकावर्त्तः स्फुटत्यति ।
 शिखिकण्ठाभधूमाचिर्नचिर्वोग्रमन्धवान् ॥ १३ ॥
 म्रियन्ते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्त्रो भवेत् ।
 उत्क्रोशन्ति च दृष्ट्वैतच्छुकदात्यूहसारिकाः ॥ १४ ॥
 हंसः प्रखलति ग्लानिर्जीवन्जीवस्य जायते ।
 चकोरस्याचिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यात् मदोदयः ॥ १५ ॥
 कपोतपरभृहक्षचक्रवाका जहत्यसून् ।
 उद्देगं याति मार्जारः शक्नोत् मुञ्चति वानरः ॥ १६ ॥
 हृथ्येन्मयूरस्तद् दृष्ट्वा मन्दतेजो भवेद्विषम् ।
 इत्यन्नं विषवज्ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः ॥ १७ ॥
 यथा तेन विषद्येरन्नपि न क्षुद्रजन्तवः ।
 स्पृष्टे तु कण्डूदाहोष्माज्वरार्तिस्फोटसुप्तयः ॥ १८ ॥
 गन्धरोमच्युतिः शोफः सेकाद्या विषनाशनाः ।
 शस्त्राप्तव प्रलेपाश्च सेव्यचन्दनपद्मकैः ॥ १९ ॥
 मसोमवल्गुतानोसपत्रकुष्ठानृतानतैः ।
 लालाजिह्वीषदीर्घासूषा चिमिचिमायनम् ॥ २० ॥
 दन्तहर्षो रसाञ्जलं चतुस्तथैव वक्त्रगे ।

सेव्याद्यैस्तत्र गण्डूषाः सर्वे च विषजिह्वितम् ॥ २१ ॥
 आम्राशयगते स्वेदमूर्च्छाधानमदभ्रमाः ।
 रोमहर्षो वमिर्दाहश्चक्षुर्हृदयरोधनम् ॥ २२ ॥
 विन्दुभिश्चाचयोऽङ्गानां पक्ताशयगते पुनः ।
 अनेकवर्णं वमति सूत्रयत्यतिसार्यते ॥ २३ ॥
 तन्द्रा कशत्वं पाण्डुत्वमुदरं बलसंक्षयः ।
 तयोर्वान्तविरिक्तस्य हरिद्रे कटभीं गुडम् ॥ २४ ॥
 सिन्दुवारितनिष्पाववाष्पिकाशतपर्विकाः ।
 तण्डुलीयकमूलानि कुकुटाण्डमवलुजम् ॥ २५ ॥
 नावनाञ्जनपानेषु योजयेद्विषशान्तये ।
 विषभुक्ताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमधस्ताथा ॥ २६ ॥
 सूक्ष्मं ताम्बरजः काले सच्चौद्रं हृदिशोधनम् ।
 शुद्धे हृदि ततः श्राणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ २७ ॥
 न सज्जते हेमपात्रे पद्मपत्रेऽम्बुवद्विषम् ।
 जायते विपुलं चायुर्गरेऽप्येष विधिः स्मृतः ॥ २८ ॥
 विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्विषगरोपमम् ।
 आनूपमामिषं माषक्षौद्रक्षीरविरुद्धकैः ॥ २९ ॥
 विरुध्यते सह विसैर्मूलकेन गुडेन वा ।
 विशेषात् पयसा मत्स्या मत्स्येष्वपि चिलीचिमः ॥ ३० ॥
 विरुद्धमस्तं पयसा सह सर्वं फलं तथा ।
 तद्वत् कुलत्प्यवरककङ्कुवल्लमकुष्ठकाः ॥ ३१ ॥
 भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्यजेत् ।
 वाराहं श्वाविधा नाद्याद्वा पृषतकुक्कुटौ ॥ ३२ ॥
 आममांसानि पित्तेन माषसूपेन मूलकम् ।
 अग्निं कुसुम्भशकेन विसैः सह विरुद्धकम् ॥ ३३ ॥
 माषसूपगुडक्षीरदध्याज्यैर्लाकुचं फलम् ।

कलं कदल्यास्तक्रेण दध्ना तालफलैर्वा ॥ ३४ ॥
 कणोषणाभ्यां मधुना काकमाचीं गुडैर्वा ।
 सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा ॥ ३५ ॥
 सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कामात्तामुषितां निशाम् ।
 मत्स्यनिस्तलनस्नेहसाधिताः पिप्पलीस्त्यजेत् ॥ ३६ ॥
 कांक्षे दशाहमुषितं सर्पिरुष्णं त्वरुष्करे ।
 भासो विरुध्यते शूल्यः कम्पिलस्तकसाधितः ॥ ३७ ॥
 ऐकध्वं पायससुराक्षशराः परिवर्जयेत् ।
 मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि दिशस्त्रिणः ॥ ३८ ॥
 एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम् ।
 भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यं नुपानतः ॥ ३९ ॥
 मधुपुष्करबीजं च मधुमैर्यशार्करम् ।
 मन्यानुपानः क्षैरेयो हारिद्रः कटुतैलवान् ॥ ४० ॥
 उषोदकातिसाराय तिलकल्केन साधिता ।
 बलाका वारुणीयुक्ता कुल्माषैश्च विरुध्यते ॥ ४१ ॥
 भृष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहन्त्यसृन् ।
 तद्वृत्तिरिपत्राव्यगोधात्तावकपिञ्जलाः ॥ ४२ ॥
 ऐरण्डेनाग्निना सिद्धास्तैलेन विमूर्च्छिताः ।
 हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम् ॥ ४३ ॥
 हारिद्रवज्जिना सद्यो व्यापादयति जीवितम् ।
 भस्मापांशुपरिध्वस्तं तदेव च समात्रिकम् ॥ ४४ ॥
 यत्किञ्चिदोषमुत्केश्य न हरेत् तत्समासतः ।
 विरुद्धं शुद्धिरवेष्टा शस्यो वा तद्विरोधिभिः ॥ ४५ ॥
 द्रव्यैस्तेरेव वा पूर्वं शरीरस्याभिसंस्कृतिः ।
 व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयःस्थबलशालिनाम् ॥ ४६ ॥
 विरोध्यपि न पीडयै सात्त्विकमलं च भोजनम् ।

पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ॥ ४७ ॥
 निषेवेत हितं तददेकद्विचान्तरोक्तम् ।
 अपथ्यमपि हि त्यक्तं शीलितं पथ्यमेव वा ॥ ४८ ॥
 सात्म्यासात्म्यविकाराय जायते सहसान्वया ।
 क्रमेषापचिता दोषाः क्रमेषोपचिता गुणाः ॥ ४९ ॥
 नाम्नुवन्ति पुनर्भावमप्रकम्पया भवन्ति च ।
 अत्यन्तसन्निधानानां दोषाणां दूषणात्मनाम् ॥ ५० ॥
 अहितैर्दूषणं भूयो न विद्वान् कर्तुमर्हति ।
 आहारशयनब्रह्मचर्यैर्युक्त्वा प्रयोजितैः ॥ ५१ ॥
 शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ।
 आहारो वर्णितस्तत्र तत्र तत्र च वक्ष्यते ॥ ५२ ॥
 निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्यं बलाबलम् ।
 वृषता क्लीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ ५३ ॥
 अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
 सुखायुषी परा कुर्यात् कालरात्रिर्वापरा ॥ ५४ ॥
 रात्रौ जागरणं रुचं स्निग्धं प्रस्रपनं दिवा ।
 अरुचमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ॥ ५५ ॥
 शीघ्रे वायुचयादानरौक्ष्यरात्रप्रत्यभावतः ।
 दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः ॥ ५६ ॥
 मुक्त्वा तु भाषयानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ।
 क्रोधशोकभयैः क्लान्तान् श्वासहिष्मातिसारिणः ॥ ५७ ॥
 वृद्धबालाबलक्षीणक्षतदृष्टशूलपीडितान् ।
 अजीर्णाभिहतोऽसत्तान् दिवास्वप्नोऽक्षितानपि ॥ ५८ ॥
 धातुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यति ।
 बहुमेदःकफाः स्वप्नुः स्नेहनित्याश्च नाहनि ॥ ५९ ॥
 विषाक्तं कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्त्रपि ।

अकालशयनान्मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः ॥ ६० ॥
 शिरोरुक्शोफहृत्तासस्रोतोरोधाग्निसन्धताः ।
 तत्रोपवासवमनस्वेदनावनमौषधम् ॥ ६१ ॥
 योजयेदतिनिद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छर्दनाञ्जनम् ।
 मावनं लङ्घनं चित्तां व्यवायं श्लोकभीक्रुषः ॥ ६२ ॥
 एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसन्धयात् ।
 निद्रानाशादङ्गमर्दशिरो गौरवजृम्भिकाः ॥ ६३ ॥
 जाड्यं ग्लानिश्चमापत्तिस्तन्द्रारोगाश्च वातजाः ।
 यथाकालमतो निद्रां रात्रौ सेवेत सात्म्रतः ॥ ६४ ॥
 असात्म्राज्जागरादङ्गं प्रातः स्वप्यादमुक्तवान् ।
 शीलयेन्नन्दनिद्रस्तु क्षीरमद्वरसान् दधि ॥ ६५ ॥
 अभ्यङ्गोदत्तं नस्नानमूर्ध्वकर्षाक्षितर्पणम् ।
 कान्ताबाहुलताश्च षो निर्हतिः कृतकत्यतः ॥ ६६ ॥
 मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ।
 ब्रह्मचर्यरतिर्गाम्यसुखनिष्ठहृत्तसः ॥ ६७ ॥
 निद्रासन्तोषद्वयस्य स्वं कालं नातिवर्त्तते ।
 ग्राम्यधर्मे त्यजेन्नारीमनुत्तानां रजस्वलाम् ॥ ६८ ॥
 अप्रियामप्रियाचारां दुष्टसङ्कोर्णभेहनाम् ।
 अतिस्थूलकृशां सूतां गर्भिणीमन्ययोषितम् ॥ ६९ ॥
 वर्णिनीमन्ययोनिं च गुरुदेवनृपालयम् ।
 चैत्यश्मशानायतनचत्वराम्बुचतुष्पथम् ॥ ७० ॥
 पर्वाण्यनङ्गं दिवसं शिरोहृदयताडनम् ।
 अत्याशितोऽष्टतिः क्षुद्धान् दुःस्थिताङ्गः पिषासितः ॥ ७१ ॥
 बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्वजेद्रोगी च मैथुनम् ।
 सेवेत कामतः कामं हृत्तो वाजीकृतां हिमे ॥ ७२ ॥
 अह्नादसन्तशरदोः पचादृषानिद्राघयोः ।

भ्रमल्लमोरुदौर्बल्यबलधात्विन्द्रियक्षयः ॥ ७३ ॥

अपर्वमरणं च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ।

स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रियशोबलैः ।

अधिका मन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ ७४ ॥

स्नानानुलेपनहिमानिलखण्डस्त्राद्य-

शीताम्बुदुग्धरसयूपसुराप्रसन्नाः ।

सेवेत चानुशयनं विरती रतस्य

तस्यैवमाशु वपुषः पुनरेति धाम ॥ ७५ ॥

श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदत्ते दयालौ

भिषजि निरनुबन्धं देहरक्षां निवेश्य ।

भवति विपुलतेजः स्वास्थ्यकीर्त्तिप्रभावः

सकुशलफलभोगी भूमिपालश्चिरायुः ॥ ७६ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राश्रितोऽयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मात्राशी सर्वकालं स्यात् मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्त्तिका ॥

मात्रां द्रव्याख्यपेक्षन्ते गुरुण्यपि लघून्यपि ॥ १ ॥

गुरुणामर्द्धसौहित्यं लघूनां नातिद्वसता ।

मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजोर्त्यति ॥ २ ॥

भोजनं हीनमात्रं तु न बलोपचयौजसे ।

सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ॥ ३ ॥

अतिमात्रं पुनः सर्वानाशु दोषान् प्रकोपयेत् ।

पीड्यमाना हि क्राताया युगपत् तेन कोपिताः ॥ ४ ॥

आग्नेनाग्नेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते ।

विष्टभ्यन्तोऽलसकं च्यावयन्तो विस्त्रिकाम् ॥ ५ ॥

अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहस्रैवाजितात्मनः ।

प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ॥ ६ ॥
 आमामशयेऽलसीभूतस्ते न सोऽलसकः स्मृतः ।
 विविधैर्वेदनोद्देर्वायुादिभृशकोपतः ॥ ७ ॥
 सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विसृचिका ।
 तत्र शूलभ्रमानाहकम्पस्तम्भादयोऽनिलात् ॥ ८ ॥
 पित्ताज्ज्वरातिसारान्तर्दाहदृष्टप्रलयादयः ।
 कफाच्छर्द्यङ्गुरुता वाक्सङ्घठीवनादयः ॥ ९ ॥
 विशेषाद् दुर्बलस्याल्पवज्जेर्गविधारिणः ।
 पीडितं मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा ॥ १० ॥
 अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम् ।
 शूलादीन् कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतोसारवर्जितान् ॥ ११ ॥
 सोऽलसः

अत्यर्थदुष्टास्तु दोषा दुष्टामबद्धखाः ।
 यान्तस्तिर्यक् तनुं सर्वां दण्डवत् स्तम्भयन्ति चेत् ॥ १२ ॥
 दण्डकालसकं नाम तं त्यजेदाशुकारिणम् ।
 निरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनो विषलक्षणम् ॥ १३ ॥
 आमदोषं महाघोरं वर्जयेद्विषसंज्ञकम् ।
 विषरूपाशुकारित्वादिरुक्षोपक्रमत्वतः ॥ १४ ॥
 अथाममलसीभूतं साध्यं त्वरितमुन्निखेत् ।
 पीत्वा सोम्रापटुफलं वार्युष्णं योजयेत्ततः ॥ १५ ॥
 खेदनं फलवर्त्ति च मलवातानुलोमनीम् ।
 नाम्यमानानि चाङ्गानि भृशं सिन्नानि केशयेत् ॥ १६ ॥
 विसृच्यामतिवृद्धायां पाण्णमैर्दाहः प्रशस्यते ।
 तदहश्चोपवास्येनं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १७ ॥
 तीव्रार्त्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ।
 आमसन्नोऽनलो नालं पक्वं दोषौषधाशनम् ॥ १८ ॥

निहन्त्यादपि चैतेषां विभ्रमः सहसातुरम् ।
 जीर्णाशने तु भैषज्यं युज्यात् स्तब्धगुरुदरे ॥ १८ ॥
 दोषशेषस्य पाकार्यमग्नेः समुच्चयाय च ।
 शान्तिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात् ॥ २० ॥
 त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत् समीच्य प्रयोजयेत् ।
 तत्राख्ये लङ्घनं पथं मध्ये लङ्घनपाचनम् ॥ २१ ॥
 प्रभूते शोधनं तद्वि मूलादुन्मूलयेन्नलान् ।
 एवमन्यानपि व्याधीन् स्निदानविपर्ययात् ॥ २२ ॥
 चिकित्सेदनुबन्धे तु सति हेतुविपर्ययम् ।
 त्वक्ता यथायथं वैद्यो युज्याद् व्याधिविपर्ययम् ॥ २३ ॥
 तदर्थकारि वा पक्ते दोषे त्विडे च पाक्के ।
 हितमभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्रादियुक्तिः ॥ २४ ॥
 अजीर्णं च कफादामं तत्र शोफोऽक्षिगण्डयोः ।
 सद्यो भुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्क्लेशगौरवम् ॥ २५ ॥
 विष्टब्धमनिलाच्छूलविवन्धाधानसादकत् ।
 पित्तादिदग्धं दृग्मोहभ्रमाश्लोद्गारदाहवत् ॥ २६ ॥
 लङ्घनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं भृशम् ।
 विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् ॥ २७ ॥
 गरीयसो भवेत्क्षीनादामादेव क्लिम्बिका ।
 कफवातानुबद्धामलिङ्गा तत्क्षमसाधना ॥ २८ ॥
 अयद्वा हृदय्यथा शुद्धेऽप्युद्गारे रसशेषतः ।
 शयीत किञ्चिदेवात्र सर्वश्चानाशितो दिवा ॥ २९ ॥
 स्नप्यादजीर्णं सञ्जातकुम्भोऽद्यान्मितं लघु ।
 विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्मातृमृदता ॥ ३० ॥
 अजीर्णलिङ्गं सामान्यं विष्टब्धो गौरवं भ्रमः ।
 न चातिमात्रसेवान्नमामदोषाश्च केवलम् ॥ ३१ ॥

द्विष्टविष्टभिदक्तामगुरुचहिमाशुचि ।

विदाहि शुष्कमल्यम्बुमुतं वात्रं न जीर्यति ॥ ३२ ॥

उपतप्तेन भुक्तं च शोक्तशोधक्षुधादिभिः ।

मित्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशनं मतम् ॥ ३३ ॥

विद्यादध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरिभोजनम् ।

अकाले बद्ध चाख्यं वा भुक्तं तु विषमाशनम् ॥ ३४ ॥

दीर्घप्येतानि सृल्युं वा घोरान् व्याधीन् सृजन्ति वा ।

काले सात्करं शुचि हितं स्निग्धोष्णं लघु तन्मनाः ॥ ३५ ॥

षड्रसं मधुरप्रायं नातिद्रुतविलम्बितम् ।

स्नातः क्षुद्धान् विविक्तस्यो धौतपादकराननः ॥ ३६ ॥

तर्पयित्वा पितृन् देवानतिथीन् बालकान् गुरुन् ।

प्रत्यवेक्ष्य तिरस्त्रोऽपि प्रतिपन्नपरिग्रहान् ॥ ३७ ॥

समीक्ष्य सस्यगात्मानमनिन्दन्नब्रुवन् द्रवम् ।

इष्टमिष्टैः सहाश्रीयाच्छुचिभक्तजनाहृतम् ॥ ३८ ॥

भोजनं दणकेशादिजुष्टमुष्णीकृतं पुनः ।

शाकावरान्नभूयिष्ठमल्युष्णलवणं त्यजेत् ॥ ३९ ॥

किलाटदधिकूचीकाचारशुक्ताममूलकम् ।

कृशशुष्कवराहाविगोमल्यमहिषामिषम् ॥ ४० ॥

माषनिष्यावशालूकविसपिष्टविरुद्धकम् ।

शुष्कशकानि यवकान् फाणितं च न शीलयेत् ॥ ४१ ॥

शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजाङ्गलम् ।

पथ्यामलकसृङ्गीकापटोलीमुद्गशर्कराः ॥ ४२ ॥

घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रदाडिमसैन्धवम् ।

त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेचबलाय च ॥ ४३ ॥

स्नास्थानुवृत्तिरुद्ध यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ।

विसेचुमोचचोचाम्रमोदकीत्कारिकादिकम् ॥ ४४ ॥

अद्याद् द्रव्यं गुरुं स्निग्धं स्वादु मन्दं स्थिरं पुरः ।
 विपरीतमतश्चान्ते मध्येऽल्लवणोत्कटम् ॥ ४५ ॥
 अन्नेन कुक्षौर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।
 आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ४६ ॥
 अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम् ।
 दन्नि मद्ये विषे क्षौद्रे कोष्णं पिष्टमयेषु तु ॥ ४७ ॥
 शाकमुदुगादिविक्लतो मस्तुतक्रान्तकाञ्चिकम् ।
 सुरा कशानां पुष्ट्यर्थं स्थूलानां तु मधूदकम् ॥ ४८ ॥
 शोषे मांसरसो मद्यं मांसं स्वल्पं च पावके ।
 व्याध्यौषधाध्वभाष्यस्त्रीलङ्घनातपकर्मभिः ॥ ४९ ॥
 क्षीणे वृद्धे च बाले च पयः पथ्यं यथाशृतम् ।
 विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ॥ ५० ॥
 अनुपानं समासेन सर्वदा तत् प्रशस्यते ।
 अनुपानं करोत्यूर्जां तृप्तिं व्याप्तिं दृढाङ्गताम् ॥ ५१ ॥
 अन्नसङ्घातशैथिल्यविक्लित्तिजरणानि च ।
 नोर्ध्वजतुगदश्वासकासोरक्षतपीनसे ॥ ५२ ॥
 गीतभाष्यप्रसङ्गे च स्वरभेदे च तद्धितम् ।
 प्रक्लिन्नदेहमेहाक्षिगलरोगत्रणातुराः ॥ ५३ ॥
 पानं त्यजेयुः

सर्वश्च भाष्याध्वशयनं त्यजेत् ।

पीत्वा भुक्त्वाऽऽतपं वह्निं यानं भ्रवनवाहनम् ॥ ५४ ॥
 प्रसृष्टे विण्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे
 विशुद्धे चोद्गारे क्षुद्रपगमने वातेऽनुसरति ।
 तथाग्नावुद्रिक्तो विशदकरणे देहे च सुलघौ
 प्रयुञ्जीताहारं विधिनिमित्तः कालः स हि मतः ॥ ५५ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः ।
पञ्चभूतात्मकं तत्तु

क्षामधिष्ठाय जायते ॥ १ ॥

अश्रुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः ।

तस्मिन्निवृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ २ ॥

तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसङ्घातसम्भवात् ।

नैकदोषास्ततो रोगास्तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः ॥ ३ ॥

अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽपि चेष्यते ।

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये ॥ ४ ॥

रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ।

तत्र द्रव्यं गुरुस्थूलस्थिरगन्धगुणोल्बणम् ॥ ५ ॥

पार्थिवं गौरवस्थैर्यसङ्घातोपचयावहम् ।

द्रवशीतगुरुस्निग्धमन्दसान्द्ररसोल्बणम् ॥ ६ ॥

आप्यं स्नेहनविष्यन्दक्लृदप्रह्लादबन्धकृत् ।

रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्मरूपगुणोल्बणम् ॥ ७ ॥

आग्नेयं दाहभावर्यप्रकाशपचनात्मकम् ।

वायव्यं रूक्षविशदं लघुस्पर्शगुणोल्बणम् ॥ ८ ॥

रौक्ष्यलाघववैशद्यविचारग्लानिकारकम् ।

नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणोल्बणम् ॥ ९ ॥

सौप्रिथ्यलाघवकरं

जगत्ये वमनौषधम् ।

न किञ्चिद्विद्यते द्रव्यं वशान्नानार्थयोग्योः ॥ १० ॥

द्रव्यमूर्द्धगमं तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्कटम् ।

अधोगामि च भूयिष्ठं भूमितोयगुणाधिकम् ॥ ११ ॥
 इति द्रव्यं रसान् भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यते ।
 वीर्यं पुनर्वदन्त्यो के गुरुस्निग्धहिमं सुदु ॥ १२ ॥
 मधुररुक्षोष्णतीक्ष्णश्च तदेवं मतमष्टधा ।
 चरकस्त्वाह वीर्यं तद् येन या क्रियते क्रिया ॥ १३ ॥
 नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृता हि सा ।
 भुर्वादिष्वेव वीर्याख्या तेनान्वर्थेति वर्ण्यते ॥ १४ ॥
 समग्रगुणसारेषु शक्त्युत्कर्षविवर्त्तिषु ।
 व्यवहाराय मुख्यत्वाद् बह्वग्रग्रहणादपि ॥ १५ ॥
 अतश्च विपरीतत्वात्सम्भवन्त्यपि नैव सा ।
 विवक्ष्यते रसाद्येषु वीर्यं गुर्वादयो ह्यतः ॥ १६ ॥
 उष्णं शीतं द्विधैवान्ये वीर्यमाचक्षतेऽपि च ।
 नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबली ॥ १७ ॥
 व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचित् ।
 तत्रोष्णं भ्रमहृद्ग्लानिस्वेददाहाशुपाकिताः ॥ १८ ॥
 शमश्च वातकफयोः करोति शिशिरं पुनः ।
 ह्लादनं जीवनं स्तम्भं प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥ १९ ॥
 जठरेणाग्निना योमाद् यद् यदेति रसान्तरम् ।
 रसानां परिणामान्तो स विपाकः इति स्मृतः ॥ २० ॥
 स्वादुः पटुश्च मधुरमन्त्रोऽन्धं पच्यते रसः ।
 तिक्तोष्णकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥ २१ ॥
 रसेरसौ तुल्यफलस्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम् ।
 किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन वापरम् ॥ २२ ॥
 गुणान्तरेण वीर्येण प्रभाविषैव किञ्चन ।
 यद्यद्द्रव्ये रसादीनां बहवस्त्वेन वर्त्तते ॥ २३ ॥
 अभिभूयेतरांस्तत्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ।

विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाख्यं हि जीयते ॥ २४ ॥
 रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।
 बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥ २५ ॥
 रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् ।
 दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी ॥ २६ ॥
 मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ।
 इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां पुनश्च तत् ॥ २७ ॥
 विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते ।
 स्वादुर्गुरुश्च गोधूमो वातजिहातकृद् यवः ।
 उष्णा मत्स्याः पयः शीतं कटुः सिंही न शूकरः ॥ २८ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 ज्ञान्मोऽग्निज्ज्ञान्मुतेजः खवायुग्न्यनिलगोऽनिलैः ।
 इयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥ १ ॥
 तेषां विद्याद्रसं स्वादुं यो वक्तुमनुलिम्पति ।
 आस्वादयमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः ॥ २ ॥
 प्रियः पिपीलिकादीनाम्

अस्त्रः चालयते सुखम् ।

हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभुवनिकोचनः ॥ ३ ॥
 लवणः स्यन्दयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत् ।
 तित्को विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहन्ति च ॥ ४ ॥
 उद्देजयति जिह्वाग्रं कुर्वन्निमिचिमां कटुः ।
 सावयत्यक्षिनासास्यं कपोली दहतीव च ॥ ५ ॥
 कषायो जडयेज्जिह्वां कण्ठस्रोतोविबन्धकृत् ।

रसानामिति रूपाणि कर्माणि

मधुरो रसः ॥ ६ ॥

आजन्मसालायात् कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् ।

बालवृद्धघृतक्षौण्वर्षकेशेन्द्रियौजसम् ॥ ७ ॥

प्रशस्तो वृंहणः कण्ठगः स्तन्यसन्धानकृद्गुरुः ।

आयुषो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ॥ ८ ॥

कुरुतेऽप्युपयोगेन समेदः कफजान् गदान् ।

स्यौत्थाग्निसादसंन्यासमेहगण्डावुदादिकान् ॥ ९ ॥

अस्योऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।

उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः ॥ १० ॥

करोति कफपित्तास्रं मूढवातानुलोमनम् ।

सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम् ॥ ११ ॥

कण्डुपाण्डुत्वोसर्पशोफविस्फोटवृद्धज्वरान् ।

लवणः स्तन्यसङ्घातबन्धविघ्नापनोऽग्निकृत् ॥ १२ ॥

स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत् ।

सोऽतियुक्तोऽस्रपवनं खलति पलितं बलिम् ॥ १३ ॥

वटकुष्ठविषवोसर्पान् जनयेत् क्षपयेद् बलम् ।

तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं क्लमिवृष्टविषम् ॥ १४ ॥

कुष्ठमूर्च्छाज्वरोत्क्लेशदाहपित्तकफान् जयेत् ।

क्लेदमेदोवसामज्जशक्लमूत्रोपशोषणः ॥ १५ ॥

लघुर्मेध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यकण्ठविशोधनः ।

धातुक्षयानिलव्याधीनतियोगात् करोति सः ॥ १६ ॥

कटुर्गलामयोददकुष्ठालसकशोफजित् ।

व्रणवसादनस्नेहमेदः क्लेदोपशोषणः ॥ १७ ॥

दोपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य शोषणः ।

क्षिनन्ति बन्धान् सोतांसि विवृणोति कफापहः ॥ १८ ॥

कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम् ।
 मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्ययाम् ॥ १८ ॥
 कषायः पित्तकफहा गुरुरसविशोधनः ।
 पीडनो रोपणः शीतः क्लेदमेदोविशोषणः ॥ २० ॥
 आमसंस्तम्भनो ग्राही रुक्षोऽतिलक्प्रसादनः ।
 करोति शीलितः सोऽतिविष्टश्चाश्मानहृद्भुजः ॥ २१ ॥
 तट्कार्श्यपौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्नहान् ।
 घृतहेमगुडाक्षोडमोचचोचपरुषकम् ॥ २२ ॥
 अभीरुवीरापनसराजादनबलात्रयम् ॥ २३ ॥
 मेदे चतस्रः पर्षिन्धो जीवन्ती जीवकर्षभौ ।
 मधूकं मधुकं विम्बो विदारो आवणोयुगम् ॥ २४ ॥
 क्षीरशुक्ला तुगाक्षीरो क्षीरस्थौ काश्मरी सहे ।
 क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्रद्राक्षादिर्मधुरो गणः ॥ २५ ॥
 अम्बो धात्रीफलाम्बुकांमातुलुङ्गाम्बुवेतसम् ।
 दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालिवतं दधि ॥ २६ ॥
 आम्बुमास्त्रातकं भव्यं कपित्थं करमर्दकम् ।
 वरं सौवर्चलं कृष्णं विडं सामुद्रमौञ्जिदम् ॥ २७ ॥
 रोमकं पांसुजं शीसं क्षारश्च लवणो गणः ।
 तिक्तः पटोली त्रायन्ती बालकोशीरचन्दनम् ॥ २८ ॥
 भूनिम्बनिम्बकटु कातगरागुरुवल्सकम् ।
 नक्तमालदिरजनीमुस्तमूर्वाटरुषकम् ॥ २९ ॥
 पाठापामार्गकांस्त्रायो गुडूचो धन्वयासकम् ।
 पञ्चमूलं महाव्याघ्रगौ विशालाऽतिविषा वद्धा ॥ ३० ॥
 कटुको हिङ्गुमरिचं कुमिजित् पञ्चकोलकम् ।
 कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुष्करम् ॥ ३१ ॥
 वर्गः कषायः पथ्याच्चं शिरीषः खदिरो मधु ।

कदम्बोदुम्बरं सुक्ताप्रवालाञ्जनगैरिकम् ॥ ३२ ॥

बालं कपित्थं खर्जूरं विसपद्मोत्पलादि च ।

मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवादृते ॥ ३३ ॥

सुहृद्गोधूमतः क्षौद्रात् सिताया जाङ्गलामिषात् ।

प्रायोऽन्तं पित्तजननं दाडिमामलकादृते ॥ ३४ ॥

अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात् ।

तिक्तं कटुं च भूयिष्ठमवृथं वातकोपनम् ॥ ३५ ॥

ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शुष्णोक्तणारसोनतः ।

कषायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाभयाऋते ॥ ३६ ॥

रसाः कटुश्चलवणा वीर्य्येणोष्णा यथोत्तरम् ।

तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलः ॥ ३७ ॥

तिक्तः कटुः कषायश्च रुक्षा वद्धमलास्तथा ।

पटुश्चमधुराः स्निग्धाः सृष्टविष्णून्मामरुताः ॥ ३८ ॥

पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ।

लघुरन्तः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ॥ ३९ ॥

संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।

रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते ॥ ४० ॥

एकैकहीनांस्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके ।

त्रिके स्वादुर्दमाल्लः षट् त्रीन् पटुस्तिक्त एककम् ॥ ४१ ॥

चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽन्तः पटुः सक्तत् ।

पञ्चकेष्वेकमेवास्त्री मधुरः पञ्च सेवते ।

द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः ॥ ४२ ॥

षट्पञ्चकाः षट्च पृथग्रसास्युश्चतुर्दिकौ प्रञ्चदशप्रकारौ ।

भेदास्त्रिकाविंशतिरेकमेकं द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः ॥ ४३ ॥

ते रसानुरसतो रसभेदास्त्वारतम्यपरिकल्पनया च ।

संभवन्ति गणनां समतीता दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥ ४४ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य ते चक्षाः ।
 उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टावेगप्रवर्तनैः ॥ १ ॥
 सम्यग् गत्या च धातूनामक्षाणां पाटवेन च ।
 अनुगृह्णात्यविकृतः पित्तं पक्त्व मदर्शनैः ॥ २ ॥
 चुत्तृड् रुचिप्रभामेधाधीशैर्यत्तनुमार्दवैः ।
 श्लेष्मास्थिरत्वस्निग्धत्वसन्धिवन्धत्वमादिभिः ॥ ३ ॥
 प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।
 गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात् स्मृतम् ॥ ४ ॥
 अवष्टम्भः पुरीषस्य मूलस्य क्लेदवाहनम् ।
 खेदस्य क्लेदविधृतिः

वृद्धस्तु कुरुतेऽनिलः ॥ ५ ॥

कार्श्यकाण्णरीणकामित्वकम्पानाहशक्तद्वयहान् ।
 बलनिद्रेन्द्रियभ्रंशप्रलापभ्रमदीनताः ॥ ६ ॥
 पीतविण्मूलवनेत्रत्वक्चुत्तृड् दाहाद्यनिद्रताः ।
 पित्तं

श्लेष्माग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवम् ॥ ७ ॥

श्वेत्यशैत्यश्लथाङ्गत्वं श्वासकासातिनिद्रताः ।
 रसोऽपि श्लेष्मवद्रक्तं विसर्पप्लीहविद्रधीन् ॥ ८ ॥
 कुष्ठवातासपित्तासगुल्फोपकुशकामलाः ।
 व्यङ्गाग्निनाशसंमोहरक्तत्वङ्क्षेत्रमूलताः ॥ ९ ॥
 मांसं गण्डार्बुदग्रन्थिगण्डोरुदरवृद्धताः ।
 कण्ठादिवधिमांसं च

तद्वन्नेदस्तथा अमम् ॥ १० ॥

अस्येऽपि चेष्टिते श्वासं स्फिक्स्तनोदरलम्बनम् ।

अस्यध्यस्थधिदन्तांश्च

मज्जानेत्राङ्गभौरवम् ॥ ११ ॥

पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात् कच्छाण्यरूपि च ।

अतिस्त्रीकामतां वृद्धं शुक्रं शुक्राश्मरीमपि ॥ १२ ॥

कुक्षावाधानमाटोपं गौरवं वेदनां शकृत् ।

मूत्रन्तु वस्तिनिस्तोदं कृतेऽप्यकृतसंज्ञताम् ॥ १३ ॥

खेदोऽतिखेददौर्गन्ध्यकण्डूः

एवं च लक्षयेत् ।

दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः ॥ १४ ॥

लिङ्गं चीणेऽनिलेऽङ्गस्य सादोऽल्यं भाषिते हितम् ।

संज्ञामोहस्तथा स्नेहबहुक्तामयसम्भवः ॥ १५ ॥

पित्ते मन्दोऽनलः शीतं प्रभाहानिः

कफे भ्रमः ।

स्नेहाशयानां शून्यत्वं हृद्दृढवस्त्रयसन्निताः ॥ १६ ॥

रसे रौच्यं भ्रमः शोषो ग्लानिः शब्दासहिष्णुता ।

रक्तेऽस्रशिशिरप्रीतिशिराशैथिल्यरूक्षताः ॥ १७ ॥

मांसेऽक्षग्लानिगण्डस्फिक्शुष्कतासन्निवेदनाः ।

मेदसि स्वपन्नं कव्याः प्रीङ्गो वृद्धिः कृशाङ्गता ॥ १८ ॥

अस्थ्यस्थितोदः शदनं दन्तकेशनखादिषु ।

अस्थ्नां मज्जनि सौषिर्यं भ्रमस्तिमिरदर्शनम् ॥ १९ ॥

शुक्रे चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।

तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेंद्रं धूमायतीव च ॥ २० ॥

पुरीषे वायुरन्ताणि सशब्दो वेष्टयन्निव ।

कुक्षौ भ्रमति यात्यूर्ध्वं हृत्पार्श्वं पीडयन् भ्रमम् ॥ २१ ॥

मूत्रेऽल्यं मूत्रयेत् कच्छादिवर्णं सास्रमेव वा ।

स्त्रेदे रोमच्युतिः स्तब्धरोमता स्फुटनं त्वचः ॥ २२ ॥
 मलानामतिसूक्ष्माणां दुर्लभं लक्षयेत् क्षयम् ।
 स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवैः ॥ २३ ॥
 दोषादीनां यथास्वं च विद्याद् वृद्धिक्षयो भिषक् ।
 क्षयेण विपरीतानां गुणानां वर्द्धनेन च ॥ २४ ॥
 वृद्धिं मलानां सङ्गाच्च क्षयं चातिविसर्गतः ।
 मलोचितत्वादु देहस्य क्षयो वृद्धेस्तु पीडनः ॥ २५ ॥
 तत्रास्थनि स्थितो वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः ।
 श्लेष्मा श्लेष्मेषु तेनैषामाश्रयाश्रमिणां मिथः ॥ २६ ॥
 यदेकस्य तदन्यस्य वर्द्धनक्षपणीषधम् ।
 अस्थिमारुतयोर्नैवं प्रायो वृद्धिर्हि तर्पणात् ॥ २७ ॥
 श्लेष्मणानुगता तस्मात् संचयस्तद्विपर्ययात् ।
 वायुनानुगतो-

ऽस्माच्च वृद्धिक्षयसमुद्भवान् ॥ २८ ॥

विकारान् साधयेच्छीघ्रं क्रमात्तद्वनवृंहयैः ।
 वायोरन्यत्र तज्जांस्तु तैरेवोत्क्रमयोजितैः ॥ २९ ॥
 विशेषाद्रक्तवृद्धयुक्तान् रक्तसुतिविरचनैः ।
 मांसवृद्धिभवान् रोगान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ॥ ३० ॥
 स्थौल्यकार्श्योपचारेण मेदोजानस्थिसंचयात् ।
 जातान् क्षीरघृतैस्तृप्तसंयुतैर्वस्त्रभिस्तथा ॥ ३१ ॥
 विड्वृद्धिजानतीसारक्रियया विट् क्षयोद्भवान् ।
 मेघाजमध्यकुल्माषयवमापहयादिभिः ॥ ३२ ॥
 मूत्रवृद्धिक्षयोत्थांश्च मेहकृच्छ्रचिकित्साया ।
 व्यायामाभ्यञ्जनस्वेदमद्यैः स्वेदक्षयोद्भवान् ॥ ३३ ॥
 स्वस्थानस्थस्य कायाग्ने रंशा धातुषु संश्रिताः ।
 तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोद्भवः ॥ ३४ ॥

पूर्वो धातुः परं कुर्याद् दृढः क्षीणश्च तद्विधम् ।

दोषा दुष्टा रसेर्धातून् दूषयन्त्युभये मलान् ॥ ३५ ॥

अधो ह्ये सप्त शिरसि खानि स्वेदवह्निनि च ।

मला मलायनानि सूर्यथास्त्रं तेष्वतो गदाः ॥ ३६ ॥

ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम् ।

हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥ ३७ ॥

स्निग्धं सोमात्मकं शुद्धमोषलोहितपीतकम् ।

यन्नाशे नियतं नाशो यस्मिं स्तिष्ठति तिष्ठति ॥ ३८ ॥

निष्पद्यन्ते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः ।

ओजः क्षीयेत कोपक्षुत्थानशोकश्रमादिभिः ॥ ३९ ॥

विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यधितेन्द्रियः ।

विच्छायो दुर्मना रूक्षो भवेत् क्षामश्च तत्क्षये ॥ ४० ॥

जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम् ।

ओजोविवृद्धौ देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः ॥ ४१ ॥

यदन्नं देष्टि यदपि प्रार्थयेताविरोधि तु ।

तत्तत्क्षयजन् समश्नंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ॥ ४२ ॥

कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ।

वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयन्त्यवुधास्तु न ॥ ४३ ॥

यथाबलं यथास्त्रं च दोषा वृद्धा वितन्वते ।

रूपाणि जहति क्षीणाः समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ ४४ ॥

य एव देहस्य समा विवृद्धौ त एव दोषा विषमा बधाय ।

यस्मादतस्ते हितचर्य्ययैव क्षयाद्विवृद्धेरिव रक्षणीयाः ॥ ४५ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दोषभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 पक्काशयकटीसक्थिश्चोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ।
 स्थानं वातस्य तत्रापि पक्काधानं विशेषतः ॥ १ ॥
 नाभिरामाशयः खेदो बसीका रुधिरं रसः ।
 दृक् स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरत्न विशेषतः ॥ २ ॥
 उरःकण्ठशिरःक्षोमपर्वाण्यामाशयो रसः ।
 मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य सुतरासुरः ॥ ३ ॥
 प्राणादिभेदात् पञ्चात्मा वायुः

प्राणोऽत्र मूर्धगः ।

उरःकण्ठचरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तधृक् ॥ ४ ॥
 धीवनक्षवयूद्धारनिःश्वासान्नप्रवेशकृत् ।
 उरः स्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् ॥ ५ ॥
 वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबलवर्णस्मृतिक्रियः ।
 व्यानो हृदि स्थितः कृतज्ञदेहचारी महाजवः ॥ ६ ॥
 गत्यपचेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ।
 प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ॥ ७ ॥
 समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ।
 अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ॥ ८ ॥
 अपानोऽपानयः श्रोणिवस्तिमेद्वोरुगोचरः ।
 शुक्राक्षवशक्लमूत्रगर्भनिष्क्रमणक्रियः ॥ ९ ॥
 पित्तं पञ्चात्मकं तत्र पक्काशयमध्यगम् ।
 पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ॥ १० ॥
 त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ।
 पचत्यन्नं विभजते सारकिटौ पृथक् तथा ॥ ११ ॥

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।
 करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥ १२ ॥
 आमामशयाश्रयं पित्तं रञ्जकं रसरञ्जनात् ।
 बुद्धिमेधाभिमानाद्यैरभिप्रैतार्थसाधनात् ॥ १३ ॥
 साधकं हृद्गतं पित्तं

रूपालोचनतः स्मृतम् ।

दृक्स्थमालोचकं

त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजनात् त्वचः ॥ १४ ॥

श्लेष्मा तु पञ्चघो-

रस्थः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः ।

हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ एवास्बुकर्मणा ॥ १५ ॥

कफधान्तां च शेषाणां यत् करोत्यवलम्बनम् ।

अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा

यस्त्वामाश्रयसंस्थितः ॥ १६ ॥

क्लोदकः सोऽन्नसङ्घातक्लोदनात्

रसबोधनात् ।

बोधको रसनास्थायी

शिरःसंस्थोऽक्षतर्पणात् ॥ १७ ॥

तर्पकः

सन्धिसंश्लेषात् श्लेष्मकः सन्धिषु स्थितः ।

इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम् ॥ १८ ॥

व्यापिनामपि जानीयात् कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

उष्णेन युक्ता रुक्षाद्या वायोः कुर्वन्ति सञ्चयम् ॥ १९ ॥

शीतेन कोपमुष्णेन शमं स्निग्धादयो गुणाः ।

शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्चयं पित्तस्य कुर्वते ॥ २० ॥

उष्णेन कोपं मन्दाद्याः शमं शीतोपसंहिताः ।

शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कुर्वन्ते श्लेष्मण्ययम् ॥ २१ ॥

उष्णेन कोपं तेनैव गुणा रूक्षादयः शमम् ।

चयो वृद्धिः स्वधान्त्रेव प्रदेषो वृद्धिहेतुषु ॥ २२ ॥

विपरीतगुणेच्छा च

कोपस्तून्मार्गगामिता ।

लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसम्भवः ॥ २३ ॥

चयप्रकोपप्रशमा वायोऽग्नीष्मादिषु त्रिषु ।

वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ २४ ॥

चीयते लघुरूक्षाभिरोषधीभिः समोरणः ।

तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्थीष्णान्न कुप्यति ॥ २५ ॥

अद्भिरन्नविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशम् ।

पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ॥ २६ ॥

चीयते स्निग्धशीताभिरुदकौषधिभिः कफः ।

तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्धत्वान्न प्रकुप्यति ॥ २७ ॥

इति कालस्वभावोऽयम्

आहारादिवशात् पुनः ।

चयादीन् यान्ति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ॥ २८ ॥

व्यप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् ।

निवर्त्तते तु कुपितो मलोऽल्पाद्यं जलौघवत् ॥ २९ ॥

नानारूपैरसंख्यैर्विकारैः कुपिता मलाः ।

तापयन्ति तनुं तस्मात्तद्वेत्वाकृतिसाधनम् ॥ ३० ॥

शक्यं नैकैकशो वक्तुमतः सामान्यमुच्यते ।

दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम् ॥ ३१ ॥

यथा पक्षी परिपतन् सर्वतः सर्वमप्यहः ।

क्षायामत्येति नात्मीयां यथा वा कृत्स्नमप्यहः ॥ ३२ ॥

विकारजातं विविधं चीन् गुणान् नातिवर्त्तते ।

तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि सर्वदा ॥ ३३ ॥

विकारजातं त्रीन् दोषान्

तेषां कोपे तु कारणम् ।

अर्थैरसात्मैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतम् ॥ ३४ ॥

हीनातिमिथ्यायोगेन भिद्यते तत् पुनस्त्रिधा ।

हीनोऽर्थेनेन्द्रियस्याल्पः संयोगः स्वेन नैव वा ॥ ३५ ॥

अतियोगोऽतिसंसर्गः सूक्ष्मभासुरभैरवम् ।

अत्यासन्नातिदूरस्थं विप्रियं विवृतादि च ॥ ३६ ॥

यदक्ष्णा वीक्ष्यते रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः ।

एवमत्युच्चपूत्यादीनिन्द्रियार्थान् यथायथम् ॥ ३७ ॥

विद्यात्

कालस्तु शीतोष्णवर्षभेदात् त्रिधा मतः ।

स हीनो हीनशीतादिरतियोगोऽतिलक्षणः ॥ ३८ ॥

मिथ्यायोगस्तु निर्दिष्टो विपरीतस्त्रलक्षणः ।

कायवाक्चित्तभेदेन कर्मापि विभजेत् त्रिधा ॥ ३९ ॥

कायादिकर्मणां हीना प्रवृत्तिर्हीनसंज्ञिका ।

अतियोगोऽतिवृत्तिस्तु वेगोदीरणधारणम् ॥ ४० ॥

विषमाङ्गक्रियारम्भः पतनस्त्रलनादिकम् ।

भाषणं सामिभुक्तस्व रागद्वेषभयादि च ॥ ४१ ॥

कर्म प्राणातिपातादि दशधा यच्च निन्दितम् ।

मिथ्यायोगः समस्तोऽसाविह चासुत्र वा कृतम् ॥ ४२ ॥

निदानमेतद्दोषाणां कुपितास्तेन नैकधा ।

कुर्वन्ति विविधान् व्याधीन् शाखाकोष्ठास्थिसन्धिषु ॥ ४३ ॥

शाखारक्तादयस्त्रिधा च बाह्यरोगायनं हि तत् ।

तदाश्रया मुखव्यूहगण्डानज्यर्बुदादयः ॥ ४४ ॥

बहिर्भागाश्च दुर्नामगुल्मशोफादयो गदाः ।

अन्तःकोष्ठो महास्रोत आमपक्वाशयाश्रयः ॥ ४५ ॥
 तत्स्थानाच्छ्रयतीसारकासश्वासीदरज्वराः ।
 अन्तर्भागं च शोफार्शो गुल्मवीसर्पविद्रधि ॥ ४६ ॥
 पिरोहृदयवस्त्रादिमर्माण्यस्थ्नां च सन्धयः ।
 तन्निबद्धाः शिरास्त्रायुकण्डराद्याश्च मध्वमाः ॥ ४७ ॥
 रोगमार्गः स्थितास्तत्र यक्ष्मपक्षवधादिताः ।
 मूर्धादिरोगाः सन्ध्यस्थित्रिकशूलग्रहादयः ॥ ४८ ॥
 संस्रव्यासव्यधस्त्रापसादरुक्तीदमेदनम् ।
 सङ्गाङ्गभङ्गसङ्कोचवर्त्तहर्षणतर्षणम् ॥ ४९ ॥
 कम्पपारुष्यसौषिर्यशोषसन्दनवेष्टनम् ।
 स्तम्भः कषायरसता वर्णः श्यावोऽरुणोऽपि वा ॥ ५० ॥
 कर्माणि वायोः

पित्तस्य दाहरागोष्मपाकिताः ।

खेदः क्लेदः क्षुतिः कोथः सदनं मूर्च्छनं मदः ॥ ५१ ॥
 कटु कान्धौ रसौ वर्णः पाण्डुरारुणवर्जितः ।
 श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यकण्डुशीतत्वगौरवम् ॥ ५२ ॥
 वस्योपलेपस्तैमित्त्वशोफापक्त्वतिनिद्रताः ।
 वर्णः श्वेतो रसौ स्वादुलवणौ चिरकारिता ॥ ५३ ॥
 इत्यशेषामयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणम् ।
 दर्शनाद्यैरवहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेत् ॥ ५४ ॥
 व्याध्यवस्थाविभागज्ञः पश्यन्नात्तान् प्रतिक्षणम् ।
 अभ्यासात् प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ॥ ५५ ॥
 रक्षादिसदसज्ज्ञानं न शास्त्रादेव जायते ।
 दृष्टापचारणः कश्चित् कश्चित् पूर्वापराधजः ॥ ५६ ॥
 तत्पङ्कुराङ्गवत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः ।
 यथानिदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ॥ ५७ ॥

महारम्भोऽल्पके हेतावान्तको दोषकर्मजः ।

विपक्षशीलनात् पूर्वः कर्मजः कर्मसंचयात् ॥ ५८ ॥

गच्छत्युभयजन्मा तु दोषकर्मचयात् क्षयम् ।

द्विधा स्वपरतन्त्रत्वाद् व्याधयो-

ऽन्याः पुनर्द्विधा ॥ ५९ ॥

पूर्वजाः पूर्वरूपास्या जाताः पश्चादुपद्रवाः ।

यथास्वजन्मोपशयाः स्वतन्त्राः स्पष्टलक्षणाः ॥ ६० ॥

विपरीतास्ततोऽन्ये तु

वित्यादेवं मलानपि ।

तान् लक्षयेदवहितो विकुर्वाणान् प्रतिज्वरम् ॥ ६१ ॥

तेषां प्रधानप्रश्ने प्रश्नो शास्यतस्तथा ।

पश्चाच्चिकित्सेत् तूर्णं वा बलवन्तमुपद्रवम् ॥ ६२ ॥

व्याधिक्षिप्रशरोरस्य पीडाकरतरो हि सः ।

विकारनामाकुशलो न जिह्नीयात् कदाचन ॥ ६३ ॥

न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ।

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ॥ ६४ ॥

स्थानान्तराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते बह्वन् ।

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ॥ ६५ ॥

बुद्धा हेतुविशेषांश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम् ।

दूष्यं देशं बलं कालमनलं प्रकृतिं वयः ॥ ६६ ॥

सत्त्वं सात्त्विकं तथाहारमवस्थाश्च पृथग्विधाः ।

सूक्ष्मसूक्ष्माः समीचीनां दोषौषधनिरूपणे ॥ ६७ ॥

यो वर्तते चिकित्सायां न स स्वलति जातुचित् ।

गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं सत्वदेहबलाबलात् ॥ ६८ ॥

दृश्यतेऽप्यन्यथाकारं तस्मिन्नवहितो भवेत् ।

गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयंस्तु भिषग्बुधः ॥ ६९ ॥

अल्पदोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते ।

ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा गुरुव्याधौ प्रयोजितम् ॥ ७० ॥

उदीरयेत्तरां रोगान् संशोधनमयोगतः ।

शोधनं त्वतियोगेन विपरीतं विपर्यये ॥ ७१ ॥

क्षिण्णयाक्षमलानेव केवलं वपुरस्यति ।

अतोऽभियुक्तः सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ॥ ७२ ॥

तथा युञ्जीत भैषज्यमारोग्याय यथा ध्रुवम् ।

वक्ष्यन्तेऽतः परं दोषा वृद्धिचयविभेदतः ॥ ७३ ॥

पृथक् त्रीन् वृद्धिसंसर्गस्त्रिधा तत्र तु ताम्रव ।

त्रीनेव समया वृद्ध्या षडेकस्यातिशायने ॥ ७४ ॥

त्रयोदश समस्तेषु

षट् द्वेकातिशयेन तु ।

एकं तुल्याधिकैः

षट् च तारतम्यविकल्पनात् ॥ ७५ ॥

पञ्चविंशतिमित्येवं वृद्धैः

क्षीणैश्च तावतः ।

एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते

पुनश्च षट् ॥ ७६ ॥

एकक्षयवृद्धवृद्ध्या सविपर्यययापि ते ।

भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः

त्रिषष्टिः स्वास्थ्यकारणम् ॥ ७७ ॥

संसर्गाद्रसकृधिरादिभिस्तथैषां

दोषांस्तु क्षयसमताविवृद्धिभेदैः ।

आनन्त्यतरतमयोगतश्च यातान्

जानीयादवहितमानसो यथास्वम् ॥ ७८ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदः संशोधनं मृदु ।

स्वादस्रलवणोष्णानि भोज्यान्वभ्यङ्गमर्दनम् ॥ १ ॥

वेष्टनं त्रासनं सेवो मद्यं पैष्टिकगौडिकम् ।

स्निग्धोष्णा वस्तयो वस्तिनियमः सुखशीलता ॥ २ ॥

दीपनैः पाचनैः सिद्धाः स्नेहाश्चानेकयोनयः ।

विशेषान्धेऽपिशितरसतैलानुवासनम् ॥ ३ ॥

पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनम् ।

स्वादुतिक्तकषायाणि भोजनान्यौषधानि च ॥ ४ ॥

सुगन्धशीतहृद्यानां गन्धानामुपसेवनम् ।

कण्ठे गुणानां हाराणां मणीनामुरसा दृतिः ॥ ५ ॥

कपूरचन्दनोशीरैरनुलेपः क्षणे क्षणे ।

प्रदोषश्चन्द्रमाः सौधं हारि गीतं हिमोऽनिलः ॥ ६ ॥

अयन्त्रणसुखं मित्रं पुत्रः सन्दिग्धमुग्धवाक् ।

छन्दानुवर्त्तिनो दाराः प्रियाः शीलविभूषिताः ॥ ७ ॥

शीताम्बु धारागर्भाणि गृहाणुद्यानदीर्घिकाः ।

सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते ॥ ८ ॥

साम्भोजजलतीरान्ते कायमाने द्रुमाकुले ।

सौम्या भावाः पयः सर्पिर्विरेकश्च विशेषतः ॥ ९ ॥

स्नेहोष्णो विधिना युक्तं तोक्ष्यं वमनरेचनम् ।

अन्नं रुक्षाल्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम् ॥ १० ॥

दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रोतिप्रजामरः ।

अनेकरूपो व्यायामश्चिन्ता रूक्षं विमर्दनम् ॥ ११ ॥

विशेषाहमनं यूषः क्षौद्रं मेदोघ्नमौषधम् ।

धूमोपवासगण्डूषा निःसुखत्वं सुखाय च ॥ १२ ॥
 उपक्रमः पृथग् दोषान् योऽयमुद्दिश्य कीर्त्तितः ।
 संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं विकल्पयेत् ॥ १३ ॥
 श्रेष्ठः प्रायो मरुत्पित्ते वासन्तः कफमारुते ।
 मरुतो योगवाहित्वात् कफपित्ते तु शारदः ॥ १४ ॥
 चय एव जयेद्दोषं क्षुपितं त्वविरोधयन् ।
 सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः ॥ १५ ॥
 प्रयोगः शमयेद् व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।
 नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद् यो न कोपयेत् ॥ १६ ॥
 व्यायामादूष्णस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ।
 कोष्ठाच्छाखास्थिसर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥ १७ ॥
 दोषा यान्ति

तथा तेभ्यः स्तोतो मुखविशोधनात् ।
 वृद्धाभिश्चन्दनात्पाकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् ॥ १८ ॥
 तत्रस्थाश्च विलम्बेरन् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ।
 ते कालादिवलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि ॥ १९ ॥
 तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु च ।
 कुर्याच्चिकित्सां स्वामिव बलेनान्याभिभाविषु ॥ २० ॥
 आगन्तुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा ।
 प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुराश्चिरम् ॥ २१ ॥
 कुर्यान्न तेषु त्वरया देहाग्निबलविक्रियाम् ।
 शमयेत्तान् प्रयोगैश्च सुखं वा कोष्ठमानयेत् ॥ २२ ॥
 ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांश्च यथासन्नं विनिर्हरत् ।
 स्तोतरोधबलभ्रं शगौरवानिलमूढताः ॥ २३ ॥
 शालस्यापत्तिनिष्ठीवमलसङ्घारचिकित्साः ।
 लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः ॥ २४ ॥

कृष्णोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ।
 दुष्टमाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ २५ ॥
 अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ।
 को द्रवेभ्यो विषस्येव वदन्त्यामस्य सम्भवम् ॥ २६ ॥
 अग्निना तेन सम्पृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः ।
 सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥ २७ ॥
 सर्वदेहप्रविष्टान् सामान् दोषान् निर्हरेत् ।
 लीनान् धातुध्वनुत्क्षिप्तान् फलादामाद्रसानिव ॥ २८ ॥
 आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः ।
 पाचनैर्दीपनैः स्नेहैस्तान् स्वेदेष्वपरिष्कृतान् ॥ २९ ॥
 शोधयेत् शोधनैः काले यथासन्नं यथाबलम् ।
 हन्त्याशु युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमाशयाञ्जलान् ॥ ३० ॥
 घ्राणेन चोर्ध्वजतूल्यान् पक्वाधानाद्भुदेन च ।
 उत्क्षिप्तानध ऊर्ध्वं वा न चामान् वहतः स्वयम् ॥ ३१ ॥
 धारयेदौषधैर्दोषान् विष्टतास्ते हि रोगदाः ।
 प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताग्निनः ॥ ३२ ॥
 विबह्वान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयेन्निर्हरेत वा ।
 श्रावणे कार्त्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् ॥ ३३ ॥
 ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनां निर्हरेत् ।
 अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ॥ ३४ ॥
 सन्धौ साधारणे तेषां दुष्टान् दोषान् विशोधयेत् ।
 स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥ ३५ ॥
 कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम् ।
 प्रयोजयेत् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् ॥ ३६ ॥
 युञ्ज्यादनन्तमन्त्रादौ मध्येऽन्ते कवलान्तरे ।
 ग्रासे ग्रासे मुहुश्चान्नं समुहं निशि चोषधम् ॥ ३७ ॥

कफोद्रेके गदे नासं बलिनो रोगरोगिणोः ।
 अन्नादौ विगुणेऽपाने समाने मध्य इष्यते ॥ ३८ ॥
 व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य सायमाशस्य तूत्तरे ।
 आसग्रासान्तयोः प्राणे प्रदुष्टे मातरिखनि ॥ ३९ ॥
 मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिकाट् स्वासकासिषु ।
 योज्यं सभोज्यं भैषज्यं भोज्यैश्चित्त्रैररोचके ॥ ४० ॥
 कम्पाचेपकहिकामु समुन्नं लघुभोजिनाम् ।
 ऊर्ध्वजलुविकारेषु स्वप्नकाले प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 उपक्रमस्य हि द्वित्वाद् द्विवैवोपक्रमो मतः ।
 एकः सन्तर्पणस्त्रयं द्वितीयश्चापतर्पणः ॥ १ ॥
 वृंहणो लङ्घनश्चेति तत्पर्व्यायावुदाहृतौ ।
 वृंहणं यद् वृहत्त्वाय लङ्घनं लाघवाय यत् ॥ २ ॥
 देहस्य

भवतः प्रायो भौमापमितरच्च ते ।

स्नेहनं रूच्यं कर्म स्वेदनं स्तम्भनं च यत् ॥ ३ ॥
 भूतानां तदपि द्वैध्याद् द्वितयं नातिवर्त्तते ।
 शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लङ्घनम् ॥ ४ ॥
 यदीरयेद् बहिर्दोषान् पञ्चधा शोधनञ्च तत् ।
 निरुहो वमनं कायशिरोरेकोऽस्रविस्रुतिः ॥ ५ ॥
 न शोधयति यद्दोषान् समानोदीरयत्वपि ।
 समीकरोति विषमान् शमनं तच्च सप्तधा ॥ ६ ॥
 पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्व्यायामातपमारुताः ।
 वृंहणं शमनं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च ॥ ७ ॥

वृंहयेद् व्याधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोककर्शितान् ।

भाराध्वोरःक्षतचोणरुक्षदुर्बलवातलान् ॥ ८ ॥

गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि ।

मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धवस्तिभिः ॥ ९ ॥

स्वप्नशय्यासुखाभ्यङ्गस्नाननिर्वृतिहर्षभैः ।

मेहामदोषातिस्निग्धज्वरोरुस्तम्भकुष्ठिनः ॥ १० ॥

विसर्पविद्रधिघ्नीहशिरःकण्ठाक्षरोगिणः ।

स्थूलाश्च लङ्घयेन्नित्यं शिशिरे त्वपरानपि ॥ ११ ॥

तत्र संशोधनैः स्थूल्यबलपित्तकफाधिकान् ।

ग्रामदोषज्वरच्छर्दिरतोसारहृदामयैः ॥ १२ ॥

विबन्धगौरवोद्गारहृत्तासादिभिरातुरान् ।

मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैः ॥ १३ ॥

एभिरेवामयैरार्त्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ।

क्षुत्तृष्णानिग्रहेर्दोषैस्त्वार्त्तान्मध्यबलैर्दृढान् ॥ १४ ॥

समीरणातपायासैः किमुताल्पबलैर्नरान् ।

न वृंहयेत्सङ्घनीयान्

वृद्धांस्तु मृदु लङ्घयेत् ॥ १५ ॥

युक्त्या वा देशकालादिवलतस्तानुपाचरेत् ।

वृंहिते स्याद् बलं पुष्टिस्तत्साध्यामयसंचयः ॥ १६ ॥

विमलेन्द्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ।

क्षुत्तृट् सहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठता ॥ १७ ॥

व्याधिमार्दवमुत्साहस्तन्द्रानाशश्च लङ्घिते ।

अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ॥ १८ ॥

अतिस्थौल्यातिकार्षादीन् वक्ष्यन्ते ते च सौषधाः ।

रूपं तैरेव च ज्ञेयमतिवृंहितलङ्घिते ॥ १९ ॥

अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोदरभगन्दरान् ।

काससंन्यासकच्छामकुष्ठादीनतिदारुणान् ॥ २० ॥

तत्र मेदोऽनिलश्चेष्टनाशनं सर्वमिष्यते ।

कुलथचूर्णश्यामाकयवमुद्गमधूदकम् ॥ २१ ॥

मस्तुदण्डाहतारिष्टचिन्ताशोधनजागरम् ।

मधुना त्रिफलां लिङ्घ्याद् गुडूचीमभयां घनम् ॥ २२ ॥

रसाञ्जनस्य महतः पञ्चमूलस्य गुग्गुलीः ।

शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्थरसो हितः ॥ २३ ॥

विडङ्गं नागरं चारः काललोहरजो मधु ।

यवामलकचूर्णञ्च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ २४ ॥

व्योषकट्टीवराशिग्रुविडङ्गातिविषास्थिराः ।

हिङ्गुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥ २५ ॥

निग्रे वृहत्थ्यौ हपुषा पाठामूलञ्च केम्बुकात् ।

एषां चूर्णं मधु घृतं तैलञ्च सदृशांशकम् ॥ २६ ॥

शक्नुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहन्ति तत् ।

अतिस्थौल्यादिकान् सर्वान् रोगानन्यांश्च तद्विधान् ॥ २७ ॥

हृद्रोगकामलाश्वित्रश्वासकासगलग्रहान् ।

बुद्धिमेधास्मृतिकरं सन्नस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ २८ ॥

अतिकार्ष्यं भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ।

स्नेहान्निद्रादृक् श्रोत्रशृङ्गौजः क्षुत्स्वरच्चयः ॥ २९ ॥

वस्तिहृन्मूर्ध्निर्जङ्घोरत्रिकपार्श्वरुजा ज्वरः ।

प्रलापोर्ध्वानिलग्लानिच्छर्दिः पर्वास्थिभेदनम् ॥ ३० ॥

विषमूत्रादियहाद्याश्च जायन्तेऽतिविलङ्घनात् ।

कार्ष्ण्यमेव वरं स्थौल्यात्

न हि स्थूलस्य भेषजम् ॥ ३१ ॥

वृंहणं लङ्घनं नालमतिमेदोऽग्निवातजित् ।

मधुरन्निग्धसौहित्यैर्यत् सौख्यं न विनश्यति ॥ ३२ ॥

क्रशिमा स्थविमात्यन्तविपरीतनिषेवणैः ।
 योजयेद्दुष्टं हणं तत्र सर्वं पानाश्रमेषजम् ॥ ३३ ॥
 अचिन्तया हर्षणेन ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।
 स्वप्नप्रसङ्गाच्च कशो वराह इव पुण्यति ॥ ३४ ॥
 न हि मांससमं किञ्चिदन्यद्देहदृष्टत्त्वकृत् ।
 मांसादमांसं मांसेन सम्भृतत्वाद्विशेषतः ॥ ३५ ॥
 गुरु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृच्छ्रे ।
 यवगोधूममुभयोस्तद्योग्याहितकल्पनम् ॥ ३६ ॥
 दोषगत्यातिरिच्यन्ते ग्राहिभेद्यादिभेदतः ।
 उपक्रमा न ते हित्वाङ्गिन्ना अपि गदा इव ॥ ३७ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 मदनमधुकलम्बानिस्वविम्बीविशाला-
 त्रपुषकुटजमूर्वादिवदालीकमिन्नम् ।
 विटुलदहनचित्राः कोशवत्थौ करञ्जः
 कणलवणवचैलासर्षपाश्छर्दनानि ॥ १ ॥
 निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाचीसुकुशङ्गिनीनीलिनितिल्वकानि ।
 शम्याककम्पिस्तकहेमदुग्धादुग्धं च सूवं च विरेचनानि ॥ २ ॥
 मदनकुटजकुष्ठदेवदालीमधुकवचादशमूलदारुणाः ।
 यवमिसिक्तवेधनं कुलत्थो मधुलवणं चित्रता निरूहणानि ॥ ३ ॥
 वेङ्गापामार्गव्योषदार्वीसुराला
 वीजं शैरीषं वार्हतं शैशवं च ।
 सारो माधूकः सैन्धवं तार्क्ष्यशैलं
 द्रव्यौ पृथ्वीका शोधयन्त्युत्तमाङ्गम् ॥ ४ ॥

भद्रदारु नतं कुष्ठं दशमूलं बलाहयम् ।

वायुं वीरतरादिश्च विद्यार्थ्यादिश्च नाशयेत् ॥ ५ ॥

दूर्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्ता

गुन्द्राऽभीरुः शीतपाको प्रियङ्गुः ।

न्यग्रोधादिः पञ्चकादिः स्थिरै ह

पञ्चं वन्यं सारिवादिश्च पित्तम् ॥ ६ ॥

आरग्वधादिरर्कादिर्मुष्ककाद्योसनादिकः ।

सुरसादिः समुस्तादिर्वत्सकादिर्वलासजित् ॥ ७ ॥

जीवन्ती काकोल्यौ मेदे ह्ये मुद्गमाषपस्थौ च ।

ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥ ८ ॥

विदारिपञ्चाङ्गुलवृश्चिकाली वृश्चिकदेवाह्वयशूषपंथः ।

कण्डूकरीजीवनरुक्मसंज्ञे ह्ये पञ्चके गोपसुतात्रिपादी ॥ ९ ॥

विद्यार्थ्यादिरयं हृद्यो वृंहणो वातपित्तहा ।

शोषगुल्माङ्गमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥ १० ॥

सारिवोशीरकाश्मर्यमधूकशिशिरहयम् ।

यष्टी परूषकं हन्ति दाहपित्तासृष्टज्वरान् ॥ ११ ॥

पञ्चकपुण्ड्री वृद्धितुगर्ह्यः शृङ्गसृतादशजीवनसंज्ञाः ।

स्तन्यकराघ्नन्तीरणपित्तं ग्रीणनजीवनवृंहणवृथाः ॥ १२ ॥

परूषकं वरा द्राक्षा कटुफलं कतकाफलम् ।

राजाह्वं दाडिमं शाकं तण्डूलाग्रामयवातजित् ॥ १३ ॥

अञ्जनं फलिनी मांसी पद्मोत्पलरसाञ्जनम् ।

सैलामधुकनागाह्वं विषान्तर्दाहपित्तनुत् ॥ १४ ॥

पटोलकटुरोहिणी चन्दनं मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितम् ।

निहन्ति कफपित्तकुष्ठज्वरान् विषं वमिमरोचकं कामलाम् ॥ १५ ॥

गुडूचीपञ्चकारिष्टधानका रक्तचन्दनम् ।

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहदृष्ट्याघ्नमग्निकृत् ॥ १६ ॥

आरम्बधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्ता
 निम्बा सुतामधुरसामुवृक्षपाठाः ।
 भूनिम्बसैर्यकपटोलकरञ्जयुग्मं
 सप्तच्छदाम्बिसुषवीफलवाणघोण्याः ॥ १७ ॥
 आरम्बधादिर्जयति हृदि कुष्ठविषञ्चरान् ।
 कफं कण्ठं प्रमेहं च दुष्टव्रणविशोधनः ॥ १८ ॥
 असनतिनिशभूर्जश्चेतवाहप्रकीर्या
 खदिरकदरभण्डी शिंशपामेषशृङ्गः ।
 त्रिहिमतलपलाशा जोङ्ककः शकशाली-
 क्रमुकधवकुलिङ्गच्छागकर्णाश्वकर्णाः ॥ १९ ॥
 असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफक्रिमीन् ।
 पाण्डुरोगं प्रमेहं च मेदोदोषनिवर्हणः ॥ २० ॥
 वरणसैर्यकयुग्मशतावरीदहनमोरटविल्वविषाणिकाः ।
 द्विवृहतीदिकरञ्जयादयं बहलपञ्चवदभ्रजाकराः ॥ २१ ॥
 वरणादिः कफं मेदो मन्दाग्नित्वं नियच्छति ।
 अधोवातं शिरःशूलं गुलां चान्तः सविद्रधिम् ॥ २२ ॥
 ऊषकस्तुत्यकं हिङ्गुकासीसहयसैन्धवम् ।
 सशिलाजतुकृच्छाश्मगुल्ममेदःकफापहम् ॥ २३ ॥
 वैष्णन्तरारणिकबूकवृषाश्ममेद-
 गोकण्ठकेतुकटसहाचरबाणकाशाः ।
 वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्डगुन्दा-
 भल्लूकमोरटकुरण्टकरम्भपार्थाः ॥ २४ ॥
 वर्गो वीरतरादयोऽयं हन्ति वातकृतान् गदान् ।
 अशमरीशर्करामूत्रकृच्छाघातरुजाहरः ॥ २५ ॥
 रोध्रशावरकरोध्रपलाशजिङ्घिणीसरलकट्फलयुक्ताः ।
 कुक्षिताम्बकदलीगतशोकाः सैलवालुपरिपेलवमोचाः ॥ २६ ॥

एष स्नेघादिको नाम मेदःकफहरो मणः ।

योनिदोषहरः स्तम्भी वर्णो विषविनाशनः ॥ २७ ॥

अर्कालकौ नागदन्तो विशल्या

भार्गी रास्त्रा वृश्चिकाली प्रकीर्या

प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या

श्वेतायुग्मं तापसानां च वृक्षः ॥ २८ ॥

अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ।

ह्रमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद् व्रणशोधनः ॥ २९ ॥

सुरसयुगफणिष्कं कालमर्लाविडङ्ग-

खरवुसवृषकर्णीकटफलं कासमर्दः ।

चवकसरसिभार्गी कासुका काकमाचो-

कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशो ॥ ३० ॥

सुरसादिगणः श्लेष्ममेदःक्षमिनिषूदनः ।

प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥ ३१ ॥

मुष्ककसुग्वराहीपिपलाशधवशिंशपाः ।

गुल्ममेहाश्मरीपाण्डुमेदोऽर्शः कफशुक्रजित् ॥ ३२ ॥

वत्सकसूर्वाभार्गीकटुकामरिचं घृणप्रिया च मण्डोरम् ।

एलापाठाजाजीकहृद्गुफलाजमोदसिद्धार्थवचाः ॥ ३३ ॥

खीरकहिडुविडङ्गं पशुगन्धा पञ्चकोलकं हन्ति ।

चलकफमेदःपीनसगुल्मज्वरशूलदुर्नाम्नः ॥ ३४ ॥

वचाजलददेवाह्वनागरातिविषाभयाः ।

हरिद्राद्वयथप्याह्वकलशीकुटजोज्जवाः ॥ ३५ ॥

वचाहरिद्रादिगणावामातोसारनाशनौ ।

मेदःकफाक्षपवनस्तन्यदोषनिवर्हणौ ॥ ३६ ॥

प्रियङ्गुपुष्पाञ्जनयुग्मपद्मापद्माद्रजो योजनवस्त्रमन्ता ।

माषद्रमा मोचरसः समझा पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः ॥ ३७ ॥

अम्बुष्ठा मधुकं नमस्करोनन्दीवृक्षपलाशकच्छुराः ।

रोध्रं धातकिविल्वपेशिके कटुङ्गः कमलोद्भवं रजः ॥ ३८ ॥

यणौ प्रियङ्गुस्वष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ ।

सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ॥ ३९ ॥

मुस्तावचाग्निदिनिशाद्वितिक्षा

भस्मातपाठात्रिफलाविषाख्याः ।

कुष्ठं वुटी हैमवती च योनि-

स्तन्यामयघ्ना मलपाचनाश्च ॥ ४० ॥

न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मं

जम्बूद्वयार्जुनकपीतनसोमवल्काः ।

प्लक्षाम्बवज्जुलपियालपलाशनन्दी-

कोलीकदम्बविरलामधुकं मधूकम् ॥ ४१ ॥

न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राहो भग्नसाधनः ।

मेदःपित्तास्रदृढाहयोनिरोगनिवर्हणः ॥ ४२ ॥

एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलनीमांसीजलध्यामकं

सृक्काचौरकचोचपत्रतगरस्थौ णेयजातीरसाः ।

शुक्तिव्याघ्रनखो मराह्ममगुरुः श्रीवासकं कुङ्कुमं

चण्डागुगुलुदेवधूपखपुराः पुन्नागनागाह्वयम् ॥ ४३ ॥

एलादिको वातकफौ विषञ्च विनियच्छति ।

वर्षप्रसादनः कण्डूपिटिकाकोठनाशनः ॥ ४४ ॥

श्यामा दन्ती द्रवन्तीक्रमुककुटरणी शङ्खिनी चर्मसाक्षा

स्वर्णक्षीरो गवाक्षी शिखरिरजनकच्छिखरोहाकरञ्जाः ।

वस्तान्नी व्याधिघातो बहलबहुरसस्त्रीष्णवृक्षात् फलानि

श्यामाद्यो हन्ति गुल्मं विषमरुचिकफो हृद्रुजं मूत्रवज्जम् ॥ ४५ ॥

अयच्चिंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः ।

युष्मरातद्विधमन्यच्च द्रव्यं जघ्नादयौगिकम् ॥ ४६ ॥

एते वर्गा कोषदूषाद्यपेक्ष-
कल्कायास्नेहलेहादियुक्ताः ।
पाने नस्येऽन्वासनेऽन्तर्वर्हिर्वा
लेपाभ्यङ्गैर्नन्ति रोगान् सुकृच्छान् ॥ ४७ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

गुरुशीतसरस्निग्धमन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।
औषधं स्नेहनं प्रायो विपरोतं विरुक्षणम् ॥ १ ॥
सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।
तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ २ ॥
पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ।
घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान् मज्जा ततोऽपि च ॥ ३ ॥
द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ।
स्नेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः ॥ ४ ॥
वृद्धबालाबलकृशा रुक्षाः क्षीणासरेतसः ।
वातार्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनाः ॥ ५ ॥
स्नेह्याः

न त्वतिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ।
ऊरुस्तश्मातिसारामगलरोगगरोदरैः ॥ ६ ॥
मूर्च्छाच्छर्द्यरुचिश्चेष्टादृष्टाद्यैश्च पीडिताः ।
अपप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्तो विरेचने ॥ ७ ॥
तत्र धीष्मृतिमेधाग्निकाङ्क्षिणां शस्यते घृतम् ।
ग्रन्थिनाड्यौकमिह्वैर्यमेदोमारुतरोगिषु ॥ ८ ॥
तैलं लाघवदार्यार्थिक्रूरकोष्ठेषु देहिषु ।
वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणघातुषु ॥ ९ ॥

- रुचकेशघमात्यन्निवाताहतपथेषु च ।

शेषौ

वसा तु सन्ध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ॥ १० ॥

तथा दग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ।

तैलं प्राद्वपि वर्षान्ते सर्पिरन्यौ तु साधवे ॥ ११ ॥

ऋतौ साधारणे स्नेहः शस्तोऽङ्गि विमले रवौ ।

तैलं त्वरायां शीतोऽपि

घर्मेऽपि च घृतं निशि ॥ १२ ॥

निश्चेव पित्ते पवने संसर्गे पित्तवत्यपि ।

निश्चन्यथा वातकफाद्रोगाः स्युः पित्ततो दिवा ॥ १३ ॥

धुक्त्यावचारयेत् स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन वस्त्रिभिः ।

नस्याभ्यञ्जनगण्डूषनूर्ध्वकर्णोक्षितर्पणैः ॥ १४ ॥

रसभेदैककल्पाभ्यां चतुःषष्टिर्विचारणाः ।

स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात् स्मृताः ॥ १५ ॥

यथोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ।

स्नेहस्य कल्पाः स श्रेष्ठः स्नेहकर्मांशु साधनात् ॥ १६ ॥

ह्याभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यन्ति याः क्रमात् ।

ऋतुमध्योत्तमा सात्वास्तास्त्राभ्यश्च ऋषीयसीम् ॥ १७ ॥

कल्पयेद्दीप्य दोषादीन् प्रागेव तु ऋषीयसीम् ।

ह्यस्तने जीर्ण एवास्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बह्वः ॥ १८ ॥

शमनः क्षुद्रतोऽनघो मध्यमात्रश्च शस्यते ।

घृंहणो रसमद्याद्यैः समक्तोऽल्पः

हितः स च ॥ १९ ॥

वातवृद्धपिपासार्तस्नेहहिष्मद्यशीलिषु ।

स्त्रीस्नेहनित्यमन्दाग्निमुखितक्ते शमीरुषु ॥ २० ॥

सृदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चोष्णे क्षणेषु च ।

प्राङ्मध्योत्तरभक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ॥ २१ ॥
 व्याधीन् जयेद् बलं कुर्यादङ्गानां च यथाक्रमम् ।
 वार्युष्णमच्छेत्तुपिबेत् स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ २२ ॥
 आस्योपलेपशुद्धैश्च तौवरारुष्करे न तु ।
 जीर्णांजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ॥ २३ ॥
 तेनोद्धारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः ।
 भोज्योऽन्नं मात्रया पायन् श्वः पिबन् पीतवानपि ॥ २४ ॥
 द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नातिस्निग्धमसङ्गरम् ।
 उष्णोदकोपचारी स्याद् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ २५ ॥
 न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ।
 प्रवातयानयानाध्वमाभ्याभ्यासनसंस्थितिः ॥ २६ ॥
 नीचात्युच्चोपधानाहः स्वप्नधूमरजांसि च ।
 यान्यङ्गानि पिबेत् तानि तावन्त्यन्यान्यपि त्यजेत् ॥ २७ ॥
 सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः ।
 उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ २८ ॥
 ब्राह्मच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत् ।
 सम्यक्स्निग्धोऽथवा यावदतः सान्नी भवेत् परम् ॥ २९ ॥
 वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।
 स्नेहोद्वेगः क्रमः सम्यक् स्निग्धे रुद्धे विपर्ययः ॥ ३० ॥
 अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं ब्राणवक्त्रगुदस्रवाः ।
 अमात्रयाऽहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ ३१ ॥
 स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्वास्तम्भविस्त्रताः ।
 कण्डुकुष्ठज्वरोत्कृष्टशूलानाहभ्रमादिकान् ॥ ३२ ॥
 चुत्तृणोन्नेखनस्वेदरुक्षपानाब्रभेषजम् ।
 तक्रारिष्टं खलोद्दालयवश्यामाककोद्रवाः ॥ ३३ ॥
 पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलुः ।

यथास्त्रं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ॥ ३४ ॥
 विरुक्षणे लङ्घनवत् कृतातिकृतलक्षणम् ।
 स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्नेदमाचरेत् ॥ ३५ ॥
 स्निग्धस्थूहं स्थितः कुर्याद्विरेकं वमनं पुनः ।
 एकाहं दिनमन्येच्च कफमुत्क्षेप्य तत्करैः ॥ ३६ ॥
 मांसला मेदुरा भूरिक्षेष्णाणो विषमाग्नयः ।
 स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान् पूर्वं रुक्षयेत्ततः ॥ ३७ ॥
 संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ।
 अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्म्यतां गतः ॥ ३८ ॥
 बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।
 योगानिमाननुवेगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ ३९ ॥
 प्राज्यमांसरसास्त्रेषु पेया वा स्नेहभर्जिताः ।
 तिलचूर्णश्च सस्नेहफाणितः कशरा तथा ॥ ४० ॥
 क्षीरपेया घृताब्जोष्णा दध्नी वा सगुडः सरः ।
 पेया च पञ्चप्रसृता स्नेहैस्तण्डुलपञ्चमैः ॥ ४१ ॥
 समैते स्नेहनाः सद्यः स्नेहाश्च लवणोत्पन्नाः ।
 तद्वप्रभिष्यन्थरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥ ४२ ॥
 गुडानूपामिषक्षीरतिलमाषसुरा दधि ।
 कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥
 त्रिफला पिप्पली पथ्या गुग्गुल्वादि विपाचितान् ।
 स्नेहान् यथास्त्रमेतेषां योजयेदविकारिणः ।
 क्षीणानां त्वामयैरग्निदेहसन्धुक्ष्णचमान् ॥ ४४ ॥
 दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्वलवर्णयुक्तः ।
 दृढेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ४५ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स्नेदस्तापोपनाहोष्णद्रवभेदाच्चतुर्विधः ।

तापोऽग्नितप्तवसनफालहस्ततलादिभिः ॥ १ ॥

उपनाहो वचा क्षिण्वशताह्वादेवदादिभिः ।

धान्यैः समस्तैर्गन्धैश्च रास्त्रै रण्डजटामिषैः ॥ २ ॥

उद्विक्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयःप्लुतैः ।

केवले पवने श्लेष्मसंछटे सुरसादिभिः ॥ ३ ॥

पित्तेन पद्मकाद्यैस्तु साल्मणाख्यैः पुनः पुनः ।

स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपट्टैरपूतिभिः ॥ ४ ॥

चलाभे वातजित् पत्रकौशेयाविकशाटकैः ।

रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् ॥ ५ ॥

जप्त्वा तूत्कारिकालोष्टकपालोपलपांसुभिः ।

पत्रभङ्गेन धान्येन करीषसिकतातुषैः ॥ ६ ॥

अनेकोपायसन्तप्तैः प्रयोज्यो देशकालतः ।

शिशुवीरणकैरण्डकारञ्चसुरसार्जकात् ॥ ७ ॥

शिरोषवासावंशार्कमालतीदीर्घहन्ततः ।

पत्रभङ्गैर्वचाद्यैश्च मांसेश्चानूपवारिजैः ॥ ८ ॥

दशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ।

स्नेहवद्भिः सुराशुक्तवारिचीरादिसाधितैः ॥ ९ ॥

कुम्भीर्गलन्तीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितम् ।

वाससाच्छादितं गात्रं स्निग्धं सिञ्चेद् यथासुखम् ॥ १० ॥

तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुण्डं सर्वाङ्गमेऽनिले ॥ ११ ॥

अथैवाद्यातुरस्तिष्ठेदर्शः कच्छादिकञ्च च ।

जिवातेऽन्तर्बहिः स्निग्धो जीर्णान्नः स्नेदमाचरेत् ॥ १२ ॥

व्याधिव्याधितदेशर्तुवशान् मध्यवरावरम् ।

कफार्तो रुचणं रुचो रुचस्निग्धं कफानिले ॥ १३ ॥
 आमाशयगते वायौ कफे पक्वाशयाश्रिते ।
 रुचपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ॥ १४ ॥
 अल्पं वङ्गणयोः स्वल्पं दृग्मुष्कद्वये न वा ।
 शीतशूलचये स्निग्धो जातेऽङ्गानां च मार्दवे ॥ १५ ॥
 स्याच्छनैर्मृदितः स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् ।
 पित्तास्रकोपदण्डमूर्च्छास्त्रराङ्गसदनभ्रमाः ॥ १६ ॥
 सन्धिपीडाञ्च रश्म्यावरणमण्डलदर्शनम् ।
 स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च तत्र स्तम्भनभौषधम् ॥ १७ ॥
 विषचाराग्न्यतीसारच्छर्दिमोहातुरेषु च ।
 स्वेदनं गुरुतीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तम्भनमन्यथा ॥ १८ ॥
 द्रवस्थिरसरस्निग्धरुचसूक्ष्मं च भेषजम् ।
 स्वेदनं स्तम्भनं श्लक्ष्णं रुचसूक्ष्मसरद्रवम् ॥ १९ ॥
 प्रायस्तिक्तं कषायं च मधुरं च समासतः ।
 स्तम्भितः स्याद् बले लभ्ये यथोक्तामयसङ्ख्यात् ॥ २० ॥
 स्तम्भत्वक्स्त्रायुसङ्कोचकम्पहृद्वाग्धनुग्रहैः ।
 पादोष्ठत्वक्करैः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् ॥ २१ ॥
 न स्नेहयेदतिस्थूलरुचदुर्बलमूर्च्छितान् ।
 स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ॥ २२ ॥
 तिमिरोदरवीर्यपुष्पशोषाब्जरोगिणः ।
 पीतदुग्धदधिस्रवमधून् कृतविरचनान् ॥ २३ ॥
 भ्रष्टदग्धगुदम्बानिक्रोधशोकभयान्वितान् ।
 क्षुत्तृणकाकामलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान् ॥ २४ ॥
 गर्भिणीं पुष्पितां सूतां रुदु चात्ययिके गदे ।
 श्वासकासप्रतिश्यायहिष्माभानविबन्धिषु ॥ २५ ॥
 स्वरभेदानिलव्याधिज्ञो भ्रामस्तम्भगौरवे ।

अङ्गमर्दकटीपाश्वर्षपृष्ठकुचिहनुग्रहे ॥ २६ ॥
 महत्त्वे मुष्कयोः खल्वामायामे वातकण्ठके ।
 मूत्रकच्छाबुदपन्थिशुक्राघाताव्यमारुते ॥ २७ ॥
 स्वेदं यथायथं कुर्यात् तदौषधविभागतः ।
 स्वेदो हितस्वनार्गो यो वाते मेदःकफाहते ॥ २८ ॥
 निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ।
 उपानाहाहवक्रोधभूरिपानं क्षुधातपः ॥ २९ ॥
 स्रग्दहक्लिन्नाः कोष्ठगा घातुगा वा
 स्रोतोलीना ये च शास्त्रास्थिसंस्थाः ।
 दोषाः स्वेदैस्तैर्द्रवीकृत्य कोष्ठं
 नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्द्ध्यन्ते ॥ ३० ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 कफे विदध्याहमनं संयोगे वा कफोत्त्वये ।
 तद्विरेचनं पित्ते

विशेषेण तु वामयेत् ॥ १ ॥

गवज्जरातिसाराधःपित्तासृग् राजयक्ष्मिणः ।
 कुष्ठमेघापचीग्रन्थिस्त्रीपदोन्मादकासिनः ॥ २ ॥
 श्वासहृन्नासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः ।
 अवम्या गर्भिणी रुचः क्षुधितो नित्यदुःखितः ॥ ३ ॥
 बाह्वहृत्क्षयस्थूलहृद्रोगिघ्नतदुर्बलाः ।
 प्रसक्तवमयुक्षीहतिमिरक्रिमिकोष्ठिनः ॥ ४ ॥
 अर्धप्रवृत्तवायुस्रदत्तवस्तिहतस्रराः ।
 मूत्राघाल्यदरो गुल्मी दुर्बलोऽत्यग्निरर्शसः ॥ ५ ॥
 उदावर्तं भ्रमाष्ठोलापार्श्वरुग्वातारोगिणः ।

ऋतं विषमराजीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः ॥ ६ ॥
 प्रसक्तवमथोः पूर्वं प्रायेणामज्वरोऽपि च ।
 धूमन्तैः कर्मभिर्वर्ज्याः सर्वैरेव त्वजीर्णिनः ॥ ७ ॥
 विरेकसाध्या गुल्मार्शोविस्फोटव्यङ्गकामलाः ।
 जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिग्नीहृहलीमकाः ॥ ८ ॥
 विद्विधिक्षिभिरं काचः स्यन्दः पक्वाशयव्यथा ।
 योनिशुक्राशया रोगाः कोष्ठगाः क्षमयो व्रणाः ॥ ९ ॥
 वातासमूर्ध्वगं रक्तं मूत्राघातः शक्तदग्रहः ।
 वम्याश्च कुष्ठमेहाद्याः

न तु रेच्यो नवज्वरी ॥ १० ॥

अस्मान्मध्यधोगपित्तास्रक्षतपायुतिसारिणः ।
 सशल्यास्थापितक्रूरकोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ॥ ११ ॥
 अथ साधारणे काले स्निग्धस्निन्नं यथाविधि ।
 खोवम्यमुत्कृष्टकफं मल्यमाषतिलादिभिः ॥ १२ ॥
 निशां सुप्तं सुजीर्णान् पूर्वाह्ने क्षतमङ्गलम् ।
 निरन्नमौषत्स्निग्धं वा प्रेयया पीतसर्पिषम् ॥ १३ ॥
 वृद्धबालाबलक्लीवभीरुन् रोगानुरोधतः ।
 आकण्ठं पायितान्मद्यं क्षीरमिक्षुरसं रसम् ॥ १४ ॥
 यथाविकारविहितां मधुसैन्धवसंयुताम् ।
 कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥ १५ ॥
 ब्रह्मदद्याश्चिरुद्रेन्द्रभूचन्द्राकार्णिलानलाः ।
 ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु वः ॥ १६ ॥
 रसायनमिवर्षीणाममराणामिवास्तुतम् ।
 सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ १७ ॥
 ॐ नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैदूर्यप्रभराजाय
 तथागतायार्हते सम्यक् सम्बुधाय । तद्यथा । ॐ भैषज्ये

भैषज्ये महाभैषज्ये समुद्रते स्वाहा । प्राङ्मुखं पाय-
येत्

पीतं मुहूर्तमनुपालयेत् ।

तन्मनाः

जातहृत्तासप्रसेकश्चर्दयेत्ततः ॥ १८ ॥

अङ्गुलिभ्यामनायस्तो नालेन मृदुनाथवा ।

गलतात्परुजन् वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्त्तयन् ॥ १९ ॥

प्रवर्त्तयन् प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासने स्थितः ।

उमे पार्श्वं ललाटञ्च वमतश्चास्य धारयेत् ॥ २० ॥

प्रपीडयेत् तथा नाभिं पृष्ठञ्च प्रतिलोमतः ।

कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरिति ॥ २१ ॥

वमेत् क्षिब्धान्मलवणैः संसृष्टे मरुता कफे ।

पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा ह्येषणो भवेत् ॥ २२ ॥

हीनवेगः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकैः ।

वमेत् पुनः पुनः

तत्र वेगानामप्रवर्त्तनम् ॥ २३ ॥

प्रवृत्तिः सविबन्धा वा केवलस्यौषधस्य वा ।

अयोगस्तेन निष्ठीवकण्डूकोठज्वरादयः ॥ २४ ॥

निर्विबन्धं प्रवर्त्तन्ते कफपित्ताग्निलाः क्रमात् ।

सम्यग् योगि-

ऽतियोगे तु फेनचन्द्रकरत्नवत् ॥ २५ ॥

वमितं क्षामता दाहः कण्ठशोषस्तमो भ्रमः ।

घोरा वायुमया मृत्युर्जीविशोणितनिर्गमात् ॥ २६ ॥

सम्यग् योगेन वमितं क्षणमाश्वास्य पाययेत् ।

धमत्रयस्यान्यतमं स्नेहाचारमथादिशेत् ॥ २७ ॥

ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् स्नातः सुखाश्वना ।

भुक्तानो रक्तशाल्यसं भजेत् पेयादिकं क्रमम् ॥ २८ ॥
 पेयां विलेपीमक्ततं कृतञ्च यूषं रसं व्रीनुभयं तथैकम् ।
 क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ २९ ॥
 यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्षमाणो भवति क्रमेण ।
 महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ ३० ॥
 जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगाच्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।
 दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा स्याद् द्विचतुर्गुणश्च ॥ ३१ ॥

पित्तावसानं वमनं विरेकात्

अद्वै कफान्तञ्च विरेकमाहुः ।

द्वित्रान् सविट्कानपनीय वेगान्

मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ ३२ ॥

अथैनं वामितं भूयः स्नेहस्वेदोपपादितम् ।

श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग् विरेचयेत् ॥ ३३ ॥

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः क्षीरेणापि विरेचते ।

प्रभूतमारुतः क्रूरः कृच्छ्राच्छ्यामादिकैरपि ॥ ३४ ॥

कषायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।

स्निग्धोष्णलवणैर्वायौ

अप्रवृत्तौ तु पाययेत् ॥ ३५ ॥

उष्णाम्बु स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम् ।

उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन् भुक्तान्वेद्युः पुनः पिबेत् ॥ ३६ ॥

अट्टदस्नेहकोष्ठस्तु पिबेद्दूर्ध्वं दशाहतः ।

भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्वेदस्नेहैर्विरेचनम् ॥ ३७ ॥

योगिकं सम्यगालोच्य स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ।

हृत्कुक्ष्यशुद्धिररुचिरुत्कृष्टशः श्लेष्मपित्तयोः ॥ ३८ ॥

कण्डूर्विदाहः पिटिका पीनसो वातविड्ग्रहः ।

अयोगलक्षणं

योगो वैपरीत्ये यथोदितात् ॥ ४८ ॥

विट्पित्तकफवातेषु निःसृतेषु क्रमात् सवेत् ।

निःश्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ॥ ४० ॥

मांसधावनतुल्यं वा मेदःखण्डाभमेव वा ।

गुदनिःसरणं दृष्ट्वा भ्रमो नेत्रप्रवेशनम् ॥ ४१ ॥

भवन्त्यतिविरिक्तस्य तत्रातिवमनामयाः ।

सम्यग्विरिक्तमेनं च वमनोक्तेन योजयेत् ॥ ४२ ॥

धमवर्ज्येन विधिना

ततो वमितवानिव ।

क्रमेणान्नि भुञ्जानो भजेत् प्रकृतिभोजनम् ॥ ४३ ॥

मन्दवह्निमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम् ।

अट्टज्जीर्णलिङ्गं च लङ्घयेत् पीतभेषजम् ॥ ४४ ॥

स्नेहस्वेदौषधोत्कृष्टशङ्कैरिति न बाध्यते ।

संशोधनास्रविस्त्रावस्नेहयोजनलङ्घनैः ॥ ४५ ॥

यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ।

सुताल्पपित्तश्चेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ॥ ४६ ॥

पेयां न पाययेत् तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ।

अपक्वं वमनं दोषात् पच्यमानं विरेचनम् ॥ ४७ ॥

निर्हरेद्दमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ।

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् ॥ ४८ ॥

विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ।

दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ ४९ ॥

अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिबेन्मृद्वल्पमौषधम् ।

वरं तदसक्तत् पीतमन्यथा संशयावहम् ॥ ५० ॥

हरेद् बहुक्षलान् दोषानल्पानल्पान् पुनः पुनः ।

दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान् संशमयेत् तु तान् ॥ ५१ ॥

क्लेशयन्ति चिरं ते हि हन्युर्वेनमनिर्हृताः ।
 मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च सचारलवणैर्वृतैः ॥ ५२ ॥
 सन्धुक्षिताग्निं विजितकफवातं च शोधयेत् ।
 रूक्षबद्धनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ॥ ५३ ॥
 दोषाग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ।
 तेभ्यो वस्तिं पुरा दद्यात् ततः स्निग्धं विरेचनम् ॥ ५४ ॥
 शकृन्निर्हृत्य वा किञ्चित् तोक्ष्याभिः फलवर्त्तिभिः ।
 प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्हरेत् सुखम् ॥ ५५ ॥
 विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोकविसर्पिणः ।
 कामलापाण्डुमेहार्तान्नातिस्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ५६ ॥
 सर्वान् स्नेहविरेकैश्च रुचैस्तु स्नेहभावितान् ।
 कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ॥ ५७ ॥
 स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत स्नेहमन्ते बलाय च ।
 मलो हि देहादुत्क्लेश्य क्रियते वाससो यथा ॥ ५८ ॥
 स्नेहस्वेदैस्तथोत्क्लेश्य क्रियते शोधनैर्मलः ।
 स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात् संशोधनं तु यः ।
 दारु शुष्कमिवारामे शरीरं तस्य दीर्यते ॥ ५९ ॥
 बुद्धिप्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दोषिणम् ।
 चिराच्च पाकं वयसः करोति संशोधनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ६० ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 वातोल्लणेषु दोषेषु वाते वा वस्तिरिष्यते ।
 उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिविधश्च सः ॥ १ ॥
 निरुहोऽन्वासनो वस्तिरुत्तर-

स्नान साधयेत् ।

गुल्मानाहखुडप्लीहशुद्धातीसारशूलिनः ॥ २ ॥
 जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्रानिलमलयहान् ।
 वर्षाशमरीरजोनाशान् दारुणांश्चानिलामयान् ॥ ३ ॥
 अनास्थाप्यास्वतिसिन्धुः क्षतोरस्क्री भृशं कृशः ।
 आमातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥ ४ ॥
 कासश्वासप्रमेहार्शोहिष्माभानाल्पवर्चसः ।
 शूनपायुः कृताहारो वद्वच्छिद्रोदकोदरी ॥ ५ ॥
 कुष्ठो च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ।
 अस्थाप्या एव चान्वास्या विशेषादतिवज्रयः ॥ ६ ॥
 रुक्षाः केवलवातार्ताः

नानुवास्यास्त एव च ।

येनास्थाप्यास्तथा पाण्डु कामलामेहपीनसाः ॥ ७ ॥
 निरन्नप्लीहविड्भेदिगुरुकोष्ठकफोदराः ।
 अभिष्यन्दिक्कशस्थूलकृमिकोष्ठाब्जमारुताः ॥ ८ ॥
 पीते विषे गरुपचां स्त्रीपदी गलगण्डवान् ।
 तयोस्तु नेत्रं हेमादिधातुदार्ढ्यस्थिवेणुजम् ॥ ९ ॥
 गोपुच्छाकारमच्छिद्रं क्षत्तर्जुं गुलिकामुखम् ।
 ऊर्ध्वेऽष्टे पञ्च पूर्णैः स्मिन्नासप्तभ्योऽङ्गुलानि षट् ॥ १० ॥
 सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नव ।
 द्वादशैव परं विंशत्

वीक्ष्य वर्षान्तरेषु च ॥ ११ ॥

वयोवलशरीराणि प्रमाणमभिवर्द्धयेत् ।
 स्वाङ्गुष्ठेन समं मूले स्थौल्ये नाग्रेकनिष्ठया ॥ १२ ॥
 पूर्णैः ऽङ्गुलमादाय तदाहर्द्धिप्रवर्द्धितम् ।
 त्र्यङ्गुलं परमं क्षिद्रं मूलेऽग्रे वहते तु यत् ॥ १३ ॥
 मुहं माघं कलायच्च क्षिप्तं कर्कशं कृमात् ।

मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते घटितकर्णिकम् ॥ १४ ॥

वर्त्याये पिहितं मूले यथास्त्रं द्वाङ्गुलान्तरम् ।

कर्णिकाद्वितयं नेत्रे कुर्यात्

तत्र च योजयेत् ॥ १५ ॥

अजाविमहिषादीनां वस्त्रिं सुमृदितं दृढम् ।

कषायरक्तं निम्बिद्रग्रन्थिमन्थशिरं तनुम् ॥ १६ ॥

ग्रन्थितं साधुसूत्रेण सुखसंस्थाप्यमेषजम् ।

वस्त्रभावेऽङ्गपादं वा न्यसेद्वा सोऽथवा धनम् ॥ १७ ॥

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्ची वस्त्ररात् परम् ।

प्रकुञ्चद्विः प्रत्यब्दं यावत् षट् प्रसृतास्ततः ॥ १८ ॥

प्रसृतं वर्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य च ।

आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ १९ ॥

यथायथं निरूहस्य पादो मात्रानुवासने ।

आस्थाप्यं स्नेहितं स्निग्धं शुद्धं लब्धबलं पुनः ॥ २० ॥

अन्वासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत् ।

शीते वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित् ततोऽन्यदा ॥ २१ ॥

अभ्यक्तस्नातमुचितात् पादहीनं हितं लघु ।

अस्निग्धरूक्षमशितं सानुपानं द्रवादि च ॥ २२ ॥

क्षतचक्रमणं मुक्तविण्मूलं शयने सुखे ।

नात्युच्छ्रिते न चोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः ॥ २३ ॥

सङ्कोच्य दक्षिणं सकृद्यि प्रसार्य च ततोऽपरम् ।

अथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ॥ २४ ॥

उच्छ्वास्य वस्तेर्वदने बद्धे हस्तमकम्पयन् ।

पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ॥ २५ ॥

नातिवेगं न वा मन्दं सकृदेव प्रपीडयेत् ।

सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ २६ ॥

दत्ते तूत्तान्देहस्य पाणिना ताडयेत् स्फिजौ ।
 तत् पार्श्विभ्यां तथा शय्यां पादतश्च विरुत्क्षिपेत् ॥ २७ ॥
 ततः प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पार्श्विके ।
 आह्वन्यान् मुष्टिनाङ्गञ्च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥ २८ ॥
 वेदनार्त्तमिति स्नेहो न हि शीघ्रं निवर्त्तते ।
 योज्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्नकार्यकृत् ॥ २९ ॥
 दीप्ताग्निं त्वागतस्नेहं सायाङ्गे भोजयेत्तद्यु ।
 निवृत्तिकालः परमस्त्रयो यामास्ततः परम् ॥ ३० ॥
 अहोरात्रमुपेक्षेत परतः फलवर्त्तिभिः ।
 तीक्ष्णैर्वा वस्त्रिभिः कुर्याद् यत्र स्नेहनिवृत्तये ॥ ३१ ॥
 अतिरौच्यादनागच्छन्न चेज्जाद्यादिदोषकृत् ।
 उपेक्षेतैव हि ततोऽध्युषितश्च निशां पिबेत् ॥ ३२ ॥
 प्रातर्नागरधान्याम्भः कोष्णं केवलमेव वा ।
 अन्वासयेत् हृतीयेऽङ्गि पञ्चमे वा पुनश्च तत् ॥ ३३ ॥
 यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युत्थणमारुतान् ।
 व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रुक्षांश्च प्रतिवासरम् ॥ ३४ ॥
 इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धैः स्रोतोविशुद्धये ।
 निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्त्रिग्धैः स्नेहनं तनोः ॥ ३५ ॥
 पञ्चमेऽथ हृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।
 मध्याङ्गे किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले ॥ ३६ ॥
 अभ्यक्तस्त्रिदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् ।
 अवेक्ष्य पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरात् ॥ ३७ ॥
 वस्त्रिं प्रकल्पयेद्देह्यस्तद्विद्यैर्बहुभिः सह ।
 काथयेद्दिशतिपलं द्रव्यस्याष्टौ फलानि च ॥ ३८ ॥
 ततः काथाञ्चतुर्यांशं सूत्रं वाते प्रकल्पयेत् ।
 पित्ते स्रस्ये च षष्ठांशमष्टमांशं कफाधिके ॥ ३९ ॥

सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा ।

नात्यच्छसान्द्रता वस्तेः

पलमात्रं गुडस्य च ॥ ४० ॥

मधुपट्टादिशेषञ्च युक्त्या

सर्वं तदेकतः ।

उष्णाम्बु कुम्भीवाप्येण तप्तं खजसमाहतम् ॥ ४१ ॥

प्रक्षिप्य वस्त्रौ प्रणयेत्पायी नात्युष्णशीतलम् ।

नातिमृग्धं नवा रूचं नातितीक्ष्णं नवा मृदु ॥ ४२ ॥

नात्यच्छसान्द्रं नोनातिमात्रं नापटु नाति च ।

लवणं तद्वदन्नं च

पठन्त्यन्ये तु तद्विदः ॥ ४३ ॥

मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात् सूत्रे हमाक्षिकयोः पृथक् ।

कर्षार्धं माणिमन्यस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ॥ ४४ ॥

सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ।

माक्षिकं लवणं सूत्रे ह कल्कं काथमिति क्रमात् ॥ ४५ ॥

आवपेत निरूहाणामिष संयोजने विधिः ।

उत्ताने दत्तमात्रे तु निरूहे तन्मना भवेत् ॥ ४६ ॥

कृतोपधानः सञ्जातवेगश्चोत्कटकः सृजेत् ।

आगतौ परमः कालो सुहृत्तौ मृत्यवे परम् ॥ ४७ ॥

तत्रानुलोमिकं सूत्रे हक्षारमूत्रास्त्रकल्पितम् ।

त्वरितं मृग्धतीक्ष्णोष्णं वस्त्रिमन्यं प्रपीडयेत् ॥ ४८ ॥

विद्व्यात् फलवर्त्तिं वा स्वेदनोच्चासनादि च ।

स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो वस्तिरिष्यते ॥ ४९ ॥

तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा सुनिरूढता ।

विरिक्तवच्च योगादीन् विद्व्यात्

योगे तु भोजयेत् ॥ ५० ॥

कोष्णेन वारिणा स्नातं तनु धन्वरसौदनम् ।
 विकारा ये निरुहस्य भवन्ति प्रचलैर्मलैः ॥ ५१ ॥
 ते सुखीष्णाम्बुसिक्तस्य यान्ति भुक्तवतः शमम् ।
 अथ वातादितं भूयः सद्य एवानुवासयेत् ॥ ५२ ॥
 सम्यग्घीनातियोगाश्च तस्य स्युः सूहेपीतवत् ।
 किञ्चित्कालं स्थितो यश्च सपुरीषो निवर्त्तते ॥ ५३ ॥
 सानुलोमानिलः सूहेस्तत्सिद्धमनुवासनम् ।
 एकं चीन् वा बलासे तु सूहेवस्तीन् प्रकल्पयेत् ॥ ५४ ॥
 पञ्च वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वानिले ।
 पुनस्ततोऽप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापनं ततः ॥ ५५ ॥
 कफपित्तानिलेष्वन्नं यूपचीररसैः क्रमात् ।
 वातघ्नौषधनिःक्वाथस्त्रिवृतासैन्धवैर्युतः ॥ ५६ ॥
 वस्तिरेकोऽनिले सिग्धः स्वादुश्चोष्णरसान्वितः ।
 न्यग्रोधादिगणकाथौ पत्रकादिसितायुतौ ॥ ५७ ॥
 पित्ते स्वादुहिमौ साज्यचीरेक्षुरसमाचिकौ ।
 आरग्वधादिनिःक्वाथवत्सकादियुतास्त्रयः ॥ ५८ ॥
 रुक्षाः सच्चौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ।
 त्रयश्च सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नन्ति यतः क्रमात् ॥ ५९ ॥
 त्रिभ्यः परं वस्तिमतो नेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः ।
 न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥ ६० ॥
 उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ।
 त्रिधैवं कल्पयेद् वस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ ६१ ॥
 दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत् प्रमाणयेत् ।
 सम्यक् निरुद्लिङ्गं तु नासम्भाव्य निवर्त्तयेत् ॥ ६२ ॥
 प्राक् सूहे एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि च ।
 सान्वासनानि कर्मैवं वस्त्यस्त्रिंशदोरिताः ॥ ६३ ॥

कालः पञ्चदशैकोऽत्र प्राक् सूत्रे हान्ते त्रयस्तथा ।
षट् पञ्च वस्त्यन्तरिताः

योगोऽष्टौ वस्त्योऽत्र तु ॥ ६४ ॥

त्रयो निरुहाः सूत्रे ह्यस्य सूत्रे ह्यवाद्यन्तयोरुभौ ।
सूत्रे हवस्तिं निरुहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ॥ ६५ ॥
उत्कृष्टे शान्निवधौ सूत्रे ह्यनिरुहान्तरुतो भयम् ।
तस्मान्निरुहः सूत्रे ह्यः स्यान्निरुहस्थानुवासितः ॥ ६६ ॥
सूत्रे ह्यशोधनयुक्त्यैवं वस्तिकर्म त्रिदोषजित् ।
ऋक्षया सूत्रे ह्यपानस्य मातया योजितः समः ॥ ६७ ॥
मात्रावस्तिः स्मृतः सूत्रे ह्यः

शीलनीयः सदा च सः ।

बालवृद्धाध्वभारस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकैः ॥ ६८ ॥
वातभग्नबलात्प्याग्निनृपेश्वरसुखात्मभिः ।
दोषघ्नो निष्परीहारो बल्यः सृष्टमलः सुखः ॥ ६९ ॥
वस्त्यो रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।
द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद् वस्तिमुत्तरम् ॥ ७० ॥
आतुराङ्गुलमानेन तन्नेत्रं द्वादशाङ्गुलम् ।
वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥ ७१ ॥
सिद्धार्थकप्रवेशार्थं श्लक्ष्णं हेमादिसम्भवम् ।
कुन्दाश्वमारसुमनःपुष्पवृन्तोपमं दृढम् ॥ ७२ ॥
तस्य वस्तिर्मृदुलघुर्मात्रा शुक्तिर्विकल्प्य वा ।
अथ सूत्राशितस्यास्य सूत्रे हवस्तिविधानवः ॥ ७३ ॥
ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे सदौ ।
हृष्टे मेद्रे स्थिते चर्जौ शनैः स्रोतोविशुद्धये ॥ ७४ ॥
सूत्रां शलाकां प्रणयेत् तथा शुद्धेऽनुसेवनीम् ।
आमेहनान्तं नेत्रं च निष्कर्म्यं गुदवत्ततः ॥ ७५ ॥

पोडितेऽन्तर्गते सू हे सू हवस्तिक्रमो हितः ।

वस्थीननेन विधिना दद्यात् त्रींशतुरोऽपि वा ॥ ७६ ॥

अनुवासनवत् शेषं सर्वमेवास्य चिन्तयेत् ।

स्त्रीणामात्तर्वकाले तु योनिर्गृह्णात्यपावृतेः ॥ ७७ ॥

विदधीत तदा तस्मादन्ततावपि चाल्यये ।

योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापदसृग्दरे ॥ ७८ ॥

नेत्रं दशाङ्गुलं मुहप्रवेशं चतुरङ्गुलम् ।

अपत्यमार्गं योज्यं स्याद् द्वाङ्गुलं मूत्रवर्त्मनि ॥ ७९ ॥

मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ।

प्रकुञ्ची मध्यमा मात्रा बालानां शक्तिरेव तु ॥ ८० ॥

उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्गोच्य सक्थिनी ।

ऊर्ध्वनान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ८१ ॥

वस्त्रोस्त्रिरात्रमेवञ्च सू हेमात्रां विवर्द्धयेत् ।

तत्रमेव च विग्रस्य प्रणिदध्यात् पुनस्तत्रहम् ॥ ८२ ॥

पक्षाद्विरेको वमिते ततः पक्षान्निरुहणम् ।

सद्यो निरुद्धश्चान्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ ८३ ॥

यथा कुसुम्भादियुतात् तोयात् रागं हरेत् पटः ।

तथा द्रवीकृताद्देहाद् वस्त्रिर्निर्हरेते मलान् ॥ ८४ ॥

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।

ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मानि हेतुरस्ति ॥ ८५ ॥

विट्श्लेष्मपित्तादिमलाचयानां विक्षेपसंहारकरः स यस्मात् ।

तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्यद्वस्त्रोर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ८६ ॥

तस्माच्चिकित्साई इतिप्रदिष्टः कृत्स्ना चिकित्सापि च वस्त्रिरेकैः ॥

तथा निजागन्धुविकारकारी रक्तौषधत्वेन शिराव्यधोऽपि ॥ ८७ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

जङ्घजत्रुविकारेषु विशेषान्नस्यमिष्यते ।

नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद् व्याप्य हन्ति तान् ॥ १ ॥

विरेचनं वृंहणं च शसनं च त्रिधापि तत् ।

विरेचनं शिरःशूलजाड्यस्त्रन्दगलामये ॥ २ ॥

शोफगण्डकमिग्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनसे ।

वृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्त्ते स्वरक्षये ॥ ३ ॥

नासास्यशोषे वाक्सङ्गे कृच्छ्रोधिऽववाहुके ।

शसनं नीलिकाव्यङ्गकेशदोषाक्षिराजिषु ॥ ४ ॥

यथास्वं यौगिकैः सूक्ष्मैर्यथास्वं च प्रसाधितैः ।

कल्काकायादिभिश्चाढ्यं मधुपट्टासवैरपि ॥ ५ ॥

वृंहणं धन्वसांसीत्यरसासृक्खपुरैरपि ।

शसनं योजयेत् पूर्वैः क्षीरेण च जलेन च ॥ ६ ॥

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा सूक्ष्मोऽत्र मात्रया ।

कल्कादौरवपीडस्तु तीक्ष्णैर्मूर्धैर्विरेचनः ॥ ७ ॥

ध्यानं विरेचनशूर्णी

युञ्ज्यात् तं मुखवायुना ।

षडङ्गुलद्विमुखया नाद्या भेषजगर्भया ॥ ८ ॥

स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ।

प्रदेशिन्यङ्गुलोपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् ॥ ९ ॥

यावत् पतत्यसौ विन्दुर्दशाष्टौ षट्क्रमेण ते ।

मर्शस्योत्कृष्टमध्याना मात्रास्ता एव च क्रमात् ॥ १० ॥

विन्दुद्वयोनाः कल्कादे-

र्योजयेन्न तु नावनम् ।

तोयमद्यगरसुं हपीतानां पातुमिच्छताम् ॥ ११ ॥

भुक्तभक्तशिरःस्रातस्रातुकामसुतासृजाम् ।

नवपीनसवेगार्त्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ॥ १२ ॥

शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथानार्त्तवदुर्दिने ।

अन्यत्रात्ययिकाद् व्याधे-

रथ नस्यं प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायं निशोश्चले ।

स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्णे शरत्कालवसन्तयोः ॥ १४ ॥

शीते मध्यन्दिने ग्रीष्मे सायं वर्षासु सातपे ।

वाताभिभूते शिरसि हिष्मायामपतानके ॥ १५ ॥

मन्यास्तम्भे स्वरम्भे शे सायं प्रातर्दिने दिने ।

एकाहान्तरमन्यत्र सप्ताहे च तदाचरेत् ॥ १६ ॥

सिग्धस्त्रिब्रोत्तमाङ्गस्य प्राक् कृतावश्यकस्य च ।

निवातशयनस्थस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ॥ १७ ॥

अथोत्तानर्जुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ।

किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चित् मूर्ध्नि नामिते ॥ १८ ॥

नासापुटं पिधायैकं पथ्यायेण निषेचयेत् ।

उष्णाम्बुतप्तं भैषज्यं प्रनाद्या पितुनाथवा ॥ १९ ॥

दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ।

शनैरुच्छिद्य निष्ठोवेत् पार्श्वयोरुभयोस्ततः ॥ २० ॥

आभेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत् ।

मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत् परिहरन् शिरः ॥ २१ ॥

मूत्रं विरेचनस्थान्ते दद्याद्दोषायपेक्षया ।

नस्थान्ते वाक्शतं तिष्ठेदुत्तानो

धारयेत् ततः ॥ २२ ॥

धूमं पीत्वा कफोष्णाम्बु कवलान् कण्ठशुद्धये ।

सम्यक् चिन्धे सुखोच्छासस्वप्रबोधाच्चपाटवम् ॥ २३ ॥

रुचेऽक्षिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्धशून्यता ।

सिद्धेऽतिकण्डूगुरुताप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २४ ॥

सुविरिक्तेऽक्षिलघुतास्वरवक्त्रविशुद्धयः ।

दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः क्षामतातिविरचिते ॥ २५ ॥

प्रतिमर्शः क्षतक्षामबालवृद्धसुखात्मसु ।

ग्रयोज्योऽकालवर्षेऽपि

न त्विष्टो दुष्टपीनसे ॥ २६ ॥

मद्यपीतेऽबलश्रोत्रे कृमिदूषितमूर्धनि ।

उत्कृष्टोत्कृष्टदोषे च

हीनमात्रतया हि सः ॥ २७ ॥

निशाहभुक्तवान्ताहःस्वप्राध्वश्मरेतसाम् ।

शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूषप्रस्नावाञ्जनवर्चसाम् ॥ २८ ॥

दन्तकाष्ठस्य हासस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविन्दुकः ।

पञ्चसु स्रोतसां शुद्धिः क्षमनाशस्त्रिषु क्रमात् ॥ २९ ॥

दृग्बलं पञ्चसु ततो दन्तद्राव्यं मरुच्छमः ।

न नस्यमूनसप्तान्दे नातीताशीतिवत्सरे ॥ ३० ॥

न चोनाष्टादशे धूमः कवलो नोनपञ्चमे ।

न शुद्धिरुनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ॥ ३१ ॥

आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ।

मर्शवच्च गुणान् कुर्यात् स हि नित्योपसेवनात् ॥ ३२ ॥

न चात्र यन्त्रणा नापि व्यापङ्गो मर्शवद्भयम् ।

तैलमेव च न स्यार्थे नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ ३३ ॥

शिरसः श्लेष्मधामत्वात् स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ।

आशुक्लच्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ ३४ ॥

मर्शं च प्रतिमर्शं च विशेषो न भवेद् यदि ।

को मर्शं सपरीहारं सापदं च भजेत्ततः ॥ ३५ ॥
 अच्छपानविकारास्थौ कुटीवातातपस्थितौ ।
 अन्वासंमात्रावस्ती च तद्वदेव च निर्दिशेत् ॥ ३६ ॥
 जीवन्ती जलदेवदारुजलदत्वक्सेव्यनोपीहिमं
 दार्वीत्वङ्गधुकप्लवागुरुवरापुण्ड्राह्विल्लोत्पलम् ।
 धावन्यौ सुरभिः स्थिरे क्लमिहरं पत्रं त्रुटिं रेणुकं
 किञ्चल्लकं कमलाह्वयं शतगुणे दिव्येऽश्वसि क्वाथयेत् ॥ ३७ ॥
 तैलाद्रसं दशगुणं परिश्रेथ तेन
 तैलं पचेच्च सलिलेन दशैव वारान् ।
 पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं
 नस्थं महागुणमुग्रन्यणुतैलमेतत् ॥ ३८ ॥
 घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कन्धग्रीवास्थवक्षसः ।
 हृदेन्द्रियास्त्वपलिता भवेयुर्नस्थशीलिनः ॥ ३९ ॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 जत्रूर्ध्वं कफवातोत्पन्नविकाराणामजन्मने ।
 उच्छेदाय च जातानां पिबेद्भूमं सदात्मवान् ॥ १ ॥
 स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च वाते वातकफे कफे ।
 योज्यः

न रक्तपित्तार्त्तिविरिक्तोदरमेहिषु ॥ २ ॥
 तिमिरोर्ध्वानिलाधानरोहिणीदत्तर्वास्तुषु ।
 मत्स्यमयदधिक्षीरक्षौद्रस्नेहविषाशिषु ॥ ३ ॥
 शिरस्थभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ।
 रक्तपित्तान्यवाधिर्यद्वरमूर्च्छामदमोहकत् ॥ ४ ॥

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा

तत्र शीतो विधिर्हितः ।

क्षुतजृम्भितविस्मृतस्त्रीसेवाशस्त्रकर्मणाम् ॥ ५ ॥

हासस्य दन्तकाष्ठस्य धूममन्ते पिबेन् मृदुम् ।

कालेष्वेषु निशाहारनावनान्ते च मध्यमम् ॥ ६ ॥

निद्रानस्याञ्जनस्नानच्छर्दितान्ते विरेचनम् ।

वस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोशं कारयेत् ऋजु ॥ ७ ॥

मूलाग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम् ।

तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु त्रीणि चत्वारि पञ्च च ॥ ८ ॥

अङ्गुलानां क्रमात् पातुः प्रमाणेनाष्टकानि तत् ।

ऋजूपविष्टस्तेजसा विवृतास्यस्त्रिपर्ययम् ॥ ९ ॥

पिधाय छिद्रमेकैकं धूमं नासिकया पिबेत् ।

प्राक् पिबेन्नासयोत्क्षिष्टे दोषे घ्राणशिरोगते ॥ १० ॥

उत्क्षेपनार्थं वक्त्रेण विपरीतं तु कण्ठगे ।

मुखेनैव वमेद्भूमं नासया दृग्विघातकृत् ॥ ११ ॥

आक्षेपमोक्षैः पातव्यो धूमस्तु त्रिस्त्रिभिस्त्रिभिः ।

अङ्गः पिबेत् सकृत् स्निग्धं द्विर्मध्यं शोधनं परम् ॥ १२ ॥

त्रिञ्चतुर्वा

मृदौ तत्र द्रव्याण्यगुरुगुग्गुलुः ।

मुस्तस्थौण्यशैलेयनलदोशीरबालकम् ॥ १३ ॥

वराङ्गकौन्तीमधुकविल्वमज्जैलवालुकम् ।

श्रीवेष्टकं सर्जरसो ध्यामकं मदनं प्लवम् ॥ १४ ॥

शङ्खकी कुङ्कुमं माषा यवाः कुन्दुरकं तिलाः ।

स्नेहः फलानां साराणां मेदोमज्जावसाष्टतम् ॥ १५ ॥

शमने शङ्खकी लाक्षा पृथ्वीका कमलोत्पलम् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लवचरोध्रत्वचः सिता ॥ १६ ॥

यष्टी मधुः सुवर्णत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका ।

गन्धाश्चाकुष्ठतगराः

तीक्ष्णे ज्योतिष्मती निशा ॥ १७ ॥

दशमूलमनोह्वालं लाक्षा श्वेता फलत्रयम् ।

गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणो मूर्ध्वविरचनः ॥ १८ ॥

जले स्थितामहोरात्रमिषीकां द्वादशाङ्गुलाम् ।

पिष्टैर्धूमौषधैरेवं पञ्चकृत्वः प्रलेपयेत् ॥ १९ ॥

वर्त्तिरङ्गुष्ठवत् स्थूला यवमध्या यथा भवेत् ।

क्षयाशुष्कां विगर्भां तां स्नेहाभ्यक्तां वधाययम् ॥ २० ॥

धूमनेत्रार्पितां पातुमग्निप्लुष्टां प्रयोजयेत् ।

शरावसम्पुटच्छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलाम् ।

अष्टाङ्गुलां वा वक्त्रेण कासवान् धूममापिबेत् ॥ २१ ॥

कासः श्वासः पीनसो विस्वरत्नं पूतिर्गन्धः पाण्डुता केशदोषः ।

कर्णास्यान्निर्मावकण्डूर्तिजाद्यां तन्द्रा हिष्मा धूमपं न स्पृशन्ति २२

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो गण्डूषादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

चतुष्प्रकारो गण्डूषः स्निग्धः शमनशोधनौ ।

रोपणश्च

त्रयस्त्रिंशत् त्रिषु योज्याश्चलादिषु ॥ १ ॥

अन्यो व्रणघ्नः

स्निग्धोऽत्र स्वादस्त्रपटुसाधितैः ।

स्नेहैः

संशमनस्तिक्तकषायमधुरौषधैः ॥ २ ॥

शोधनस्तिक्तकटुक्षपटूणैः

रोपणः पुनः ।

कषायतिक्तकै-

स्तत्र स्नेहः क्षीरं मधूदकम् ॥ ३ ॥

शुक्तं मद्यं रसो मूत्रं धान्याम्बं च यथायथम् ।

कल्कैर्युक्तं विपक्वं वा यथास्थं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

दन्तहर्षं दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ।

मुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ॥ ५ ॥

गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ।

ऊषादाहान्विते पाके क्षते वागन्तुसम्भवे ॥ ६ ॥

विषचाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्त्र्यं पयोऽथवा ।

वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखव्रणान् ॥ ७ ॥

दाहलक्षणाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ।

धान्याम्बमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ८ ॥

तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परम् ।

आशु चाराम्बुगण्डूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम् ॥ ९ ॥

मुखोष्णोदकगण्डूषैर्जायते वक्त्रालाघवम् ।

निवाते सातपे खिन्नमृदितस्कन्धकन्धरः ॥ १० ॥

गण्डूषमपिबन् किञ्चिदुन्नतास्यो विधारयेत् ।

कफपूर्णास्यता यावत् स्रवद्ग्राणाक्षताथवा ।

असञ्चार्यो मुखे घूर्णं गण्डूषः कवलोऽन्यथा ॥ ११ ॥

मन्या शिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः प्रसेककण्ठामयवक्त्रशोषाः ।

हृल्लासतन्द्रारुचिपीनसाश्च साध्या विशेषात्कवलग्रहेण ॥ १२ ॥

कल्को रसक्रिया चूर्णस्त्रिविधं प्रतिसारणम् ।

युञ्जतात् तत् कफरोगेषु गण्डूषविहितौषधैः ॥ १३ ॥

मुखालेपस्त्रिधा दोषविषहा वर्णस्तत्र सः ।

उष्णो वातकफे शस्तः श्लेष्मत्यर्थशीतलः ॥ १४ ॥

त्रिप्रमाणस्तुर्भागत्रिभागार्द्धाङ्गुलौन्नतिः ।

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य शुष्को दूषयति क्वचिम् ॥ १५ ॥

तमाद्रयित्वापनयेत् तदन्तेऽभ्यङ्गमाचरेत् ।

विवर्जयेद् दिवास्वप्नभाष्याम्यातपशुक्लधः ॥ १६ ॥

न योज्यः पीनसेऽजीर्णं दत्तनस्ये हनुग्रहे ।

अरोचके जागरिते

स च हन्ति सुयोजितः ॥ १७ ॥

अकालपलितपृष्ठबलोतिमिरनीलिकाः ।

कोलमज्जावृषान्मूलं श्रावरं गौरसर्षपाः ॥ १८ ॥

सिंहीमूलं तिलाः कृष्णा दावीं त्वङ्निस्तुषा यवाः ॥

दर्भमूलहिमोशीरशिरीषमिशितगुलाः ॥ १९ ॥

कुमुदोत्पलकल्हारदूर्वामधुकचन्दनम् ।

कालीयकतिलोशीरमांसीतगरपद्मकम् ॥ २० ॥

तालीसगुन्द्रापुण्ड्रद्वयष्टीकाशनतागुरुः ।

इत्यर्द्धार्द्धादिता लेपा हेमन्तादिषु षट् स्मृताः ॥ २१ ॥

मुखालेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम् ।

वदनं चापरिस्नानं श्लक्ष्णं तामरसोपमम् ॥ २२ ॥

अभ्यङ्गमेकपिचवो वस्तिष्वेति चतुर्विधम् ।

मूर्ध्नतैलं

बहुगुणं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम् ॥ २३ ॥

तत्राभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौच्यकण्डू मलादिषु ।

अरूषिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु ॥ २४ ॥

परिषेकः

पिचुः केशशातस्फुटनधूपने ॥

नेत्रस्तम्भे च

वस्तिस्तु प्रसुप्त्यर्दितजागरे ॥ २५ ॥

नाशास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दाहणे ॥

विधिस्तस्य निषण्णस्य पीठे जानुसमे ऋदौ ॥ २६ ॥

शुद्धाक्तस्विन्नदेहस्य दिनान्तो गव्यमाहिषम् ।

द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरःसमम् ॥ २७ ॥

आकर्णवन्धनस्थानं ललाटे बस्त्रवेष्टिते ।

चैलवेणिकया बद्धा माषकल्कोन लेपयेत् ॥ २८ ॥

ततो यथाव्याधि शृतं मूत्रं कोष्णं निषेचयेत् ।

ऊर्ध्वं केशभुवो यावद् द्वादशङ्गुलं

धारयेच्च तम् ॥ २९ ॥

आवक्त्रानासिकोत्क्रे दाद

दशाष्टौ षट् चलादिषु ।

मात्रासहस्राण्य-

ऽरुजे त्वेकं

स्कन्धादि मर्दयेत् ॥ ३० ॥-

मुक्तमूत्रे हस्य

परमं सप्ताहं तस्य सेवनम् ।

धारयेत् पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ॥ ३१ ॥

रुजः स्थान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ।

यावत् पथ्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ॥ ३२ ॥

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ।

कचसदनसितत्वपिञ्जरत्वं परिफुटनं शिरसः समीररोगान् ।

जयति जनयतीन्द्रियप्रसादं स्वरहनुमूर्ध्वबलं च मूर्ध्वतैलम् ॥ ३३ ॥

त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ।

अथात आश्रोतनाञ्जनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्रोतनं हितम् ।

रुक्तोदकण्डूवर्षाशुदाहरोगनिवर्हणम् ॥ १ ॥

चक्षुः वाते कफे कोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।
 निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम् ॥ २ ॥
 शुक्त्वा प्रलम्बयान्तेन पिचुवर्त्या कनीनिके ।
 दश द्वादश वा विन्दून् द्वाङ्गुलादवसेचयेत् ॥ ३ ॥
 ततः प्रसृज्य सृदुना चैलेन कफवातयोः ।
 अन्येन कोष्णपानीयम् तेन खेदयेन्मृदु ॥ ४ ॥
 अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्णगट्टङ्गनाशयाक्षिसेचनम् ।
 अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तभवेदनाः ॥ ५ ॥
 कषायवर्त्मतां घर्षे कच्छादुन्मेषणं बहु ।
 विकारवृद्धिमत्यल्पं संरश्ममपरिमुतम् ॥ ६ ॥
 गत्वा सन्धिशिरोव्राणमुखस्रोतांसि भेषजम् ।
 ऊर्ध्वगात्रघने न्यस्तमपवर्तयते मलान् ॥ ७ ॥
 अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नैवमात्राश्रये मले ।
 पक्वलिङ्गेऽत्यशोफातिकण्डूपैच्छित्यलक्षिते ॥ ८ ॥
 मन्दघर्षाश्रुरोगेऽक्षिण प्रयोज्यं घनद्रुषिके ।
 आर्तं पित्तकफासृग्भिर्मारुतेन विशेषतः ॥ ९ ॥
 लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।
 अञ्जनं

लेखनं तत्र कषायास्त्रपटूषणैः ॥ १० ॥

रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः

स्वादुशीतैः प्रसादनम् ।

दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ ११ ॥
 प्रशस्ता लेखने ताम्बी रोपणे काललोहजा ।
 अङ्गुली च सुवर्णाया रूप्यजा च प्रसादने ॥ १२ ॥
 पिण्डो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधैवाञ्जनकल्पना ।
 गुरौ मध्ये लघौ दोषे ताः क्रमेण प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

हरेणुमात्रं पिण्डस्य वेत्तमात्रा रसक्रिया ।

तीक्ष्णस्य द्विगुणं तस्य मृदुन-

श्चूर्णितस्य च ॥ १४ ॥

इदं शलाके तु तीक्ष्णस्य तिस्रः स्फुरितरस्य च ।

निशि स्वप्ने न मध्याह्ने पानान्नोष्णगभस्तिभिः ॥ १५ ॥

अक्षिरोगाय दोषाः सुर्वर्द्धितोत्पीडितद्रुताः ।

प्रातःसायं च तच्छान्त्यैः व्यभोऽर्कैऽतोऽञ्जयेत् सदा ॥ १६ ॥

वदन्त्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम् ।

विरिकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सोदति ॥ १७ ॥

सप्ते न रात्रौ कालस्य सौम्यत्वे न च तर्पिता ।

शीतसात्मग्राहगान्धेयो स्थिरतां लभते पुनः ॥ १८ ॥

अत्युद्विक्ते बलासे तु लेखनीयेऽथवा गदे ।

काममङ्गपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्षि प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥

अश्विनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ।

उपघातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ॥ २० ॥

न रात्रावपि शीतेऽति नेत्रे तीक्ष्णाञ्जनं हितम् ।

दोषमसावयत् स्तम्भकण्डूजाद्यादिकारि तत् ॥ २१ ॥

नाञ्जयेद्भोतवमितविरिक्ताशितवेगिते ।

क्रुद्धज्वरिततान्ताक्षिशिरोरुक्शोकजागरे ॥ २२ ॥

अदृष्टेऽर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ।

अजीर्णेऽग्न्यर्कसन्तप्ते दिवा सुप्ते पिपासिते ॥ २३ ॥

अतितीक्ष्णमृदुस्लोकवह्वच्छयनकर्कशम् ।

अत्यर्थशीतलं तप्तमञ्जनं नावचारयेत् ॥ २४ ॥

अथानुन्मीलयन् दृष्टिमन्तः सञ्चारयेत् शनैः ।

अञ्जिते वर्त्मनी किञ्चित् चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥ २५ ॥

तीक्ष्णं व्याप्नोति सहसा न चोन्मेषनिमेषणम् ।

निष्पीडनं च वर्त्मभ्यां चालनं वा समाचरेत् ॥ २६ ॥
 अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ।
 व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरङ्गिः प्रचालयेत् तदा ॥ २७ ॥
 दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाक्षि ततो वामं सवाससा ।
 ऊर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शोध्यं वामेन चैतरत् ॥ २८ ॥
 वर्त्मप्राप्ताञ्जनाद् दोषो रोगान् कुर्यादतोऽन्यथा ।
 कण्डूजाड्योऽञ्जनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः ।
 तीक्ष्णाञ्जनाभितप्तं तु पूर्णं प्रत्यञ्जनं हितम् ॥ २९ ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 नयने तास्यति स्तब्धे शुष्के रूक्षेऽभिघातिते ।
 वातपित्तातुरे जिह्वे शीर्णपद्माविलेक्षणे ॥ १ ॥
 कच्छोन्मीलशिराहर्षशिरोत्पाततमोऽर्जुनैः ।
 स्यन्दमन्यान्यतो वातवातपर्यायशुक्रकैः ॥ २ ॥
 आतुरे शान्तरागाश्वशूलसंरम्भदूषिके ।
 निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्धकाययोः ॥ ३ ॥
 काले साधारणे प्रातः सायं चोत्तानशायिनः ।
 यवमाषमयीं पालीं नेत्रकोशाद् बहिः समा ॥ ४ ॥
 द्राङ्गुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ।
 सर्पिर्निर्मोलिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रविलापितम् ॥ ५ ॥
 नक्ताभ्यवाततिमिरकृच्छ्रबोधादिके वसाम् ।
 आपक्ष्माया-

दधोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ॥ ६ ॥

मात्रां विगणयेत् तत्र वर्त्मसन्धिसितासिते ।

दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ७ ॥

शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्ये दशानिले ।
 पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ॥ ८ ॥
 कृत्वापाङ्गे ततो द्वारं मूर्ध्नि पात्रे तु गालयेत् ।
 पिबेच्च धूमं नेत्रे त्र्योमरूपं च भास्वरम् ॥ ९ ॥
 इत्थं प्रतिदिनं वायौ पित्ते त्वेकान्तरं कफे ।
 स्वस्थे च द्वान्तरं दद्यादाहमेरिति योजयेत् ॥ १० ॥
 प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।
 हस्ते विपर्ययोऽहस्तेऽतिहस्ते श्लेष्मजा रुजः ॥ ११ ॥
 मूर्ध्नि हपोता तनुरिव क्लान्ता दृष्टिर्हि सीदति ।
 तर्पणानन्तरं तस्माद् दृग्बलाधानकारिणम् ॥ १२ ॥
 पुटपाकं प्रयुञ्जीत पूर्वोक्तेष्वेव यक्ष्मसु ।
 स वाते मूर्ध्नि हनः श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ॥ १३ ॥
 दृग्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ।
 भूशयप्रसङ्गानूपमेदोमज्जावसामिषैः ॥ १४ ॥
 मूर्ध्नि हेन पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ।
 मृगपक्षियकृन्मांसमुक्तायस्ताम्ररैर्न्यवैः ॥ १५ ॥
 स्रोतोजशङ्खफेनालेर्लेखनं मस्तुकल्पितैः ।
 मृगपक्षियकृन्माज्जावसान्त्वहृदयामिषैः ॥ १६ ॥
 मधुरैः सष्टैस्तैस्तन्यचौरपिष्टैः प्रसादनम् ।
 विल्वमात्रं पृथक् पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः ॥ १७ ॥
 उरुबूकवटाम्भोजपत्रैः मूर्ध्नि हादिषु क्रमात् ।
 वेष्टयित्वा मृदालिप्तं धवधन्वनगोमयैः ॥ १८ ॥
 पचेत् प्रदीप्तैरग्न्याभं पक्वं लिप्थोऽथ तद्रसम् ।
 नेत्रे तर्पणवत् युञ्ज्यात्

शतं द्वे त्रीणि धारयेत् ॥ १९ ॥

लेखनमूर्ध्नि हनान्धेषु

पूर्वो कोष्ठी हिमोऽपरः ।

धूमपोऽन्ते तयोरिव

योगास्तत्र च तद्विवत् ॥ २० ॥

तर्पणं पुटपाकञ्च नस्थानर्हे न योजयेत् ।

यावन्त्यहानि युञ्जीत द्विस्ततो हितभाग् भवेत् ।

मालतीमल्लिकापुष्पैर्वद्वाक्षो निवसेन्निशि ॥ २१ ॥

सर्वालम्बना नेत्रबलाय यत्नं कुर्वीत नस्याञ्जनतर्पणाद्यैः ।

दृष्टिञ्च नष्टा विविधं जगच्च तमोमयं जायत एकरूपम् ॥ २२ ॥

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

नानाविधानां शल्यानां नानादेशप्रबाधिनाम् ।

आहर्तुमभ्युपायो यस्तद् यन्त्रं यच्च दर्शने ॥ १ ॥

अर्शोभगन्दरादीनां शस्त्रचाराग्नियोजने ।

शेषाङ्गपरिरक्षायां तथा वस्त्रादि कर्मणि ॥ २ ॥

घटिकालावुशृङ्गञ्च जाम्बवोष्ठादिकानि च ।

अनेकरूपकार्याणि यन्त्राणि विविधान्यतः ॥ ३ ॥

विकल्प्य कल्पयेद् बुद्ध्या

यथा स्थूलन्तु वक्ष्यते ।

तुल्यानि कङ्कसिंहर्चकाकादिमृगपक्षिणाम् ॥ ४ ॥

मुखैर्मुखानि यन्त्राणां कुर्यात्तत्संज्ञकानि च ।

अष्टादशाङ्गुलायामान्यायसानि च भूरिशः ॥ ५ ॥

मसूराकारपर्यन्तैः कण्ठे बद्धानि कीलकैः ।

विद्यात् स्वस्तिकयन्त्राणि मूलेऽङ्गुशनतानि च ॥ ६ ॥

तैट्ठैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिथ्यते ।

कीलबद्धविमुक्ताग्रौ सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ ॥ ७ ॥

त्वक्शिरास्नायुपिशितलग्नशल्यापकर्षणी ।
 षडङ्गुलीऽन्यो हरणे सूक्ष्मश्लोपपक्ष्मणाम् ॥ ८ ॥
 मुञ्चुण्डीसूक्ष्मदन्तर्जुमूले रुचकभूषणा ।
 गम्भीरव्रणमांसानां मर्मणः शोषितस्य च ॥ ९ ॥
 द्वे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवद् द्वेऽत्रकतालके ।
 तालयन्त्रे स्मृते कर्णनाडीशल्यापहारिणी ॥ १० ॥
 नाडीयन्त्राणि शुषिराण्येकानेकमुखानि च ।
 स्रोतोगतानां शल्यानामामयानाञ्च दर्शने ॥ ११ ॥
 क्रियाणां सुकरत्वाय कुर्यादाचूषणाय च ।
 तद्विस्तारपरीणाहदैर्घ्यं स्रोतोऽनुरोधतः ॥ १२ ॥
 दशाङ्गुलार्द्धनाहान्तःकण्ठशल्यावलोकने ।
 नाडी

पञ्चमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य संग्रहे ॥ १३ ॥

वारङ्गस्य द्विकर्णस्य विच्छिद्रा तत्प्रमाणतः ।
 वारङ्गकर्णसंस्थानानाहदैर्घ्यानुरोधतः ॥ १४ ॥
 नाडीरेवंविधाश्चान्या द्रष्टुं शल्यानि कारयेत् ।
 पद्मकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशाङ्गुला ॥ १५ ॥
 चतुर्थसुषिरा नाडी शल्यनिर्घातिनी भता ।
 अर्शसां गोस्तनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलम् ॥ १६ ॥
 नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां षडङ्गुलम् ।
 द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधिरैकच्छिद्रन्तु कर्मणि ॥ १७ ॥
 मध्येऽस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमङ्गुष्ठोदरविस्तृतम् ।
 अर्द्धाङ्गुलोच्छ्रितोद्भवत्तकर्णिकन्तु तदूर्ध्वतः ॥ १८ ॥
 शम्याख्यं तादृगच्छिद्रं यन्त्रमर्शःप्रपीडनम् ।
 सर्वथापनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरे ॥ १९ ॥
 प्राणार्बुदाशंसामेकच्छिद्रा नाद्यङ्गुलद्वया ।

प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद् भगन्दरयन्त्रवत् ॥ २० ॥

अङ्गुलित्राणकं दान्तं वार्त्तं वा चतुरङ्गुलम् ।

द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वक्त्रविहती सुखम् ॥ २१ ॥

योनित्रणेक्षणं मध्ये सुषिरं षोडशाङ्गुलम् ।

मुद्रावहं चतुर्भित्तमभोजमुकुलाननम् ॥ २२ ॥

चतुःशलाकमाक्रान्तं मूले तद्विकसेन्मुखे ।

यन्त्रे नाडीव्रणाभ्यङ्गक्षालनाय षडङ्गुले ॥ २३ ॥

वस्त्रियन्त्राकृती मूले मुखेऽङ्गुष्ठकलायखे ।

अग्रतोऽकर्णिके मूले निवहस्यदुर्चर्मणी ॥ २४ ॥

द्विहारा नलिका पिच्छनलिका वोदकोदरे ।

धूमवस्त्रादियन्त्राणि निर्दिष्टानि यथायथम् ॥ २५ ॥

त्र्यङ्गुलास्यं भवेच्छृङ्गं चूषणेऽष्टादशाङ्गुलम् ।

अग्रे सिद्धार्थकच्छिद्रं सुनहं चूचुकाकृति ॥ २६ ॥

स्याद् द्वादशाङ्गुलोऽलावुर्नाहे त्वष्टादशाङ्गुलः ।

चतुस्यङ्गुलवृत्तास्यो दीप्तोऽन्तःश्लेष्मरक्तहृत् ॥ २७ ॥

तद्वद् घटो हिता गुल्मविलयोन्नमने च सा ।

शलाकाख्यानि यन्त्राणि नानाकर्माकृतीनि च ॥ २८ ॥

यथायोगप्रमाणानि

तेषामिषणकर्मणी ।

उभे गण्डूपदमुखे

स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी ॥ २९ ॥

मसूरदलवक्त्रे द्वे स्यातामष्टनवाङ्गुले ।

शङ्खवः षट्

उभौ तेषां षोडशद्वादशाङ्गुली ॥ ३० ॥

व्यूहनेऽहिफणावक्त्रौ

द्वौ दशद्वादशाङ्गुली ।

चालने शरपुङ्खास्यौ

आहार्यं वडिशकती ॥ ३१ ॥

नतोऽग्रे शङ्कुना तुल्यो गर्भशङ्कुरिति स्मृतः ।

अष्टाङ्गुलायतस्तेन मूढगर्भं हरेत् स्त्रियाः ॥ ३२ ॥

अश्वय्याहरणे सर्पफणावद्वक्तमथतः ।

शरपुङ्खमुखं दन्तपातनं चतुरङ्गुलम् ॥ ३३ ॥

कार्पासविहितोष्णीषाः शलाकाः षट् प्रमार्जने ।

पायावासन्नदूराथं द्वे दशद्वादशाङ्गुले ॥ ३४ ॥

द्वे षट्सप्ताङ्गुले घ्राणे द्वे कर्णोऽष्टनवाङ्गुले ।

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्रान्तं सुवाननम् ॥ ३५ ॥

शलाकाजाम्बवोष्ठानां चारेऽग्नौ च पृथक् त्रयम् ।

युञ्ज्यात् स्थूलाणुदीर्घाणां

शलाकामन्त्रवर्धनि ॥ ३६ ॥

मध्येर्ध्वहृत्तदण्डां च मूले चाद्वन्दुसन्निभाम् ।

कोलास्थिदलतुल्यास्या नासार्शोर्बुददाहकृत् ॥ ३७ ॥

अष्टाङ्गुला निम्नमुखास्तिस्रः चारौषधक्रमे ।

कनीनीमध्यमानामिनखमानसमैर्मुखैः ॥ ३८ ॥

स्वंस्वमुक्तानि यन्त्राणि मेदृशुद्धाञ्चनादिषु ।

अनुयन्त्राण्यस्क्रान्तरज्जुवस्त्राश्चमुहुराः ॥ ३९ ॥

वध्रान्तजिह्वावालाश्च शास्त्रानखमुखद्विजाः ।

कालः पाकः करः पादो भयं हर्षश्च तत्क्रियाः ।

उपायवित् प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया ॥ ४० ॥

निर्घातनोन्मथनपूरणमार्गशुद्धि-

संव्यूहनाहरणबन्धनपीडनानि ।

आचूषणोन्नमननामनचालभङ्ग-

व्यावर्त्तनर्जुकरणानि च यन्त्रकर्म ॥ ४१ ॥

निवर्त्तते साध्ववगाहते च
 ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ।
 यन्नेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
 स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च ॥ ४२ ॥

षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 षड्विंशतिः सुकर्मारैर्घटितानि यथाविधि ।
 शस्त्राणि रोमवाहीनि बाहुव्योनाङ्गुलानि षट् ॥ १ ॥
 सुरूपाणि सुधाराणि सुग्रहाणि च कारयेत् ।
 अकरालानि सुष्मातसुतीक्ष्णावर्त्ति तेऽयसि ॥ २ ॥
 समाहितमुखाग्राणि नीलाभोजच्छ्वोनि च ।
 नामानुगतरूपाणि सदा सन्निहितानि च ॥ ३ ॥
 खोन्मानार्द्धचतुर्थांशफलान्येकैकशोऽपि च ।
 प्रायो द्वित्राणि युञ्जीत तानि स्थानविशेषतः ॥ ४ ॥
 मण्डलाग्रं फले तेषां तर्जन्यन्तर्नखाकृति ।
 लेखने ह्रिदने योज्यं पोथकीशुण्डिकादिषु ॥ ५ ॥
 वृद्धिपत्रं क्षुराकारं ह्रिदभेदनपाटने ।
 ऋज्वग्रमुद्धते शोफे गम्भीरे च तदन्यथा ॥ ६ ॥
 नताग्रं पृष्ठतो

दीर्घर्द्धस्त्रवक्त्रं यथाशयम् ॥

उत्पलाध्यर्द्धधारास्थे ह्रिदने भेदने

तथा ॥ ७ ॥

सर्पास्यं घ्राणकर्णाग्रं ह्रिदनेऽर्द्धाङ्गुलं फले ।
 गतेरन्वेषणे श्लक्ष्णा गण्डूपदमुखैर्मिश्री ॥ ८ ॥

भेदनार्थेऽपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टा ।

वेतसंव्यधने

स्राव्ये शरार्यास्यं त्रिकूर्चके ॥ ८ ॥

कुशाटा वदने स्राव्ये द्वाङ्गुलं स्यात्तयोः फलम् ।

तद्वदन्तर्मुखं तस्य फलमध्यर्धमङ्गुलम् ॥ १० ॥

अर्धचन्द्राननं चैतत्तथा ।

ऽध्यर्द्धाङ्गुलं फले ।

व्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यच्च तच्छिरोदरयोर्व्यधे ॥ ११ ॥

पृथुः कुठारी गोदन्तसदृशार्द्धाङ्गुलानना ।

तयोर्द्धदण्ड्या विध्येदुपर्यस्यां स्थितां शिराम् ॥ १२ ॥

तान्नी शलाका द्विमुखी मुखे कुरुवकाकृतिः ।

लिङ्गनाशं तथा विध्येत्

कुर्यादङ्गुलिशस्त्रकम् ॥ १३ ॥

मुद्रिकानिर्गतमुखं फले त्वर्द्धाङ्गुलायतम् ।

योगतो वृद्धिपत्रेण मण्डलाग्रेण वा समम् ॥ १४ ॥

तत् प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् ।

सूत्रबद्धं गलस्रोतोरोगच्छेदन भेदने ॥ १५ ॥

ग्रहणे शुण्डिकामार्दिर्वडिशं सुनताननम् ।

छेदेऽस्यां करपत्रन्तु खरधारं दशाङ्गुलम् ॥ १६ ॥

विस्तारे द्वाङ्गुलं सूक्ष्मदन्तं सुल्लक्ष्मन्मनम् ।

स्नायुसूत्रकचच्छेदे कर्तरी कर्तरीनिभा ॥ १७ ॥

वक्रजुधारं द्विमुखं नखशस्त्रं नवाङ्गुलम् ।

सूक्ष्मशल्बोद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छन्नलेखने ॥ १८ ॥

एकधारं चतुष्कोणं प्रबद्धाकृति चैकतः ।

दन्तलेखनकं तेन शोधयेद् दन्तशर्कराम् ॥ १९ ॥

वृत्ता गूढदृढा पाशे तिस्रः सूच्योऽत्र सीवने ।

मांसलानां प्रदेशानां चरसा त्रङ्गुलमायता ॥ २० ॥

अल्पमांसास्थिसन्धिस्थत्रणानां द्वङ्गुलायता ।

व्रीहिवक्त्रा धनुर्वक्त्रा पक्वामाशयमर्मसु ॥ २१ ॥

साम्राज्यद्वङ्गुला

सर्ववृत्तास्ताश्चतुरङ्गुलाः ।

कूर्चो वृत्तैकपीठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुबन्धनाः ॥ २२ ॥

संयोज्यो नीलिकाव्यङ्गकेशशातनकुट्टने ।

अर्द्धाङ्गुलैर्मुखैर्वृत्तैरष्टाभिः कण्टकैः खजः ॥ २३ ॥

पाणिभ्यां मध्यमानेन ग्राणात् तेन हरेदसृक् ।

व्यधने कर्णपालीनां यूथिका मुकुलानना ॥ २४ ॥

आरार्द्धाङ्गुलवृत्तास्या तत्प्रवेशा तथोर्ध्वतः ।

चतुरसा तथा विध्येच्छोफं पक्वामसंग्रये ॥ २५ ॥

कर्णपालीञ्च बहुलां

बहुलायाश्च शस्यते ।

सूची त्रिभागसुषिरा त्रङ्गुला कर्णवेधनी ॥ २६ ॥

जलौकः क्षारदहनकाचोपलनखादयः ।

अलौहान्यनुशस्त्राणि तान्येवं च विकल्पयेत् ॥ २७ ॥

अपराख्यपि यन्त्रादीन्युपयोगञ्च यौगिकम् ।

उत्पाद्यपाद्यसीव्यैषलेख्यप्रच्छन्नकुट्टनम् ॥ २८ ॥

हेद्यं भेद्यं व्यधो मन्थो ग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः ।

कुण्डखण्डतनुस्थूलह्रस्वदीर्घत्ववक्रताः ॥ २९ ॥

शस्त्राणां खरधारत्वमष्टौ दोषाः प्रकीर्त्तिताः ।

हेदभेदनलेख्यार्थं शस्त्रं वृन्तफलान्तरे ॥ ३० ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्गृह्णीयात् सुसमाहितः ॥ ३१ ॥

विस्मावणानि वृन्ताग्रे ग्राह्यं व्रीहिमुखं मुखे ।

मूलेष्वाहरणार्थं तु क्रियासौकर्यतोऽपरम् ॥ ३२ ॥

स्यान्नवाङ्गुलविस्तारः सुघनो द्वादशाङ्गुलः ।
 क्षीमपत्रोर्णकौशेयदुकूलसदुचर्मजः ॥ ३३ ॥
 विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सान्तरोर्णास्थशस्तकः ।
 शलाकापिहितास्त्रश्च शस्त्रकोशः सुसञ्चयः ॥ ३४ ॥
 जलौकसस्तु सुखिनां रक्तस्रावाय योजयेत् ॥ ३५ ॥
 दुष्टाभ्युमत्स्यभेकाहिशवकोऽथमलोद्भवाः ।
 रक्ताः श्वेता भृशं क्षणाश्चपलाः स्थूलपिच्छिलाः ॥ ३६ ॥
 इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः ।
 सविषा वर्जयेत्

ताभिः कण्डूपाकञ्चरभ्रमाः ॥ ३७ ॥

विषपित्तासनुत् कार्यं तत्र

शङ्खाभ्युजाः पुनः ।

निर्विषाः शैवलश्यावा वृत्ता नीलोर्ध्वराजयः ॥ ३८ ॥
 कषायपृष्ठास्तन्वज्यः किञ्चित् पीतोदराश्च याः ।
 ता अप्यसम्यग् वमनात् प्रततं च निपातनात् ॥ ३९ ॥
 सीदन्तीः सलिलं प्राप्य रक्तमत्ता इति त्यजेत् ।
 अथेतरा निशाकल्कयुक्तेऽभ्रसि परिप्लुताः ॥ ४० ॥
 अवन्तिसोमे तक्ने वा पुनश्चाश्वासिता जले ।
 लागयेद् घृतसूतसाङ्गशस्त्ररक्तनिपातनैः ॥ ४१ ॥
 पिबन्तीरुन्नतस्कन्धादयेन्मृदुवाससा ।
 सम्पृक्ताद् दुष्टशङ्खास्राज्जलौका दुष्टशोणितम् ॥ ४२ ॥
 आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव ।
 दंशस्य तोदे कण्डूनां वा मोक्षयेद्दामयेच्च ताम् ॥ ४३ ॥
 पटुतैलाक्तवदनां श्लक्ष्णकण्डनरुक्षिताम् ।
 रक्षन् रक्तमदाङ्गूयः सप्ताहं ता न पातयेत् ॥ ४४ ॥
 पूर्ववत् पटुता दार्ढ्यं सम्यग्वान्ते जलौकसाम् ।

क्षमोऽतियोगान्मृदुर्वा

दुर्वान्ते स्तब्धता मदः ॥ ४५ ॥

अन्यत्रान्यत्र ताः स्थाप्या घटे मृत्स्नाम्बुगर्भिणि ।

लालादिकोथनाशार्थं सविषाः स्युस्तदन्वयात् ॥ ४६ ॥

अशुद्धौ स्रावयेद् दंशान् हरिद्रागुडमान्त्रिकैः ।

शतधौताज्यपिचवस्ततो लेपाश्च शीतलाः ॥ ४७ ॥

दुष्टरक्तापगमनात् सद्योरोगरूजां शमः ।

अशुद्धं चलितं स्थानात् स्थितं रक्तं व्रणाशये ॥ ४८ ॥

अस्तीभवेत् पर्युषितं तस्मात्तत् स्रावयेत् पुनः ।

युञ्ज्यान्नालालुवटिका रक्ते पित्ते न दूषिते ॥ ४९ ॥

तासामनलसंयोगात्

युञ्ज्याच्च कफवायुना ।

कफेन दुष्टं रुधिरं न शृङ्गेण विनिर्हरेत् ॥ ५० ॥

स्कन्नत्वाद्

वातपित्ताभ्यां दुष्टं शृङ्गेण निर्हरेत् ।

गात्रं बद्धोपरि दृढं रज्ज्वा पट्टेन वा समम् ॥ ५१ ॥

स्नायुसन्ध्यस्थिमर्माणि त्यजन् प्रच्छानमाचरेत् ।

अधोदेशप्रविस्तृतैः पदैरुपरिगामिभिः ॥ ५२ ॥

न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरेत् ।

प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रन्थितं जलजन्मभिः ॥ ५३ ॥

हरेत् शृङ्गादिभिः सुप्तमसृग्व्यापिशिराव्यधैः ।

प्रच्छानं पिण्डिते वा स्यात्

अवगाढं जलौकसः ॥ ५४ ॥

त्वक्स्थेऽलालुवटिशृङ्गं

शिरैव व्यापकेऽसृजि ।

वातादिधाम वाशृङ्गजलौकोलालुभिः क्रमात् ॥ ५५ ॥

सुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्यादायुकोपतः ।
सतोदकण्डूशोफस्तं सर्पिसोष्णेन सेचयेत् ॥ ५६ ॥

सप्तविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहतम् ।
पद्मेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् ॥ १ ॥
लोहितं प्रवदेत् शुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिः ।
तत्पित्तश्लेष्मलैः प्रायो दूष्यते
कुरुते ततः ॥ २ ॥

विसर्पविद्रधिप्लीहगुल्माग्निसदनज्वरान् ।
मुखनेत्रशिरोरोगमददृढलवणास्यताः ॥ ३ ॥
कुष्ठवातासपित्तास्रकटुन्लोद्गीरणभ्रमान् ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ॥ ४ ॥
सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः ।
तेषु स्रावयितुं रक्तमुद्रिक्तं व्यधयेत् शिराम् ॥ ५ ॥
न नूनषोडशातीतसप्तत्यब्दसुतासृजाम् ।
अस्निग्धास्वेदितात्यर्थस्वेदिनानिलरोगिणाम् ॥ ६ ॥
गर्भिणीसूतिकाजीर्णपिचास्रश्वासकासिनाम् ।
अतीसारोदरच्छर्दिपाण्डुसर्वाङ्गशोफिनाम् ॥ ७ ॥
स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ।
नायन्त्रितां शिरां विध्यन्नतिर्यङ्नाप्यनुत्थिताम् ॥ ८ ॥
नातिशीतोष्णवाताभ्रं श्वन्धत्रात्ययिकाद्गदात् ।
शिरोनेत्रविकारेषु ललाट्यां मोक्षयेत् शिराम् ॥ ९ ॥
अपाङ्गामुपनास्यां वा
कर्णरोगेषु कर्णजाम् ।

नासारोगेषु नासाये स्थितां

नासाललाटयोः ॥ १० ॥

पीनसे

मुखरोगेषु जिह्वीष्ठहनुतालुगाः ।

जन्तूर्ध्वं ग्रन्थिषु ग्रीवाकर्णशङ्खशिरःस्थिताः ॥ ११ ॥

उरोऽपाङ्गललाटस्था चन्मादे-

ऽपस्मृतौ पुनः ।

हनुसन्धौ समस्ते वा शिरां भ्रूमध्यगामिनीम् ॥ १२ ॥

विद्रुधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनान्तरे ।

तृतीयकेऽसयोर्मध्ये

स्कन्धस्याधश्चतुर्थके ॥ १३ ॥

प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणितो द्वाङ्गुले स्थिताम् ।

शुक्रमेढामये मेढ्रे

ऊरुगां गलगण्डयोः ॥ १४ ॥

गृध्रस्यां जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले ।

इन्द्रवस्त्रेरधोऽपचां द्वाङ्गुले

चतुरङ्गुले ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वगुल्फस्य सकृत्थर्तौ

तथा क्रीष्टकशीर्षके ।

पाददाहे खुडे हर्षे विपाद्यां वातकण्ठके ॥ १६ ॥

चिप्ये च द्वाङ्गुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः ।

गृध्रस्यामिव विश्वाच्यां

यथोक्तानामदर्शने ॥ १७ ॥

मर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेत् शिराम् ।

अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ॥ १८ ॥

कृतसस्ययनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः ।

अग्नितापातपस्विन्नो जानूश्चासनसंस्थितः ॥ १९ ॥
 मृदुपट्टात्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः ।
 मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ॥ २० ॥
 दन्तप्रपीडनोत्कासगण्डध्मानानि चाचरेत् ।
 पृष्ठतो यन्त्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ॥ २१ ॥
 कन्धरायां परिक्षिप्य न्यस्थान्तर्वांमतर्जनीम् ।
 एषोऽन्तर्मुखवर्जानां शिराणां यन्त्रणे विधिः ॥ २२ ॥
 तथा मध्यमयाङ्गुल्या वैद्योऽङ्गुष्ठविमुक्तया ।
 ताडयेत्

उत्थितां ज्ञात्वा स्पर्शाङ्गुष्ठप्रपीडनैः ॥ २३ ॥

कुठार्या लक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ।
 फलोद्देशे सुनिष्क्रम्यं सिरां तद्वच्च मोक्षयेत् ॥ २४ ॥
 ताडयन् पीडयेच्चैनं विध्येद् ब्रौहिमुखेन तु ।
 अङ्गुष्ठेनोन्नमय्याग्रे नासिकामुपनासिकाम् ॥ २५ ॥
 अभ्युन्नतविदष्टाग्रजिह्वास्याधस्तदाश्रयाम् ।
 यन्त्रयेत् स्तनयोरूर्ध्वं ग्रीवाश्रितशिराव्यधे ॥ २६ ॥
 पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृते भुजे ।
 कुक्षेरारभ्य मृदिते विध्येद् बद्धोर्ध्वपट्टके ॥ २७ ॥
 विध्येत् हस्तशिरां बाह्यावनाकुञ्चितकूर्परे ।
 बद्धा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगर्भिणीम् ॥ २८ ॥
 ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरङ्गुले ।
 विध्येदालम्बमानस्य बाहुभ्यां पार्श्वयोः शिराम् ॥ २९ ॥
 प्रहृष्टे मेहने

जङ्घासिरां जानुन्यकुञ्चिते ।

पादे तु सुस्थितेऽधस्ताज्जानुसन्धेर्निपीडिते ॥ ३० ॥
 गाढं कराभ्यामागुल्फं चरणे तस्य चोपरि ।

द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदारुढे हस्तवत् ततः ॥ ३१ ॥

वद्धा विध्येत् शिराम्

इत्यमनुक्तेष्वपि कल्पयेत् ।

तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद् यन्त्रमुपायवित् ॥ ३२ ॥

मांसले निक्षिपेद् देशे व्रीह्यास्यं व्रीहिमात्रकम् ।

यवाङ्गमस्थामुपरि शिरां विध्यन् कुठारिकाम् ॥ ३३ ॥

सम्यग्विद्धे सवेद्वारां यन्त्रे मुक्ते तु न सवेत् ।

अल्पकालं वहत्यल्पं दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ॥ ३४ ॥

सशब्दमतिविद्धा तु सवेद् दुःखेन धार्यते ।

भीमूर्च्छायन्त्रशैथिल्यकुण्ठग्रस्तातिद्वयः ॥ ३५ ॥

क्षामत्ववेगिताः खेदा रक्तस्याऽसृतिहेतवः ।

असम्यगस्ते स्रवति वेद्वव्योषनिशानतैः ॥ ३६ ॥

सागारधूमलवणतैलैर्दिह्याच्छिरामुखम् ।

सम्यक् प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥ ३७ ॥

अग्रे स्रवति दुष्टासं कुसुम्भादिव पीतिका ।

सम्यक् सुत्य स्वयं तिष्ठेत् शुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ ३८ ॥

यन्त्रं विमुच्य मूर्च्छायां वोजिते व्यजनैः पुनः ।

सावयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरेद्युस्त्यहेऽपि वा ॥ ३९ ॥

वातात् श्लावारुणं रूक्षं वेगसाव्यच्छफेनिलम् ।

पित्तात्पीतासितं विस्रमस्कन्धौष्णात् सचन्द्रकम् ॥ ४० ॥

कफात् स्निग्धमसृक् पाण्डु तन्तुमत् पिच्छिलं घनम् ।

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्

विदोषं मलिनाविलम् ॥ ४१ ॥

अशुद्धौ बलिनोऽप्यसं न प्रस्थात् सावयेत् परम् ।

अतिसुतौ हि मृत्युः स्याद् दारुणा वा चलामयाः ॥ ४२ ॥

तत्राभ्यङ्गरसक्षीररक्तपानानि भेषजम् ।

सुते रक्ते शनैर्यन्त्रमपनीय हिमाम्बुना ॥ ४३ ॥
 प्रक्षाल्य तैलघ्नोताक्तं बन्धनीयं शिरामुखम् ।
 यशुङ्गं सावयेद्भूयः सायमङ्गपरऽपि वा ॥ ४४ ॥
 खेडोपस्कृतदेहस्य पक्षाद्वा भृशदूषितम् ।
 किञ्चिद्वि शेषे दुष्टास्त्रे नैव रोगोऽतिवर्त्तते ॥ ४५ ॥
 सशेषमप्यतो धार्यं न चातिसुतिमाचरेत् ।
 हरेत् शृङ्गादिभिः शेषं प्रसादमथवा नयेत् ॥ ४६ ॥
 शीतोपचारपित्तास्रक्रियाशब्दिविशोषणैः ।
 दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ४७ ॥
 रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनीमा वरेत् क्रियाम् ।
 रोधप्रियङ्गुपत्तङ्गमाषयष्ट्याह्वगैरकैः ॥ ४८ ॥
 मृत्कपालाञ्जनचौममघ्नीक्षोरीत्वगङ्गुरैः ।
 विचूर्णयेद् व्रणमुखं पद्मकादिहिमं पिबेत् ॥ ४९ ॥
 तामेव वा शिरां विध्येद् व्यधात् तस्मादनन्तरम् ।
 शिरामुखं च त्वरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ५० ॥

उन्मार्गगा यन्त्रनिपीडनेन

स्वस्थानमायान्ति पुनर्न यावत् ।

दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्नाः

तावद्धिताहारविहारभाक् स्यात् ॥ ५१ ॥

नालुष्णशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
 तदा शरीरं ह्यनवस्थितास्रमग्निर्विशेषादिति रक्षणीयः ॥ ५२ ॥
 प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहतपक्त्ववेगम् ।
 सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ५३ ॥

अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शल्याहरणविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 वक्त्रजुतिर्यगूर्ध्वाधः शल्यानां पञ्चधा गतिः ।
 ध्यामं शोफं रुजावन्तं स्रवन्तं शोणितं मुहुः ॥ १ ॥
 अभ्युक्तं बुद्बुदवत् पिटिकोपचितं व्रणम् ।
 रुदुमांसं विजानीयादन्तःश्लेष्मं समासतः ॥ २ ॥
 विशेषात् त्वग्गते श्लेष्मे विवर्णः कठिनायतः ।
 शोफो भवति

मांसस्थे चोषः शोफो विवर्हते ॥ ३ ॥
 पीडनाक्षमता पाकः श्लेष्ममार्गो न रोहति ।
 पेश्यन्तरगते मांसप्राप्तवत् श्वयथुं विना ॥ ४ ॥
 आचेषः स्नायुजालस्थ संरम्भस्तम्भवेदनाः ।
 स्नायुगे दुर्हरं चैतत्

शिराभ्यानं शिराश्रिते ॥ ५ ॥
 स्कर्मगुणहानिः स्यात् स्रोतसां स्रोतसि स्थिते ।
 घमनिस्थेऽनिलो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत् ॥ ६ ॥
 निर्याति शब्दान् स्याच्च हृल्लासः साङ्गवेदनः ।
 संघर्षो बलवानस्थसन्धिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ॥ ७ ॥
 नैकरूपा रुजोऽस्थिस्थे शोफ-

स्तद्वच्च सन्धिगे ।

चेष्टानिवृत्तिश्च भवे-

दाटोपः कीष्ठसंश्रिते ॥ ८ ॥
 धानाहोऽन्नशक्तम्बूतदर्शनं च व्रणामने ।
 विद्यान्मर्मगतं श्लेष्मं मर्मविद्धोपलचक्षुः ॥ ९ ॥
 यथास्वं च परिस्वादैस्त्वगादिषु विभावयेत् ।

रुद्धते शुद्धदेहानामनुलोमस्थितं तु तत् ।
 दोषकोपाभिवातादिलोभाद्भूयोऽपि बाधते ॥ १० ॥
 त्वङ्मन्ये यत्र तत्र स्युरभ्यङ्गस्ते दमर्दनैः ।
 रागरुग्दाहसंरन्धा यत्र चाज्यं विलीयते ॥ ११ ॥
 आशु शब्धति लेपो वा तत्स्थानं शल्यवद् वदेत् ।
 मांसप्रनष्टं संशुद्धा कर्शनात् क्षयतां गतम् ॥ १२ ॥
 चोभाद्रागादिभिः शल्यं लक्षयेत्
 तद्देव च ।

पेशस्थिसन्धिकोष्ठेषु नष्टम्
 अस्थिषु लक्षयेत् ॥ १३ ॥
 अस्थ्यामभ्यक्ष्णस्नेदवन्धपीडनमर्दनैः ।
 प्रसारणाकुञ्चनतः सन्धिनष्टं तथास्थिवत् ॥ १४ ॥
 नष्टे स्नायुशिरास्रोतोधमनिष्वसने पथि ।
 अश्वयुक्तं रथं खण्डचक्रमारोप्य रोगिणम् ॥ १५ ॥
 शीघ्रं नयेत्ततस्तस्य संरन्धाच्छल्यमादिशेत् ।
 मर्मनष्टं पृथङ्नीत्तं तेषां मांसादिसंश्रयात् ॥ १६ ॥
 सामान्येन सशल्यं तु चोभिख्या क्रियया सकृत् ।
 वृत्तं पृथु चतुष्कोणं त्रिपुटं च समासतः ॥ १७ ॥
 अदृश्यशल्यसंस्थानं व्रणाकृत्या विभावयेत् ।
 तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ ॥ १८ ॥
 सर्वाचीनपराचोने निर्हरेत्तद्विपर्ययात् ।
 सुखाहार्यं यतश्चित्त्वा ततस्तिर्य्यगतं हरेत् ॥ १९ ॥
 शल्यं न निर्घात्यमुरःकक्षावङ्गणपाश्वरं गम् ।
 प्रतिलोममनुत्तुण्डं क्तेयं पृथुमुखं च यत् ॥ २० ॥
 नैवाहरेद् विशल्यन्नं नष्टं वा निरुपद्रवम् ।
 अथाहरेत्करमाप्यं करेणैव-

तरत् पुनः ॥ २१ ॥

दृश्यं सिंहाहिमकरवर्मिकर्कटकाननैः ।

अदृश्यं व्रणसंस्थानाद् ग्रहीतुं शक्यते यतः ॥ २२ ॥

कङ्कभृङ्गाङ्गकुररशरीरायसाननैः ।

संदंशाभ्यां त्वगादिस्थं

तालाभ्यां शुषिरं हरेत् ॥ २३ ॥

शुषिरस्थं तु नलकैः

शेषं शैषैर्यथायथम् ।

शस्त्रेण वा विशस्यादौ ततो निर्लोहितं व्रणम् ॥ २४ ॥

कृत्वा घृतेन संस्वेद्य बद्ध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ।

शिरास्त्रायुविलग्नं तु चालयित्वा शलाकया ॥ २५ ॥

हृदये संस्थितं शल्यं त्रामितस्य हिमास्त्रुना ।

ततः स्थानान्तरं प्राप्तमाहरेत् तद् यथायथम् ॥ २६ ॥

यथामार्गं दुराकर्षमन्यतोऽप्येवमाहरेत् ।

अस्थिदृष्टे नरं पद्भ्यां पीडयित्वा विनिर्हरेत् ॥ २७ ॥

इत्यशक्ये सुवलिभिः सुगृहीतस्य किङ्करैः ।

तथाप्यशक्ये वारङ्गं वक्रोक्त्य धनुर्जया ॥ २८ ॥

सुबद्धं वक्त्रकटके बध्नीयात् सुसमाहितः ।

मुसंयतस्य पञ्चाङ्गश वाजिनः कशयाथ तम् ॥ २९ ॥

ताडयेदिति मूर्ध्नां वेगेनोन्नमयन् यथा ।

उद्धरेत् शल्य-

मेवं वा शाखायां कल्पयेत्तरोः ॥ ३० ॥

बद्ध्वा दुर्बलवारङ्गं कुशाभिः शल्यमाहरेत् ।

खयथुग्रस्तवारङ्गं शोफमुत्पोष्य युक्तितः ॥ ३१ ॥

मुद्गराहतया नाड्या निर्वात्योत्तुण्डितं हरेत् ।

तैरेव चानयेन्मार्गममार्गोत्तुण्डितं तु यत् ॥ ३२ ॥

मृदित्वा कर्णिनां कर्णं नाद्यास्येन निगृह्य वा ।
 अयस्कान्तेन निष्कर्षं निवृत्तास्यमृदुस्थितम् ॥ ३३ ॥
 पक्काशयगतं शल्यं विरेकेण विनिर्हरेत् ।
 दुष्टवातविषस्तन्यरक्ततोयादिचूषणेः ॥ ३४ ॥
 कण्ठस्रोतो गते शल्ये सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत् ।
 विसेनात्ते ततः शल्ये विसं सूत्रं समं हरेत् ॥ ३५ ॥
 नाद्याग्नितापितां चिक्ष्वा शलाकामस्थिरोक्ताम् ।
 भ्रानयेज्जातुषं कण्ठा-

ज्जतुदिग्धामजातुषम् ॥ ३६ ॥

केशीन्दुकेन पीतेन द्रवैः कण्ठकमाचिपेत् ।
 सहसा सूत्रबद्धेन वमत-

स्तेन चेतरेत् ॥ ३७ ॥

अशक्यं मुखनासाभ्यामाहर्तुं परतो नुदेत् ।
 अप्यानस्कन्धवाताभ्यां श्वासशल्यं प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥
 सूक्ष्माक्षित्रणशल्यानि क्षौमबालजलैर्हरेत् ।
 अपां पूर्णं विधुनुयादवाक्शिरसमायतम् ॥ ३९ ॥
 वामयेदाऽऽमुखं भस्मराशौ वा निखनेनरम् ।
 कर्णेऽम्बुपूर्णं हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ॥ ४० ॥
 क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वा चूषेत् वा ।
 कीटे स्रोतोगते कर्णं पुरयेत्तवणास्त्रना ॥ ४१ ॥
 शक्तेन वा सुखोष्णेन मृते क्लेदहरो विधिः ।
 जातुषं हेमरूप्यादिधातुजं च चिरस्थितम् ॥ ४२ ॥
 उष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ।
 मृदेणुदारमृद्भास्थिदन्तबालोपलानि च ॥ ४३ ॥
 शल्यानि न विशीर्यन्ते शरीरे मृण्मयानि वा ।
 विषाण्वेखयस्तालदारुशल्यं चिरादपि ॥ ४४ ॥

प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याश पलासृजी ।
 शल्ये मांसावगाढे च सदृशो न विदह्यते ॥ ४५ ॥
 ततस्तं मर्दनस्वेदशुद्धिकर्षणहं हृष्ये ।
 तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदाङ्गनैः ॥ ४६ ॥
 पाचयित्वा हरेत् शल्यं पाटनैषणमेदनैः ।
 शल्यप्रदेशयन्वाणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ।
 तैस्त्रैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथा हरेत् ॥ ४७ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 व्रणः सञ्जायते प्रायः पाकात् श्वयथुपूर्वकात् ।
 तमेवोपचरेत्तस्मादक्षन् पाकं प्रयत्नतः ॥ १ ॥
 सुशीतलेपसेकासमोक्षसंशोधनादिभिः ।
 शोफोऽल्पोऽल्पोऽणुरक् चामः सवर्णः कठिनः स्थिरः ॥ २ ॥
 पच्यमानो विवर्णस्तु रोगी वर्तिरुवाततः ।
 स्फुटतीव्र सन्निस्तोदः साङ्गमर्दविजृम्भिकः ॥ ३ ॥
 संरम्भात् च दाहो घात इज्वरानिद्रतान्वितः ।
 स्थानं विथन्दयत्याज्यं व्रणवत् स्पर्शनासहः ॥ ४ ॥
 पक्वेऽल्पवेगता क्लानिः पाण्डुता वलिसम्भवः ।
 नामोऽन्ते धून्नतिर्मध्यं कण्डूशोफादिमार्दवम् ॥ ५ ॥
 स्थले पूयस्य सञ्चारो भवेद् वस्ताविवाभ्रसः ।
 शूलं नर्त्तेऽनिलादाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ॥ ६ ॥
 रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ।
 पाकेऽतिवृत्ते सुषिरस्तनुत्वग्दोषमक्षितः ॥ ७ ॥
 बलीभिराचितः श्यावः शीथ्यमाणतनूरुहः ।
 कफजेषु तु शोफेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् ॥ ८ ॥

पक्कलिङ्गं ततोऽस्पष्टं यत्र स्यात् शीतशीफता ।
 त्वक्सावर्त्यं रजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत् ॥ ८ ॥
 रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंशयः ।
 अल्पसत्वेऽबले बाले पाके चात्यर्थमुद्धते ॥ १० ॥
 दारणं मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।
 ग्रामच्छेदे शिरास्त्रायुष्यापदोऽसृगतिस्तुतिः ॥ ११ ॥
 रजोऽतिवृद्धिर्दरुणं विसर्पि वा क्षतोद्भवः ।
 तिष्ठन्नन्तः पुनः पूयः शिरास्त्रायुसृगामिषम् ॥ १२ ॥
 विवृद्धो दहति क्षिप्रं दण्डोलपमिवानलः ।
 यश्चिन्नत्याममज्ज्ञानाद् यश्च पक्कमुपेक्षते ॥ १३ ॥
 श्लपचाविव विज्ञेयौ तावन्निश्चितकारिणौ ।
 प्राक्शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ॥ १४ ॥
 पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः ।
 न मूर्च्छेत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ १५ ॥
 अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ।
 अथाहृतोपकरणं वैद्यः प्राङ्मुखमातुरम् ॥ १६ ॥
 सम्मुखो यन्त्रयित्वाशु न्यस्येत् मर्मादि वर्जयन् ।
 अनुलोमं सुनिश्चितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ॥ १७ ॥
 सक्कदेवाहरेत्तच्च

पाके तु सुमहत्यपि ।

पाटयेद् द्वाङ्गुलं सम्यग्द्वाङ्गुलत्राङ्गुलान्तरम् ॥ १८ ॥
 एषित्वा सम्यगेषिण्या परितः सुनिरूपितम् ।
 अङ्गुलीनालबालैर्वा यथादेशं यथाशयम् ॥ १९ ॥
 यतो गतां गतिं विद्यादुल्लङ्घो यत्र यत्र च ।
 तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम् ॥ २० ॥
 आयतं च विशालं च यथा दोषो न तिष्ठति ।

शीर्ष्यमाशुक्रिया तोत्थं शस्त्रमस्त्रेदवेपथुः ॥ २१ ॥

असंमोहस्य वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ।

तिथ्यर्क् क्षिन्द्याल्ललाटभ्रूदन्तवैष्टकजलुणि ॥ २२ ॥

कुक्षिकक्षाक्षिकूटौष्ठकपालगलवङ्गणे ।

अन्यत्र छेदनात्तिथ्यर्क् शिरास्त्रायुविपाटनम् ॥ २३ ॥

शस्त्रेऽवचारिते वाग्भिः शीतान्धोभिश्च रोगिणम् ।

आश्वास्य परितोऽङ्गुल्या परिपीड्य व्रणं ततः ॥ २४ ॥

क्षालयित्वा कषायेण श्लोतेनाम्भोऽपनीय च ।

गुग्गुल्वगुरुसिद्धार्थहिङ्गसर्जरसान्वितैः ॥ २५ ॥

धूपयेत् पटुषट्ग्रन्थानिस्त्रपत्रैर्घृतप्लुतैः ।

तिलकल्पाज्यमधुभिर्यथास्त्रं भेषजेन च ॥ २६ ॥

दिग्धां वर्त्तिं ततो दद्यात् तैरेवाच्छादयेच्च तम् ।

घृताक्षैः सक्तुभिश्चोद्ध्वं

घनां कवलिकां ततः ॥ २७ ॥

निधाय युक्त्या बध्नीयात् पट्टेन सुसमाहितम् ।

पार्श्वे सव्येऽपसव्ये वा नाधस्ताद्वचोपरि ॥ २८ ॥

शुचिसूक्ष्मट्टाः पट्टाः कवल्यः सविकेशिकाः ।

धूपिता मृदवः क्षुण्णा निर्वलीका व्रणे हिताः ॥ २९ ॥

कुर्वीतानन्तरं तस्य रक्षां रक्षोनिषिद्धये ।

बलिं चोपहरतेभ्यः

सदा मूर्ध्नावधारयेत् ॥ ३० ॥

लक्ष्मीं गुह्यामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।

वचां कृत्वा मतिच्छत्वां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ ३१ ॥

ततः स्नेहादिनेहोक्तं तस्याचारं समादिशेत् ।

दिवास्त्रं व्रणे कण्डूरागरुक्शोफपूयकृत् ॥ ३२ ॥

स्त्रीणान्तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलितसुते ।

शुक्रं व्यवायजान् दोषानसंसर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥ ३३ ॥
 भोजनं तु यथासात्म्यं यवगोधूमषष्टिकाः ।
 मसूरमुद्गतुवरीजीवन्तीसुनिषण्काः ॥ ३४ ॥
 बालमूलकवार्त्ताकवण्डुलीयकवास्तुकम् ।
 कारवेल्लककर्कोटपटोलकटुकाफलम् ॥ ३५ ॥
 सैन्धवं दाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ।
 जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ॥ ३६ ॥
 भुञ्जानो जाङ्गलेर्मसैः शोभं व्रणमपोहति ।
 अशितं मात्रया काले पथं याति जरां सुखम् ॥ ३७ ॥
 अजीर्णं त्वनिलादोनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।
 ततः शोफरूजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ॥ ३८ ॥
 नवधान्यं तिलान् माषान् मय्यं मांसं त्वजाङ्गलम् ।
 क्षीरेक्षुविह्वतीरक्षं लवणं कटुकं त्यजेत् ॥ ३९ ॥
 यच्चान्यदपि विष्टम्भि विदाहि गुरुशीतलम् ।
 वर्गोऽयं नवधान्यादिर्वर्णिनः सर्वदोषकृत् ॥ ४० ॥
 मय्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षान्माषां व्यापादयेद् व्रणम् ।
 बालोशीरेश्च वीज्येत न चैनं परिघट्टयेत् ॥ ४१ ॥
 न तुदेन च कण्डूयेत् चेष्टमानश्च दालयेत् ।
 स्निग्धवृद्धिजातोनां कथाः शृण्वन् मनःप्रियाः ॥ ४२ ॥
 आशावान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ।
 तृतीयेऽङ्गि पुनः कुर्याद् व्रणकर्म च पूर्ववत् ॥ ४३ ॥
 प्रक्षालनादि दिवसे द्वितीये नाचरेत्

तथा ।

तीव्रव्यथो विप्रथितश्चिरात् संरोहति व्रणः ॥ ४४ ॥
 स्निग्धां रूक्षां श्लेष्मां गाढां दुर्न्यस्ताश्च विक्रीमिकाम् ।
 व्रणे न दद्यात् कल्कञ्च

चेहात् क्लेदो विवर्धते ॥ ४५ ॥

मांसच्छेदोऽतिरूपौष्माहरणं शोणितागमः ।

अथातिगाढदुर्न्यासैर्त्रणवर्मावघर्षणम् ॥ ४६ ॥

सपूतिमांसं सोत्सङ्गं सगतिं पूयगर्भिणम् ।

त्रणं विशोधयेत् शीघ्रं स्थिता ह्यन्तर्विकेशिका ॥ ४७ ॥

व्यञ्जन्तु पुटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।

भोजनैरुपनाहैश्च नातित्रणविरोधिभिः ॥ ४८ ॥

सद्यः सद्यो व्रणान् सीव्येद् विवृत्तानभिघातजान् ।

मैदोजान् लिखितान् ग्रन्थोन् क्रस्वाः पालीश्च कर्णयोः ॥ ४९ ॥

शिरोऽक्षिकूटनासौष्ठगण्डकर्णोरुबाहुषु ।

ग्रीवाललाटमुष्कस्फिड्मेदुपायूदरादिषु ॥ ५० ॥

मन्थीरेषु प्रदेशेषु मांसलेखचलेषु च ।

न तु वङ्गणकक्षादावल्पमांसचले व्रणान् ॥ ५१ ॥

वायुनिर्वाहिणः शल्यगर्भान् चारविषाग्निजान् ।

सीव्येष्वलास्थि शुष्कास्रवणरोमापनीय तु ॥ ५२ ॥

प्रलम्बि मांसं विच्छिन्नं निवेश्य स्निवेशने ।

सन्ध्यस्थ्यवस्थिते रक्ते स्नायुा सूत्रेण वल्कलैः ॥ ५३ ॥

सीव्येन दूरे नासत्रे गृह्णन्नाल्पं न वा बहु ।

सान्त्वयित्वा ततश्चात्तं व्रणे मधुघृतद्रुतैः ॥ ५४ ॥

अञ्जनक्षौमजमषीफलनीशङ्गकीफलैः ।

सरोध्रमधुकैर्दिग्धे युञ्ज्याद् बन्धादि पूर्ववत् ॥ ५५ ॥

व्रणो निःशोणितौष्ठो यः किञ्चिदेवावलिख्य तम् ।

सञ्जातरुधिरं सीव्येत् सन्धानं ह्यस्य शोणितम् ॥ ५६ ॥

बन्धनानि तु देशादीन् वीक्ष्य युञ्जीत तेषु च ।

आविकाजिनकौशेयमुष्णं क्षौमं तु शीतलम् ॥ ५७ ॥

श्रीतोष्णं तृलसन्तानकार्पासस्नायुवल्कजम् ।

ताम्बायच्चपुसीसानि व्रणे मेदःकफाधिके ॥ ५८ ॥

भङ्गे च युञ्ज्यात् फलकं चर्मवल्ककुशादि च ।

खनामानुगताकारा बन्धास्तु दश पञ्च च ॥ ५९ ॥

कोशस्थितिकमुत्तलीचीनदामानुवेक्षितम् ।

खट्वाविषन्धस्थगिकावितानोत्सङ्गोफणाः ॥ ६० ॥

यमकं मण्डलाख्यं च पञ्चाङ्गी चेति योजयेत् ।

यो यत्र मुनिविष्टः स्यात् तं तेषां तत्र बुद्धिमान् ॥ ६१ ॥

बघ्नीयाद्गाढमूरुस्फिकचावङ्गणमूर्धसु ।

शास्त्रावदनकर्णोरःपृष्ठपार्श्वगलोदरे ॥ ६२ ॥

समं मेहनमुष्के च

नेत्रे सन्धिषु च श्लथम् ।

बघ्नीयाच्छिथिलस्थाने वातश्चोद्धवे समम् ॥ ६३ ॥

गाढमेव समस्थाने भृशं गाढं तदाश्रये ।

शीते वसन्ते च तथा मोक्षणीयौ व्रज्यात् व्रज्यात् ॥ ६४ ॥

पित्तरक्तोत्थयोर्बन्धो गाढस्थाने समो मतः ।

समस्थाने श्लथो नैव शिथिलस्याशये तथा ॥ ६५ ॥

सायं प्रातस्तयोर्मोक्षौ ग्रीष्मे शरदि चेष्टते ।

अबद्धो दंशमशक्नोतीति वातादिपीडितः ॥ ६६ ॥

दुष्टो भवेत् चिरं चात्र न तिष्ठेत् स्नेहशेषजम् ।

कच्छ्रेण शङ्खं रूढिं वा याति रूढो विवर्णताम् ॥ ६७ ॥

बद्धस्तु चूर्णितो भग्नो विश्लिष्टः पाटितोऽपि वा ।

क्षिप्तस्त्रायुशिरोऽप्याशु मुखं संरोहति व्रणः ॥ ६८ ॥

उत्थानशयनाद्यासु सर्वेहासु न पीडयेत् ।

उद्धृतीष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरुक् ॥ ६९ ॥

समो मृदुरुक् शीघ्रं व्रणः शुध्यति रोहति ।

स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्णादनुपरोहताम् ॥ ७० ॥

प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तुं च ।
 अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समन्तात् सुनिवेशितैः ॥ ७१ ॥
 क्षीतैरककैश्चः क्षीरोभूर्जारुनकदम्बजैः ।
 कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिष्टिका मधुमेहिनाम् ॥ ७२ ॥
 कर्षिकाश्चोन्दुरविषे चारदग्धा विषान्विताः ।
 न मांसपक्वे बध्नीयाद् गुदपाके च दारुणे ॥ ७३ ॥
 शीर्ष्यमाणाः सरुग्दाहाः शोफावस्थाविसर्पिणः ।
 अरक्ष्या व्रणे यस्मिन् मक्षिका निक्षिपेत् क्षमीन् ॥ ७४ ॥
 ते भक्षयन्तः कुर्वन्ति रुजा शोफासंस्रवान् ।
 सुरसादि प्रयुञ्जीत तत्र धावनपूरणे ॥ ७५ ॥
 सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वचः ।
 गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः चाराम्बुना हितः ॥ ७६ ॥
 प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणं तानाशु निर्हरेत् ।
 न चैनं त्वरमाणोऽन्तःसदोषमुपरोहयेत् ॥ ७७ ॥
 सोऽल्पेनाप्यपचारेण भूयो विकुरुते यतः ।
 रुद्धेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ॥ ७८ ॥
 हृषं क्रोधं भयं वापि यावदास्थैर्यसम्भवात् ।
 आदरेणानुवर्त्योऽयं मासान् षट् सप्त वा विधिः ॥ ७९ ॥
 उत्पद्यमानासु च तासु तासु वार्त्तासु दोषादिबलानुसारो ।
 तैस्तैरुपायैः प्रयतश्चिकित्से दालोचयन् विस्तरमुत्तरोक्तम् ॥ ८० ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः चाराग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां चारः श्रेष्ठो

बहूनि यत् ।

हेत्यभेद्यादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि ॥ १ ॥

दुःखावचार्यं शस्त्रेषु तेन सिद्धिमयास्तु च ।
 अतिकृच्छ्रेषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥
 स पेयोऽग्नींसादाश्मगुल्मोदरगरादिषु ।
 योज्यः साक्षान्मषश्चित्वाद्याशःकुष्ठमुक्षिषु ॥ ३ ॥
 भगन्दरार्बुदग्रन्थिदुष्टनाडीव्रणादिषु ।
 न तूभयोऽपि योक्तव्यः पित्ते रक्ते बलेऽबले ॥ ४ ॥
 ज्वरेऽतिसारे हृन्मूर्ध्नीरोगे पाण्ड्यामयेऽरुचौ ।
 तिमिरे कृतसंशुद्धौ श्वयथौ सर्वगात्रगे ॥ ५ ॥
 भीरुगर्भिण्युतुमतीप्रोद्वत्तफलयोनिषु ।
 अजीर्णेऽन्त्रे शिशौ वृद्धे धमनीसन्धिमर्मसु ॥ ६ ॥
 तरुणास्थिशिरास्त्रायुसेवनी गलनाभिषु ।
 देशेऽल्पमांसे वृषणमेदुस्रोतोन्तरे ॥ ७ ॥
 वर्त्म रोगादृतेऽल्पोश्च शीतवर्षोष्णदुर्दिने ।
 कालमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान् ॥ ८ ॥
 अश्वकर्णमहावृक्षपलाशास्त्रोतवृक्षकान् ।
 इन्द्रवृक्षार्कपूतीकनक्तमालाश्वमारकान् ॥ ९ ॥
 काकजङ्घामपामार्गमग्निसम्याग्नितिल्वकान् ।
 सार्द्रान् समूलशाखादीन् खण्डशः परिकल्पितान् ॥ १० ॥
 कोशातकीञ्चतसञ्च शूकनालं यवस्य च ।
 निवाते निचयीकृत्य पृथक् तानि शिलातले ॥ ११ ॥
 प्रक्षिप्य मुष्ककचये सुधाश्मानि च दीपयेत् ।
 ततस्त्रिलानां कुन्तालैर्दग्ध्वाऽग्नीं विगते पृथक् ॥ १२ ॥
 कृत्वा सुधाश्मनां भस्म द्रोणं त्वितरभस्मनः ।
 मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः ॥ १३ ॥
 गालयेदर्द्धभारेण महता वाससा च तत् ।
 यावत् पिच्छिलरक्ताच्छस्तीक्ष्णो जातस्तदा च तम् ॥ १४ ॥

गृहीत्वा चारनिथन्दं पचेत्तृह्यां विघटयन् ।
 पच्यमाने ततस्तस्मिंस्ताः सुधाभस्मशर्कराः ॥ १५ ॥
 शक्तिचारपङ्कशङ्कुनाभीश्वायसभाजने ।
 कृत्वाग्निवर्णान् बहुशः चारोत्थे कुडवोन्मिते ॥ १६ ॥
 निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीवापं विनिक्षिपेत् ।
 श्लक्ष्णं शकटं दक्षशिखिगृध्रकङ्कपोतजम् ॥ १७ ॥
 चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनोह्वालवर्णानि च ।
 परितः सुतरां चातो दर्व्या तमवघटयेत् ॥ १८ ॥
 सप्ताष्टैश्च यदोत्तिष्ठेद् बुद्बुदैर्लेहवह्ननः ।
 भवतार्थं ततः शीतो यवराशावयोमये ॥ १९ ॥
 स्थाप्योऽयं मध्यमः चारो

न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ ।

निर्वाप्यापनयेत्

तीक्ष्णे पूर्ववत् प्रतिवापनम् ॥ २० ॥

तथा लाङ्गलिकादन्तिचित्रकातिविषावचाः ।
 खर्जिकाकनकाक्षीरहिङ्गुपृतीकपल्लवाः ॥ २१ ॥
 तालपत्री विडञ्चेति सप्तरात्रात् परन्तु सः ।
 योज्यः

तीक्ष्णोऽनिलश्चेष्टमेदोजिष्वर्बुदादिषु ॥ २२ ॥

मध्येष्वेव च मध्यो-

ऽन्यः पित्तास्रगुदजन्मसु ।

बलार्थं क्षीणपानीये चाराख्य पुनरावपेत् ॥ २३ ॥
 नातितीक्ष्णो मृदुः श्लक्ष्णः पिच्छिलः शीघ्रगः सितः ।
 शिखरी सुखनिर्वाप्यो न विथन्दी न चातिरुक् ॥ २४ ॥
 चारा दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत् ।
 आचषाम्नव सरश्चाद् गात्रमापीडयन्निव ॥ २५ ॥

सर्वतोऽनुसरन् दीधानुमूलयति मूलतः ।

कर्म कृत्वा गतवजः स्वयमेवोपशम्यति ॥ २६ ॥

क्षारसाध्ये गदे छिन्ने लिखिते सावितेऽथवा ।

क्षारं शलाकया दत्वा प्रोतप्रातृतदेहया ॥ २७ ॥

मात्राशतमुपेक्षेत

तत्रार्थः स्नातृताननम् ।

हस्तेन यन्त्रं कुर्वीत

वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी ॥ २८ ॥

निर्भुज्य पितुनाच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।

पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो घ्राणार्बुदेषु च ॥ २९ ॥

प्रत्यादित्यं निषण्णस्य समुन्नम्याग्रनासिकाम् ।

मात्रा विधार्थः पञ्चाशत्

तददर्शसि कर्णजे ॥ ३० ॥

क्षारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्यावगम्य च ।

सुदग्धं घृतमध्वक्तं तत् पयोमस्तुकाश्लिकैः ॥ ३१ ॥

निर्वापयेत् ततः साज्यैः स्वादुशीतैः प्रदेहयेत् ।

अभिषन्दीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लोदनाय च ॥ ३२ ॥

यदि च स्थिरमूलत्वात् क्षारदग्धं न शीर्यते ।

धान्यान्मृजीजयध्याह्नतिलैरालेपयेत् ततः ॥ ३३ ॥

तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।

पक्वजम्बुसितं सन्नं सम्यक् दग्धं

विपर्यये ॥ ३४ ॥

ताम्रतातोदकण्डूद्यैर्दुर्दग्धं

तं पुनर्दहेत् ।

अतिदग्धं सवेद्रक्तं मूर्च्छादाहज्वरादयः ॥ ३५ ॥

गुदे विशेषादिष्मूत्रसंरोधोऽतिप्रवर्त्तनम् ।

पुंस्त्वोपघातो मृत्युर्वा गुदस्य शातनाद् ध्रुवम् ॥ ३६ ॥

नासायां नासिकावंशदरणाकुञ्चनोद्भवः ।

भवेच्च विषयाज्ज्ञानं

तद्वच्छ्रोत्रादिकेष्वपि ॥ ३७ ॥

विशेषादत्र सेकोऽन्तर्लेपो मधुघृतं तिलाः ।

वातपित्तहरा चेष्टा सर्वैव शिशिरा क्रिया ॥ ३८ ॥

अस्त्रो हि शीतः स्पर्शेन चारस्तेनोपसंहितः ।

यात्याशु स्वादुतां तस्मादन्ते निर्वापयेत्तराम् ॥ ३९ ॥

अग्निः चारादपि श्रेष्ठस्तद् दग्धानामसम्भवात् ।

भेषजचारश्चैव न सिद्धानां प्रसाधनात् ॥ ४० ॥

त्वचि मांसे शिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिषु स युज्यते ।

मृषाङ्गम्लानिमूर्धार्त्तिमन्यकीलतिलादिषु ॥ ४१ ॥

त्वग्दाहो वृत्तिगोदन्तसूर्यकान्तशरादिभिः ।

अर्शोभगन्दरग्रन्थिनाडीदुष्टव्रणादिषु ॥ ४२ ॥

मांसदाहो मधुस्रेहजाम्बवोष्ठगुडादिभिः ।

स्निग्धवर्त्मन्यसृक्सावनील्यसम्यग्व्यधादिषु ॥ ४३ ॥

शिरादिदाहस्तैरेव

न दहेत् चारवारितान् ।

अन्तःशल्यासृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिव्रणातुरान् ॥ ४४ ॥

सुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत् ।

तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते शब्दवल्गुसिकान्वितम् ॥ ४५ ॥

पक्वतालकपोताभं सुरोहं नातिवेदनम् ।

प्रमाददग्धवत् सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ४६ ॥

चतुर्धा तत्तु तुल्येन सह

तुल्यस्य लक्षणम् ।

त्वग् विवर्णोऽप्येतः स्वार्थं न च स्फोटसमुद्भवः ॥ ४७ ॥

सस्फोटदाहतीव्रोषं दुर्दग्धम्

अतिदाहतः ।

मांसलम्बनसङ्कोचदाहधूपनवेदनाः ॥ ४८ ॥

शिरादिनाशस्तृणमूर्च्छात्रणगाभीर्यमृत्यवः ।

तुल्यस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णञ्च भेषजम् ॥ ४९ ॥

स्थानेऽसौ वेदनात्यर्थं विलीने मन्दता रुजः ।

दुर्दग्धे शीतमुष्णञ्च युच्चादादौ ततो हितम् ॥ ५० ॥

सम्यग् दग्धे तुगाक्षीरीप्लवचन्दनगैरिकैः ।

लिम्पेत् साज्यामृतैरुद्धं पित्तघ्नद्रधिवत् क्रिया ॥ ५१ ॥

अतिदग्धे द्रुतं कुर्यात् सर्वं पित्तविसर्पवत् ।

स्नेहदग्धे भृशतरं रुचं तत्र तु योजयेत् ॥ ५२ ॥

समाप्यते स्थानमिदं हृदयस्य रहस्यवत् ।

अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥ ५३ ॥

इति वैद्यपतिसिंहगुप्तसुनुवाग्भट्टविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

संहितायां प्रथमं सूत्रस्थानं सम्पूर्णम् ॥

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रयाती गर्भावक्रान्तिशारीरं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

शुद्धे शुक्रार्त्तवे सत्वः स्वकर्मक्षेत्रे चोदितः ।

गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निस्विवारणौ ॥ १ ॥

बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्वानुगैश्च सः ।

मातृशुद्धाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धते ॥ २ ॥

तेजो यथार्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् ।

नेत्र्यनं दृश्यते गच्छत्सत्त्वो गर्भाशयं तथा ॥ ३ ॥

कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्समावृता ।

नानायोग्याकृतीः सत्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत् ॥ ४ ॥

अतएव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् ।

रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीवः

शुक्रार्त्तवे पुनः ॥ ५ ॥

वायुना बहुशी भिन्ने यथास्वं बद्धपत्यता ।

वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ॥ ६ ॥

मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति तद्वत् ।

वत्सराद् द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः चयम् ॥ ७ ॥

पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ।

शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रोऽनिले हृदि ॥ ८ ॥

वीर्यवन्तं सुतं सूते

ततो न्यूनादयोः पुनः ।

रोग्यव्यायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ ८ ॥

वातादिकुणपग्रन्थिपूयक्षौणमलाद्वयम् ।

बीजासमर्थं रेतोस्रं

स्खलिङ्गैर्दोषजं वदेत् ॥ १० ॥

रक्तेन कुणपं श्लेष्मवाताभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् ।

पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां क्षौणं मारुतपित्ततः ॥ ११ ॥

कृच्छ्राण्येतान्यसाध्यं तु त्रिदोषं मूकविट्प्रभम् ।

कुर्याद्वातादिभिर्दुष्टे स्त्रीषधं

कुणपे पुनः ॥ १२ ॥

धातकीपुण्यखदिरदाडिमार्जुनसाधितम् ।

पाययेत् सर्पिरथक् विपक्वमसनादिभिः ॥ १३ ॥

पलाशभस्माश्लभिदा ग्रन्थ्याग्ने

पूयरेतसि ।

परुषकवटादिभ्यां

क्षौणे शुक्रकरी क्रिया ॥ १४ ॥

स्निग्धं वान्तं विरिक्तं च निरुद्धमनुवासितम् ।

योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरवस्तिभिः ॥ १५ ॥

संशुद्धो विट्प्रभे सर्पिर्हिङ्गुसेव्यादिसाधितम् ।

पिवेत्

ग्रन्थ्यार्तवे पाठाव्योषवृक्षकजं जलम् ॥ १६ ॥

पेयं कुणपपूयास्त्रे चन्दनं वक्ष्यते तु यत् ।

गुह्यरोगे च तत्सर्वं कार्यं सोत्तरवस्तिकम् ॥ १७ ॥

शुक्रं शुक्तं गुरु स्निग्धं मधुरं बहुलं बहु ।

घृतमाचिकतैलाभं सहर्भाया

आर्तवं पुनः ॥ १८ ॥

लाचारसशशास्त्राभं धीतं यच्च विरज्यते ।

शुद्धशुक्रार्तव स्खच्छं संरक्तं मियनं मियः ॥ १८ ॥
 स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धं शीलितवस्तिकम् ।
 गरं विशेषात् क्षीराज्यैर्मधुरौषधसंस्कृतैः ॥ २० ॥
 नारो तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत् ।
 आमप्रसन्नवदनां स्फुरच्छोणिपयोधराम् ॥ २१ ॥
 सस्ताचिकुचिं पुंस्कां विद्यादृतुमतो स्त्रियम् ।
 पद्मं सङ्काचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ॥ २२ ॥
 ऋतावतीति योनिः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ।
 मासेनोपचितं रक्तं धमनोभ्यामृतौ पुनः ॥ २३ ॥
 ईषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्योनिमुन्मत्तदेत् ।
 ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनो ब्रह्म ॥ २४ ॥
 मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ।
 क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् ॥ २५ ॥
 पर्णं शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ।
 चतुर्थेऽङ्गि ततः स्नात्वा शुक्लमाख्याम्बरा शुचिः ॥ २६ ॥
 इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः प्रतिम् ।
 ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वास्ति सप्त निन्दिताः ॥ २७ ॥
 एकादशी च युग्मासु स्यात् पुत्रोऽन्यासु कन्यका ।
 ऋषाध्यायोऽथ पुत्रोऽयं कुर्वीत विधिवद्विधिम् ॥ २८ ॥
 नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्जितम् ।
 प्रबन्ध एव संयोगः स्यादपत्यं च कामतः ॥ २९ ॥
 सन्तोऽप्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतं रहः ।
 दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं म इत्यपि ॥ ३० ॥
 इच्छतां यादृशं पुत्रं तदूपचरितांश्च तौ ।
 चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ॥ ३१ ॥
 कर्मान्ते च पुमान् सर्पिः क्षीरशाल्योदनाशितः ।

प्राग्दक्षिणेन पादेन शय्यां मौहूर्त्तिकान्तर्या ॥ ३२ ॥

आरोहेत् स्त्री तु वामेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः ।

तैलमाषोत्तराहारा तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

अहिरसि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वां दधातु

विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति ।

ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाश्विनौ ।

भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥ ३४ ॥

सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशेतां मुदान्वितौ ।

उत्ताना तन्मना योषित् तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः ॥ ३५ ॥

तथा हि वीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः ।

लिङ्गन्तु सद्योगर्भाया योन्यां वीजस्य संग्रहः ॥ ३६ ॥

हृदिगुरुत्वं स्फुरणं शुक्रासानुबन्धनम् ।

हृदयस्यन्दनं तन्द्रा तृड् ग्लानिर्लोमहर्षणम् ॥ ३७ ॥

अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कलली भवेत् ।

गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्त्तते ।

पुथ्ये पुरुषकं हैमं राजतं वाथ वायसम् ॥ ३९ ॥

कृत्वाऽग्निवर्णं निर्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत् ।

गोरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्यकान् ॥ ४० ॥

पिबेत्पुथ्ये जले पिष्टानेकद्वित्रिसप्तशः ।

क्षीरेण खेतवृहतीमूलं नासापुटे स्वयम् ॥ ४१ ॥

पुत्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेद्वामे दुहिदवाञ्छया ।

पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥ ४२ ॥

नासयास्येन वा पीतं वटशृङ्गाष्टकं तथा ।

ओषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरुपयोजयेत् ॥ ४३ ॥

उपचारः प्रियहितैर्भर्ता भृत्यैश्च गर्भष्टक् ।

नवनीतघृतक्षीरेः सदा चैनामुपाचरेत् ॥ ४४ ॥

अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।

अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटकासनम् ॥ ४५ ॥

शोकक्रोधभयोद्देगवेगश्चाविधारणम् ।

उपवासाध्वतोक्षोष्णगुरुविष्टस्मिभोजनम् ॥ ४६ ॥

रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम् ।

उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत्त्यजेत् ॥ ४७ ॥

तथा रक्तसूतिं शुद्धिं वस्त्रिमामासतोऽष्टमात् ।

एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्यन्स्त्रियेत वा ॥ ४८ ॥

वातलेश भवेद्गर्भः कुक्षान्धजडवामनः ।

पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्रो पाण्डुः कफात्मभिः ॥ ४९ ॥

व्याधीन्वास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरीषधैर्जयेत् ।

द्वितीये मासि कललाहनः पेश्यथवाऽर्बुदम् ॥ ५० ॥

पुंस्त्रोक्तीवाः क्रमात्तेभ्यः

तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।

क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छाच्छर्दिरोचकः ॥ ५१ ॥

जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।

अस्त्रेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचकौ ॥ ५२ ॥

पादशोफो विदाहोऽन्ये अङ्गाश्च विविधात्मिकाः ।

मातृजं ह्यस्य हृदयं मातृस्य हृदयेन तत् ॥ ५३ ॥

सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं अङ्गाविधारणम् ।

देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमत्यकम् ॥ ५४ ॥

अङ्गाविघाताद्गर्भस्य विकृतिश्चुरतिरेव वा ।

व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥ ५५ ॥

मूर्द्धा ह्ये सकृद्यिनो बाह्व सर्वसूक्ष्माङ्गजम् च ।

सममेव हि मूर्द्धाद्यैर्नानं च सुखदुःखयोः ॥ ५६ ॥

गर्भस्थ नाभी मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते ।
 बया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥ ५७ ॥
 चतुर्थे व्यक्तताङ्गानां चेतनायाश्च पञ्चमे ।
 षष्ठे स्नायुशिरारोमवलवर्णनखत्वचाम् ॥ ५८ ॥
 सर्वैः सर्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे ।
 गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तास्मिन् हृदयमाश्रिताः ।
 कण्डं विदाहं कुर्वन्ति गर्भिण्याः किल्बिषाणि च ॥ ५९ ॥
 नवनीतं हितं तत्र कोलास्त्रुमधुरौषधैः ।
 सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघु स्वादु च भोजनम् ॥ ६० ॥
 चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेद्रूतस्तनोदरम् ।
 श्रेष्ठया चण्डहरिणशशशोणितयुक्तया ॥ ६१ ॥
 अश्वघ्नपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यज्य मर्दयेत् ।
 पटोलनिम्बमञ्जिष्ठासुरसैः सेचयेत् पुनः ॥ ६२ ॥
 दार्वीमधुकतायेन मृजां च परिशीलयेत् ।
 भोजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ॥ ६३ ॥
 तेन तौ स्नानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ।
 शिशुरोजोऽनवस्थानान्नारी संशयिता भवेत् ॥ ६४ ॥
 क्षीरपेया च पेयात्र सष्टतान्वासनं घृतम् ।
 मधुरैः साधितं शुद्धैः पुराणशक्तस्तथा ॥ ६५ ॥
 शुष्कमूलककोलास्त्रकषायेण प्रशस्यते ।
 शताह्वकाल्कतो वस्तिः सतैलघृतसैन्धवः ॥ ६६ ॥
 तस्मिन्स्त्र्वे काह्यातेऽपि कालः सूतेरतः परम् ।
 वर्षाद्विकारकारी स्यात् कुक्षौ वातेन धारितः ॥ ६७ ॥
 शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः ।
 बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्वोक्तं चानुवासनम् ॥ ६८ ॥
 तत एव पित्तं चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।

वातघ्नपत्रभङ्गाभः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥ ६८ ॥

निःश्वेहाङ्गी न नवमास्यासात् प्रभृति वासयेत् ।

प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्वं तत्पार्श्वं चेष्टिनी ॥ ७० ॥

पुन्नामदीहृदप्रश्चरता पुंस्त्वप्रदर्शिनी ।

उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥ ७१ ॥

पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।

नृत्यवादित्रगान्धर्वगन्धमात्यप्रिया च या ॥ ७२ ॥

क्लीवं तत्सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।

यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात् कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥ ७३ ॥

प्राक् चैव नवमास्यासात्सूतिकागृहमाश्रयेत् ।

देशे प्रशस्ते सन्धारैः सम्पन्नं साधकेऽहनि ॥ ७४ ॥

तत्रोदीचेत सा सूतिं सूतिका परिवारिता ।

अद्यश्चः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिप्तथता क्लमः ॥ ७५ ॥

अधोगुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूलता ।

वेदनोरुदरकटोपृष्ठहृदवस्तिवङ्गणे ॥ ७६ ॥

योनिभेदरुजातो दस्फुरणसवर्णानि च ।

आवीनामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥ ७७ ॥

अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।

हस्तस्थपुन्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णाम्बुसेचिताम् ॥ ७८ ॥

पाययेत्सष्टां पेयां तनौ भूशयने स्थिताम् ।

आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः ॥ ७९ ॥

अधोनाभेर्विन्द्रीयात्कारयेज्जृम्भचङ्क्रमम् ।

गर्भः प्रयात्यवागेवं तस्मिन् हृदिमोक्षतः ॥ ८० ॥

आविश्य जठरं गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति ।

आय्यो हि त्वरयन्त्येनां खट्वामारोपतेत्ततः ॥ ८१ ॥

अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।

मृदुपूर्वं प्रवाहित वाटमाप्रसवाच्च सा ॥ ८२ ॥
 हर्षयेत् तां मुहुः पुत्रजन्मस्यजलानिलैः ।
 प्रत्यायान्ति तथा प्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः ॥ ८३ ॥
 धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं कृष्णाद्विकचुकैः ।
 हिरण्यपुष्पोमूलं च पाणिपादेन धारयेत् ॥ ८४ ॥
 सुवर्चलां विशल्यां वा जरायूपतनेऽपि च ।
 कार्यमेतत् तथोत्क्षिप्य बाह्वोरेनां विकम्पयेत् ॥ ८५ ॥
 कटीमाकोटयेत् पाण्यं स्फिजौ गाढं निपीडयेत् ।
 तालुकण्ठं स्पृशेद्देखा मूर्ध्नि दद्यात् सुहोपयः ॥ ८६ ॥
 भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बोमर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः ।
 पृथग् द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥ ८७ ॥
 कुष्ठतालीसकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
 यूषेण वा कुलत्यानां विष्वजेनासवेन वा ॥ ८८ ॥
 शताह्वासर्षपाज्जोशियुतीक्ष्णकचित्रकैः ।
 सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च सार्धपम् ॥ ८९ ॥
 तैलं सिद्धं हितं पायी योन्यां वाप्यनुवासनम् ।
 शतपुष्पावचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥ ९० ॥
 निरुहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
 तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्व्यात्याशु तज्जयात् ॥ ९१ ॥
 कुशला पाणिनाऽक्तेन हरेत् क्लृप्तनखेन वा ।
 मुक्तगर्भापिरां योनिं तैलेनाङ्गुष्ठं मर्दयेत् ॥ ९२ ॥
 मकल्लाख्ये शिरोवस्त्रिकोष्ठशूले तु पाययेत् ।
 सुचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥ ९३ ॥
 धान्याम्बु वा गुडव्योषत्रिजातकरजोऽन्वितम् ।
 अथ बालोपचारिण बालं योषिदुपाचरेत् ॥ ९४ ॥
 सूतिका क्षुद्रती तैलाद् घृताद्वा महतीं पिबेत् ।

पञ्चकोलकिनीं मात्रामनु चोष्णं गुडोदकम् ॥ ८५ ॥
 वातघ्नौषधतोयं वा तथा वायुर्म कुप्यति ।
 विशुध्यति च दुष्टासं द्वित्रिरात्रमयं क्रमः ॥ ८६ ॥
 स्नेहायोग्या तु निःस्नेहममुमेव विधिं भजेत् ।
 पीतवत्याश्च जठरं यमकाक्तं विवेष्टयेत् ॥ ८७ ॥
 जीर्णं स्नाता पिबेत् पेयां पूर्वीक्षौषधसाधिताम् ।
 त्रहाद्रूर्ध्वं विदार्यादिवर्गक्वाथेन साधिता ॥ ८८ ॥
 हिता यवागूः स्नेहाद्या सात्म्रतः पयसाऽथवा ।
 ससरात्रात् परं चास्यै क्रमशो हंहणं हितम् ॥ ८९ ॥
 द्वादशाहेऽनतिक्रान्ते पिशितं नोपयोजयेत् ।
 यत्ने नोपचरेत् सूतां दुःसाध्या हि तदामयाः ॥ ९० ॥
 गर्भवृद्धिप्रसवरक् क्लेदासस्रुतिपीडनैः ।
 एवञ्च मासादध्यर्द्धान्तुक्ताहारादियन्त्रणा ।
 गतसूताभिधाना स्यात् पुनरार्त्तवदर्शनात् ॥ ९१ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो गर्भव्यापदं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥
 गर्भिण्याः परिहार्याणां सेवया रोगतोऽपि वा ।
 पुष्टे दृष्टेऽथवा शूले बाह्यान्तः स्निग्धशीतलम् ॥ १ ॥
 सेव्याभोजहिमक्षीरीवल्ककल्काज्यलेपितान् ।
 धारयेद् योनिवस्तिभ्यामार्द्रार्द्रान् पिचुनक्तकान् ॥ २ ॥
 अतधीतघृताक्तां स्त्रीं तदश्वस्यवगाहयेत् ।
 ससिताक्षौद्रकुमुदकमलोत्पलकेसरम् ॥ ३ ॥
 लिङ्गात् क्षीरघृतं खादेच्छृङ्गाटककसेरुकम् ।
 पिबेत् कान्ताजशालूकबालोदुम्बरवत् पयः ॥ ४ ॥
 शृतेन शालिकाकोलीद्विबलामधुकेचुभिः ।

पयसा रक्तशाल्यन्नमद्यात् समधुशर्करम् ॥ ५ ॥

रसैर्वा जाङ्गलैः

शुद्धिवर्जं चासोक्तमाचरेत् ।

असम्पूर्णविभासायाः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ॥ ६ ॥

आमान्वये च

तत्रैष्टं शीतं रुक्षोपसंहितम् ।

उपवासो घनोशोरगुडूचरलुधान्यकाः ॥ ७ ॥

दुरालभापर्पटकचन्दनातिविषाबलाः ।

क्वथिताः सलिले पानं दृणधान्यादिभोजनम् ॥ ८ ॥

सुहादियूषैरामे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत् ।

गर्भे निपतिते तोक्ष्णं मद्यं सामर्थ्यतः पिबेत् ॥ ९ ॥

गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्त्तिविस्मरणाय च ।

लघुना पञ्चमूलेन रुक्षां पेयां ततः पिबेत् ॥ १० ॥

पेयाममद्यपा कल्के साधितां पाञ्चकीलिके ।

विल्वादिपञ्चकक्काये तिलोद्दालकतण्डुलैः ॥ ११ ॥

मासतुल्यदिनान्येवं पेयादिः पतिते क्रमः ।

लघुरस्नेहलवणो दीपनीययुतो हितः ॥ १२ ॥

दोषधातुपरिक्लेदशोषार्थं विधिरित्ययम् ।

स्नेहान्नवस्तयश्चोर्द्ध्वं बल्यजीवनदीपनाः ॥ १३ ॥

सञ्जातसारं महति गर्वे योनिपरिस्रवात् ।

वृद्धिमग्राप्रुवन् गर्भः कोष्ठे तिष्ठति सस्फुरः ॥ १४ ॥

उपविष्टकमाहुस्तं वर्द्धते तेन नोदरम् ।

शोकोपवासरूक्षाद्यैरथवा योन्यतिस्रवात् ॥ १५ ॥

वाते क्रुद्धे कृशः शुष्येद् गर्भो नागोदरं तु तत् ।

उदरं वृद्धमप्यत्र हीयते स्फुरणं चिरात् ॥ १६ ॥

तयोर्द्ध्वं हणवातघ्नमधुरद्रव्यसंस्कृतैः ।

घृतक्षीररसैस्तृप्तिरामगर्भाश्च खादयेत् ॥ १७ ॥

तैरेव च सुदृप्तायाः क्षीभनं यानवाहनैः ।

लोनाख्ये निस्फुरे श्येनगोमत्स्योत्क्रोशवर्हिजाः ॥ १८ ॥

रसा बहुघृता देया माषमूलकजा अपि ।

बालविल्वं तिलान् माषान् सक्तूश्च पयसा पिबेत् ॥ १९ ॥

समेद्यमांसं मधु वा कव्यभ्यङ्गश्च शीलयेत् ।

हर्षयेत् सततं चैनामेवं गर्भः प्रवर्द्धते ॥ २० ॥

पुष्टोऽन्यथा वर्षगणैः कृच्छ्राज्जायेत नैव वा ।

उदावर्तन्तु गर्भिण्याः स्नेहैराशुतरां जयेत् ॥ २१ ॥

योग्यैश्च वस्तिभिर्हन्यात् सगर्भां स हि गर्भिणीम् ।

गर्भेऽतिदोषोपचयादपथ्यैर्देवतोऽपि वा ॥ २२ ॥

मृतेऽन्तरुदरं शीतं स्तब्धं धातं भृशव्यथम् ।

गर्भास्पन्दो भ्रमस्तृष्णा कृच्छ्रादुच्छसनं क्षमः ॥ २३ ॥

अरतिः स्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ।

तस्याः कोणास्वसिक्तायाः पिष्ट्वा योनिं प्रलेपयेत् ॥ २४ ॥

गुडं किण्वं सलवणं तथान्तः पूरयेन्मुहुः ।

घृतेन कल्कीकृतया शाल्मल्यतसिपिच्छया ॥ २५ ॥

मन्त्रैर्योग्यैर्जरायुक्तेर्मूढगर्भो न चेत् पतेत् ।

अथापृच्छे श्वरं वैद्यो यत्नेनाशु तमाहरेत् ॥ २६ ॥

हस्तमभ्युज्य योनिञ्च साज्यशाल्मलिपिच्छया ।

हस्तेन शक्यं तेनैव गात्रं च विषमं स्थितम् ॥ २७ ॥

आञ्जनोत्पीडसंपीडविक्षेपोत्क्षेपणादिभिः ।

अनुलोम्य समाकर्षेद् योनिं प्रत्यार्जवागतम् ॥ २८ ॥

हस्तपादशिरोभिर्यो योनिं भुग्नः प्रपद्यते ।

पादेन योनिमेकेन भुग्नेऽन्येन गुदं च यः ॥ २९ ॥

विष्कम्भी नाम तौ मूढौ शस्त्रदारणमर्हतः ।

मण्डलाङ्गुलिशस्त्राभ्यां तत्र कर्म प्रशस्यते ॥ ३० ॥
 वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाय न योनाववचारयेत् ।
 पूर्वं शिरः कपालानि दारयित्वा विशोधयेत् ॥ ३१ ॥
 कक्षोरस्तालुचिवुके प्रदेशेऽन्यतमे ततः ।
 समालम्ब्य दृढं कर्षेत् कुशलो गर्भशङ्कुना ॥ ३२ ॥
 अभिन्नशिरसं त्वक्षिकूटयोर्गण्डयोरपि ।
 बाहुं क्त्वांससक्तस्य वाताध्मातोदरस्य तु ॥ ३३ ॥
 विदार्य कोष्ठमन्त्राणि बहिर्वासं निरस्य च ।
 कटीसक्तस्य तद्वच्च तत् कपालानि दारयेत् ॥ ३४ ॥
 यद्यद्यायुवशादङ्गं सज्जेद्गर्भस्य खण्डशः ।
 तत्तत् क्त्वा हरेत् सम्यग् रत्नेन्द्रारौ च यत्नतः ॥ ३५ ॥
 गर्भस्य हि गतिं चित्रां करोति विगुणोऽनिलः ।
 तत्रानल्पमतिस्तस्मादवस्थापेच्चमाचरेत् ॥ ३६ ॥
 छिन्याद्गर्भं न जीवन्तं मातरं स हि मारयेत् ।
 सहात्मना न चापेक्ष्यः क्षणमप्यस्तजीवितः ॥ ३७ ॥
 योनिस्वरणभ्रंशमकल्लखासपीडिताम् ।
 पूत्युद्गारां हिमाङ्गौ च मूढगर्भां परित्यजेत् ॥ ३८ ॥
 अथापतन्तीमपरां पातयेत् पूर्ववद्विषक् ।
 एवं निर्हृतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ ३९ ॥
 दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपिचुं ततः ।
 योनिर्मुदुर्भवेत् तेन शूलं चास्याः प्रशाम्यति ॥ ४० ॥
 दीप्यकातिविषारास्त्राहिङ्ग्रे लापञ्चकोलकान् ।
 चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा क्वाथं वा पाययेत् ततः ॥ ४१ ॥
 कटुकातिविषापाठाशकत्वग्घृतेजिनीः ।
 तद्वच्च दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥ ४२ ॥
 त्रिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ।

सायं पिवेदरिष्टं वा तथा सुकृतमासवम् ॥ ४३ ॥
 शिरोषककुम्भकायपिचून् योनौ विनिक्षिपेत् ।
 उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥ ४४ ॥
 पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ।
 रसो दशाहं च परं लघुपथ्याल्पभोजना ॥ ४५ ॥
 खेदाभ्यङ्गपरा स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत् ।
 ऊर्ध्वं चतुर्थ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण सुखानि च ॥ ४६ ॥
 बलामूलकषायस्य भागाः षट् पयसस्तथा ।
 यवकोलकुलत्यानां दशमूलस्य चैकतः ॥ ४७ ॥
 निःकाथभागो भागश्च तैलस्य च चतुर्दश ।
 द्विमेदादारुमस्त्रिष्ठाकाकोलीद्वयचन्दनैः ॥ ४८ ॥
 सारिवाकुष्ठतगरजीवकर्षभसैन्धवैः ।
 कालानुमार्याशैलेयवचागुरुपुनर्नवैः ॥ ४९ ॥
 अश्वगन्धावरीक्षीरशुक्लायष्टीवरारसैः ।
 शताह्वाशूर्पपर्ण्यैलात्वक्पत्रैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ५० ॥
 पक्कं मृदग्निना तैलं सर्ववातविकारजित् ।
 सूतिकाबालमर्मास्थिदन्तक्षीणेषु पूजितम् ॥ ५१ ॥
 ज्वरगुल्मग्रहोन्मादमूवाघातान्बृहद्विजित् ।
 धन्वन्तरेरभिमतं योनिरोगक्षयापहम् ॥ ५२ ॥
 वस्तिहारे विपन्नायाः कुक्षिः प्रस्यन्दते यदि ।
 जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वोद्धरेत् शिशुम् ॥ ५३ ॥
 मधुकं शाकवीजं च पयस्या सुरदारु च ।
 अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ ५४ ॥
 वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा ।
 अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा च मधुयष्टिका ॥ ५५ ॥
 बृहतीद्वयकाश्मर्यः क्षीरीशृङ्गत्वचो घृतम् ।

पृथ्विपर्णी वजा शिशुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ ५६ ॥
 शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कसेरु मधुकं सिता ।
 सप्तैतान् पयसा योगानर्द्धश्लोकसमापनान् ॥ ५७ ॥
 क्रमात् सप्तसु मासेषु गर्भं स्रवति योजयेत् ।
 कपित्थविल्ववृहती पटोले बुनिदिग्भिजैः ॥ ५८ ॥
 मूलैः शृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथाऽष्टमे ।
 नवमे सारिवाऽनन्ता पयस्या मधुयष्टिभिः ॥ ५९ ॥
 योजयेद् दशमे मासि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ।
 अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥ ६० ॥
 अवस्थितं लोहितमङ्गनाया वातेन गर्भं ब्रुवतेऽनभिज्ञाः ।
 गर्भाकृतित्वात् कटुकोष्णतोष्णैः सुते पुनः केवल एव रक्ते ॥ ६१ ॥
 गर्भं जडा भूतहृतं वदन्ति मूर्त्तर्न दृष्टं हरणं यतस्तैः ।
 श्रोजोशनत्वादथवाऽव्यवस्थैर्भूतैरुपेक्ष्येत न गर्भमाता ॥ ६२ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातोऽङ्गविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥
 शिरोऽन्तराधिह्रौं बाह्व सक्थिनी च समासतः ।
 षडङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं तस्याच्चिह्नदयादिकम् ॥ १ ॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धः क्रमाद् गुणाः ।
 स्वाऽनिलाऽग्न्यब्भुवा-

मेकगुणवृद्धयन्त्रयः परे ॥ २ ॥

तत्र स्वात् खानि देहेऽस्मिन् श्रोत्रं शब्दो विविक्तता ।
 वातात् स्पर्शत्वक् उच्छ्वासा वङ्गेष्ट्रूपपक्तयः ॥ ३ ॥
 आप्या जिह्वा रसक्ते दा घ्राणगन्धास्थि पार्थिवम् ।
 मृद्वत्र मातृजं रक्तमांसमज्जगुदादिकम् ॥ ४ ॥
 पैतृकं तु स्थिरं शुक्रं धमन्यस्थिकाचादिकम् ।

चैतनं चित्तमज्ञाणि नानायोनिषु जन्म च ॥ ५ ॥
 सात्त्विकं त्वायुरारोग्यमनालस्यं प्रभा बलम् ।
 रसजं वपुषो जन्म वृत्तिर्वृद्धिरलीलता ॥ ६ ॥
 सात्त्विकं शीचमास्तिक्यं शुक्लधर्मरुचिर्मतिः ।
 राजसं बहुभाषित्वं मानक्रुद्भ्रमत्कराः ॥ ७ ॥
 तामसं भयमज्ञानं निद्राऽऽलस्यं विषादिता ।
 इति भूतमयो देहः

तत्र सप्त त्वचोऽसृजः ॥ ८ ॥

पच्यमानात् प्रजायन्ते क्षीरात् सन्तानिका इव ।
 धात्वाशयान्तरक्ते दो विपक्वाः स्वं स्वमूषणा ॥ ९ ॥
 ज्ञेयस्त्रायुपराच्छन्नः कलास्थः काष्ठसारवत् ।
 ताः सप्त सप्त चाधारा रक्तस्याद्यः क्रमात् परे ॥ १० ॥
 कफामपित्तपक्वानां वायोर्भूत्रस्य च स्मृताः ।
 गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरे ॥ ११ ॥
 कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोमफुप्फुसम् ।
 यकृतं प्लीहोन्दुकं वृक्का नाभिडिम्बान्ववस्थयः ॥ १२ ॥
 दश जीवितधामानि शिरोरसनवन्धनम् ।
 कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसो गुदम् ॥ १३ ॥
 जालानि कण्ठराश्वान्ये पृथक् षोडश निर्दिशेत् ।
 षट् कूर्चाः सप्त सेवन्यो मेढ्रजिह्वाशिरोगताः ॥ १४ ॥
 शस्त्रेणैताः परिहरेच्चतस्रो मांसरज्जवः ।
 चतुर्देशास्थिसंघाताः सीमन्ता द्विगुणा नव ॥ १५ ॥
 अस्थ्यां शतानि षष्टिश्च त्रीणि दन्तनखैः सह ।
 धन्वन्तरिस्तु त्रीण्याह सन्धीनां च शतद्वयम् ॥ १६ ॥
 दशोत्तरं

सहस्रे द्वे निजगादाऽत्रिनन्दनः ।

स्नावा नवशती पञ्च पुंसां पेशीशतानि च ॥ १७ ॥
 अधिका विंशतिः स्त्रीणां योनिस्तनसमाश्रिताः ।
 दश मूलशिरा हृत्स्थास्ताः सर्वे सर्वतो वपुः ॥ १८ ॥
 रसात्मकं वहन्योजस्तन्निबद्धं हि चेष्टितम् ।
 स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माश्चः पञ्चरेखाप्रतानवत् ॥ १९ ॥
 भिद्यन्ते तास्ततः सप्तशतान्यासां भवन्ति तु ।
 तत्रैकैकं च शाखायां शतं तस्मिन् वेधयेत् ॥ २० ॥
 शिरां जालन्धरां नाम तिस्रश्चाभ्यन्तराश्रिताः ।
 षोडशद्विगुणाः श्रोण्यां तासां द्वे द्वे तु वङ्गणे ॥ २१ ॥
 द्वे द्वे कटीकतरुणे शस्त्रेणाष्टौ स्पृशेन्न ताः ।
 पार्श्वयोः षोडशैकैकामूर्ध्वगां वर्जयेत् शिराम् ॥ २२ ॥
 द्वादशद्विगुणाः पृष्ठे पृष्ठवंशस्य पार्श्वगे ।
 द्वे द्वे तत्रोर्ध्वगामिन्यो न शस्त्रेण परास्पृशेत् ॥ २३ ॥
 पृष्ठवज्जठरे तासां मेहनस्योपरि स्थिते ।
 रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ २४ ॥
 चत्वारिंशदुरस्यासां चतुर्दश न वेधयेत् ।
 स्तनरोहिततन्मूलहृदये तु पृथग्द्वयम् ॥ २५ ॥
 अपस्तम्भाख्ययोरेकां तथा पालापयोरपि ।
 ग्रीवायां पृष्ठवत्तासां नीले मन्ये कृकाटिके ॥ २६ ॥
 विधुरे मातृकाश्चाष्टौ षोडशेति परित्वजेत् ।
 हन्वोः षोडश तासां द्वे सन्धिवन्धनकर्मणी ॥ २७ ॥
 जिह्वायां हनुवत्तासामधो द्वे रसबोधने ।
 द्वे च वाचः प्रवर्त्तिन्यौ
 नासायां चतुरुत्तरा ॥ २८ ॥
 विंशतिर्गन्धवेदिन्यौ तासामेकां च तालुगाम् ।
 षट्पञ्चाशन्नयनयोर्निमेषोन्मेषकर्मणी ॥ २९ ॥

दे हे अपाङ्गयोर्हे च तासां षडिति वर्जयेत् ।
 नासानेत्राश्रिताः षष्टिर्ललाटे स्थपनोश्रिताम् ॥ ३० ॥
 तत्रैकां द्वौ तथाऽऽवर्त्तौ चतस्रश्च कचान्तगाः ।
 सप्तैव वर्जयेत् तासां

कर्णयोः षोडशात्र तु ॥ ३१ ॥

दे शब्दबोध्मि शङ्खौ शिरास्ता एव चाश्रिताः ।
 दे शङ्खसन्धिगे तासां

मूर्ध्नि द्वादश तत्र तु ॥ ३२ ॥

एकैकां पृथगुत्क्षेपसीमन्ताधिपतिस्थिताम् ।
 इत्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यङ्गं वर्णिताः शिराः ॥ ३३ ॥
 अवेध्यास्तत्र कात्स्न्येन देहेऽष्टानवतिस्तथा ।
 संकीर्णा ग्रथिताः क्षुद्रा वक्राः सन्धिषु चाश्रिताः ॥ ३४ ॥
 तासां शतानां सप्तानां पादोऽस्रं वहते पृथक् ।
 वातपित्तकफैर्जुष्टं शुद्धं चैव स्थिता मलाः ॥ ३५ ॥
 शरीरमनुगृह्णन्ति पीडयन्त्यन्यथा पुनः ।
 तत्र श्यावारुणा सूक्ष्माः पूर्णरिक्ताः क्षणात् सिराः ॥ ३६ ॥
 प्रस्यन्दिन्यश्च वातास्रं वहन्ते

पित्तशोणितम् ।

स्वर्शोष्णाः शीघ्रवाहिन्यो नीलपीताः कफं पुनः ॥ ३७ ॥
 गौर्यः क्षिग्धाः स्थिराः शीताः संसृष्टं लिङ्गसङ्गरे ।
 गूढाः समस्थिताः क्षिग्धा रोहिण्यः शुद्धशोणितम् ॥ ३८ ॥
 धमन्यो नाभिसम्बद्धा विंशतिश्चतुरक्तराः ।
 ताभिः परिवृतो नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ ३९ ॥
 ताभिश्चोर्ध्वमधस्तिर्यग्देहोऽयमनुगृह्यते ।
 स्रोतांसि नासिके कर्णौ नेत्रे पायास्यमेहनम् ॥ ४० ॥
 स्नौ रक्तपथश्चेति नारीणामधिकं त्रयम् ।

जीवितायतनान्यन्तः स्रोतांस्याहुस्त्रयोदश ॥ ४१ ॥

प्राणधातुमलाश्रोऽन्नवाहीन्य-

हितसेवनात् ।

तानि दुष्टानि रोगाय विशुद्धानि सुखाय च ॥ ४२ ॥

स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।

स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥ ४३ ॥

आहारश्च विहारश्च यः स्याद् दोषगुणैः समः ।

धातुभिर्विगुणो यश्च स्रोतसां स प्रदूषकः ॥ ४४ ॥

अतिप्रवृत्तिः सङ्को वा शिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।

विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥ ४५ ॥

विसानामिव सूक्ष्माणि दूरं प्रविष्टतानि च ।

हाराणि स्रोतसां देहे रसो यैरुपचीयते ॥ ४६ ॥

व्यधे तु स्रोतसां मोहकम्याधानवमिज्वराः ।

प्रलापशूलविण्मूत्ररोधो मरणमेव वा ॥ ४७ ॥

स्रोतोविद्वमतो वैद्यः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ।

उद्धृत्य शल्यं यत्नेन सद्यः क्षतविधानतः ॥ ४८ ॥

अन्नस्य पक्ता पित्तं तु पाचकाख्यं पुरेरितम् ।

दोषधातुमलादीनामूष्मेत्यात्रेयशासनम् ॥ ४९ ॥

तदधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।

सैव धन्वन्तरिमते कला पित्तधराह्वया ॥ ५० ॥

आयुरारोग्यवीर्यार्जोभूतधात्वग्निपुष्टये ।

स्थिता पक्वाशयद्वारि भुक्तमार्गाऽर्गलेव सा ॥ ५१ ॥

भुक्तमामाशये रुद्धा सा विपाच्य नयत्यधः ।

बलवत्यबला त्वन्नमाममेव विमुञ्चति ॥ ५२ ॥

ग्रहण्यां बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीबलः ।

दूषितेऽग्नावतो दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी ॥ ५३ ॥

यदन्नं देहधात्वौजोबलवर्णादिपोषणम् ।
 तक्राम्निर्हेतुराहारान्नच्यपक्वादिसादयः ॥ ५४ ॥
 अन्नं कालेऽभ्यवहृतं कोष्ठं प्राणानिलाहृतम् ।
 द्रवैर्विभिन्नसङ्घातं नीतं स्नेहेन मार्दवम् ॥ ५५ ॥
 सन्मुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् ।
 भौदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलम् ॥ ५६ ॥
 आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।
 फेनीभूतं कफं यातं विदाह्यादस्त्रतां ततः ॥ ५७ ॥
 पित्तमामाशयात्कुर्व्याच्चप्रवमानं च्युतं पुनः ।
 अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटुमारुतम् ॥ ५८ ॥
 भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसः ।
 पञ्चाहारगुणान् सान् सान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु ॥ ५९ ॥
 यथास्त्रं ते च पुष्णन्ति पक्ता भूतगुणान् पृथक् ।
 पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान् ॥ ६० ॥
 किट्टं सारश्च तत्पक्वमन्नं सश्ववति द्विधा ।
 तत्राच्छं किट्टमन्नस्य मूत्रं विद्याह्ननं शक्यत् ॥ ६१ ॥
 सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्त्रं पच्यतेऽग्निभिः ।
 रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्धेदस्ततोऽस्थि च ॥ ६२ ॥
 अस्थौ मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते ।
 कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च ॥ ६३ ॥
 स्नेहोऽक्षित्वग्विशामोजोधातूनां क्रमशो मलाः ।
 प्रसादकिट्टौ धातूनां पाकादेवं द्विधच्छतः ॥ ६४ ॥
 परस्परोपसंस्तम्भाद्वातुस्त्रै हपरम्परा ।
 केचिदाहुरहोरात्रात् षड्रहादपरे परे ॥ ६५ ॥
 मासेन याति शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिभिः ।
 सन्ततं भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ॥ ६६ ॥

वृथादोनि प्रभाविष सद्यः शुक्रादि कुर्वते ।
 प्रायः करोत्यहोरात्रात्कर्मन्यदपि भेषजम् ॥ ६७ ॥
 व्यानेन रसवानुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।
 युगपत्सर्वतोऽजसं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ ६८ ॥
 क्षिप्यमाणः स्ववैगुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः ।
 तस्मिन् विकारं कुरुते खे वर्षमिव तोयदः ॥ ६९ ॥
 दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपणम् ।
 अन्नभैतिकधात्वग्निकर्मेति परिभाषितम् ॥ ७० ॥
 अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्तृणामधिको मतः ।
 लम्बूलास्ते हि तद्वृद्धिचयवृद्धिचयात्मकाः ॥ ७१ ॥
 तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानेन्यनैर्हितैः ।
 पालयेद्ययतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्वलस्थितिः ॥ ७२ ॥
 समः समाने स्थानस्थे विषमोऽग्निर्विमार्गगे ।
 पित्ताभिमूर्च्छिते तीक्ष्णो मन्दोऽस्मिन् कफपीडिते ॥ ७३ ॥
 समोऽग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चैवं चतुर्विधः ।
 यः पचेत् सम्यगेवान्नं भुक्तं सम्यक् समस्त्वसौ ॥ ७४ ॥
 विषमोऽसम्यगप्याशु सम्यक् कापि चिरात् पचेत् ।
 तीक्ष्णो वह्निः पचेत् शीघ्रमसम्यगपि भोजनम् ॥ ७५ ॥
 मन्दस्तु सम्यगप्यन्नमुपयुक्तं चिरात् पचेत् ।
 कृत्वाऽस्य शोषाटोपान्तकूजनाऽभ्रानगौरवम् ॥ ७६ ॥
 सहजं कालजं युक्तिकृतं देहबलं त्रिधा ।
 तत्र सत्वशरीरोत्थं प्राकृतं सहजं बलम् ॥ ७७ ॥
 वयस्कृतसृत्तूथं च कालजं युक्तिजं पुनः ।
 विहाराहारजनितं तथोर्जस्करयोगजम् ॥ ७८ ॥
 देशोऽल्पवारिद्रुनगो जाङ्गलः स्वल्परोगदः ।
 आनूपो विपरीतोऽस्मात् समः साधारणः स्मृतः ॥ ७९ ॥

मज्जमेदोवसामूत्रपित्तश्लेष्मशक्तन्यसृक् ॥ ८० ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्चलिवर्जितम् ।

पृथक् स्वप्रसृतं प्रोक्तमोजो मस्तिष्करेतसाम् ॥ ८१ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसः स्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद् वृद्धिचयावतः ॥ ८२ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः संसर्धोदिता ॥ ८३ ॥

विभुत्वादाशुकारित्वाद् बलित्वादन्यकोपनात् ।

स्नातन्मृग्राहहुरोगत्वाद्दोषाणां प्रबलोऽनिलः ॥ ८४ ॥

प्रायो त एव पवनाध्युषिता मनुष्याः

दोषात्मकाः स्फुटितधूसरकेशगात्राः ।

शीतद्विषश्चलधृतिस्मृतिबुद्धिचेष्टाः

सौहार्ददृष्टिगतयोऽतिबहुप्रलापाः ॥ ८५ ॥

अल्पपित्तबलजीवितनिद्राः सन्नसक्तचलजर्जरवाचः ।

नास्तिका बहुभुजः सविलासा गीतहासमृगयाकलिलोलाः ॥ ८६ ॥

मधुरान्नपटूणासात्मप्रकाङ्क्षाः

कृशदीर्घाक्षतयः सशब्दयाताः ।

न दृढा न जितेन्द्रिया न चार्थ्या

न च कान्तादयिता बहुप्रजा वा ॥ ८७ ॥

नेत्राणि चैषां खरधूसराणि वृत्तान्यचारुणि मृतोपमानि ।

उन्मीलितानीव भवन्ति सुप्ते शैलद्रुमांस्ते गगनं च यान्ति ॥ ८८ ॥

अधन्या मत्सरा धाताः स्तेनाः प्रोदुबद्धपिण्डिकाः ।

अशृगालोद्भृष्टप्राखुकाकोलूकाश्च वातिकाः ॥ ८९ ॥

पित्तं वज्जिर्वज्जिजं वा यदस्मात्

पित्तोद्विक्तस्तीक्ष्णदृष्ट्यावुभुक्षुः ।

गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्ताऽङ्गि, वक्ताः

शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा ॥ ८० ॥

दयितमाख्यविलेपनमण्डनः सुचरितः शुचिराश्रितवत्सलः ।

विभयसाहसबुद्धिवलान्वितो भवति भीषुगतिर्दिषतामपि ॥ ८१ ॥

मेधावी प्रशिथिलसन्धिवन्धमांसः

नारीणामनोभिमतोऽल्पशुक्रकामः ।

आवासः पतिततरङ्गनीलिकानां

भुङ्क्तेऽन्नं मधुरकषायतिक्तशोतम् ॥ ८२ ॥

धर्मद्वेषी स्वेदनः पूतिगन्धिः

भूर्युच्चारक्रोधपानाशनेर्थः ।

सुप्त पश्येत् कर्णिकारान् पलाशान्

दिग्दाहोल्काविद्युदर्कानलांश्च ॥ ८३ ॥

तनूनि पिङ्गानि चलानि चैषां तन्वल्पपञ्चमाणि हिमप्रियाणि ।

क्रोधेन मद्येन रवेश्च भासा रागं व्रजन्त्याशु विलोचनानि ॥ ८४ ॥

मध्यायुषो मध्यबलाः पण्डिताः क्लेशभीरवः ।

व्याघ्रर्चकपिमार्जारयज्ञानूकाश्च पैत्तिकाः ॥ ८५ ॥

श्लेष्मा सोमः श्लेष्मलस्तेन सोम्यो गूढस्निग्धस्निष्टसन्ध्यस्थिमांसः ।

क्षुत्तृड्दुःखक्लेशधर्भैरतप्तो बुद्ध्या युक्तः सात्विकः सत्यसन्धः ॥ ८६ ॥

प्रियङ्गुदूर्वाशरकाण्डशस्त्रगोरोचनापद्मसुवर्णवर्णः ।

प्रलम्बबाहुः पृथुपीनवक्षा महाललाटो घननीलकेशः ॥ ८७ ॥

सृङ्गः समसुविभक्तचारुवर्षा

बद्धोजोरतिरसशुक्रपुत्रमृत्युः ।

धर्मात्मा वदति न निष्ठुरं च जातु

प्रच्छन्नं वहति दृढं चिरं च वैरम् ॥ ८८ ॥

समदद्विरदेन्द्रतुल्ययातो

जलदाभोऽधिसृङ्गसिंहघोषः ।

स्मृतिमानभियोगवान् विनोतो

न च बाह्योऽप्यतिरोदनो न लोलः ॥ ९९ ॥

तिक्तं कषायं कटुकोष्णरूक्षमल्पं स भुङ्क्ते बलवांस्तथापि ।
रक्तान्तमुस्निग्धविशालदीर्घसुख्यक्तशुक्तासितपद्मलाक्षः ॥ १०० ॥

अल्पव्याहारक्रोधपानाशनैर्यः

प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्यः ।

आहो गम्भीरः स्थूलवक्षः क्षमावान्

आर्यो निद्रालुदीर्घसूत्रः क्षतज्ञः ॥ १०१ ॥

ऋजुर्विपश्चित् सुभगः सलज्जो भक्तो गुरुणां स्थिरसौहृदश्च ।

स्रग्भे सपन्नान् सविहङ्गमालांस्तोयाशयान् पश्यति तोयदांश्च ॥ १०२ ॥

ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणतार्क्ष्यहंसगजाधिपैः ।

श्लेषप्रकृतयस्तुल्यास्तथा सिंहाऽश्वगोवृषैः ॥ १०३ ॥

प्रक्षतीर्हयसर्वोत्था इन्द्रसर्वगुणोदये ।

शौचास्तिष्ठादिभिश्चैवं गुणैर्गुणमयोर्वदेत् ॥ १०४ ॥

वयस्स्वाषोडशाद् बालं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

द्वहिरासप्ततेर्मध्यं तत्राद्विः परं क्षयः ॥ १०५ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं साङ्गं वयुः पात्रं सुखायुषोः ।

न च यद्युक्तमुद्रितैरष्टाभिर्निन्दितैर्निजैः ॥ १०६ ॥

अरोमशासितस्थूलदीर्घत्वैः सविपर्ययैः ।

सुस्निग्धा मृदवः सूक्ष्मा नैकमूलाः स्थिराः कचाः ॥ १०७ ॥

ललाटमुन्नतं श्लिष्टशङ्खमर्द्धेन्दुसन्निभम् ।

कर्णौ नीचोन्नतौ पश्चान्नहान्तौ श्लिष्टमांसलौ ॥ १०८ ॥

नेत्रे व्यक्तासितसिते सुवङ्गे घनपद्मणी ।

उन्नताया महोच्छ्वासा पीनर्जुर्नासिका समा ॥ १०९ ॥

ओष्ठौ रक्तावनुद्वृत्तौ महत्यौ नोत्पण्णे हनू ।

महदास्यं घना दन्ताः स्निग्धाः श्लक्ष्णाः सिताः समाः ॥ ११० ॥

जिह्वा रक्तायता तन्वी मांसलं चिवुकं महत् ।

श्रीवा ऋखा घना वृत्ता स्कन्धावुन्नतपीवरौ ॥ १११ ॥
 उदरं दक्षिणावत्तं गूढनाभि समुन्नतम् ।
 तनुरक्तोन्नतनखं स्निग्धमाताम्रमांसलम् ॥ ११२ ॥
 दीर्घाच्छिद्राङ्गुलि महत्पाणिपादं प्रतिष्ठितम् ।
 गूढवंशं बृहत्पृष्ठं निगूढाः सन्धयो दृढाः ॥ ११३ ॥
 घोरः खरोऽनुनादी च वर्णः स्निग्धः स्थिरप्रभः ।
 स्वभावजं स्थिरं सत्वमविकारि विपत्स्वपि ॥ ११४ ॥
 उत्तरोत्तरमुत्तेजं वपुर्गर्भादिनीबजम् ।
 आयामज्ञानविज्ञानैर्वर्द्धमानं शनैः शुभम् ॥ ११५ ॥
 इति सर्वगुणोपेतं शरीरं शरदां शतम् ।
 आयुरैश्वर्यमिष्टाच्च सर्वं भावाः प्रतिष्ठिताः ॥ ११६ ॥
 त्यक्तादीनि सत्वान्तान्यग्राह्यष्टौ यथोत्तरम् ।
 बलप्रमाणज्ञानार्थं साराण्युक्तानि देहिनाम् ॥ ११७ ॥
 सारैरुपेतः सर्वैः स्यात् परं गौरवसंयुतः ।
 सर्वाङ्गेषु चाशवान् सहिष्णुः सन्मतिः स्थिरः ॥ ११८ ॥
 अनुत्प्रेकसदैव्यं च सुखं दुःखं च सेवते ।
 सत्ववांस्तप्यमानस्तु राजसो नैव तामसः ॥ ११९ ॥
 दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यकृतज्ञताः ।
 रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्वृद्धिदुःखगुणः ॥ १२० ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो मर्मविभागं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥
 सप्तोत्तरं मर्मशतं

तेषामेकादशादिशेत् ।

पृथक् सक्थ्रोस्तथा बाह्वोस्त्रोणि कोष्ठे नवोरसि ॥ १ ॥
 मूढे चतुर्दशोर्ध्वं तु जलोस्त्रिंशच्च सप्त च ।

मध्ये पादतलस्याहुरभितो मध्यमाङ्गुलिम् ॥ २ ॥
 तलहृन्नामरुजया तत्र विद्वस्य पञ्चता ।
 अङ्गुठाङ्गुलिमध्यस्थं क्षिप्रमाक्षेपमारणम् ॥ ३ ॥
 तस्योर्ध्वं द्वाङ्गुले कूर्चः पादभ्रमणकम्पकत् ।
 गुल्फसन्धेरधः कूर्चशिरःशोफरुजाकरम् ॥ ४ ॥
 जङ्घाचरणयोः सन्धौ गुग्गुलो रुक्स्थम्भमान्यकत् ।
 जङ्घान्तरे त्विन्द्रवस्तिर्मारयत्यसृजः क्षयात् ॥ ५ ॥
 जङ्घोर्वोः सङ्गमे जानु खञ्जता तत्र जीवतः ।
 जानुनखप्रङ्गलादूर्ध्वं माण्डू ब्रह्मशोफकत् ॥ ६ ॥
 उर्वरूमध्ये तर्धे धातुक्थिशोषोऽससङ्गयात् ।
 ऊरुमूले लोहिताख्यं हन्ति पक्ष्मसृक्क्षयात् ॥ ७ ॥
 मुष्कवङ्गणयोर्मध्ये विटपं षण्डताकरम् ।
 इति सकृद्योस्तथा बाह्वोर्मणिबन्धोऽत्र गुल्फवत् ॥ ८ ॥
 कूर्परं जानुवत् कौण्ड्यं तयोर्विटपवत् पुनः ।
 कक्षाक्षमध्ये कक्षाष्टक् कुणित्वं तत्र जायते ॥ ९ ॥
 स्थूलान्धवदः सद्योघ्नो विद्धातवमनो गुदः ।
 मूत्राशयो धनुर्वक्रो वस्तिरत्प्यास्रमांसगः ॥ १० ॥
 एकाधोवदनो मध्ये कट्याः सद्यो निहन्त्यसून् ।
 ऋतेऽश्मरीव्रणाद्विद्धस्तत्प्राप्युभयतश्च सः ॥ ११ ॥
 मूत्रसाख्ये कतो भिन्नो व्रणो रोहेच्च यत्नतः ।
 देहामपक्वस्थानानां मध्ये सर्वशिराश्रयः ॥ १२ ॥
 नाभिः सोऽपि हि सद्योघ्नी

द्वारमामाशयस्य च ।

सत्वादिधाम हृदयं स्तनोरःकोष्ठमध्यगम् ॥ १३ ॥
 स्तनरोहितमूलाख्ये द्वाङ्गुले स्तनयोर्वदेत् ।
 ऊर्ध्वाधोऽसकफापूर्णकोष्ठो नखेत्तयोः क्रमात् ॥ १४ ॥

अपस्तम्भावरः पार्श्वं नाद्यावनिलवाहिनी ।
 रक्तो न पूर्णकोष्ठोऽत्र स्वासात्कासाच्च नश्यति ॥ १५ ॥
 पृष्ठवंशोरसोर्मध्ये तयोरेव च पार्श्वयोः ।
 अधोऽसकूटयोर्विद्यादपालापाख्यमर्मणी ॥ १६ ॥
 तयोः कोष्ठेऽसृजा पूर्णं नश्येद् यातेन पूयताम् ।
 पार्श्वयोः पृष्ठवंशस्य ओणीकर्णौ प्रतिष्ठिते ॥ १७ ॥
 वंशाश्रिते स्फिजोरुर्ध्वं कटीकतरुणे स्मृते ।
 तत्र रक्तक्षयात् पाण्डुर्हिनिरूपो विनश्यति ॥ १८ ॥
 पृष्ठवंशं ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः ।
 जघनस्य वह्निर्भागे मर्मणी तौ कुक्षुन्दरौ ॥ १९ ॥
 चेष्टाहानिरधःकाये स्पर्शाज्ञानं च तद् व्यधात् ।
 पार्श्वान्तरनिबद्धौ यातुपरि ओष्णिकर्णयोः ॥ २० ॥
 आशयच्छादनौ तौ तु नितम्बी तरुणास्थिगौ ।
 अधःशरीरे शोफोऽत्र दौर्बल्यं मरणं ततः ॥ २१ ॥
 पार्श्वान्तरनिबद्धौ च मध्ये जघनपार्श्वयोः ।
 तिर्य्यगूर्ध्वं च निर्दिष्टौ पार्श्वसन्धी तयोर्व्यधात् ॥ २२ ॥
 रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरान्तरसम्भवः ।
 स्तनमूलार्जवे भागे पृष्ठवंशाश्रये शिरे ॥ २३ ॥
 बृहत्प्री तत्र विद्धस्य मरणं रक्तसंचयात् ।
 बाहुमूलाभिसम्बद्धे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः ॥ २४ ॥
 अंसयोः फलके बाहुस्त्रापशोषी तयोर्व्यधात् ।
 ग्रीवामुभयतः स्नावू ग्रीवाबाहुशिरोऽन्तरे ॥ २५ ॥
 स्कन्धांसपीठसम्बन्धावंसौ बाहुक्रियाहरौ ।
 कण्ठनाडीमुभयतः शिरा हनुसमाश्रिताः ॥ २६ ॥
 चतसस्तासु नीले द्वे मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते ।
 स्वरप्रणाशवैकल्यं रसाज्ञानं च तद्वधे ॥ २७ ॥

कण्ठनाडीमुभयतो जिह्वानासागताः शिराः ।
 पृथक् चतसस्ताः सद्यो घ्नन्त्यस्मादकाङ्क्षयाः ॥ २८ ॥
 छकाटिके शिरोग्रोवासन्धी तत्र चलं शिरः ।
 अधस्तात्कर्णयोर्निम्ने विधुरे श्रुतिहारिणो ॥ २९ ॥
 फणाबुभयतो घ्राणमार्गं श्रोत्रपथानुगौ ।
 अन्तर्गलस्थितौ वेधाद् गन्धविज्ञानहारिणौ ॥ ३० ॥
 नेत्रयोर्वाह्यतोऽपाङ्गौ भ्रुवोः पुच्छान्तयोरधः ।
 तथोपरि भ्रुवोर्निम्नावावर्त्तावाग्न्यमेषु तु ॥ ३१ ॥
 अनुकर्णं ललाटान्ते शङ्खौ सद्योविनाशनी ।
 केशान्ते शङ्खयोरूर्ध्वमुत्क्षेपौ स्वप्नो पुनः ॥ ३२ ॥
 भ्रुवोर्मध्ये त्रयेऽप्यत्र शल्ये जीवेदनुद्धृते ।
 स्वयं वा पतिते पाकात् सद्यो नश्यति तूद्धृते ॥ ३३ ॥
 जिह्वाक्षिनासिकाश्रोत्रखचतुष्टयसङ्गमे ।
 तालुन्यास्यानि चत्वारि स्रोतसां तेषु मर्मसु ॥ ३४ ॥
 विद्धः शृङ्गाटकाख्येषु सद्यल्यजति जीवितम् ।
 कपाले सन्धयः पञ्च सीमन्तास्त्रिर्यगूर्ध्वगाः ॥ ३५ ॥
 भ्रमोन्मादतमोनाशैस्त्रेषु विद्धेषु नश्यति ।
 आन्तरो मस्तकस्योर्ध्वं शिरासन्धिसमागमः ॥ ३६ ॥
 रोमावर्त्तोऽधिपो नाम मर्मं सद्यो हरत्यसून् ।
 विषमं स्यदनं यत्र पीडिते रुक् च मर्मं तत् ॥ ३७ ॥
 मांसास्थिस्रायुधमनीशिरासन्धिसमागमः ।
 स्थान्मर्मेति च तेनाऽत्र सुतरां जीवितं स्थितम् ॥ ३८ ॥
 बाहुल्येन तु निर्देशः षोडशैवं मर्मकल्पना ।
 प्राणायतनसामान्यादैक्यं वा मर्मणां मतम् ॥ ३९ ॥
 मांसजानि दशेन्द्राख्यतलहृत्स्थानरोहिताः ।
 शङ्खौ कटीकातरुणौ नितम्बावंसयोः फले ॥ ४० ॥

अस्थ्यष्टौ

स्नावमर्माणि त्रयोविंशतिराण्यः ।

कूर्चकूर्चशिरोऽपाङ्गक्षिप्रोत्क्षेपांसवस्तयः ॥ ४१ ॥

गुदोपस्तम्भविधुरशृङ्गाटानि नवादिशेत् ।

मर्माणि धमनीस्थानि

सप्तत्रिंशत् शिराश्रयाः ॥ ४२ ॥

हृहृत्थी मातृकानोले मन्ये कक्षाधरौ फणौ ।

विटपे हृदयं नाभिः पार्श्वसन्धी स्तनान्तरे ॥ ४३ ॥

अपालापौ स्थपन्यूर्ध्वश्वतसो लोहितानि च ।

सन्धी विंशतिरावर्त्तौ मणिवन्धी कुकुन्दरौ ॥ ४४ ॥

सीमन्ताः कूर्परौ गुल्फौ कक्षाधरौ जानुनी पतिः ।

मांसमर्मगुदोऽन्येषां स्नावौ कक्षाधरौ तथा ॥ ४५ ॥

विटपौ विधुराख्ये च शृङ्गाटानि शिरासु तु ।

अपस्तम्भावपाङ्गौ च धमनीस्थं न तैः स्मृतम् ॥ ४६ ॥

विटोऽजसमष्टकृत्स्नावो मांसधावनवत्तनुः ।

पाण्डुत्वमिन्द्रियाज्ञानं मरणं चाशु मांसजे ॥ ४७ ॥

मज्जान्वितोऽच्छो विच्छिन्नस्नावो रुक् चास्थिमर्मणि ।

आयामाक्षेपकस्तम्भाः स्नावजोऽभ्यधिकं रुजा ॥ ४८ ॥

यानस्थानासनाशक्तिर्वैकल्यमथवान्तकः ।

रक्तं सशब्दफेनोष्णं धमनीस्थे विचेतसः ॥ ४९ ॥

शिरामर्मव्यधे सान्द्रमजसं बहुसृक् सवेत् ।

तत्क्षयात्तृड्भ्रमश्वासमोहहिष्माभिरन्तकः ॥ ५० ॥

वस्तु शूकैरिवाकीर्णं रुद्धे च कुण्ठिच्छता ।

बलचेष्टाक्षयः शेषः पर्वशोफश्च सन्धिजे ॥ ५१ ॥

नाभिः शङ्काधिपापानहृच्छृङ्गाटकवस्तयः ।

अष्टौ च मातृकाः सद्यो निघ्नन्त्येकाद्विंशतिः ॥ ५२ ॥

सप्ताहः परमस्तेषां कालः कालस्य कर्षणे ।

तयस्त्रिंशदपस्तभ्रतलहृत्पार्श्वसन्धयः ।

कटीतरुणसीमन्तस्नमूलेन्द्रवस्तयः ।

क्षिप्रापालापवृहतीनितम्बस्नरोहिताः ॥ ५४ ॥

कालान्तरप्राणहरा मासमासार्द्धजोविताः ।

उत्क्षेपौ स्थपनी त्रीणि विशल्यघ्नानि

तत्र हि ॥ ५५ ॥

वायुर्मांसवसामज्जमस्तुलुङ्गानि शोषयन् ।

शल्यापाये विनिर्गच्छन् श्वासात्कासाच्च हन्यमून् ॥ ५६ ॥

फणावपाङ्गौ विधुरौ नीले मन्ये कृकाटिके ।

अंसांसफलकावत्तं विटपोर्वीकुकुन्दराः ॥ ५७ ॥

सजानुहोहिताख्याऽऽणिकक्षाष्टकूर्चकूर्परः ।

वैकल्यमिति चत्वारि चत्वारिंशच्च कुर्वते ॥ ५८ ॥

हरन्ति तान्यपि प्राणान् कदाचिदभिघाततः ।

अष्टौ कूर्चशिरोगुल्फमणिबन्धा रुजाकराः ॥ ५९ ॥

तेषां विटपकक्षाष्टगूर्यः कूर्चशिरांसि च ।

द्वादशाङ्गुलमानानि द्वाङ्गुले मणिबन्धने ॥ ६० ॥

गुल्फौ च स्नमूले च त्र्यङ्गुलौ जानुकूर्परौ ।

अपानवस्तिहृन्नाभिनीलाः सीमन्तमाटकाः ॥ ६१ ॥

कूर्चश्चङ्काटमन्याश्च त्रिंशदेकेन वर्जिताः ।

आत्मपाणितञ्जीव्यानाः

शेषाण्यर्द्धाङ्गुलं वदेत् ॥ ६२ ॥

पञ्चाशत् षट् च मर्माणि तिलव्रीहिसमान्यपि ।

इष्टानि मर्माण्यन्येषां

चतुर्वीक्षाः शिरास्तु याः ॥ ६३ ॥

तर्पयन्ति वपुः कृतस्त्रं ता मर्माण्याश्रितास्ततः ।

तत्क्षतात् क्षतजाल्यर्थप्रवृत्तेर्धातुसंक्षये ॥ ६४ ॥
 वृद्धश्लोरोजस्तीव्राः प्रतनोति समीरयन् ।
 तेनस्तदुद्धृतं धत्ते दृष्ट्याशोषमदभ्रमान् ॥ ६५ ॥
 स्निग्धसस्तश्चयतनुं हरत्येनं ततोऽन्तकः ।
 वर्धयेत्स्थितौ गात्रं मर्मस्थभिहते हृतम् ॥ ६६ ॥
 श्रेदनात्स्थान्दिदेशस्य सङ्कुचन्ति शिरा ह्यतः ।
 जीवितं प्राणिनां तत्र रक्ते तिष्ठति तिष्ठति ॥ ६७ ॥
 सुविच्रतोऽप्यतो जीवेदमर्मणि न मर्मणि ।
 प्राणघातिनि जीवेत्तु कश्चिद्वैद्यगुणेन चेत् ॥ ६८ ॥
 असमग्राभिघाताच्च सोऽपि वैकल्यमश्नुते ।
 तस्मात् क्षारविषाम्ब्यादीन् यन्त्रान्मर्मसु वर्जयेत् ॥ ६९ ॥
 मर्माभिघातः स्रव्योऽपि प्रायशो बाधतेतराम् ।
 रोगा मर्माश्रितास्तद्वत् प्रक्रान्ता यन्नतोऽपि च ॥ ७० ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो विकृतिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥
 पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेर्वर्षस्य जलदोदयः ।
 यथा भविष्यती लिङ्गं रिष्टं मृत्योस्तथा ध्रुवम् ॥ १ ॥
 अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् ।
 अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥ २ ॥
 केचित्तु तद् द्विधेत्याहुः स्थाय्यस्थायिविभेदतः ।
 दोषाणामपि बाहुल्याद्रिष्टाभासः समुद्भवैत् ॥ ३ ॥
 स दोषाणां शमे शाम्येत् स्थाय्यवश्यन्तु मृत्यवे ।
 रूपेन्द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ॥ ४ ॥
 अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्ततः ।
 विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिति खण्डयेत् ॥ ५ ॥

केशरोम निरव्यङ्गं यस्याऽभ्यक्तमिवेक्ष्यते ।
 यस्यात्यर्थं चले मेत्रे स्तब्धान्तर्गतनिर्गते ॥ ६ ॥
 जिह्वे विस्तृतसंचिमे संचिमिविनतभ्रुणी ।
 उदभ्रान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलोपमे ॥ ७ ॥
 कपोताभे अलाताभे सुते लुलितपद्मणी ।
 नासिकाऽत्यर्थविवृता संवृता पिटिकाचिता ॥ ८ ॥
 उच्छूमा स्फुटिता स्नाना

यस्थीष्ठो यात्यधोऽधरः ।

उड्ढं द्वियोयः स्यातां वा पक्वजम्बूनिभावुभौ ॥ ९ ॥
 दन्ताः सशर्कराः श्यावास्ताम्राः पुष्पितपङ्किताः ।
 सहसैव पतेयुर्वा जिह्वा जिह्वा विसर्पिणी ॥ १० ॥
 श्वेता शुष्का गुरुः श्यावा लिप्ता सुप्ता सकण्टका ।
 शिरः शिरोधरा वोढुं पृष्ठं वा भारमात्मनः ॥ ११ ॥
 हनू वा पिण्डमास्यस्थं शक्नुवन्ति न यस्य च ।
 यस्यानिमित्तमङ्गानि गुरुण्यलतिघूनि वा ॥ १२ ॥
 विषदोषादिना यस्य खेभ्यो रक्तं प्रवर्त्तते ।
 उत्सिक्तं मेहनं यस्य वृषणावतिनिःसृतौ ॥ १३ ॥
 अतोऽन्यथा वा यस्य स्यात् सर्वे ते कालचोदिताः ।
 यस्याऽपूर्वाः शिरालेखा बालेन्द्राकृतयोऽपि वा ॥ १४ ॥
 ललाटे वस्तिशीर्षे वा षण्मासान्न स जीवति ।
 पद्मिनीपत्रवत् तोयं शरीरे यस्य देहिनः ॥ १५ ॥
 प्लवते प्लवमानस्य षण्मासं तस्य जीवितम् ।
 हारिताभाः शिरा यस्य रोमकूपाश्च संवृताः ॥ १६ ॥
 सोऽम्बाभिलाषी पुरुषः पित्तान् मरणमश्नुते ।
 यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्ध्नि मखेऽपि वा ॥ १७ ॥
 सस्नेहं मूर्ध्नि धूमो वा मासान्तं तस्य जीवितम् ।

मूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वन्ति सीमन्तावर्तका नवाः ॥ १८ ॥
 मृत्युं स्वस्थस्य षड्भावात् विरावादातुरस्य तु ।
 जिह्वा श्यावा मुखं पूति सव्यमक्षि निमज्जति ॥ १९ ॥
 खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ।
 यस्य स्नातानुलितस्य पूर्वं शुष्यत्युरो मृशम् ॥ २० ॥
 आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्द्धमासं न जीवति ।
 अकस्माद् युगपद् गात्रे वर्णैः प्राकृतवैकृतौ ॥ २१ ॥
 तथैवोपचयम्बानि रौक्ष्यक्षेहादि मृत्यवे ।
 तस्य स्फुटयुरङ्गुल्यो नाकृष्टा न स जीवति ॥ २२ ॥
 क्षवकासादिषु तथा यस्याऽपूर्वो ध्वनिर्भवेत् ।
 ऋसो दीर्घोऽति वोच्छ्वासः पूतिः सुरभिरिव वा ॥ २३ ॥
 आश्लुतानाश्लुते काये यस्य गन्धोऽतिमानुषः ।
 मलवस्त्रव्रणादौ वा वर्षान्तं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥
 भजन्तेऽत्यङ्गसौरस्याद्यं यूकामक्षिकादयः ।
 त्यजन्ति वाऽतिवैरस्यात् सोऽग्निं वर्षं न जीवति ॥ २५ ॥
 सततोष्णसु गात्रेषु शैत्यं यस्योपलक्ष्यते ।
 शीतेषु मृशमौष्ण्यं वा स्वेदःस्तम्भोऽप्यहेतुकः ॥ २६ ॥
 यो जातशीतपिष्टिकः शीताङ्गो वा विदह्यते ।
 उष्णद्वेषी च शीतार्तः स प्रेताधिपगोचरः ॥ २७ ॥
 उरस्यूष्मा भवेद् यस्य जठरे चातिशीतता ।
 भिन्नं पुरीषं दृष्ट्वा च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २८ ॥
 मूत्रं पुरीषं निष्ठूतं शुक्रं वाष्पु निमज्जति ।
 निष्ठूतं बहुवर्णं वा यस्य मासात् स नश्यति ॥ २९ ॥
 घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम् ।
 अमूर्त्तमिव मूर्त्तञ्च मूर्त्तं चाऽमूर्त्तवत् स्थितम् ॥ ३० ॥
 तमस्त्रतेजस्तद्वच्च शुक्लं कृष्णमसच्च सत् ।

अनेतरोगश्चन्द्रं च वङ्गरूपमलाञ्छनम् ॥ ३१ ॥
 जाग्रदु रक्षांसि गन्धर्वान् प्रेतानन्यांश्च तद्विधाञ् ।
 रूपं व्याकृति तद्वच्च यः पश्यति स नश्यति ॥ ३२ ॥
 सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।
 ध्रुवमाकाशगङ्गां वा स न पश्यति तां समाम् ॥ ३३ ॥
 मेघतोयौघनिर्घोषवीणापणववेणुजान् ।
 शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दानसतो न सतोऽपि वा ॥ ३४ ॥
 निष्पौड्य कर्णौ शृणुयान्न यो धुकधुकस्वनम् ।
 तद्वद्भ्रमरसस्पर्शान् मन्यते यो विपर्ययात् ॥ ३५ ॥
 सर्वशो वा न यो यश्च दीपगन्धं न जिघ्रति ।
 विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसाः ॥ ३६ ॥
 यः पांसुनेव कीर्णाङ्गो योऽङ्गघातं न वेत्ति वा ।
 अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ॥ ३७ ॥
 जानात्यतीन्द्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ।
 हीनो दीनः खरोऽव्यक्तो यस्य स्याद् गन्धदोऽपि वा ॥ ३८ ॥
 सहसा यो विमुह्येद् वा विवच्चूर्नं स जीवति ।
 खरस्य दुर्बलीभावं हानिं वा बलवर्णयोः ॥ ३९ ॥
 रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ।
 अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ॥ ४० ॥
 श्रोतारं चास्य शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ।
 संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभयाऽपि वा ॥ ४१ ॥
 क्वाया विवर्त्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ।
 श्वातपादर्शतोयादौ या संस्थानप्रमाणतः ॥ ४२ ॥
 क्वायाऽङ्गात् सम्भवत्युक्ता प्रतिच्छायेति सा पुनः ।
 वर्णप्रभाश्रया या तु सा क्वायैव शरीरगा ॥ ४३ ॥
 भवेद् यस्य प्रतिच्छाया छिन्ना भिन्नाऽधिकाऽऽकुला ।

विशिरा हिशिरा जिह्वा विकृता यदि वाऽन्यथा ॥४४॥
 तं समाप्तायुषं विद्यान्नेक्ष्यनिमित्तजा ।
 प्रतिच्छायामयी यस्य न चाक्षीक्येत कन्यका ॥ ४५ ॥
 खादीनां पञ्च पञ्चानां क्वाया विविधलक्षणाः ।
 नाभसी निर्मलाऽऽनोला सस्त्रेहा सप्रभेव च ॥ ४६ ॥
 वाताद्रजोऽरुणा श्यावा भस्मरूढा हतप्रभा ।
 विशुद्धरक्ता त्वान्मेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ४७ ॥
 शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा तोयजा सुखा ।
 स्थिरा स्निग्धा घना शुद्धा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥४८॥
 वायवो रोगमरणक्लेशायान्याः सुखोदयाः ।
 प्रभोक्ता तैजसी सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ॥४९॥
 रक्ता पोता सिता श्यामा हरिता पाण्डुरा सिता ।
 तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विमलाश्च याः ॥५०॥
 ताः शुभा मलिना रूक्षाः संचिन्ताश्चासुखोदयाः ।
 वर्णमाक्रामति क्वाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ॥५१॥
 आसन्ने लक्ष्यते क्वाया विकृष्टे भा प्रकाशते ।
 नाऽच्छायो नाऽप्रभः कश्चिद्विशेषास्त्रिहयन्ति तु ॥ ५२ ॥
 नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले क्वाया समाश्रयाः ।
 निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति ॥ ५३ ॥
 हीयते बलतः शश्वयोऽन्नमश्रन् हितं बहु ।
 योऽल्पाशी बहुविण्मूत्रो बद्धाशी चाल्पमूत्रविट् ॥५४॥
 योऽल्पाशी वा कफेनार्तो दीर्घं श्वसिति चेष्टते ।
 दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निःश्वस्य परिताम्यति ॥ ५५ ॥
 ह्रस्वश्च यः प्रश्वसिति व्याविडं स्पन्दते भृशम् ।
 शिरो विक्षिपते कृच्छ्राद्योऽश्चयित्वा प्रपाणिकौ ॥५६॥
 यो ललाटात् सुतस्त्रेदः क्षथसन्धानबन्धनः ।

सत्याप्यमानः संमुह्येद् यो बली दुर्बलोऽपि वा ॥ ५७ ॥
 उत्तान एव स्वपिति यः पादौ विकरोति च ।
 शयनासनकुट्यादौ योऽसदेव जिघृक्षति ॥ ५८ ॥
 अहास्यहासी संमुह्यन् यो लेढि दशनच्छदौ ।
 उत्तरोष्ठं परिलिहन् फूत्कारांश्च करोति यः ॥ ५९ ॥
 यमभिद्रवति ह्याया कृष्णा पीताऽरुणाऽपि वा ।
 भिषग् भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ॥ ६० ॥
 वशगाः सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्त्तिनः ।
 ग्रीवाललाटहृदयं यस्य स्विद्यति शीतलम् ॥ ६१ ॥
 चणोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवता ।
 योऽणुज्योतिरनेकाग्रो दुष्कृतो दुर्मनाः सदा ॥ ६२ ॥
 बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।
 निर्निमित्तञ्च यो मेघां शोभामुपचयं श्रियम् ॥ ६३ ॥
 प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं स प्राप्नोति यमच्चयम् ।
 गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ॥ ६४ ॥
 यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः षण्मासान् स जीवति ।
 भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्वलमहेतुकम् ॥ ६५ ॥
 षड् तानि निवर्त्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ।
 मत्तवद् गतिवाक्कम्पमोहा मासान् मरिष्यतः ॥ ६६ ॥
 नश्यत्यजानन् षड्हात् केशलुञ्चनवेदनाम् ।
 न याति यस्य चाहारः कण्ठं कण्ठामयादृते ॥ ६७ ॥
 प्रेक्षाः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ।
 यस्य निद्रा भवेन्नित्यं नैव वा न स जीवति ॥ ६८ ॥
 वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्चरणौ भृशम् ।
 चक्षुश्चाकुलतां याति यमराज्यं गमिष्यतः ॥ ६९ ॥
 यैः पुरा रमते भावैररतिस्तेन जीवति ।

सहसा जायते यस्य विकारः सर्वलक्षणः ॥ ७० ॥
 निवर्तते वा सहसा सहसा स विनश्यति ।
 ज्वरो निहन्ति बलवान् गम्भीरो दीर्घरात्रिकः ॥ ७१ ॥
 स प्रलापभ्रमश्वासक्षीणं शूनं हतानलम् ।
 अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनम् ॥ ७२ ॥
 संशुष्कासः पूर्वाह्णे योऽपराह्णेऽपि वा भवेत् ।
 बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥ ७३ ॥
 रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिन्द्रधनुःप्रभम् ।
 ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयेत् ॥ ७४ ॥
 रोमकूपप्रविष्टं कण्ठास्यहृदये सजत् ।
 वाससो रज्जनं पूति वेगवच्चातिभूरि च ॥ ७५ ॥
 बृद्धं पाण्डुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसारिणम् ।
 कासश्वासौ ज्वरच्छर्दिदृष्ट्वातीसारशोफिनम् ॥ ७६ ॥
 यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरक्तच्छर्द्यसतापिनम् ।
 हृदिर्वेगवती मूत्रशक्तदुग्न्धिः सचन्द्रिका ॥ ७७ ॥
 सास्रविट्पूयरुक् कासश्वासवत्यनुषङ्गिणी ।
 दृष्ट्वान्यरोगक्षपितं बहिर्जिह्वं विचेतनम् ॥ ७८ ॥
 मदात्ययोऽतिशीतार्तं क्षीणं तैलप्रभाननम् ।
 अशंसि पाणिपद्माभिगुदमुष्कास्यशोफिनम् ॥ ७९ ॥
 हृत्पार्श्वार्द्धरुजाच्छर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ।
 अतीसारो यक्षत्पिण्डमांसधावनमेचकैः ॥ ८० ॥
 तुल्यस्तैलघृतक्षीरदधिर्मज्जवसालवैः ।
 मस्तुलुङ्गमषीपूयवेसवाराम्बुमाक्षिकैः ॥ ८१ ॥
 अतिरिक्तासितस्निग्धपूत्यच्छघनवेदनः ।
 कर्बुरः प्रसवन् धातून् निष्पु रोषोऽथवाऽतिविट् ॥ ८२ ॥
 तनुमान् मक्षिकाक्रान्तो राजोमांसश्चकैर्युतः ।

शीर्षपायुबलिं मुक्तनालं पर्वीस्थिशूलिनम् ॥ ८३ ॥
 सस्तपायुं बलक्षीणमन्नमेवोपवेशयेत् ।
 सट्टश्वासज्वरच्छर्दिदाहानाहप्रवाहिकः ॥ ८४ ॥
 अश्मरीशूनवृषणं वदमूत्रं रुजादितम् ।
 मेहस्तृड्दाहपिटिकामांसकोथातिसारिणम् ॥ ८५ ॥
 पिटिकामर्महृत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्द्धगाः ।
 पर्वपादकरस्था वा सदोत्साहं प्रमेहिणम् ॥ ८६ ॥
 सर्वञ्च मांससङ्कोचदाहलण्णामदज्वरैः ।
 विसर्पमर्मसंरोधहिष्माश्वासभ्रमक्लमैः ॥ ८७ ॥
 गुल्मः पृथुपरीणाहो घनः कूर्म इवोन्नतः ।
 शिरानद्धो ज्वरच्छर्दिहिष्माभ्रानरुजान्वितः ॥ ८८ ॥
 कामपीनसहृत्तासश्वासतीसारशोफवान् ।
 विण्मूत्रसंग्रहश्वासशोफहिष्माज्वरभ्रमैः ॥ ८९ ॥
 मूर्च्छाच्छर्द्यतिसारैश्च जठरं हन्ति दुर्बलम् ।
 शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्षिन्नतनुत्वचम् ॥ ९० ॥
 विरेचनहृतानाहमानाह्यन्तं पुनः पुनः ।
 पाण्डुरोगः श्वयथुमान् पीताक्षिनखदर्शनम् ॥ ९१ ॥
 तन्द्रादाहारुचिच्छर्दिमूर्च्छाभ्रानातिसारवान् ।
 अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ॥ ९२ ॥
 नारीं शोफो मुखाद्वन्ति कुक्षिगुह्यादुभावपि ।
 राजीचितः सर्वच्छर्दिज्वरश्वासतिसारिणम् ॥ ९३ ॥
 ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वातयोः क्षये ।
 दुर्बलस्य विशेषेण जायन्तेऽन्ताय देहिनः ॥ ९४ ॥
 श्वयथुर्यस्य पादस्थः परिस्रस्ते च पिण्डिके ।
 सीदतः सक्थिनी चैव तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ९५ ॥
 ध्यानं हस्तपादं च विशेषादु यस्य शय्यतः ।

शूयेते वा विना देहात् स मासाद् याति पञ्चताम् ॥ ८६ ॥
 विसर्पकासवैवर्ण्यञ्जरमूर्च्छाङ्गभङ्गवान् ।
 अमास्यशोषहृत्तासदेहसादातिसारवान् ॥ ८७ ॥
 कुष्ठं विशोथ्यमाणाङ्गं रक्तनेत्रं हृतस्वरम् ।
 मन्दाग्निं जन्तुभिर्जुष्टं हन्ति तृणातिसारिणम् ॥ ८८ ॥
 वायुः सुप्तत्वचं भग्नं कफशोफरुजातुरम् ।
 वातास्रमोहमूर्च्छायमदस्त्रप्रज्वरान्वितम् ॥ ८९ ॥
 शिरोग्रहारुचिश्वाससङ्कोचस्फोटकोथवत् ।
 शिरोरोगारुचिश्वासमोहविड्भेददृड्भ्रमैः ॥ ९० ॥
 घ्नन्ति सर्वाभयाः क्षीणस्वरधातुबलानलम् ।
 वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठो रक्त्यदरो क्षयो ॥ ९१ ॥
 गुल्मी मेही च तान् क्षोणान् विकारैऽप्येऽपि वर्जयेत् ।
 बलमांसक्षयस्त्रीशो रोगवृद्धिररोचकः ॥ ९२ ॥
 यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ।
 वाताऽष्ठीलाऽतिसंघट्टा तिष्ठन्तो दारुणा हृदि ॥ ९३ ॥
 तृणया तु परीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।
 शैथिल्यं पिण्डिके वायुर्नीत्वा नासां च जिह्मताम् ॥ ९४ ॥
 क्षीणस्यायस्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।
 नाभोगुदान्तरं गत्वा वङ्गणौ वा समाश्रयन् ॥ ९५ ॥
 गृहीत्वा पायुहृदये क्षीणदेहस्य वा बली ।
 मलान् वस्तिशिरो नाभिं विबध्य जनयन् रुजम् ॥ ९६ ॥
 कुर्वन् वङ्गणयोः शूलं तृणां भिन्नपुरीषताम् ।
 श्वासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा शुद्रवङ्गणम् ॥ ९७ ॥
 वितत्य पशुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ।
 स्तिमितस्यातताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ९८ ॥
 सहसा ज्वरसन्तापस्तृणा मूर्च्छा बलक्षयः ।

विश्वे प्रणं च सन्वीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ १०८ ॥

गोसर्गे वदनाद् यस्य स्वेदः प्रच्यवते मृगम् ।

क्षेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ११० ॥

प्रवालगुलिकाभासा यस्य गन्धे मसूरिकाः ।

उत्पद्याश्च विनश्यन्ति न चिरात् स विनश्यति ॥ १११ ॥

मसूरदिदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः ।

अन्तर्वक्त्राः किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः ॥ ११२ ॥

कामलाऽक्षोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांसता ।

सन्त्रासश्चोष्णताऽङ्गे च यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ ११३ ॥

अकस्मादनुधावच्च विष्टुष्टं त्वक्समाश्रयम् ।

यो वातजो न शूलाय स्यान्न दाहाय पित्तजः ॥ ११४ ॥

कफजो न च पूयाय मर्मजश्च रुजे न यः ।

अचूर्णश्चूर्णकोर्णाभो यत्राऽकस्माच्च दृश्यते ॥ ११५ ॥

रूपं शक्तिध्वजादीनां सर्वास्तान् वर्जयेद्भ्रूणान् ।

विस्मृतमारुतवहं क्षमिणं च भगन्दरम् ॥ ११६ ॥

घट्टयन् जानुना जानु पादावुद्यस्य पातयन् ।

योऽपास्यति मुहुर्वक्त्रमारुतो न स जीवति ॥ ११७ ॥

दन्तैश्छिन्दन्नखायाणि तैश्च केशांस्तृणानि च ।

भूमिं काष्ठेन विलिखन् लोष्टं लोष्टेन ताडयन् ॥ ११८ ॥

हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शुष्ककासी ज्वरी च यः ।

मुहुर्हसन् मुहुः च्छेदन् शय्यां पादेन हन्ति यः ॥ ११९ ॥

मुहुश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ।

मृत्यवे सहसार्त्तस्य तिलकव्यङ्गविप्लवः ॥ १२० ॥

मुखे दन्तनखे पुष्पं जठरे विविधाः शिराः ।

ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवङ्गणम् ॥ १२१ ॥

शर्म वाऽनधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ।

विकारा यस्य क्लृप्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥ १२२ ॥
 सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ।
 यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः सम्पादयितुमौषधम् ॥ १२३ ॥
 यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ।
 विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावतारितम् ॥ १२४ ॥
 न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ।
 भवेद् यस्यौषधेऽन्वे वा कल्पप्रमाने विपर्ययः ॥ १२५ ॥
 अकस्माद् वर्णमन्यादेः स्वस्थोऽपि न स जीवति ।
 निवाते सेन्धनं यस्य ज्योतिश्चाप्युपशम्यति ॥ १२६ ॥
 आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।
 अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १२७ ॥
 यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।
 संशयं प्राप्तमात्रे यो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १२८ ॥
 कथयेन्नैव पृष्टोऽपि दुःश्रवं मरणं भिषक् ।
 गतासोर्बन्धुमित्राणां न चेच्छत् तं चिकित्सितम् ॥ १२९ ॥
 यमदूतपिशाचाद्यैर्यत्परासुरुपास्यते ।
 झङ्गिरोषधवीर्याणि तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ १३० ॥
 आयुर्वेदफलं कृत्स्नं यदायुर्ज्ञं प्रतिष्ठितम् ।
 रिष्टज्ञानादृतस्तस्मात्सर्वदैव भवेद्भिषक् ॥ १३१ ॥
 मरणं प्रणिनां दृष्टमायुःपुण्योभयक्षयात् ।
 तयोरप्यक्षयाद् दृष्टं विषमापरिहारिणाम् ॥ १३२ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो दूतादिविज्ञानोयं व्याख्यास्यामः ॥
 पाषण्डाश्चमवर्णानां सवर्णाः कर्मसिद्धये ।
 त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ १ ॥

दीनं भीतं द्रुतं वस्तं रुचामङ्गलवादिनम् ।
 शस्त्रिणं दण्डिनं षण्डं मुण्डश्मश्रुं जटाधरम् ॥ २ ॥
 अमङ्गलाङ्गुलं क्रूरकर्माणं मलिनं स्त्रियम् ।
 अनेकव्याधितं व्यङ्गं रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥ ३ ॥
 तैलपङ्काङ्कितं जोर्णविवर्णाद्रिकवाससम् ।
 खरोद्गमहिषारूढं काष्ठलोष्टादिमर्दिनम् ॥ ४ ॥
 नानुगच्छेद्भिषग् दूतमाङ्गुल्यन्तं च दूरतः ।
 अशस्तचित्तावचने नग्ने ह्रिन्दति भिन्दति ॥ ५ ॥
 जुहुवने पावकं पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।
 सुप्ते मुक्तकचेऽभ्यक्ते रुदत्यप्रयते तथा ॥ ६ ॥
 वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति सुसूर्षताम् ।
 विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ॥ ७ ॥
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नानुरं तमुपाचरेत् ।
 स्थूशन्तो नाभिनासास्थकेशरोमनखदिजान् ॥ ८ ॥
 गुह्यपृष्ठस्तनयोवाजठरानामिकाङ्गुलीः ।
 कार्पासवुससीसास्थिकपालमुग्रलोपलम् ॥ ९ ॥
 मार्जनीशूर्पचैलान्तभस्माङ्गारदशातुषान् ।
 रज्जूपान्तुलापाशमन्यद्वा भग्नविच्युतम् ॥ १० ॥
 तत्पूवंदर्शने दूता व्याहरन्ति मरिष्यताम् ।
 तथाऽर्द्धरात्रे मध्याह्ने सन्ध्ययोः पूर्ववासरे ॥ ११ ॥
 षष्ठीचतुर्थीनवमीराहुर्केतूदयादिषु ।
 भरणीकृत्तिकाऽऽश्लेषापूर्वाऽऽर्द्रा पैत्रनैर्ऋते ॥ १२ ॥
 यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम् ।
 पश्येन्नमित्तमशुभं तं च नानुव्रजेद्भिषक् ॥ १३ ॥
 तद्यथा विकलः प्रेतः प्रेतालङ्कार एव वा ।
 छिन्नं दग्धं विनष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा ॥ १४ ॥

रसो वा कटुकस्त्रीरो गन्धो वा कौणपो मद्धान् ।
 स्पर्शो वा विपुलः क्रूरो यद्वा न्यदपि तादृशम् ॥ १५ ॥
 तत्सर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ।
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १६ ॥
 हाहाक्रन्दितमुत्क्रुष्टं रुदितं खलनं क्षुतम् ।
 वस्त्रातपत्रपादत्रव्यसनं व्यसनीक्षणम् ॥ १७ ॥
 चैल्यध्वजानां पात्राणां पूर्णानां च निमज्जनम् ।
 हतानिष्टप्रवादाश्च दूषणं भस्मपांसुभिः ॥ १८ ॥
 पथश्चे दोऽहिभार्जारगोधासरठवानरैः ।
 सीमां प्रतिदिशं वाचं क्रूराणां मृगपक्षिणाम् ॥ १९ ॥
 कृष्णधान्यगुडोदश्लिक्तवणासवचर्मणाम् ।
 सर्पपाणां वसातैलहणपङ्केन्धनस्य च ॥ २० ॥
 क्लीवक्रूरश्वपाकानां जालवागुरयोरपि ।
 कृदितस्य पुरीषस्य पूतिदुर्दर्शनस्य च ॥ २१ ॥
 निःसारस्य व्यवायस्य कार्पासादेररेरपि ।
 शयनासनयानानामुत्तानानां तु दर्शनम् ॥ २२ ॥
 न्युञ्जानामितरेषां च पात्रादीनामशोभनम् ।
 पुंसंज्ञाः पक्षिणो वामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभाः ॥ २३ ॥
 प्रदक्षिणं खगमृगा यान्तो नैवं श्वजम्बुकाः ।
 आयुग्माश्च मृगाः शस्ताः शस्ता नित्यं च दर्शने ॥ २४ ॥
 चाषभासभरदाजनकुलच्छागबर्हिणः ।
 अशुभं सर्वथोलूकविडालसरठेक्षणम् ॥ २५ ॥
 प्रशस्ताः कीर्तने कोलगोधाहिशशजाहकाः ।
 न दर्शने न विरुते वानरर्चावतोऽन्यथा ॥ २६ ॥
 धनुरैन्द्रं च लालाटमशुभं शुभमन्यतः ।
 अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ॥ २७ ॥

दध्यक्षतादि निर्गच्छन् वक्ष्यमाणं च मङ्गलम् ।
 वैद्यो मरिष्यतां वेश्म प्रविशन्नेव पश्यति ॥ २८ ॥
 दूताद्यसाधु दृष्ट्वैवं व्यजेदार्त्तमतोऽन्यथा ।
 करुणाशुद्धसन्तानो यत्नतः समुपाचरेत् ॥ २९ ॥
 दध्यक्षतेक्षुनिष्पावप्रियङ्गुमधुसर्पिषाम् ।
 यावकाञ्चनभृङ्गारघण्टादीपसरोरुहाम् ॥ ३० ॥
 दूर्वादमल्यमांसानां लाजानां फलभक्षयोः ।
 रत्नेभ्योऽङ्गुष्ठानां कन्यायाः स्यन्दनस्य च ॥ ३१ ॥
 नरस्य वर्द्धमानस्य देवतानां नृपस्य च ।
 शुक्लानां सुमनोवाचामराभ्रवाजिनाम् ॥ ३२ ॥
 शङ्खसाधुद्विजोष्णीषतोरणस्त्रिकस्य च ।
 भूमेः समुद्रतायाश्च वङ्गेः प्रज्वलितस्य च ॥ ३३ ॥
 मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
 नृभिर्धेन्वाः सवत्साया वडवायाः स्त्रिया अपि ॥ ३४ ॥
 जीवञ्जीवकसारङ्गसारसप्रियवादिनाम् ।
 रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च दर्शनम् ॥ ३५ ॥
 गन्धः सुसुरभिर्वर्णः सुशुक्लो मधुरो रसः ।
 गोपतेरनुकूलस्य स्वरस्तद्वद्वामपि ॥ ३६ ॥
 मृगपक्षिनराणां च शोभिनां शोभना गिरः ।
 कृत्स्नजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ॥ ३७ ॥
 भेरोमृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुण्याहनिःस्नानाः ।
 वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ॥ ३८ ॥
 पथिवेश्मप्रवेशे च विद्यादारोग्यलक्षणम् ।
 इत्युक्तं दूतशकुनं स्वप्नानूङ्गं प्रचक्ष्यते ॥ ३९ ॥
 स्वप्ने मद्यं सह प्रेतैर्यः पिवन् कथ्यते शुना ।
 स मर्त्यो मृत्युना शीघ्रं ज्वररूपेण नीयते ॥ ४० ॥

रक्तमाख्यवपुर्वस्त्रो यो हसन् क्षियते स्त्रिया ।

सोऽस्रपित्तेन

महिषश्वराहोद्वर्गर्भैः ॥ ४१ ॥

यः प्रयाति दिशं यास्यां मरणं तस्य यक्ष्मणा ।

लता कण्टकिनी वंशस्तालो वा हृदि जायते ॥ ४२ ॥

यस्य तस्याश्च गुल्मं न

यस्य वज्जिमनर्चिषम् ।

शुद्धतो घृतसिक्तस्य नग्नस्योरसि जायते ॥ ४३ ॥

पद्मं स नश्येत् कुष्ठे न

चण्डालैः सह यः पिवेत् ।

स्नेहं बहुविधं स्वप्ने स प्रमेहेण नश्यति ॥ ४४ ॥

उन्मादेन जले मज्जेद् यो नृत्यन् राक्षसैः सह ।

अपस्मारेण यो मर्त्यो नृत्यन् प्रेतेन नीयते ॥ ४५ ॥

यानं खरोद्व्रमार्जारकपिशार्दूलशूकरैः ।

यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स मृत्योर्वर्त्तते मुखे ॥ ४६ ॥

अपूपशष्कुलीजम्घ्वा विबुधस्तद्विधं वमन् ।

न जीवत्य-

क्षिरोगाय सूर्येन्दुग्रहणेक्षणम् ॥ ४७ ॥

सूर्याचन्द्रमसोः पातदर्शनं दृग्विनाशनम् ।

मूर्ध्नि वंशलतादीनां सम्भवो वयसां तथा ॥ ४८ ॥

निलयो मुण्डता काकगृध्राद्यैः परिवारणम् ।

तथा प्रेतपिशाचस्त्रीद्रविडान्मृगवाशनैः ॥ ४९ ॥

सङ्गो वेदलतावंशहणकण्टकसङ्घटे ।

श्वभ्रश्रमशानशयनं पतनं पांसुभस्मनोः ॥ ५० ॥

मज्जनं जलपङ्कादौ शीघ्रेण स्रोतसा हृतिः ।

नृत्यवादित्रगीतानि रक्तस्रग्वस्त्रधारणम् ॥ ५१ ॥

वयोऽङ्गवृद्धिरभ्यङ्गो विवाहः श्मश्रुकर्म च ।
 पक्वान्नस्नेहमद्याशः प्रच्छेदनविरेचने ॥ ५२ ॥
 हिरण्यलोहयोर्लाभः कलिर्वन्धपराजयी ।
 उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ॥ ५३ ॥
 हर्षो भृशं प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ।
 प्रदीपग्रहनक्षत्रदन्तदैवतचक्षुषाम् ॥ ५४ ॥
 पतनं वा विनाशो वा भेदनं पर्वतस्य च ।
 कानने रक्तकुसुमे पापकर्मनिवेशने ॥ ५५ ॥
 चितान्धकारसम्बाधे जनन्याञ्च प्रवेशनम् ।
 पातः प्रासादशैलादेर्मत्स्येन ग्रसनं तथा ॥ ५६ ॥
 काषायिणामसौम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।
 रक्ताक्षाणां च कृष्णानां दर्शनं जातु नेष्यते ॥ ५७ ॥
 कृष्णा पापाननाचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
 विरागमाख्यवसना स्वप्नकालनिशा मता ॥ ५८ ॥
 मनोवहानां पूर्णत्वात् स्रोतसां प्रवलेर्मलैः ।
 दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ॥ ५९ ॥
 अरोगः संशयं प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते ।
 दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्पितस्तथा ॥ ६० ॥
 भाविको दोषजश्चेति स्वप्नः सप्तविधो मतः ।
 तेष्वध्या निष्फलाः पञ्च यथास्वप्रकृतिर्दिवा ॥ ६१ ॥
 विस्मृतो दीर्घज्ञस्त्रोऽति

पूर्वरात्रे चिरात् फलम् ॥ ६२ ॥

दृष्टः करोति तुच्छं च

गोसर्गे तदहर्महत् ॥ ६३ ॥

निद्रया चानुपहतः प्रतीपैर्वचनैस्तथा ।

याति पापोऽल्पफलतां दानहोमजपादिभिः ॥ ६४ ॥

अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।

पश्येत् सौम्यं शुभं तस्य शुभमेव फलं भवेत् ॥ ६५ ॥

देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ।

साधून् यशस्विनी वज्रमिहं स्वच्छान् जलाशयान् ॥ ६६ ॥

कन्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुतेजसः ।

नराशनं दीप्ततनुं समन्ताद्बुधिरोक्षितः ॥ ६७ ॥

यः पश्येन्नभते यो वा कृत्वादर्शविषामिषम् ।

शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ॥ ६८ ॥

शैलप्रासादसफलवृक्षसिंहनरद्विपान् ।

आरोहेद्दोऽश्वयानं च तरेन्नदङ्गदोदधीन् ॥ ६९ ॥

पूर्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं सृतम् ।

सम्बाधान्निःसृतिर्देवैः पिष्टमिष्टाभिनन्दनम् ॥ ७० ॥

रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनम् ।

यस्य स्यादायुरारोग्यं चित्तं बहु च सोऽश्रुते ॥ ७१ ॥

मङ्गलाचारसम्पन्नः परिवारस्तथातुरः ।

अदधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसङ्ग्रहः ॥ ७२ ॥

सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ।

चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥ ७३ ॥

इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतम् ।

शारीरस्य ततः स्थानं शारीरमिदमुच्यते ॥ ७४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्गहृदय-

संहितायां शारीरस्थानं समाप्तमध्यायश्च षष्ठः ॥

निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः ॥ १ ॥

यस्मात्तद्गदाबाधशब्दाः पर्यायवाचिनः ।

निदानं पूर्वरूपाणि रूपास्तु पश्यस्तथा ॥ २ ॥

सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ।

निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ॥ ३ ॥

निदानमाहुः पर्यायैः

प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ।

उत्पित्तरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ॥ ४ ॥

लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद् व्याधीनां तद्वथाययम् ।

तदेव व्यक्तां यातं रूपमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥

संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ।

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ॥ ६ ॥

श्रीषधान्नविहारानामुपयोगं सुखावहम् ।

विद्यादुपशयं

व्याधेः स हि सात्त्विकमिति स्मृतः ॥ ७ ॥

विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्त्विकमिति संज्ञितः ।

यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ॥ ८ ॥

निर्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः ।

सङ्ख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ॥ ९ ॥

सा भिद्यते यथाऽत्रैव वक्ष्यन्ते ऽष्टौ ज्वरा इति ।
 दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशशक्यतया ॥ १० ॥
 स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशत् ।
 हेत्वादिकात्स्नर्पावयवैर्बलाबलविशेषणम् ॥ ११ ॥
 नक्तन्दिनर्तुभुक्तांशैर्याधिकालो यथामलम् ।
 इति प्रोक्तो निदानार्थः

तं व्यासेनोपदेक्षते ॥ १२ ॥

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।
 तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ १३ ॥
 अहितं त्रिविधो योगस्त्रयाणां प्रागुदाहृतः ।
 तित्तोषणकषायात्परुक्षप्रमितभोजनैः ॥ १४ ॥
 धारणीदीरणनिशाजागरात्युच्चभाषणैः ।
 क्रियातियोगभीशोकचिन्ताव्यायाममैथुनैः ॥ १५ ॥
 ग्रीष्माहोरात्रिभुक्तान्ते प्रकुप्यति समीरणः ।
 पित्तं कटुस्त्वतीक्ष्णोष्णपटुक्रोधविदाहिभिः ॥ १६ ॥
 शरन्मध्याह्नरात्रिर्द्विविदाहसमयेषु च ।
 स्वादुस्त्वलवणस्त्रिगुर्वभिश्चन्दिशीतलैः ॥ १७ ॥
 आस्यास्त्रप्रसुखाजीर्णदिवास्त्रप्रातिहंहरणैः ।
 प्रच्छर्दनाद्ययोगेन भुक्तमात्रवसन्त्ययोः ॥ १८ ॥
 पूर्वाह्णे पूर्वरात्रौ च क्षेप्त्वा

द्वन्द्वान्तु सङ्गरात् ।

मिश्रीभावात् समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ॥ १९ ॥
 सङ्कीर्णाजीर्णविषमविरुद्धाद्यशनादिभिः ।
 व्यापन्नमद्यपानीयशुष्कशकाममूलकैः ॥ २० ॥
 पिण्याकसृद्यवसुरापूतिशुष्ककृशामिषैः ।
 दोषत्रयकरैस्तैस्तैस्तथान्नपरिवर्ततः ॥ २१ ॥

धातोर्दुष्टात् पुरोवाताद् ग्रहवेशाद्विवाहारात् ।
 दुष्टाभात् पर्वताश्लेषाद् ग्रहैर्जन्मार्चपोडनात् ॥ २२ ॥
 मिथ्यायोगाच्च विविधात् पापानाच्च निषेवणात् ।
 स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्योपचारतः ॥ २३ ॥
 प्रतिरोगमितिक्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनोः ।
 रसायनीः प्रपद्याश्च दोषा देहे विकुर्वन्ते ॥ २४ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 ज्वरो रोगपतिः पाप्मा सृत्त्यु रोजोऽशनोऽन्तकः ।
 क्रोधो दक्षाध्वरश्चंसी रुद्रोऽर्जुनयनोऽश्वः ॥ १ ॥
 जन्मान्तयोर्मोहमयः सन्तापात्माऽपचारजः ।
 विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते ॥ २ ॥
 स जायतेऽष्टधा दोषैः पृथग् मिश्रैः समागतैः ।
 आगन्तुश्च

मलास्तत्र स्त्रैः स्त्रैर्दुष्टाः प्रदूषणैः ॥ ३ ॥
 आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पिधाय च ।
 सोतांसि पक्तिस्थानाच्च निरस्य ज्वलनं बहिः ॥ ४ ॥
 सह तेनाभिसर्पन्तस्तपन्तः सकलं वपुः ।
 कुर्वन्तो गात्रमत्युष्णं ज्वरं निर्वर्त्तयन्ति ते ॥ ५ ॥
 सोतोविबन्धात् प्रायेण ततः स्वेदो न जायते ।
 तस्य प्राग्रूपमालस्यमरतिर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥
 आस्यवैरस्यमरुचिर्जृम्भा सास्त्राकुलाक्षता ।
 अङ्गमर्दोऽविपाकोऽल्पप्राणता बहुनिद्रता ॥ ७ ॥
 रोमहर्षो विनमनं पिण्डिकोद्देष्टनं क्लमः ।
 हितोपदेशेष्वक्षान्तिः प्रीतिरस्तृपटूषणैः ॥ ८ ॥

द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येषु तथा बालेषु दृडभ्रमम् ।
 शब्दाग्निशीतवातासु च्छायोष्णेष्वनिमित्ततः ॥ ८ ॥
 इच्छा द्वेषश्च तदनु ज्वरस्य व्यक्तता भवेत् ।
 आगमापगमक्षोभमृदुतावेदनोष्णताम् ॥ १० ॥
 वैषम्यं तत्र तत्राङ्गे तास्ताः स्युर्वेदनाश्रयाः ।
 पादयोः सुप्तता स्तम्भः पोण्डिकोद्वेष्टनं श्रमः ॥ ११ ॥
 विश्लेष इव सन्धीनां सादृज्वोः कटीग्रहः ।
 पृष्ठं क्षोदमिवाप्नोति निष्पद्यत इवोदरम् ॥ १२ ॥
 क्षिद्यन्त इव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः ।
 हृदयस्य ग्रहस्तोदः प्राजनेनेव वक्षसः ॥ १३ ॥
 स्कन्धयोर्मथनं बाह्वोर्भेदपीडनमंसयोः ।
 अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः स्वनः ॥ १४ ॥
 निस्तोदः शङ्खयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसाश्रया ।
 कषायास्यत्वमथवा मलानामप्रवर्तनम् ॥ १५ ॥
 रूक्षारुणत्वगास्याच्चिन्मूत्रपुरीषता ।
 प्रसेकारोचकाश्रद्धाविपाकास्वेदजागराः ॥ १६ ॥
 कण्ठोष्ठशोषदृष्टशुष्की कृदिकासी विषादिता ।
 हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः ॥ १७ ॥
 भ्रमः प्रलापो घर्मच्छा विनामश्चानिलज्वरे ।
 युगपद् व्याप्तिरङ्गानां प्रलापः कटुवृक्षता ॥ १८ ॥
 नासास्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्च्छा मदोदरतिः ।
 विट्संसः पित्तवमनं रक्तहीवनमस्त्रकः ॥ १९ ॥
 रक्तकोठोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ।
 स्वेदो निःश्वासवैगन्ध्यमतितृष्णा च पित्तजे ॥ २० ॥
 विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोघोऽप्यवेगता ।
 प्रसेको मुखमाधुर्यं हृत्पेश्वासपीनसाः ॥ २१ ॥

हृत्तासम्पर्दनं कासः स्तम्भः श्वैत्यं त्वगादिषु ।
 अङ्गेषु शीतपिटिकास्तन्द्रोदरदः कफोद्भवे ॥ २२ ॥
 काले यथास्त्रं सर्वेषां प्रवृत्तिर्द्विरेव वा ।
 निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ।
 यथा खलिङ्गसंसर्गे ज्वरः संसर्गजो-

ऽपि च ॥ २३ ॥

शिरोऽर्त्तिमूर्च्छावमिदाहमोहकण्ठास्यशोषारतिपर्वमेदाः ।
 चन्निद्रतातृड्भ्रमरोमहर्षा जृम्भातिवाक्ताश्च चलात्पित्तात् ॥ २४ ॥
 तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्पीनसञ्चसनकासविवन्धाः ।
 शीतजाद्यतिमिरभ्रमतन्द्राः श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ २५ ॥
 शीतस्तम्भस्त्रे ददाहव्यवस्थास्तृष्णा कासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
 मोहस्तन्द्रालिप्ततिक्तास्यता च त्रेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ २६ ॥
 सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।
 तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवाजागरणं निशि ॥ २७ ॥
 सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।
 गीतनर्त्तनहास्यादिविक्लतेहाप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥
 माश्रुणी कलुषे रक्ते भुग्ने लुलितपक्ष्मणी ।
 अन्निणी पिण्डिकापाश्वं मूर्ध्वपर्वस्थिरग् भ्रमः ॥ २९ ॥
 सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवाचितः ।
 परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुः सस्ताङ्गसन्विता ॥ ३० ॥
 रक्तपित्तकफपृष्ठीवो लोलनं शिरसोऽतिरुक् ।
 कोष्ठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥ ३१ ॥
 हृद्वाथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ।
 स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापता ॥ ३२ ॥
 दोषपाकक्षिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।
 सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृत्तौजसम् ॥ ३३ ॥

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।

असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद् वैकल्यदोऽपि वा ॥ ३४ ॥

अन्यच्च सन्निपातोऽस्यो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ।

त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥ ३५ ॥

तद्दहातकफौ शीतं

दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ।

शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशेषिते ॥ ३६ ॥

शीते शान्तेऽस्रको मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ।

दाहादौ पुनरन्ते सुखान्द्राष्टीववमिक्लमाः ॥ ३७ ॥

आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशपाभिचारतः ।

चतुर्धा-

ऽत्र क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः ॥ ३८ ॥

अमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।

सन्ध्याशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ॥ ३९ ॥

ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ।

अभिषङ्गात्

ग्रहेणास्मिन्नकस्माद्दासरोदने ॥ ४० ॥

ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्ने षण्युः क्षवः ।

विषान्मूर्च्छातिसारास्यश्चावता दाहहृद्भेदाः ॥ ४१ ॥

क्रोधात्कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजः ।

कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो क्लीनिद्राधीष्टतिक्षयः ॥ ४२ ॥

ग्रहादौ सन्निपातस्य भयादौ मरुतस्त्रये ।

कोपः कोपेऽपि पित्तस्य

यौ तु शापविचारजौ ॥ ४३ ॥

सन्निपातज्वरी घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ।

तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हयमानस्य तप्यते ॥ ४४ ॥

पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटदृग्भ्रमैः ।
सदाहमूर्च्छैर्यस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ॥ ४५ ॥
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः

समासाद् द्विविधस्तु सः ।

शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः ॥ ४६ ॥
प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ।
पूर्वं शरीरे शरीरे तापो मनसि मानसे ॥ ४७ ॥
पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ।
दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रे-

ऽन्तः संश्रये पुनः ॥ ४८ ॥

ज्वरेऽधिकविकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलयग्रहः ।
बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाध्यता ॥ ४९ ॥
वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ॥ ५० ॥
वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।
कुर्यात्

पित्तं च शरदि तस्य चानुबलं कफः ॥ ५१ ॥

तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।
कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५२ ॥
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।
सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ॥ ५३ ॥
सूरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ।
न प्रवृत्तिर्न विड् जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥ ५४ ॥
ज्वरवेगोऽधिकं दृष्ट्वा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ५५ ॥
जीर्णतामविपर्ययासाक्षसराब्धं च लङ्घनात् ।

ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ॥ ५६ ॥

प्रायशः सन्निप्रातेन भूयसा तूपदिश्यते ।

सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ५७ ॥

धातुमूत्रशक्वाहिस्रोतसां व्यापिनो मलाः ।

तापयन्तस्तनुं सर्वा तुल्यदूषादिवर्जिताः ॥ ५८ ॥

बलिनो गुरवस्तथा विशेषेण रसाश्रिताः ।

सन्ततं निष्प्रतिद्वन्धा ज्वरं कुर्युः सदुःसहम् ॥ ५९ ॥

मलं ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयेत्

ततः ।

सर्वाकारं रसादीनां शुद्ध्याऽशुद्ध्याऽपिवा क्रमात् ॥ ६० ॥

वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् ।

प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ ६१ ॥

इत्यग्निवेशस्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ।

द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी तथा ॥ ६२ ॥

एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ।

शुद्धाशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्त्तते ॥ ६३ ॥

कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ।

अल्पोऽपि दोषो दूषादेर्लब्ध्वाऽन्यतमतो बलम् ॥ ६४ ॥

सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक् ।

दोषः प्रवर्त्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बलौ ॥ ६५ ॥

निवर्त्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलाबलः ।

क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥ ६६ ॥

लीनत्वात्काश्यं वैवर्ण्यं जाड्यादीनादधाति सः ।

आसन्नविहृत्तास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥ ६७ ॥

आशु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते ।

सन्ततः स ततस्तोन

विपरीतो विपर्ययात् ॥ ६८ ॥

विषमो विषमारम्भक्रियाकालेऽनुषङ्गवान् ।

दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरम् ॥ ६९ ॥

अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्

सकृदन्ये दुराश्रितः ।

तस्मिन् मांसवद्वा नाडीः

मेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ७० ॥

ग्राही पित्तानिलान्मूर्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्ततः ।

सपृष्ठस्यानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः ॥ ७१ ॥

चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थान्यतमस्थिते ।

मज्जस्य एवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥ ७२ ॥

द्विधा कफेन जङ्घाभ्यां स पूर्वं शिरसोऽनिलात् ।

अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ॥ ७३ ॥

त्रिधा

द्वयं ज्वरयति दिनमेकं तु मुञ्चति ।

बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना ॥ ७४ ॥

ज्वरः स्यान्नसस्तद्वत् कर्मणश्च तदा तदा ।

दोषदूथत्वहोरात्रप्रभृतीनां बलाज्ज्वरः ॥ ७५ ॥

मनसोविषयाणां च कालं तं तं प्रपद्यते ।

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले विलीयते ॥ ७६ ॥

ततो नरः श्वसन् स्विद्यन् कूजन् वमति चेष्टते ।

वेपते प्रलपत्युष्णैः शीतैश्चाङ्गैर्हृतप्रभः ॥ ७७ ॥

विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्षते ।

सदोषशब्दं च शक्नुद् द्रवं सृजति वेगवत् ॥ ७८ ॥

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः

पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।

स्नेदः चवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूत्रिं विगतज्वरलक्षणानि ॥ ७८ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

श्लेष्मणोऽक्ष्णकटुस्त्रलवणादि विदाहिभिः ।

कोद्वोद्दालकैश्चात्रैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ॥ १ ॥

कुपितं पित्तबैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छते ।

ते मिथस्तुत्यरूपत्वमागम्य व्यापृतस्तनुम् ॥ २ ॥

पित्तं रक्तस्य विक्रतेः संसर्गाद् दूषणादपि ।

गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥

प्रभवत्यसृजः स्थानात् झोहतो यकृतश्च तत् ।

शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽस्त्रकः ॥ ४ ॥

छर्दिश्छर्दितवैभक्त्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः ।

लोहलोहितमत्स्यामगन्धास्त्रत्वं स्वरक्षयः ॥ ५ ॥

रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ।

नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ॥ ६ ॥

स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ।

ऊर्ध्वं नासाच्चिकर्णास्त्रैर्मंदूयोनिगुदैरधः ॥ ७ ॥

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ।

ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात् तद्विरचनसाधनम् ॥ ८ ॥

बह्वीषधं च पित्तस्य विरेको हि वरीषधम् ।

अनुबन्धी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृत् ॥ ९ ॥

कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्चक्षणो हिताः ।

किमु तिक्ताः कषाया वा ये निसर्गात् कफापहाः ॥ १० ॥

अधो याप्यं चलाद् यस्मात् तत् प्रच्छर्दनसाधनम् ।

अल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधम् ॥ ११ ॥
 अनुबन्धी चलो यश्च शान्तयेऽपि न तस्य तत् ।
 कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥ १२ ॥
 कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनम् ।
 अशक्यप्रातिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च ॥ १३ ॥
 न हि संशोधनं किञ्चिदस्त्यस्य प्रतिलोमगम् ।
 शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग् जितम् ॥ १४ ॥
 एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।
 संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिच्छमनं हितम् ॥ १५ ॥
 तत्र दोषानुगमनं शिरास इव लक्षयेत् ।
 उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानत-

स्तोषु चाधिकम् ॥ १६ ॥

आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति ।
 पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥ १७ ॥
 क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ।
 तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्ठूरोचकः ॥ १८ ॥
 शूकपूर्णाभकण्ठत्वं

तत्राधो विहतोऽनिलः ।

कर्द्धं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ॥ १९ ॥
 शिरःस्रोतांसि सम्पूर्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।
 क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरःपार्श्वे च पीडयन् ॥ २० ॥
 प्रवर्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्थोपमध्वनिः ।
 हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥ २१ ॥
 यद्गुजाशब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ।
 कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरः कण्ठवक्त्रताम् ॥ २२ ॥
 हृत्पाश्वोरः शिरःशूलं मोहक्षीभस्वरक्षयान् ।

- करोति शुष्कं कासं च महावेगरुजास्वनम् ॥ २३ ॥
 सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽल्पतां व्रजेत् ।
 पित्तात्पीताक्षिकफता तित्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥ २४ ॥
 पित्तासृग्वमनं दृष्ट्वा वैस्वर्यं धूमको मदः ।
 प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥ २५ ॥
 कफादूरोऽल्परुग्मूर्ध्वहृदयं स्तिमितं गुरु ।
 कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्यं रोचकाः ॥ २६ ॥
 रोमहर्षो वनस्निग्धश्चेतश्शेषप्रवर्त्तनम् ।
 युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥ २७ ॥
 * चरस्यन्तः क्षते वायुः पित्ते नानुगतो बली ।
 कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥ २८ ॥
 पीतं श्यामं च शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहु ।
 ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥ २९ ॥
 सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
 पर्वभेदज्वरश्वासदृष्ट्वा वैस्वर्यकम्पवान् ॥ ३० ॥
 पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
 क्रमादीर्थं रुचिः पक्तिर्वलं वर्णश्च ह्रियते ॥ ३१ ॥
 क्षीणस्य सासृग्मूलत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ।
 वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः ॥ ३२ ॥
 कुर्वन्ति यच्चायतनैः कासं ष्ठीवेत् कफं ततः ।
 पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ॥ ३३ ॥
 सुक्षेत्रते इव पार्श्वे च हृदयं पततोव च ।
 अकस्मादुष्णशीतेच्छा बद्धाशित्वं बलक्षयः ॥ ३४ ॥
 स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दशननेत्रता ।
 ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्यविर्भवन्ति च ॥ ३५ ॥
 इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।

याप्यो वा बलिनं तद्वत् क्षतजोऽभिनवी तु तौ ॥ ३६ ॥
 सिध्येतामपि सानाथ्यात् साध्या दोषैः पृथक् त्रयः ।
 मिश्रा याप्या ह्यात् सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥ ३७ ॥
 कासाच्छासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ।
 भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात् तं त्वरया जयेत् ॥ ३८ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः श्वासहिंशानिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 कासवृद्ध्या भवेच्छासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः ।
 आमातिसारवमशुविषपाण्डुज्वरैरपि ॥ १ ॥
 रजोधूमानिलैर्मर्मघातादतिहिंसांशुना ।
 क्षुद्रकस्तमकश्चिन्नो महानूर्ध्व पञ्चमः ॥ २ ॥
 कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ।
 प्राणोदकान्नवाहोनि दुष्टः सोतांसि दूषयन् ॥ ३ ॥
 उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम् ।
 प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ॥ ४ ॥
 आनाहः शङ्खमेदश्च तवायासातिभोजनैः ।
 प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्रं स्वयं संशमनं मरुत् ॥ ५ ॥
 प्रतिलोमं शिरा गच्छन् द्यौर्ध्वं पवनः कफम् ।
 परिगृह्य शिरोऽग्नीवमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥ ६ ॥
 कासं बुर्बुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृणम् ।
 करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनम् ॥ ७ ॥
 प्रताप्येत् तस्य वेगेन निष्ठूरतान्ते क्षणं सुखी ।
 कच्छाच्छयानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृच्छति ॥ ८ ॥
 उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यते भृशमर्त्तिमान् ।
 विशुष्कास्यो मुहुःश्वासी काङ्क्षत्युष्णं सवेपथुः ॥ ९ ॥

मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते ।

स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत् ॥ १० ॥

ज्वरमूर्च्छायुतः शीतैः शाम्येत् प्रतमकस्तु सः ।

छिन्नाच्छसिति विच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजादितः ॥ ११ ॥

सस्वेदमूर्च्छः सानाहो कस्तिदाहनिरोधवान् ।

अधोदृग्विष्णुताक्षश्च मुह्यन् रक्तैकलोचनः ॥ १२ ॥

शुष्कास्यः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः ।

महता महता दीनो नादेन खसिति क्रथन् ॥ १३ ॥

उड्डयमानः संरब्धो मत्तप्रेभ इवानिशम् ।

प्रनष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनाननः ॥ १४ ॥

वक्षः समाक्षिपन् बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ।

शुष्ककण्ठो मुहुर्मुह्यन् कर्णशङ्कशिरोऽतिरुक् ॥ १५ ॥

दीर्घमूर्ध्नि खसित्यूह्यान्न च प्रत्याहरत्यधः ।

श्लेष्माहतमुखसोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वदृग्वोक्षते भ्रान्तमक्षिणी परितः क्षिपन् ।

मर्मसु छिद्यमानेषु परिदेवो निरुद्धवाक् ॥ १७ ॥

एते सिध्यैर्युरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवम् ।

श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रतिसंश्रयाः ॥ १८ ॥

हिष्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ।

गम्भीरा च मरुत् तत्र त्वरया युक्तिसेवितैः ॥ १९ ॥

रुद्धतीक्ष्णखरासात्मैरन्नपानैः प्रपीडितः ।

करोति हिष्मामरुजां मन्दशब्दां क्षवानुगाम् ॥ २० ॥

शमं सात्मग्राहपानेन या प्रयाति च साऽन्नजा ।

आयासात् वपनः क्षुद्रः क्षुद्रां हिष्मां प्रवर्त्तयेत् ॥ २१ ॥

जन्तुमूलप्रविष्टतामल्यवेगां सृष्टुं च सा ।

हृदिमायास्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ॥ २२ ॥

चिरेण यमलैर्वैभैराहारे या प्रवर्त्तते ।
 परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥ २३ ॥
 कम्पयन्ती शिरो ग्रीवामाध्यातस्यातिदृश्यतः ।
 प्रलापमूर्च्छयतीसारनेत्रविष्णु तजृम्भिणः ॥ २४ ॥
 यमला वेगिनी हिध्या परिणामवती च सा ।
 स्तब्धभ्रूशङ्खयुग्मस्य सास्त्रविष्णु तचक्षुषः ॥ २५ ॥
 स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती ।
 रुन्धती मार्गमन्त्रस्य कुर्वती मर्मघटनम् ॥ २६ ॥
 पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्या प्रवर्त्तते ।
 महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥ २७ ॥
 पक्वाशयादा नाभेर्वा पूर्ववद् या प्रवर्त्तते ।
 तद्रूपा सा मुहुः कुर्याज्जृम्भामङ्गप्रसारणम् ॥ २८ ॥
 गम्भीरेणानुनादेन गभीरा तासु साधयेत् ।
 आद्ये द्वे वर्जयेदन्त्ये सर्वलिङ्गां च वेगिनीम् ॥ २९ ॥
 सर्वाश्च सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्याधिनिः ।
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥ ३० ॥
 सर्वेऽपि रोगा नाशाय न त्वेवं शीघ्रकारिणः ।
 हिध्याश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ ॥ ३१ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
 राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ १ ॥
 नक्षत्राणां हिजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ।
 यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ २ ॥
 देहीप्रधक्षयकृतेः क्षयस्तत्तन्मवाच्च सा ।

रसादिशेषणाच्छेषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥ ३ ॥
 साहसं वेगसंरोधः शुक्रोजः स्नेहसङ्घयः ।
 अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ ४ ॥
 तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।
 शरीरसन्धीनाविश्य तान् शिराश्च प्रपीडयन् ॥ ५ ॥
 मुखानि स्रोतसां रुद्धा तथैवातिविवृत्य च ।
 सर्पन्धूर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेद्गदान् ॥ ६ ॥
 रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्रयायो भृशं चवः ।
 प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वज्रिदेहयोः ॥ ७ ॥
 स्थाल्यमन्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणम् ।
 मक्षिकाहृणकेशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥ ८ ॥
 हृन्नासश्छर्दिरक्चिरश्नतोऽपि बलक्षयः ।
 पाण्योरवेक्षापादास्यशोफोऽक्षोरतिशुक्लता ॥ ९ ॥
 बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा काये वैभल्यदर्शनम् ।
 स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं मूर्ध्निगुण्ठनम् ॥ १० ॥
 नखकेशातिवृद्धिश्च स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ।
 पतङ्गकृकलासाहिकपिष्ठापदपक्षिभिः ॥ ११ ॥
 केशास्थितुषभस्माद्रिराशौ समधिरोहणम् ।
 शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुभतोऽम्भसः ॥ १२ ॥
 ज्योतिर्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहाम् ।
 पीनसश्वासकासाऽसमूर्ध्वस्वररुजोऽरुचिः ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वविडम्भं शंसंशोषा वधश्छर्दिश्च कोष्ठगे ।
 तिर्य्यकस्थे पार्श्वरुग्दोषे सन्निगे भवति ज्वरः ॥ १४ ॥
 रूपाण्येकादशैतानि जायन्ते राजयक्ष्मिणः ।
 तेषामुपद्रवान् विद्यात् कण्ठध्वंसमुरोरुजम् ॥ १५ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दनिष्ठीववह्निषादास्यपूतिताः ।

तत्र वाताच्छिरः पार्श्वशूलमंसाङ्गमर्दनम् ॥ १६ ॥
 कण्ठध्वंसः स्वरभ्रंशः पित्तात्पादांसपाणिषु ।
 दाहोऽतिसारोऽसृक्च्छर्दिर्मुखगन्धो ज्वरो मदः ॥ १७ ॥
 कफादरोचकश्छर्दिः कासो मूर्धाङ्गगौरवम् ।
 प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ॥ १८ ॥
 दोषैर्मन्दानलत्वेन सोपलेपैः कफोत्वणैः ।
 स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातुसखल्यकेषु च ॥ १९ ॥
 विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्नांस्तानुपद्रवान् ।
 कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक् बोध्वं प्रधावति ॥ २० ॥
 पच्यते कोष्ठ एवान्नमन्नपक्त्तैव चाऽस्य यत् ।
 प्रायोऽस्मान्मलतां यातं नैवालं धातुपुष्टये ॥ २१ ॥
 रसोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुत एव तु ।
 उपस्तब्धः स शक्यता केवलं वर्तते क्षयी ॥ २२ ॥
 लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याधौषधबलाक्षमम् ।
 वर्जयेत् साधयेदेव सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ २३ ॥
 दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च क्षयात् षष्ठश्च मेदसा ।
 स्वरभेदो भवेत् तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥ २४ ॥
 शूकपूर्णभकण्ठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ।
 पित्तात्तालुगले दाहः शोष उक्तावसूयनम् ॥ २५ ॥
 लिम्पन्निव कफात् कण्ठं मन्दः खुरखुरायते ।
 स्वरो विबद्धः सर्वैस्तु सर्वलिङ्गः क्षयात्क्षपेत् ॥ २६ ॥
 धूमायतीव चाल्यर्थं मेदसा श्लेष्मलक्षणः ।
 कृच्छ्रलक्ष्याक्षरश्चात्र सर्वैरन्यं च वर्जयेत् ॥ २७ ॥
 अरोचको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंश्रयैः ।
 सन्निपातेन मनसः सन्तापेन च पञ्चमः ॥ २८ ॥
 कषायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ।

सर्वोत्थे चिरसंशोकक्रोधादिषु यथामलम् ॥ २८ ॥

हृदिदोषैः पृथक् सर्वैर्दिष्टैरर्थैश्च पञ्चमी ।

उदानो विकृतो दोषान् सर्वानप्यूर्ध्वमस्थति ॥ ३० ॥

तासूतक्ते शास्यलावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगाः ।

नाभिपृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वे चाहारमुत्क्षिपेत् ॥ ३१ ॥

ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कषायं फेनिलं वमेत् ।

शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कच्छेण वेगवान् ॥ ३२ ॥

कासास्यशोषहृन्मूर्धस्वरपीडाकृत्मान्वितः ।

पित्तात् चारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकम् ॥ ३३ ॥

सासृगन्धं कटूणां च तृणमूर्च्छातापदाहवत् ।

कफात् स्निग्धं घनं शीतं श्लेष्मतन्तुगवाक्षितम् ॥ ३४ ॥

मधुरं लवणं भूरि प्रसक्तं लोमहर्षणम् ।

मुखश्चयथुमाधुर्यतन्द्राहृत्तासकासवत् ॥ ३५ ॥

सर्वलिङ्गा मलैः सर्वैरिष्टोक्ता या च तां त्यजेत् ।

पूत्यमेध्याशुचिदिष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥ ३६ ॥

तप्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे हृदिर्दिष्टार्थयोगजा ।

वातादीनेव विमृशेत् कृमिदृष्ट्यामदौहृदे ॥ ३७ ॥

शूलवेपथुहृत्तासैर्विशेषात् कृमिजां वदेत् ।

कृमिहृद्रोगलिङ्गैश्च स्मृताः पञ्च तु हृद्गदाः ॥ ३८ ॥

तेषां गुलानिदानोक्तैः समुत्थानैश्च सम्भवः ।

वातेन शून्यतेऽत्यर्थं तु व्यते स्फुटतीव च ॥ ३९ ॥

मिथ्यते शुष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः ।

अकस्माद्दीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता ॥ ४० ॥

वेपथुर्वेष्टनं मोहः खासरोधोऽल्पनिद्रता ।

पित्तातृष्णा भ्रमो, मूर्च्छा दाहः खेदोऽन्धकः कृमः ॥ ४१ ॥

हृदनं चाक्षपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः ।

२००

श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साश्लगर्भवत् ॥ ४२ ॥
 कासाग्निसादनिष्ठोवनिद्रालस्यारुचिज्वराः ।
 सर्वलिङ्गस्त्रिभिर्दोषैः कृमिभिः श्यावनेत्रता ॥ ४३ ॥
 तमःप्रवेशो हृत्तासः शोषः कण्डूकफस्रुतिः ।
 हृदयं प्रततं चात्र क्रकचेनेव दार्यते ॥ ४४ ॥
 चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ।
 वातात्पित्तात्कफात्तृष्णा सन्निपाताद्रसचयात् ॥ ४५ ॥
 षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ।
 सर्वासु तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ॥ ४६ ॥
 सर्वदेहभ्रमोत्कम्पतापटड् दाहमोहकृत् ।
 जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः शिराः ॥ ४७ ॥
 संशोथ तृष्णा जायन्ते तासां सामान्यलक्षणम् ।
 मुखशोषो जलादतिरन्नेषः स्वरक्षयः ॥ ४८ ॥
 कण्ठौष्ठजिह्वाकार्काश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ।
 प्रलापश्चित्तविभ्रंशस्तृड्यहोक्तास्तयाऽऽमयाः ॥ ४९ ॥
 मारुतात् क्षामता दैन्यं शङ्गतोदः शिरोभ्रमः ।
 गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥ ५० ॥
 शीताम्बुपानाद् वृद्धिश्च पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्ताता ।
 रक्तेक्षणत्वं प्रततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ॥ ५१ ॥
 कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम् ।
 स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवत् शोथते ततः ॥ ५२ ॥
 शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रा मधुरवक्त्रता ।
 आभ्रानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्दरोचकाः ॥ ५३ ॥
 शालस्यमविपाकश्च सर्वैः स्यात् सर्वलक्षणा ।
 धामोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ॥ ५४ ॥
 उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताभ्यो भजतस्तृषम् ।

कृष्ण रुद्धो गतः कोष्ठं यां कुर्यात् पित्तजैव सा ॥ ५५ ॥
 या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहजा च या ।
 स्निग्धगुर्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ॥ ५६ ॥
 दृष्ट्वा रसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ।
 शोषमोहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ।
 या दृष्ट्वा जायते तोत्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥ ५७ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो मदाख्यनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माश्च व्यव्याशुकरं लघु ।
 विकाशि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥ १ ॥
 तीक्ष्णादयो विषेऽप्यक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ।
 जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूत्कर्षवृत्तितः ॥ २ ॥
 तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान् ।
 दशभिर्दश संचोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥ ३ ॥
 आद्ये मदे द्वितीये स प्रमादायतने स्थितः ।
 दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिसुच्यते ॥ ४ ॥
 मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।
 निरङ्कुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः ॥ ५ ॥
 इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्येदमासदम् ।
 एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ॥ ६ ॥
 निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः ।
 मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम् ॥ ७ ॥
 घर्माधर्मसुखं दुःखमर्थानर्थं द्विताहितम् ।
 यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद् बुधः ॥ ८ ॥
 यद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो च व्युत्थ संश्रिताः ।

सोष्मादमदमूर्च्छायाः सापेक्षारापतानकाः ॥ ८ ॥
 यच्चैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।
 अयुक्तियुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा ॥ १० ॥
 मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनम् ।
 नातिमाद्यन्ति बलिनः कृताहारा महाशनाः ॥ ११ ॥
 स्निग्धाः सत्ववयोर्युक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः ।
 मेदःकफाधिका मन्दवातपित्ता दृढाग्नयः ॥ १२ ॥
 विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति विश्रब्धाः कुतिपाश्च ये ।
 मद्येन चास्त्ररूपेण साजीर्णं बहु नाति च ॥ १३ ॥
 वातात् पित्तात् कफात् सर्वैश्चत्वारः स्युर्मदाद्ययाः ।
 सर्वेऽपि सर्वैर्जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ १४ ॥
 सामान्यं लक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा ।
 विडम्भेदः प्रततं दृष्ट्वा सौम्याग्ने यो ज्वरोऽरुचिः ॥ १५ ॥
 शिरःपार्श्वस्थिहृत्कम्पो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः ।
 उरोविबन्धस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः ॥ १६ ॥
 स्वे दोऽतिमात्रं विष्टम्भः श्वयथुश्चित्तिभ्रमः ।
 प्रलापश्छर्दिर्बुक् क्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनम् ॥ १७ ॥
 विशेषाज्जागरश्वासकम्पमूर्ध्वरजोऽग्निनात् ।
 स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च सह भाषते ॥ १८ ॥
 पित्ताहाहृज्वरस्वेदमोहातीसारदृग्भ्रमाः ।
 देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥ १९ ॥
 श्लेष्मणश्छर्दिहृत्लासनिद्रोददाङ्गगौरवम् ।
 सर्वजं सर्वलिङ्गत्वं मुक्ता मद्यं पिवेत् तु यः ॥ २० ॥
 सहसाऽनुचितं चान्यत् तस्य ध्वंसकविद्ययौ ।
 भवेतां मारुतात् कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः ॥ २१ ॥
 ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कण्ठशोषोऽतिनिद्रता ।

शब्दासहत्वं तन्द्रा च विचयेऽङ्गशिरोऽतिरुक् ॥ २२ ॥
 हृत्कण्ठरोगः संमोहः कामस्तृष्णा वमिज्वरः ।
 निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकत् ॥ २३ ॥
 विकारैः स्पृश्यते जातु न स शरीरमानसैः ।
 रजोमोहाहिताहारपरस्य सुखयो गदाः ॥ २४ ॥
 रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ।
 मदमूर्च्छासंन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥ २५ ॥
 मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि ।
 सक्तानल्पद्रुताभाषश्चलः खलितचेष्टितः ॥ २६ ॥
 रुचश्चावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ।
 पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ॥ २७ ॥
 खल्पासम्बद्धवाक् पाण्डुः कफाद् ध्यानपरोऽलसः ।
 सर्वात्मा सन्निपातेन रक्तात् स्तब्धाङ्गदृष्टिता ॥ २८ ॥
 पित्तलिङ्गञ्च मद्येन विकृतेहास्त्रराङ्गता ।
 विषे कम्पोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः ॥ २९ ॥
 लघयेल्लघणोत्कर्षाद्वातादीन् शोषितादिषु ।
 धरुणं कृष्णनीलं वा खं पश्यन् प्रविशेत्तमः ॥ ३० ॥
 शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्प्रीडा वेपथुभ्रमः ।
 कार्यं श्यावारुणा क्वाया मूर्च्छाये मारुतात्मके ॥ ३१ ॥
 पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्यन् विशेत्तमः ।
 विबुध्येत च सखेदो दाहदृष्टतापपीडितः ॥ ३२ ॥
 भिन्नविण्णुलपीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
 कफेन मेघसङ्काशं पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥ ३३ ॥
 तमश्चिराच्च बुध्येत सङ्कल्पासः प्रसेकवान् ।
 गुरुभिः स्तिमितैरङ्गैरार्द्रचर्मावनद्धवत् ॥ ३४ ॥
 सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः ।

पातयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ ३५ ॥
 दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतबेगेषु देहिनाम् ।
 स्वयमेवोपशम्यन्ति सत्र्यासो नौषधैर्विना ॥ ३६ ॥
 वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
 सत्र्यासं सन्निपतिताः प्राणायतनसंश्रयाः ॥ ३७ ॥
 कुर्वन्ति तेन पुरुषः काष्ठभूतो मृतोपमः ।
 स्त्रियते शीघ्रं शीघ्रं चेच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ॥ ३८ ॥
 अगाधे ग्राहबहुले सलिलौघ इवातटे ।
 सत्र्यासे विनिमज्जन्तं नरमाशु निवर्त्तयेत् ॥ ३९ ॥
 मदमानरोषतोषप्रभृतिभिररिभिर्निजैः परिष्वङ्गः ।
 युक्तायुक्तं च समं युक्तिवियुक्तेन मध्येन ॥ ४० ॥
 बलकालदेशसाल्म्यप्रकृतिसहायामयवयांसि ।
 प्रविभज्य तदनुरूपं यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम् ॥ ४१ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथार्शसां निदानं व्याख्यास्यामः ॥
 अरिवस्त्राणिनो मांसकीलका विश्रसन्ति यत् ।
 अर्शंसि तस्मादुच्यन्ते गुदमार्गनिरोधतः ॥ १ ॥
 दोषास्वप्नांसमेदांसि सन्दूथ विविधाकृतान् ।
 सांसाङ्गुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शंसि तान् जगुः ॥ २ ॥
 सहजन्मोत्तरोत्थानभेदाद् द्वेधा समासतः ।
 शुष्कसाविविभेदाच्च गुदस्थूलान्नसंश्रयः ॥ ३ ॥
 अर्द्धपद्माङ्गुलस्त्रास्त्रिंशोऽध्वर्द्धाङ्गुलाः स्थिताः ।
 बल्यः प्रवाहिणी तासामन्तर्मध्ये विसर्जनी ॥ ४ ॥
 बाह्या संवरणी तस्या गुदोष्ठो बहिरङ्गुले ।
 यवाध्वर्द्धप्रमाणेन रोमाख्यत्र ततः परम् ॥ ५ ॥

तत्र हेतुः सहीत्यानां बलीवीजोपतप्तता ।
 अर्शसां वीजतमिस्तु मातापित्रपचारतः ॥ ६ ॥
 देवाच्च ताभ्यां कोपो हि सन्निपातस्य नान्यतः ।
 असाध्यान्वैवमाख्याताः सर्वे रोगाः कुलोद्भवाः ॥ ७ ॥
 सहजानि विशेषेण रुचदुर्दर्शनानि च ।
 अन्तर्मुखानि पाण्डूनि दारुणोपद्रवाणि च ॥ ८ ॥
 पोदान्यानि पृथग्दोषसंसर्गनिचयास्ततः ।
 शुष्काणि वातश्चेष्टभ्यामाद्राणि त्वक्पित्ततः ॥ ९ ॥
 दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तस्ते न सादिते ।
 अग्नौ मलेऽतिनिचिते पुनश्चातिव्यवायतः ॥ १० ॥
 यानसङ्क्षोभविषमकठिनोत्कटकासनात् ।
 वस्तिनेत्राश्ललोष्टोर्वीतलचैलादिघटनात् ॥ ११ ॥
 मृशं शोताम्बुसंस्पर्शात् प्रततातिप्रवाहणात् ।
 वातमूत्रशक्लद्वेगधारणात्तदुदीरणात् ॥ १२ ॥
 ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणीशोफपाण्डुभिः ।
 कर्शनादिषमाभ्यश्च चेष्टाभ्यो योषितां पुनः ॥ १३ ॥
 आमगर्भप्रपतनाद् गर्भहृद्विप्रपीडनात् ।
 ईदृशैश्चापरैर्वायुरपानः कुपितां मलम् ॥ १४ ॥
 प्रायोर्वलीषु सन्धत्ते तास्वभिष्यम्भूतिषु ।
 जायन्तेऽर्शांसि तत्पूर्वलक्षणं मन्दवह्निता ॥ १५ ॥
 विष्टम्भः सकृद्विसदनं पिण्डिकोद्वेष्टनं भ्रमः ।
 सादोऽङ्गे नेत्रयोः शोफः शक्लद्वेदोऽथवा ग्रहः ॥ १६ ॥
 मारुतः प्रचुरो मूढः प्रायो नाभेरधश्चरन् ।
 सक् सपरिकर्तश्च कृच्छ्रान्निर्गच्छति स्वनन् ॥ १७ ॥
 अन्तःकृजनमाटोपः क्षामतोद्गारभूरिता ।
 प्रभूतं मूत्रमल्पा विट् अद्भवावैधूमकोऽस्तकः ॥ १८ ॥

२

शिरःपृष्ठोरसां शूलमालस्यं भिन्नवर्णता ।
 तथेन्द्रियाणां दीर्घत्वं क्रोधो दुःखोपचारता ॥ १८ ॥
 आशङ्काग्रहणीदोषपाण्डुगुल्मोदरेषु च ।
 एतान्येव विवर्द्धन्ते जातेषु हतनामसु ॥ २० ॥
 निवर्त्तमानोऽपानो हि तैरधोमार्गरोधतः ।
 क्षोभयन्निलानन्यान् सर्वेन्द्रियशरीरगान् ॥ २१ ॥
 तथा मूलशक्त्वित्तकफान् धातूँश्च साशयान् ।
 मृद्नात्यग्निं ततः सर्वो भवति प्रायशोऽर्शसः ॥ २२ ॥
 कृशो भृशं हतोत्साही दीनः क्षामोऽतिनिष्प्रभः ।
 असारो विगतच्छायो जन्तुजुष्ट इव द्रुमः ॥ २३ ॥
 कृत्स्नैरुपद्रवैर्यस्तो यथोक्तैर्मर्मपीडनैः ।
 तथा कासपिपासास्यवैरस्यश्वासपीनसैः ॥ २४ ॥
 क्षमाङ्गभङ्गवमथुस्रवथुश्वयथुज्वरैः ।
 क्लौव्यवाधिर्यतैर्मिर्यशर्कराश्मरिपीडितः ॥ २५ ॥
 क्षामभिन्नस्वरो ध्यायन्मुहुः शोवन्नरोचकी ।
 सर्वपर्वास्थिहृन्नाभिपाथुवङ्गणशूलवान् ॥ २६ ॥
 गुदेन स्रवतापिच्छां पुलाकोदकसन्निभाम् ।
 विवह्रमुक्तं शुष्काद्रिं पक्वामं चान्तरान्तरा ॥ २७ ॥
 पाण्डुपीतं हरिद्रक्तं पिच्छिलं चोपवेश्यते ।
 गुदाङ्गुरा वह्ननिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ॥ २८ ॥
 स्नानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विषमाः परुषाः खराः ।
 मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ॥ २९ ॥
 विस्वीकर्कन्धूखर्जूरकार्पासीफलसार्द्धभाः ।
 केचित्क्लदस्वपुष्पाभाः केचित्क्षिप्तार्थकोपमाः ॥ ३० ॥
 शिरः पाश्चांसकटूस्त्वङ्गणाभ्यधिकव्यथाः ।
 ज्वथून्तारविष्टम्बहृदग्रहारोचकप्रदाः ॥ ३१ ॥

कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ।
 तैरात्तो यथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ॥ ३२ ॥
 रुक्मेनपिच्छानुगतं विवद्वमुपवेश्यते ।
 कण्ठत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रस्य जायते ॥ ३३ ॥
 गुल्मप्लीहोदराष्टीलासम्भवस्तत एव च ।
 पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ॥ ३४ ॥
 तन्वस्त्रसाविणो विस्त्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ।
 शुक्रजिह्वायुक्तखण्डजलौकावक्त्रसन्निभाः ॥ ३५ ॥
 दाहपाकज्वरस्त्रेददृग्मूर्च्छा रुचिमोहदाः ।
 सोष्णो द्रवनीलोष्णपोतरक्तामवर्चसः ॥ ३६ ॥
 यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ।
 श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजाः सिताः ॥ ३७ ॥
 उच्छ्रूनीपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ।
 पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्डूकाः स्पर्शनप्रियाः ३८ ॥
 करोरपनसाख्याभास्तथागोस्तनसन्निभाः ।
 वङ्गणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्त्तिनः ॥ ३९ ॥
 सकासश्वासहृत्तासप्रसेकारुचिपीनसाः ।
 मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ॥ ४० ॥
 क्लेश्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ।
 वसाभाः सकृपप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ॥ ४१ ॥
 न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ।
 संसृष्टलिङ्गाः संसर्गात् निचयात्सर्वलक्षणाः ॥ ४२ ॥
 रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
 वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥ ४३ ॥
 तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रतिपीडिताः ।
 स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ ४४ ॥

भेकाभः पीडते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।
 हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥ ४५ ॥
 मुहुकोद्वचूर्णाङ्गकरीरचणकादिभिः ।
 रुक्षैः संप्राहिभिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो बली ॥ ४६ ॥
 अश्वोवहानि स्रोतांसि संरुध्वाधः प्रशोषयन् ।
 पूरोषं वातविष्णून् वसङ्गं कुर्वीत दारुणम् ॥ ४७ ॥
 तेन तीव्रा रुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत् ।
 आमानमुदरावेष्टो हृत्तासः परिकर्त्तनम् ॥ ४८ ॥
 वस्तौ च सुतरां शूलं गण्डश्चयथुसम्भवः ।
 पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्चर्यरुचिज्वराः ॥ ४९ ॥
 हृद्गोग्रहणीदोषमूत्रसङ्गप्रवाहिकाः ।
 वाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ॥ ५० ॥
 मनोविकारस्तृष्णासपित्तगुल्मोदरादयः ।
 ते ते च वातजा रोगा जायन्ते मृशदारुणाः ॥ ५१ ॥
 दुर्नाम्नामित्युदावर्त्तः परमोऽयमुपद्रवः ।
 वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनापि स जायते ॥ ५२ ॥
 सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे बली ।
 स्थितानि तान्यसाध्यानि याप्यन्ते ऽग्निबलादिभिः ॥ ५३ ॥
 इन्द्रजानि द्वितीयायां बली यान्याश्रितानि च ।
 कृच्छ्रासाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ५४ ॥
 वाह्यायां तु बली जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।
 अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ५५ ॥
 मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि तु ।
 गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि सृदूनि च ॥ ५६ ॥
 व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।
 कोलोपमं स्थिरस्वरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ ५७ ॥

वातेन तोदः पारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
 क्षेपणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ५८ ॥
 अर्शसां प्रशमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ।
 तान्वाशु हि गुदं बद्धा कुर्युर्बद्धगुदोदरम् ॥ ५९ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽतिसारग्रहणीरोगयोर्निदानं व्याख्यास्यामः ॥
 दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च प्रङ्विधः ।
 अतीसारः स सुतरां जायतेऽत्यम्बु पानतः ॥ १ ॥
 कृशशुष्कामिघासाकृतिलपिष्टविरूढकैः ।
 मथरुक्तातिमात्राद्वैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥ २ ॥
 कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः ।
 विस्त्रंसयत्यधोऽव्यातुं हत्वा तेनैव चानलम् ॥ ३ ॥
 व्यापयानुशक्लकोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन् ।
 प्रकल्पतेऽतिसाराय लक्षणं तस्य भाविनः ॥ ४ ॥
 तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ।
 आधानमविपाकश्च तत्र वातेन विज्जलम् ॥ ५ ॥
 अल्पाल्पं शब्दशूलाब्धं विवद्वमुपवेश्यते ।
 रुचं सफेनमच्छश्च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥
 तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकम् ।
 शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिश्चनन् ॥ ७ ॥
 पित्तेन पीतमसितं हारितं शाहलप्रभम् ।
 सरक्तमतिदुर्गन्धं लण्मूर्च्छास्वेददाहवान् ॥ ८ ॥
 सशूलपायुसन्तापं पाकवान् क्षेपणा घनम् ।
 पिच्छिलं तन्नुमच्छेत स्निग्धमांसं कफान्वितम् ॥ ९ ॥
 अभीक्ष्णं गुदं दुर्गन्धं विवद्वमनुबद्धकम् ।

निद्रालुरलसोऽन्नद्विडल्याल्यं सप्रवाहिकम् ॥ १० ॥
 सरोमहर्षः सोत्कर्षी गुरुवस्तिगुदोदरः ।
 कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥
 भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेत् शक्नुत् ।
 वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् ॥ १२ ॥
 वातपित्तसमं लिङ्गैराहुस्तद्वच्च शोक्तः ।
 अतीसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः ॥ १३ ॥
 सासृङ्गिरसः तत्राद्ये गौरवादप्सु मज्जति ।
 शक्नुद्, गन्धमाटोपविष्टश्चार्त्तिं प्रसेकिनः ॥ १४ ॥
 विपरीतो निरामस्तु कफात्पक्वोऽपि मज्जति ।
 अतीसारेषु यो नातियत्नवान् ग्रहणीगदः ॥ १५ ॥
 तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरत्यर्थसेवितैः ।
 सामं शक्नुन्निरामं वा जीर्णं येनातिसार्यते ॥ १६ ॥
 सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ।
 सामं सान्नमजीर्णोऽन्ने जीर्णं पक्वं तु नैव वा ॥ १७ ॥
 अकस्माद्वा मुहुर्वदमकस्मात् शिथिलं मुहुः ।
 चिरकृद्यहणीदोषः सञ्चयाच्चोपवेशयेत् ॥ १८ ॥
 स चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ।
 प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात्पचनमस्त्रकः ॥ १९ ॥
 प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट्कमो भ्रमः ।
 आनङ्गोदरता हृदिः कर्णच्छेडोऽन्तकूजनम् ॥ २० ॥
 सामान्यं लक्षणं काश्यं धूमकस्तमको ज्वरः ।
 मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ॥ २१ ॥
 तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
 पार्श्वोरुवङ्गणग्रीवारुजाऽभीक्ष्णं विस्फुचिका ॥ २२ ॥
 रसेषु गृध्रिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्त्तिका ।

जीर्णे जीर्यति चाभ्यानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते ॥ २३ ॥
 वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपाण्डुत्वशङ्कितः ।
 चिराहुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ २४ ॥
 पुनः पुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्खासकासवान् ।
 पित्तेन नोलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम् ॥ २५ ॥
 पूत्यस्त्रोक्षारहृत्कण्ठदाहार्चिदुर्दितः ।
 श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं हृदिरोचकः ॥ २६ ॥
 आस्योपदेहनिष्ठोवकासहृत्तासपीनसाः ।
 हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ २७ ॥
 उदगारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ।
 भिज्जामल्लेभसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥
 अक्तशस्यापि दीर्घव्यं सर्वजे सर्वसङ्करः ।
 विभागेऽङ्गस्य ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽन्नयः ॥ २९ ॥
 तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम् ।
 वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
 अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ३० ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 वस्तिवस्तिशिरोमेढ्रकटीवृषणपायवः ।
 एकसम्बन्धनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ॥ १ ॥
 अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि मूत्रवाहिशिरामुखैः ।
 पार्श्वेभ्यः पूर्यते सूक्ष्मैः स्यन्दमानैरनारतम् ॥ २ ॥
 यैस्तैरेव प्रविश्येनं दोषाः कुर्वन्ति विंशतिम् ।
 मूत्राघातान् प्रमेहांश्च कृच्छ्रान्नर्मसमाश्रयान् ॥ ३ ॥
 वस्तिवह्णमेद्वान्ति युक्तोऽत्याल्यं सुहृसुहः ।

मूत्रयेद्वातजे कृच्छ्रे पैत्ते पीतं सदाहरकम् ॥ ४ ॥
 रक्तं वा कफजे वस्तिमेद्रगौरवशोफवान् ।
 सपिच्छं सविबन्धञ्च सर्वैः सर्वात्मकं मलैः ॥ ५ ॥
 यदा वायुमुखं वस्त्रो राट्ठत्य परिशोषयेत् ।
 मूत्रं सपित्तं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ॥ ६ ॥
 सञ्जायतेऽश्मरी घोरा पित्ताद्गौरिव रोचना ।
 श्लेष्माश्रया च सर्वा स्यादश्रयाः पूर्वलक्षणम् ॥ ७ ॥
 वस्त्राधानं तदासन्नदोषेषु परितोऽतिरुक् ।
 मूत्रे च वस्तगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥ ८ ॥
 सामान्यलिङ्गं रुहनाभिसेवनीवस्तिमूर्धसु ।
 विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने ॥ ९ ॥
 तद्वापायात् सुखं मेहेदृक् गोमेदकोपमम् ।
 तत् संचोभात् क्षते सास्रमायासाक्षातिरुग्भवेत् ॥ १० ॥
 तत्र वाताद् भृशार्थं तीं दन्तान् खादति वेपते ।
 मृज्जाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं कण्ठम् ॥ ११ ॥
 सानिलं मुञ्चति शक्नुमुर्मेहति विन्दुशः ।
 श्यावा रूक्षाऽश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्ठकैरिव ॥ १२ ॥
 पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्णवान् ।
 भस्मातकास्थिसंस्थाना रक्तपोताऽसिताऽश्मरी ॥ १३ ॥
 वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।
 अश्मरी महती श्लेष्मणा मधुवर्णाथवा सिता ॥ १४ ॥
 एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा ।
 आश्रयोपचयात्पत्वाद् ग्रहणाहरणे सुखाः ॥ १५ ॥
 शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ।
 स्थानात् च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥ १६ ॥
 शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुष्कमश्मरी ।

वस्तिरुक् कृच्छ्रमूत्रत्वमुष्कश्चयथुकारिणी ॥ १७ ॥
 तस्यामुत्पन्नमावायां शुक्रमेति विलीयते ।
 पीडिते त्वक्काशेऽस्मिन् अश्मर्येव च शर्करा ॥ १८ ॥
 अणुशो वायुना भिन्ना सा त्वस्मिन्ननुलोमगे ।
 निरेति सह सूत्रेण प्रतिलोमे विवध्यते ॥ १९ ॥
 मूत्रसन्धारिणः कुर्याद्बुद्ध्वा वस्तेर्मुखं मरुत् ।
 मूत्रसङ्गं रुजं कण्डूं कदाचिच्च स्वधामतः ॥ २० ॥
 प्रचाव्य वस्तिमुद्वृत्तं गर्भाभं स्थूलविष्णु तम् ।
 करोति तत्र रुग्दाहस्यन्दनोद्देष्टनानि च ॥ २१ ॥
 विन्दुश्च प्रवर्त्तत मूत्रं वस्ती तु पीडिते ।
 धारया द्विविधोऽप्येष वातवस्तिरिति स्मृतः ॥ २२ ॥
 दुस्तरौ दुस्तरतरो द्वितीयः प्रबलानिलः ।
 शक्नोति गच्छेत् वस्ते च वायुरन्तरमाश्रितः ॥ २३ ॥
 अष्टौलाभं घनं ग्रन्थिं करोत्यचलमुन्नतम् ।
 वाताष्टौलेति साऽऽश्मानविश्रुतानिलसङ्गत् ॥ २४ ॥
 विगुणः कुण्डलीभूतो वस्ती तीव्रव्यथोऽनिलः ।
 आविश्य मूत्रं भ्रमति सस्तम्बोद्देष्टगौरवः ॥ २५ ॥
 मूत्रमल्पाल्पमथवा विमुञ्चति शक्नोति सृजन् ।
 वातकुण्डलिकेत्येषा मूत्रन्तु विधृतं चिरम् ॥ २६ ॥
 न निरेति विवडं वा मूत्रातीतं तदल्परुक् ।
 विधारणात् प्रतिहतं वातोदावर्त्तितं यदा ॥ २७ ॥
 नाभेरधस्तादुदरं मूत्रमापूरयेत्तदा ।
 कुर्यात्तीव्ररुगाश्चानमपक्तिमलसंग्रहम् ॥ २८ ॥
 तन्मूत्रजठरं छिद्रवैगुण्येनानिलेन वा ।
 आक्षिप्तमल्पं मूत्रन्तु वस्ती नालेऽथवा मणौ ॥ २९ ॥
 स्थित्वा सवेत् शनैः पश्चात् सरुजं वाऽथवाऽरुजम् ।

मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नतच्छेषगुरुशेषसः ॥ ३० ॥
 अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
 अश्मरीतुल्यरक् ग्रन्थिर्मूर्तग्रन्थिः स उच्यते ॥ ३१ ॥
 मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् ।
 स्थानात् च्युतं मूत्रयतः प्राक्पश्चाद्वा प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ।
 रुक्षदुर्बलयोर्वातादुदावृत्तं शङ्कद यदा ॥ ३३ ॥
 मूत्रस्रोतोऽनुपर्य्येति संसृष्टं शङ्कता तदा ।
 मूत्रं विट् तुल्यगन्धं स्याद्विड्विघातं तमादिशेत् ॥ ३४ ॥
 पित्तं व्यायामतीक्ष्णभोजनाध्वातपादिभिः ।
 प्रवृद्धं वायुना चिप्तं वस्युपस्थार्त्तिदाहवत् ॥ ३५ ॥
 मूत्रं प्रवर्त्तयेत् पीतं सरक्तं रक्तमेव वा ।
 उष्णं पुनः पुनः कृच्छ्रादुष्णवातं वदन्ति तम् ॥ ३६ ॥
 रुक्षस्य क्लान्तदेहस्य र्वास्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।
 मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ ३७ ॥
 पित्तं कफो हावपि वा संहन्येतेऽनिलेन च ।
 कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सृजेत् ॥ ३८ ॥
 सदाहं रीचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेच्च तत् ।
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ ३९ ॥
 इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राऽप्रवृत्तिजाः ।
 निदानलक्षणैरुर्ध्वं वक्ष्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ ४० ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 प्रमेहा विंशतिस्तत्र श्लेषतो दश पित्ततः ।
 षट् चत्वारोऽनिलात् तेषां मेदोमूत्रकफावहम् ॥ १ ॥

अन्नपानक्रियाजातं यत् प्रायस्तत् प्रवर्तकम् ।
 स्याद्वल्लवणस्निग्धगुरुपिच्छिलशीतलम् ॥ २ ॥
 नवधान्यसुरानूपमांसेक्षुगुङ्गोरसम् ।
 एकस्थानासनरतिः शयनं विधिवर्जितम् ॥ ३ ॥
 वस्त्रिमाश्रित्य कुरुते प्रमेमान् दूषितः कफः ।
 दूषयित्वा वपुःक्लेदस्वेदमेदोरसामिषम् ॥ ४ ॥
 पित्तं रक्तमपि क्षीणे कफादौ मूत्रसंश्रयम् ।
 धातून् वस्त्रिमुपानीय तत्क्षयेऽपि च मारुतः ॥ ५ ॥
 साध्ययाप्यपरित्याज्या मेहास्तेनैव तद्भवाः ।
 समासमक्रियतया महात्ययतयापि च ॥ ६ ॥
 सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलम्बता ।
 दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ७ ॥
 मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ।
 अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ॥ ८ ॥
 मेहेत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् ।
 इक्षोः रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ ९ ॥
 सान्द्रोभवेत् पर्युषितं सान्द्रमेही प्रमेहति ।
 सुरामेहो सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ॥ १० ॥
 संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद् बहुलं सितम् ।
 शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ ११ ॥
 मूत्राणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ।
 शीतमेही सुबहुशो मधुरं मृशशीतलम् ॥ १२ ॥
 शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ।
 लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १३ ॥
 गन्धवर्षरसस्पर्शैः चारुण चारतीयवत् ।
 नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मघोनिभम् ॥ १४ ॥

हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ।
 विसं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ॥ १५ ॥
 विसमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।
 वासामेही वसामिश्रं वसां वा मूत्रयेन्मुहुः ॥ १६ ॥
 मज्जानं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।
 हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ॥ १७ ॥
 सलसीकं विवद्वच्च हस्तिमेही प्रमेहति ।
 मधुमेही मधुसमं जायते स किल द्विधा ॥ १८ ॥
 क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायी दोषावृतपथेऽथवा ।
 आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयेत् ॥ १९ ॥
 क्षीणः क्षणात् क्षणात् पूर्णो भजते कच्छसाध्यताम् ।
 कालेनोपेक्षिताः सर्वे यद्यान्ति मधुमेहताम् ॥ २० ॥
 मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
 सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २१ ॥
 अविपाको रुचिच्छर्दिर्निद्राकासः सपीनसः ।
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजब्जनाम् ॥ २२ ॥
 वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
 दाहस्तृणान्नको मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजब्जनाम् ॥ २३ ॥
 वातिकानामुदावर्तकण्ठहृद्यहलीलताः ।
 शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ २४ ॥
 शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी ।
 मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २५ ॥
 विद्रधिर्द्यौत पिटिकाः प्रमेहोपेक्षया दश ।
 सान्धमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ २६ ॥
 अन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यावा क्लेदरुजान्विता ।
 शरावमानरुस्थाना पिटिका स्यात् शराविका ॥ २७ ॥

अवगाढार्तिनिस्त्रोदा महावस्तुपरिग्रहा ।
 अक्षणा कच्छपपृष्ठाभा पिटिका कच्छपी मता ॥ २८ ॥
 स्तब्धा शिराजालवती स्निग्धसावा महाशया ।
 रुजानिस्त्रोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ २९ ॥
 अवगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वा जठरेऽपि वा ।
 महती पिटिका नीला विनता विनता स्मृता ॥ ३० ॥
 दहति त्वचमुत्थाने भृशं कष्टा विसर्पिणी ।
 रक्तकणातिवटस्फोटदाहमोहज्वराऽलजी ॥ ३१ ॥
 मानसंस्थानयोस्तुल्या मसूरेण मसूरिका ।
 सर्षपा मानसंस्थाना क्षिप्रपाका महारुजा ॥ ३२ ॥
 सर्षपा सर्षपातुल्यपिटिका परिवारिता ।
 पुत्रिणी महती भूरिसुसूक्ष्मपिटिकावृता ॥ ३३ ॥
 विदारोक्तवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ।
 विद्रधिर्वक्ष्यतेऽन्यत्र तत्राद्यं पिटिकात्रयम् ॥ ३४ ॥
 पुत्रिणी च विदारो च दुःसहा बहुमेदसः ।
 सघ्नाः पित्तोत्पन्नास्त्वन्धाः सम्भवन्त्यल्पमेदसः ॥ ३५ ॥
 तासु मेहवशाच्च स्याद्दोषोद्रेको यथायथम् ।
 प्रमेहेण विनाप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ॥ ३६ ॥
 तावच्च नोपलक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः ।
 हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितम् ॥ ३७ ॥
 यो मूत्रयेन्न तं मेहं रक्तपित्तं तु तद्विदुः ।
 स्वदोऽङ्गगन्धः शिथिलत्वमङ्गे शय्यासनस्वप्नसुखाभिषङ्गः ॥ ३८ ॥
 हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहो घनाङ्गता केशनखातिष्ठिभिः ।
 शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो माधुर्यमास्ये करपाददाहः ॥ ३९ ॥
 भविष्यतो मेहगणस्य रूपं मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ।
 दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्याद्विविधो विचारः ॥ ४० ॥

सन्तर्पणाद्वा कफसम्भवः स्यात् क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा ।
 सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
 साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः साध्यास्तु मेदो यदि नातिदुष्टं ४१

एकादशोऽध्यायः ।

अथातो विद्वधिवृद्धिगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 भुक्तैः पर्युषितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः ।
 जिह्वशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः ॥ १ ॥
 दुष्टं त्वङ्मांसमेदोऽस्थिन्नावासृक्कण्डराग्रयः ।
 यः शोफो बहिरन्तर्वा महामूलो महारुजः ॥ २ ॥
 वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्वधिः ।
 दोषैः पृथक् समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥ ३ ॥
 बाह्योऽत्र तत्र तत्राङ्गे दारुणो ग्रथितोन्नतः ।
 आन्तरो दारुणतरो गम्भीरो गुल्मवद् घनः ॥ ४ ॥
 वल्मीकवत् समुच्छायो शोघ्रघाल्यग्निशस्त्रवत् ।
 नाभिवस्तियक्तप्लीहक्लोमहृत्कुक्षिवङ्कणे ॥ ५ ॥
 स्याद् हृक्कयोरपाने च वातात् तत्रातितीव्ररुक् ।
 श्यावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥ ६ ॥
 व्यवच्छेदभ्रमानाहस्यन्दसर्पणशब्दवान् ।
 रक्तताम्रासितः पित्तात् तृणमोहज्वरदाहवान् ॥ ७ ॥
 क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च पाण्डुः कण्डूयुतः कफात् ।
 सोत्क्लेशशीतकस्तम्भजृम्भारोचकगौरवः ॥ ८ ॥
 चिरोत्थानविदाहश्च संकीर्णः सन्निपाततः ।
 सामर्थ्याच्चात्र विभजेद् बाह्याभ्यन्तरलक्षणम् ॥ ९ ॥
 कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः ।
 पित्तलिङ्गोऽसृजा बाह्याः स्त्रीणामेव तथान्तरः ॥ १० ॥

शस्त्रादौरभिघातेन क्षते वाऽपथ्यकारिणः ।
 क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ११ ॥
 पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रधिं भूर्युपद्रवम् ।
 तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानभेदतः ॥ १२ ॥
 नाभ्यां हिष्मा भवेद् वस्तौ मूत्रं कृच्छ्रेण पूति च ।
 खासो यकृति रोधस्तु प्लीङ्गुरच्छासस्य तट् पुनः ॥ १३ ॥
 गलग्रहश्च क्लोन्नि स्यात् सर्वाङ्गप्रग्रहो हृदि ।
 प्रमोहस्तमकः कासो हृदये घट्टनं व्यथा ॥ १४ ॥
 कुक्षिपार्श्वान्तरांसार्त्तिः कुक्षावाटोपजम्ब च ।
 सक्थोर्ग्रहो वङ्गणयोर्द्व्यङ्गयोः कटिपृष्ठयोः ॥ १५ ॥
 पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनम् ।
 आमपक्कविदग्धत्वं तेषां शोफवदादिशेत् ॥ १६ ॥
 नाभेरूर्ध्वं सुखात् पक्वाः प्रसवन्त्यधरे गुदात् ।
 उभाभ्यां नाभिजां विद्याद्दोषं क्लेदाच्च विद्रवौ ॥ १७ ॥
 यथास्त्रं व्रणवत् तत्र विवर्ज्यः सन्निपातजः ।
 पक्वो हृन्नाभिवस्तिस्थो भिन्नोऽन्तर्बहिरेव वा ॥ १८ ॥
 पक्कश्चान्तः स्रवन् वक्त्रात् क्षीणस्थोपद्रवान्वितः ।
 एवमेव स्तनशिराविहताः प्राप्य योषिताम् ॥ १९ ॥
 सूतानां गर्भिणीनां वा सन्भवेच्छयथुर्धनः ।
 स्तने सदुग्धोऽदुग्धो वा बाह्यविद्रधिर्लक्षणः ॥ २० ॥
 नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात् कन्यानान्तु न जायते ।
 क्रुद्धो रुद्धगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ॥ २१ ॥
 सुष्कौ वङ्गणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ।
 प्रपीड्य धमनीर्द्विं करोति फलकोशयोः ॥ २२ ॥
 दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स्रवद्भिः सप्तधा गदः ।
 मूत्रान्त्रजावप्यनिलाच्चेतुभेदस्तु केवलम् ॥ २३ ॥

वातपूर्णदृतिस्पर्शं रूक्षो वातादहेतुरुक् ।
 प्रकोदुस्वरसङ्काशः पित्तादाहोष्णपाकवान् ॥ २४ ॥
 कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽत्यरुक् ।
 कृष्णस्फोटोदृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्ततः ॥ २५ ॥
 कफवन्मोदसा वृद्धिर्दुस्तालफलोपमः ।
 मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ॥ २६ ॥
 अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षीभं याति सरुक्कृदुः ।
 मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च वलयं फलकोशयोः ॥ २७ ॥
 वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।
 धारणे रणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः ॥ २८ ॥
 क्षीभनैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्वावयवं यदा ।
 पवनो विगुणीकृत्य स्निग्धैश्चादधो नयेत् ।
 कुर्याद्विङ्गणसन्निस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ॥ २९ ॥
 उपेक्षमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाश्नानरुक्स्त्वश्वतीं स वायुः
 प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रश्नापयन्नेति पुनश्च सुतः
 अन्त्रवद्विरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतः ।
 रूक्षकृष्णारुणशिरातन्तुजालगवाक्षितः ॥ ३१ ॥
 गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संस्पृष्टैर्निचयं गतैः ।
 आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥ ३२ ॥
 ज्वरच्छयेतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्मभिः ।
 कर्शितो वातलान्यत्ति शीतं वायुं बुभुक्षितः ॥ ३३ ॥
 यः पिबत्यनु चान्नानि लङ्घनं प्लवनादिकम् ।
 सेवते देहसंक्षोभि कृदिं वा समुदीरयेत् ॥ ३४ ॥
 अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादोन् न विमुञ्चति ।
 स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ॥ ३५ ॥
 शुद्धो वाश्वविदाहोनि भजते स्यन्दनानि वा ।

वातोत्प्लवणास्तस्य मलाः पृथक्क्रुद्धा द्विशोऽथवा ॥ ३६ ॥

सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ।

ऊर्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्वते शूलपूर्वकम् ॥ ३७ ॥

स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ।

कर्शनात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ॥ ३८ ॥

वायुः कृताशयः कोष्ठे रौच्यात् काठिन्यमागतः ।

स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥ ३९ ॥

पिण्डितत्वादमूर्त्तोऽपि मूर्त्तत्वमिव संश्रितः ।

गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः ॥ ४० ॥

वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहान्त्वक्बीजनम् ।

व्यधः सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छसनं मुहुः ॥ ४१ ॥

स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः काशं विषमवक्रिता ।

रुक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥ ४२ ॥

अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिचयव्यथः ।

पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ॥ ४३ ॥

पित्तादाहोऽन्मको मूर्च्छाविड्भेदस्वेददृज्ज्वराः ।

हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥ ४४ ॥

दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।

कफात् स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥ ४५ ॥

पीनसालस्यहृत्तासकासशुक्लत्वगादिताः ।

गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्परुक् ॥ ४६ ॥

स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्कराः ।

प्रायाः त्रयस्तु दन्धोल्या गुल्माः संस्पृष्टलक्षणाः ॥ ४७ ॥

सर्वजस्तीव्ररुग्दाहः शोन्नपाक्नी घनोन्नतः ।

सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु स्रिया एव प्रजायते ॥ ४८ ॥

ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।

सेवते वातलानि स्त्री कुड्मस्तस्याः समीरणः ॥ ४९ ॥
 निरुणद्धार्तं वं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
 कुचिं करोति तद्भर्माविष्करोति च ॥ ५० ॥
 हृत्तासदौहृदस्तन्यदर्शनं क्षामतादिकम् ।
 क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥ ५१ ॥
 शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
 रुक्स्तब्धदाहातीसारत्वङ्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥ ५२ ॥
 गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाशये ।
 योन्याश्च सावदीर्गम्यतोदस्यन्दनवेदनाः ॥ ५३ ॥
 न चाङ्गैर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपितु शूलवान् ।
 पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् सन्दते चिरात् ॥ ५४ ॥
 न चास्या वर्धते कुच्छिर्गुल्म एव तु वर्धते ।
 स्वदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ॥ ५५ ॥
 पाकं चिरेण भजते नैव वा विद्रधिः पुनः ।
 पच्यते शीघ्रमत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वतः ॥ ५६ ॥
 अतः शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधिः सोऽभिधीयते ।
 गुल्मेऽन्तराश्रये वस्ति कुच्छिहृत्प्लीहवेदनाः ॥ ५७ ॥
 अग्निवर्णवलभं शो वेगानां चाप्रवर्त्तनम् ।
 अतो विपर्ययो वाह्ये कोष्ठाङ्गेषु तु नातिरुक् ॥ ५८ ॥
 वैवर्ण्यं मवकाशस्य बहिरुन्नतताधिकम् ।
 साटोपमत्युग्ररजमाभानसुदरे भृशम् ॥ ५९ ॥
 ऊर्ध्वार्धो वातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ।
 घनोऽष्टीलोपमो ग्रन्थिरष्टीलोर्ध्वं समुन्नतः ॥ ६० ॥
 आनाहलिङ्गस्तिर्यक् तु प्रत्यष्टीला तदाकृतिः ।
 पक्षाशयाद् गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररजः प्रयान् ।
 तूनीप्रतूनी तु भवेत् स एवातो विपर्यये ॥ ६१ ॥

उदगारवाहुत्यपुरीषवन्धत्यत्रमत्वान्विकूजनानि ।

साटोपमाभ्यानमपक्तिशक्तिमासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ ६२ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातः उदरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरासुदराणि तु ।

अजोर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वाधो धातवो रुद्धा वाहिनीरम्बुवाहिनीः ।

प्रास्थान्यपानान् सन्दूष्य कुर्युस्त्वङ्मांससन्धिगाः ॥ २ ॥

आभ्याप्य कुक्षिमुदरम् अष्टधा तच्च भिद्यते ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च ग्रीहबद्धक्षतोदकैः ॥ ३ ॥

तेनार्त्ताः शुष्कताल्बोष्ठाः शूनपादकरोदराः ।

नष्टचेष्टाबलाहाराः कृशाः प्रध्मातकुक्षयः ॥ ४ ॥

स्युः प्रेतरूपाः पुरुषाः भाविनस्तस्य लक्षणम् ।

सुन्नाशोऽन्नं चिरात्सर्वं सविदाहं च पच्यते ॥ ५ ॥

जोर्णजीर्णं न जानाति सौहित्यं सह तेन च ।

क्षीयते बलतः शश्वच्छसित्यल्पेऽपि क्षेष्टिते ॥ ६ ॥

वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किञ्चिच्छोफश्च पादयोः ।

रुग्वस्थिसन्धौ ततता लघुल्यभोजनैरपि ॥ ७ ॥

राजीजन्म बलीनाशो जठरे जठरेषु तु ।

सर्वेषु तन्द्रा सदनं मलसङ्गोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥

दाहः श्वयथुराभ्यान्मन्ते सलिलसम्भवः ।

सर्वं त्वतीयमरणमशोफं नातिभारिकम् ॥ ९ ॥

गवाक्षितं गिराजालैः सदा गुडगुडायते ।

नाभिमन्त्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥ १० ॥

मारुतो हृत्कटीनाभिपायुवङ्गणवेदनः ।

सशब्दो निश्चरेद्वायुर्विड्बन्धो मूत्रमल्पकम् ॥ ११ ॥
 नातिमन्दोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं मुखम् ।
 तत्र वातोदरे शोफः पाणिंपान्मुष्ककुक्षिषु ॥ १२ ॥
 कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ।
 शुष्ककासाङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहः ॥ १३ ॥
 श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिज्जासवत् ।
 सतोदभेदमुदरं तनु कृष्णशिराततम् ॥ १४ ॥
 आश्मातदृतिवच्छब्दमाहृतं प्रकरोति च ।
 वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतो गतिः ॥ १५ ॥
 पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।
 भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ १६ ॥
 पीतताम्रशिरानङ्गं सखेदं सोष्णं दह्यते ।
 धूमायति स्फुटस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १७ ॥
 श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्चयथुगौरवम् ।
 निद्रोत्क्लेशोऽचिः श्वासः कासः शूलत्वगादिता ॥ १८ ॥
 उदरं स्तिमितं श्लेष्मं शूलराजीततं महत् ।
 चिराभिष्टब्धि कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥ १९ ॥
 त्रिदोषकोपनैस्तैस्तैः स्त्रीदत्तैश्च रजोमलैः ।
 गरदूषोविषाद्यैश्च सरक्ताः सञ्चिता मलाः ॥ २० ॥
 कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोषमूर्च्छाभ्रमान्वितम् ।
 कुर्युस्त्रिलिङ्गमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणम् ॥ २१ ॥
 बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्यदर्शने ।
 अत्याश्रितस्य सङ्क्षोभात् यानयानादिचेष्टितैः ॥ २२ ॥
 अतिव्यवायकर्माध्वमनव्याधिकर्शनैः ।
 वामपार्श्वोऽश्रितः प्रोह्य च्युतः स्थानादिवर्धते ॥ २३ ॥
 शोणितं वा रसादिभ्यो विवृण्वं तं विवर्धयेत् ।

सोऽंशोलेवातिकठिनः प्राकृतः कूर्मपृष्ठवत् ॥ २४ ॥
 क्रमेण वर्द्धमानश्च कुक्षावुदरमावहेत् ।
 श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुग्ज्वरैः ॥ २५ ॥
 पाण्डुत्वच्छर्दिमूर्च्छात्तिदाहमोहैश्च संयुतम् ।
 अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत् ॥ २६ ॥
 उदावर्त्तरुगानाहैर्मोहदृढदहनज्वरैः ।
 गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तव मलान् क्रमात् ॥ २७ ॥
 ग्रीहवद्वक्षिणात् पार्श्वान् कुर्याद्यक्कदपि च्युतम् ।
 पक्ष्मबालैः सहान्नेन भुक्तैर्बर्द्धायने गुदे ॥ २८ ॥
 दुर्नामभिरुदावर्त्तरन्यैर्वान्धोपलेपिभिः ।
 वर्चः पित्तकफान् रुद्धा करोति कुपितोऽनिलः ॥ २९ ॥
 अपानो जठरं तेन स्युर्दाहज्वरदृढवाः ।
 कासश्वासोरुसदनं शिरोहृन्नाभिपायुरुक् ॥ ३० ॥
 मलसङ्गोऽरुचिश्छर्दिरुदरं मूढमारुतम् ।
 स्थिरं नीलारुणशिराराजिवज्जेमराजि वा ॥ ३१ ॥
 नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ।
 अस्थ्यादिशल्यैः सान्नैश्चेद्भुक्तैरत्यशनेन वा ॥ ३२ ॥
 भिद्यते पच्यते वान्धं तच्छिद्रैश्च सवन् वहिः ।
 आम एव गुदादेति ततोऽल्पात्सर्वविद्रुसः ॥ ३३ ॥
 तुल्यः कुण्ठपगन्धेन पिच्छिलः पीतलोहितः ।
 शेषश्चापूर्य्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ॥ ३४ ॥
 वर्द्धयेत् तदधो नाभेराशु चैति जलात्मताम् ।
 उद्विक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वासदृग्भ्रमैः ॥ ३५ ॥
 छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्रावीति चापरे ।
 प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसाऽऽमाश्वपायिनः ॥ ३६ ॥
 अत्यम्बुपानात्सन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।

रुद्धाऽम्बुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥
 वर्धयेतां तदेवाम्बु तत्स्थानादुदराश्रितौ ।
 ततः स्यादुदरं दृष्ट्वा गुदस्रुतिरुजायुतम् ॥ ३८ ॥
 कासश्वासारुचियुतं नानावर्णशिराततम् ।
 तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु ॥ ३९ ॥
 दकोदरं महत् क्षिब्धं स्थिरमावृत्तनाभि तत् ।
 उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्चुरताः ॥ ४० ॥
 पाकाद्वाद् द्रवोकुर्युः सन्धिस्रोतोमुखान्यपि ।
 स्वेदश्च बाह्यस्रोतःसु विहतस्तिथ्येगास्थितः ॥ ४१ ॥
 तदेवोदकमाध्माप्य पिच्छं कुर्यात्तदा भवेत् ।
 गुरुदरं स्थिरं वृत्तमाहतं च न शब्दवत् ॥ ४२ ॥
 मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ।
 तदनूदकजन्मास्मिन् कुक्षिद्विस्तृतोऽधिकम् ॥ ४३ ॥
 शिरान्तर्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणम् ।
 वातपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरम् ॥ ४४ ॥
 कृच्छ्रं यथोत्तरं पक्षात् परं प्रायोऽपरं हतः ।
 सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितम् ॥ ४५ ॥
 जम्बनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
 बलिनस्तदजाताम्बु यन्न साध्यं नवोत्थितम् ॥ ४६ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगशोफत्रिसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ।
 तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥ १ ॥
 धमनीर्दश सम्प्राप्य व्याघ्रवत् सकलां तनुम् ।
 श्लेष्मत्त्वग्रक्तमांसानि प्रदूथ्यान्तरमाश्रितम् ॥ २ ॥

त्वङ्मांसयोस्तत् कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्विधान् ।
 पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥ ३ ॥
 यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवम् ।
 भ्रातॄणां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥ ४ ॥
 ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्यात् क्षथेन्द्रियः ।
 मृद्यमानैरिवाङ्गैर्ना द्रवता हृदयेन च ॥ ५ ॥
 शूनाक्षिकूटः सदनः कोपनः ष्ठीवनोऽल्पवाक् ।
 अन्नद्विद् शिशिरद्वेषी शीर्णरोमा हतानलः ॥ ६ ॥
 सन्नसक्त्यो ज्वरो श्वासी कर्णच्छेदी भ्रमी अमी ।
 स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥ ७ ॥
 प्राग्रूपमस्य हृदयस्थन्दनं रूक्षता त्वचि ।
 अरुचिः पीतभूतत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥
 सादः अमोऽनिलात्तत्र गात्ररुत्तोदकम्पनम् ।
 कृष्णरूक्षारुणशिरानखविस्मूढनेत्रता ॥ ९ ॥
 शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्ध्वरुक् ।
 पित्ताद्वरितपीताभशिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ १० ॥
 हृदस्वेदमूर्च्छाशीतेच्छा दीर्गन्ध्यं कटुवह्निता ।
 वर्चोभिदोऽन्लको दाहः कफात् शुक्लशिरादिता ॥ ११ ॥
 तन्द्रा लवणवह्निता रोमहर्षः स्वरक्षयः ।
 कासश्चर्दिश्च निचयान्निअलिङ्गोऽतिदुःसहः ॥ १२ ॥
 नृत्कषायानिलं पित्तभूषरामधुराकफम् ।
 दूषयित्वा रसादींश्च रौच्याद्भुक्तं विरूक्ष्य च ॥ १३ ॥
 स्रोतांस्त्र्यपक्कैर्वापूर्य्य कुर्याद्बुद्ध्वा च पूर्ववत् ।
 पाण्डुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥ १४ ॥
 पुरीषं कृमिमन्मृच्चैद्भिन्नं साष्टकफं नरः ।
 यः पाण्डुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामलाम् ॥ १५ ॥

कोष्ठशाखाश्रयं पित्तं दग्ध्वासह्मांसमावहेत् ।
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक् नखवक्त्रशकृत्तया ॥ १६ ॥
 दाहाविपाकः क्षणावान् भेकाभो दुर्बलेन्द्रियः ।
 भवेत्पित्तोत्खण्डस्यासौ पाण्डुरोगादृतेऽपि च ॥ १७ ॥
 उपेक्षया च शोभाभ्या सा कच्छा कुम्भकामला ।
 हरितश्चावपीतत्वं पाण्डुरोगे यदा भवेत् ॥ १८ ॥
 वातपित्ताद् भ्रमस्तृणा स्त्रीष्वहर्षो मृदुर्ज्वरः ।
 तन्द्राबलानलम्भं शो लोटरं तं हलीमकम् ॥ १९ ॥
 अलसं चेति शंसन्ति तेषां पूर्वमुपद्रवाः ।
 शोफप्रधानाः कथिताः स एवातो निगद्यते ॥ २० ॥
 पित्तरक्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःशिराः ।
 नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्याच्चङ्मांससंश्रयम् ॥ २१ ॥
 उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ।
 सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ॥ २२ ॥
 दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ।
 द्विधा वा निजमागन्तुं सर्वाङ्गैकाङ्गजं च तम् ॥ २३ ॥
 पृथून्मृतग्रथितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः ।
 सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशेषतः ॥ २४ ॥
 व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतम् ।
 अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वस्त्रिगुणशीतलम् ॥ २५ ॥
 लवणक्षारतीक्ष्णं शाकाण्यु स्वप्नजागरम् ।
 मृदुग्रास्यमांसवस्त्रूरमजीर्णश्चर्ममैथुनम् ॥ २६ ॥
 पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिनापि वा ।
 श्वासकासातिसाराशो जठरप्रदरज्वराः ॥ २७ ॥
 विसृच्यलसकच्छर्दिगर्भवीसर्पपाण्डुताः ।
 अन्ये च मिथ्योपक्रान्तास्तौ दोषा वक्षसि स्थिताः ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वं शोफमधोवस्तौ मध्ये कुर्वन्ति मध्यगाः ।
 सर्वाङ्गगाः सर्वगतं प्रत्यङ्गेषु तदाश्रयाः ॥ २८ ॥
 तत्पूर्वरूपं दवयुः शिरायामोऽङ्गगौरवम् ।
 वाताच्छोफश्चलो रूक्षः खररोमारुणासितः ॥ ३० ॥
 सङ्कोचस्यन्दहर्षार्त्तितोदभेदप्रसुप्तिमान् ।
 क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत् पोडितस्तनुः ॥ ३१ ॥
 स्निग्धोष्णमर्दनैः शाम्येद् रात्रावल्बो दिवा महान् ।
 त्वक् च सर्षपलिप्ते व तस्मिंश्चिमिचिमायते ॥ ३२ ॥
 पोतरक्तासितभासः पित्तादाताम्बरोमकृत् ।
 शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग् जायते तनुः ॥ ३३ ॥
 सटड्दाहज्वरस्त्रेददवक्त्रोदमदभ्रमः ।
 शीताभिलाषी विड्भेदी गन्धो स्पर्शासहो मृदुः ॥ ३४ ॥
 कण्डूमान् पाण्डुरोमत्वक्ठिनः शीतलो गुरुः ।
 स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्थानो निद्राच्छर्द्यग्निसादकृत् ॥ ३५ ॥
 आक्रान्तो नोन्नमेत् कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः ।
 सवेन्नासृक् चिरात् पिच्छां कुशशस्त्रादिविचतः ॥ ३६ ॥
 स्पर्शोष्णकाङ्क्षी च कफात् यथास्त्रं द्वन्द्वजास्त्रयः ।
 सङ्कराद्वेतुलिङ्गानां निचयात् निचयात्मकः ॥ ३७ ॥
 अभिवातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ।
 हिमानिलोदध्यनिलैर्भङ्गातकपिकच्छुजैः ॥ ३८ ॥
 रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्रयथुः स्याद्विसर्पवान् ।
 भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ ३९ ॥
 विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।
 दंष्ट्रादन्तनखापातादविषप्राणिनामपि ॥ ४० ॥
 विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवदस्त्रसङ्करात् ।
 विषवृक्षानिलस्पर्शाङ्गरयोगावचूर्णनात् ॥ ४१ ॥

मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहुरुजाकरः ।
 नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ ४२ ॥
 स्याद्विषर्पोऽभिघातान्तैर्दोषैर्दुर्धैश्च शोफवत् ।
 तत्रधिष्ठानञ्च तं प्राहुर्वाह्यान्तरुभयाश्रयात् ॥ ४३ ॥
 यथोत्तरञ्च दुःसाध्याः तत्र दोषा यथायथम् ।
 प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः ॥ ४४ ॥
 देहे शीघ्रं विसर्पन्ति तेऽन्तरन्तः स्थिता बहिः ।
 बहिःस्था द्वितये द्विस्थाः विद्यात्तन्त्रान्तराश्रयम् ॥ ४५ ॥
 भर्मीपतापात् संमोहादयनानां विघटनात् ।
 दृष्ट्यातियोगाद्देवानां विषमं च प्रवर्त्तनात् ॥ ४६ ॥
 आशु चाग्निबलभ्रंशादतो वाह्यं विपर्ययात् ।
 तत्र वातात्परोसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥ ४७ ॥
 शोफस्फुरणनिस्तोदभेदो यामार्त्तिहर्षवान् ।
 पित्ताद् द्रुतिगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥ ४८ ॥
 कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ।
 स्वदोषलिङ्गैश्चीयन्ते सर्वस्फोटैरुपेक्षिताः ॥ ४९ ॥
 ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च विभ्रति ब्रणलक्षणम् ।
 वातपित्ताज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारदृङ्भ्रमैः ॥ ५० ॥
 अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्बुतः ।
 करोति सर्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ॥ ५१ ॥
 यं यं देशं विपर्यञ्च विसर्पति भवेत् स सः ।
 शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशु च चीयते ॥ ५२ ॥
 अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद् द्रुतञ्च सः ।
 मर्मानुसारी वीसर्यः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ ५३ ॥
 व्यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत् ।
 हिष्माञ्च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ॥ ५४ ॥

क्वचिच्छर्मा रतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ।
 चेष्टमानस्ततः क्षिप्तो मनोदेहश्चमोद्भवाम् ॥ ५५ ॥
 दुष्प्रबोधोऽप्युते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ।
 कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ॥ ५६ ॥
 रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्त्रावमांसगम् ।
 दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ॥ ५७ ॥
 ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम् ।
 श्वासकासातिसारास्यशोषहिंसावमिभ्रमैः ॥ ५८ ॥
 मोहवैवर्ण्यं मूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतम् ।
 इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ ५९ ॥
 कफपित्ताज्ज्वरः स्तब्धो निद्रातन्द्राशिरोरुजाः ।
 अङ्गावसादविचेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ ६० ॥
 मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्यां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।
 आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति ॥ ६१ ॥
 प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् ।
 पिटुकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥ ६२ ॥
 मेचकाभोऽसितस्निग्धो मलिनः शोफवान् गुरुः ।
 गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा सृष्टः क्षिप्तोऽवदीर्यते ॥ ६३ ॥
 पङ्कवच्छीर्णमांसञ्च सृष्टस्त्रायुशिरागणः ।
 शवगन्धिश्च वीसर्पं कर्दमाख्यमुगन्ति तम् ॥ ६४ ॥
 सर्वजो लक्ष्णैः सर्वैः सर्वधात्वतिमर्षणः ।
 बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ६५ ॥
 विसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलत्पसदृशैश्चितम् ।
 स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाद्यं श्वावलोहितम् ॥ ६६ ॥
 पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या इन्द्रजाश्चानुपद्रवाः ।
 असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चाक्रान्तमर्मकाः ।

शीर्णस्नायुशिरामांसाः प्रक्षिन्नाः श्वगन्धयः ॥ ६७ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठश्वित्रकृमिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

मिथ्याहारविचारेण विशेषेण विरोधिना ।

साधुनिन्दाब्रधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥ १ ॥

पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैः प्रेरिता मलाः ।

शिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वग्लसीकासृगामिषम् ॥ २ ॥

दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो वह्निः ।

त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशन्ति तत् ॥ ३ ॥

कालेनोपेक्षितं यस्मात् सर्वं कुणाति तद्वपुः ।

प्रपद्य धातून् व्याप्यान्तः सर्वान् संक्षेद्य चावहेत् ॥ ४ ॥

सस्त्रेदक्लेदसङ्कोथान् कृमीन् सूक्ष्मान् सुदारुणान् ।

रोमत्वक्स्नायुधमनीतरुणास्थीनि यैः क्रमात् ॥ ५ ॥

भक्षयेच्छ्वित्रमस्माच्च कुष्ठवाह्यमुदाहृतम् ।

कुष्ठानि सप्तधा दीपैः पृथङ्निश्चैः समागतैः ॥ ६ ॥

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादीदुम्बरं कफात् ॥ ७ ॥

मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्तजम् ।

चर्मैककुष्ठं किटिभसिभालसविपादिकाः ॥ ८ ॥

वातश्लेष्मोद्भवा श्लेष्मपित्ताद्दुःशतारुषी ।

पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ९ ॥

सर्वैः स्यात् काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रुसकाकणम् ।

पुण्डरीकर्जजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ १० ॥

अतिस्रक्ष्णस्वरस्पर्शस्त्रेदस्त्रेदविवर्णताः ।

दाहः कण्डूस्त्वचि खापस्त्रोदः कोठोन्नतिः श्वमः ॥ ११ ॥

व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
 रुढ़ानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽप्येऽपि कोपनम् ॥ १२ ॥
 रोमहर्षोऽसृजः कार्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ।
 कृष्णारुणकपालाभं रूचं सुप्तं खरं तनु ॥ १३ ॥
 विस्तृतासमपर्यन्तं दूषितैर्लोमभिश्चितम् ।
 तोदाब्धमल्पकण्डूकं कापालं शीघ्रसर्पि च ॥ १४ ॥
 पक्वोदुम्बरतान्त्रत्वशोमगौरगिराचितम् ।
 बहुलं बहुलक्लेदं रक्तं दाह्रुजाधिकम् ॥ १५ ॥
 आशूल्यानावदरणकृमिं विद्यादुदुम्बरम् ।
 स्थिरं स्थानं गुरु स्निग्धं श्वेतरक्तमनागुग्मम् ॥ १६ ॥
 अन्योऽन्यसक्तमुत्सन्नं बहुकण्डूसुतिक्रिमि ।
 श्लक्ष्णपीताभपर्यन्तं मण्डलं परिमण्डलम् ॥ १७ ॥
 सकण्डूपिटिकाश्वावा लसीकाव्या विचर्चिका ।
 परुषं तनु रक्तान्तमन्तः श्यावं समुन्नतम् ॥ १८ ॥
 सतोददाह्रुक्लेदं कर्कशैः पिटिकैश्चितम् ।
 कट्वजिहालतिप्रोक्तमृच्चजिह्वं बहुक्रिमि ॥ १९ ॥
 हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्मैकाग्र्यं महाश्रयम् ।
 अस्त्रेदं मत्स्यशकलसन्निभं किटिभं पुनः ॥ २० ॥
 रूचं किणखरस्पर्शं कण्डूमत् पुरुषासितम् ।
 सिन्धुं रूचं बहिः स्निग्धमन्तर्घृष्टं रजः किरित् ॥ २१ ॥
 श्लक्ष्णस्पर्शं तनु श्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवत् ।
 प्रायेण चोर्ध्वकाये स्याद् गण्डैः कण्डूयुतैश्चितम् ॥ २२ ॥
 रक्तैरलसकं पाणिपाददार्यो विपादिकाः ।
 लोत्राद्यो मन्दकण्डूश्च सरागपिटिकाचिताः ॥ २३ ॥
 दीर्घप्रताना दूर्वावदतसीकुसुमच्छविः ।
 चत्सवमण्डला दद्रूः कण्डूमत्यनुषङ्गिणी ॥ २४ ॥

स्थूलमूलं सदाहार्तिं रक्तश्यावं बहुव्रणम् ।
 अतारुः क्लेदजं त्वाब्धं प्रायशः पूर्वजन्म च ॥ २५ ॥
 रक्तान्तमन्तरा पाण्डु, कण्डूदाहृजान्वितम् ।
 सोत्सेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमिवांशुभिः ॥ २६ ॥
 घनभूरिलसीकासृक्प्रायमाशुविभेदि च ।
 पुण्डरीकं तनुत्वग्भिश्चितं स्फोटैः सितारुणैः ॥ २७ ॥
 विस्फोटं पिटिकाः पामा कण्डूक्लेदरुजाधिकाः ।
 सूक्ष्माः श्यावारुणा बह्व्रः प्रायः स्फिक्पाणिकूर्परे ॥ २८ ॥
 सस्फोटमस्पर्शसहं कण्डूघातोददाहवत् ।
 रक्तं दलचर्मदलं काकणं तीव्रदाहवत् ॥ २९ ॥
 पूर्वं रक्तञ्च कृष्णञ्च काकणन्तीफलोपमम् ।
 कुष्ठलिङ्गैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥ ३० ॥
 दोषभेदीयविहितैरादिशेज्जिह्वकर्मभिः ।
 कुष्ठेषु दोषोत्थणतां सर्वदोषोत्थणं त्यजेत् ॥ ३१ ॥
 रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जशुक्रसमाश्रयम् ।
 याप्यं मेदोगतं कृच्छ्रं पित्तदन्दास्रमांसगम् ॥ ३२ ॥
 अकृच्छ्रं कफवाताब्धं त्वक्स्थमेकमलं च यत् ।
 तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्यं रूक्षताः ॥ ३३ ॥
 स्वं दस्त्रापश्यथवः शोणिते पिशिते पुनः ।
 पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः सन्धिषु चाधिकम् ॥ ३४ ॥
 कौण्ड्यं गतिक्षयोऽङ्गानां दलनं स्याच्च मेदसि ।
 नासाभङ्गोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वरक्षयः ॥ ३५ ॥
 क्षते च क्रमयः शुक्रं स्वदारापत्यवाधनम् ।
 यथापूर्वञ्च सर्वाणि स्युर्लिङ्गान्यसृगादिषु ॥ ३६ ॥
 कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणञ्च तत् ।
 निर्दिष्टमपरिस्त्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥ ३७ ॥

वाताद्रूक्षारुणं पित्तात् ताम्रं कललपत्रवत् ।
 सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छेतं घनं गुरु ॥ ३८ ॥
 सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।
 वर्णनैवेदगुभयं कृच्छं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३९ ॥
 अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम् ।
 अनग्निदग्धजं साध्यं खिलवर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ ४० ॥
 गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
 स्पर्शकाहारशय्यादिसेवनात् प्रायशो गदाः ॥ ४१ ॥
 सर्वे सञ्चारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः ।
 क्लमयस्तु द्विधा प्रोक्ता वाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥ ४२ ॥
 बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ।
 नामतो विंशतिविधाः वाह्यास्तत्रासृगुद्गवाः ॥ ४३ ॥
 तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाश्वराश्रयाः ।
 बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिङ्गाश्च नामतः ॥ ४४ ॥
 द्विधा ते कोठपिटिकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ।
 कुष्ठैकहेतवोऽन्तर्जाः श्लेष्मजास्तेषु चाधिकम् ॥ ४५ ॥
 मधुरान्नगुडक्षीरदधिसक्तुनवोदनैः ।
 शक्लज्जा बहुविड्धान्यपर्णशाकीलकादिभिः ॥ ४६ ॥
 कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ।
 पृथुवध्ननिभाः केचित् केचिद्वण्डूपदोपमाः ॥ ४७ ॥
 रुद्धधान्याङ्गुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः ।
 श्वेतास्त्वाम्नावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ ४८ ॥
 अन्तादा उदराविष्टा हृदयादा महाकुहाः ।
 कुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ ४९ ॥
 हृत्तासमास्यसवणमविपाकमरोचकम् ।
 सूक्ष्माच्छर्दिज्वरानाहकार्श्वचवथुपीनसान् ॥ ५० ॥

रक्तवाहिशिरोत्याना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
 अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः ॥ ५१ ॥
 केशादा लोमविच्छंसा लोमद्वीपा उदुम्बराः ।
 षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः ॥ ५२ ॥
 पक्वाशये पुरोषोत्या जायन्ते ऽधो विसर्पिणः ।
 वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ ५३ ॥
 तदास्योद्गारनिःश्वासा विड् गन्धानुविधायिनः ।
 पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥ ५४ ॥
 ते पञ्च नाम्ना क्लमयः कर्करुकमर्करुकाः ।
 सौमरादाः सलूनाख्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ ५५ ॥
 विड्भेदशूलविष्टश्लकार्श्यपाक्थपाण्डुताः ।
 रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूविनिर्गमात् ॥ ५६ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 सर्वार्थानर्थकरणे विश्वस्यास्यैककारणम् ।
 अदुष्टदुष्टः पवनः शरीरस्य विशेषतः ॥ १ ॥
 स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ।
 स्रष्टा धाता विभुर्विष्णुः संहर्त्ता मृत्युरन्तकः ॥ २ ॥
 तददुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा ।
 तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतम् ॥ ३ ॥
 समासाद् व्यासतो दोषभेदीये नाम धाम च ।
 प्रत्येकं पञ्चधा चारो व्यापारश्चेह वैकृतम् ॥ ४ ॥
 तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणम् ।
 धातुक्षयकरैर्वायुः कुप्यत्यतिनिषेवितैः ॥ ५ ॥
 चरन् सोतःसु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ।

तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्य वावरणं बली ॥ ६ ॥
 तत्र पक्ताशये क्रुद्धः शूलानाहान्वकूजनम् ।
 मलरोधाश्मवर्ध्नांश्चिकपृष्ठकटीग्रहम् ॥ ७ ॥
 करोत्यधरकायेषु तांस्तान् कृच्छानुपद्रवान् ।
 आमाशये ढड्वमयुश्वासकासविसूचिकाः ॥ ८ ॥
 कण्ठोपरोधमुज्जारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ।
 श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं त्वचि स्फुटनरुक्षणे ॥ ९ ॥
 रक्ते तीव्रा रुजः स्वापं तापं रोगं विवर्णताम् ।
 अरूप्यन्नस्य विष्टम्भमरुचिं कृशतां भ्रमम् ॥ १० ॥
 मांसमेदोगतो ग्रन्थींस्तोदाद्यान् कर्कशान् भ्रमम् ।
 गुर्वङ्गं चातिरुक्स्तब्धमुष्टिदण्डहतापमम् ॥ ११ ॥
 अस्थिस्थः सक्थिसन्ध्यस्थिशूलं तीव्रं बलक्षयम् ।
 मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यमस्रप्रं स्तब्धतां रुजम् ॥ १२ ॥
 शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं सङ्गं विवृतिमेव च ।
 तद्वज्रभंस्य शुक्रस्थः शिरास्वाङ्मानरिक्तते ॥ १३ ॥
 तत्स्थः स्नावस्थितः कुर्याद् गृध्रस्यायामकुञ्जताः ।
 वातपूर्णदृष्टिस्पर्शं शोफं सन्धिगतोऽनिलः ॥ १४ ॥
 प्रसारणाऽऽकुञ्चनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनाम् ।
 सर्वाङ्गसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभञ्जनम् ॥ १५ ॥
 स्तम्भमाक्षेपणं स्वापं सन्ध्याकुञ्चनकम्पनम् ।
 यदा तु धमनीः सर्वाः क्रुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥
 तदाङ्गमाक्षिपत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ।
 अधः प्रतिहतो वायुर्व्रजत्यूर्ध्वं हृदाश्रयाः ॥ १७ ॥
 नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरः शङ्खौ च पोडयन् ।
 आक्षिपेत्परितो गात्रं धनुर्वचास्य नामयेत् ॥ १८ ॥
 कृच्छादुच्छसिति स्तब्धसस्तमोलितदृक्ततः ।

कपीत इव कूजेत् स निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ॥ १८ ॥
 स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु मरुता हृदि ।
 अश्रुवीत मुहुः स्वास्थं मुहुः स्वास्थमावृते ॥ २० ॥
 गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितानि स्रवोत्थितः ।
 अभिघातसमुत्पन्नः दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥ २१ ॥
 मन्ये संस्तभ्य वातोऽन्तरायच्छन् धमनीर्यदा ।
 ध्याप्नोति सकलं देहं जलुरायम्यते तदा ॥ २२ ॥
 अन्तर्धनुरिवाङ्गं च वेगेः स्तम्भं च नेत्रयोः ।
 करोति जृम्भां दशनं दशनानां कफोद्धमम् ॥ २३ ॥
 पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठशिरोग्रहम् ।
 अन्तरायाम इत्येष बाह्यायामश्च तद्विधः ॥ २४ ॥
 देहस्य बहिरायामात् पृष्ठतो नोयते शिरः ।
 उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कम्बरा चावसृज्यते ॥ २५ ॥
 दन्तेष्वास्थे च वैवर्ण्यं प्रस्नेदः सस्तगात्रता ।
 बाह्यायामं धनुष्कम्भं ब्रुवते वेगिनं च तम् ॥ २६ ॥
 व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समीरणसमीरणात् ।
 व्यायच्छन्ति तनुं दोषाः सर्वामापादमस्तकम् ॥ २७ ॥
 तथतः पाण्डुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ।
 गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वालेपकेषु च ॥ २८ ॥
 जिह्वातिलेखनात् शुष्कभक्षणादभिघाततः ।
 कुपितो हनुमूलस्थः स संयित्वाऽनिबो हनू ॥ २९ ॥
 करोति विहतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
 हनुसंसः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ३० ॥
 वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽमिलः ।
 जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ ३१ ॥
 शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।

उन्नासवक्तृक्षवथुखरकामुककर्षणात् ॥ ३२ ॥
 विषमादुपधानाच्च कठिनानां च चर्वणात् ।
 वायुर्विवृद्धस्तेस्तेश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः ॥ ३३ ॥
 वक्त्रीकरोति वक्त्रार्द्धमुक्तं हसितमीक्षितम् ।
 ततोऽस्य कम्पते मूर्द्धा वाक्सङ्गः स्तब्धनेत्रता ॥ ३४ ॥
 दन्तचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः ।
 गन्धाज्ञानं स्मृतेर्मोहस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥ ३५ ॥
 निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्षो निमीलनम् ।
 जत्रोरूर्ध्वं रुजा तीव्रा शरीराद्धैर्धरेऽपि वा ॥ ३६ ॥
 तमाहुरर्दितं केचिदेकायाममथापरे ।
 रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्ध्वधराः शिराः ॥ ३७ ॥
 रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात् शिराग्रहः ।
 गृहीत्वाद्धं तनोर्वायुः शिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥ ३८ ॥
 पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिवन्धान् विमोक्षयन् ।
 कृत्स्नोर्द्धकायस्तस्य स्यादकर्मणो विचेतनः ॥ ३९ ॥
 एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ।
 सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ॥ ४० ॥
 शुद्धवातहतः पक्षः कृच्छ्रसाध्यतमो मतः ।
 कृच्छ्रस्वन्येन संस्पृष्टो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः ॥ ४१ ॥
 आमवद्वायनः कुर्यात् संस्तभ्याङ्गं कफान्वितः ।
 असाध्यं हतसर्वेहं दण्डवदण्डकं मरुत् ॥ ४२ ॥
 असमूलस्थितो वायुः शिराः सङ्कोच्य तत्रगाः ।
 बाहुप्रसन्दिहं जनयत्यवबाहुकम् ॥ ४३ ॥
 तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
 बाहुचेष्टापहरणी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥ ४४ ॥
 वायुः कक्षां स्थितः सकृद्वा कण्डरामाक्षिपेत् यदा ।

तदा खञ्जो भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थोर्द्वयोरपि ॥ ४५ ॥

कम्पते गमनारम्भे खञ्जन्निव च याति यः ।

कडायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥ ४६ ॥

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।

जीर्णाजीर्णं तथाऽऽयाससङ्कोभस्त्रप्राजारैः ॥ ४७ ॥

सञ्ज्ञेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसञ्चितम् ।

अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत् प्रतिपद्यते ॥ ४८ ॥

सक्थ्यस्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ।

तदा स्कन्नाति तेनोरु स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ४९ ॥

परकीयाविव गुरु स्यातामसिभृशव्यथौ ।

ध्यानाङ्गमर्दस्तेमित्यतन्द्राच्छर्दयरुचिज्वरैः ॥ ५० ॥

सयुतौ पादसदनक्लच्छ्रोङ्गरणसुप्तिभिः ।

तमूरुस्तम्भमित्याहुराव्यवातमथापरे ॥ ५१ ॥

वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः ।

ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षश्च स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥ ५२ ॥

रुक् पादे विषमन्यस्ते अमाहा जायते यदा ।

वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥ ५३ ॥

पाष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्दिता ।

सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥ ५४ ॥

विश्वाची गृध्रसी चोक्ता खलौ तीव्ररुजान्विता ।

हृथ्येते चरणौ यस्य भवेताञ्च प्रसुप्तवत् ॥ ५५ ॥

पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ।

पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्संहितोऽनिलः ।

विशेषतश्चङ्क्रमिते पाददाहं तमादिशेत् ॥ ५६ ॥

प्रोङ्गशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

विदाह्यन्नं विरुद्धञ्च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् ।
 भजतां विधिहीनञ्च स्वप्नजागरमैथुनम् ॥ १ ॥
 प्रायेण सुकुमाराणामचङ्क्रमणशीलिनाम् ।
 अभिघातादशुद्धेन नृणामसृजि दूषिते ॥ २ ॥
 वातलैः शीतलैर्वायुर्द्वन्द्वः क्रुद्धो विमार्गगः ।
 तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥ ३ ॥
 आढ्यरोगं खुडं वातबलासं वातशोणितम् ।
 तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥ ४ ॥
 विशेषाद् यानयानाद्यैः प्रलम्बौ तस्य लक्षणम् ।
 भविष्यतः कुष्ठममं तथा सादः श्लयाङ्गता ॥ ५ ॥
 जानुजङ्घीरुक्व्यं सहस्रपादाङ्गसन्धिषु ।
 कण्ठस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः ॥ ६ ॥
 भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति मुहुराविर्भवन्ति च ।
 पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्वस्तयोरपि ॥ ७ ॥
 आखोरिव विषं क्रुद्धं कृतस्त्रं देहं विधावति ।
 त्वङ्मांसाश्चयमुत्तानं तत् पूर्वं जायते ततः ॥ ८ ॥
 कालान्तरेण गम्भीरं सर्वान् धातून्भिद्रवत् ।
 कण्ठादिसंयुतोत्ताने त्वक्ताम्रश्चावलोहिता ॥ ९ ॥
 सायामा भृशदाहोषा गम्भीरेऽधिकपूर्वरुक् ।
 श्वयथुर्यथितः पाकी वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ॥ १० ॥
 हिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्त्रोर्कुर्वन्श्च वेगवान् ।
 करोति खञ्जं पङ्गुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥ ११ ॥
 वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।

शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वस्यावताड्डिहानयः ॥ १२ ॥
 धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचेऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।
 शीतद्वेषानुपशयौ स्तब्धवेपथुसुप्तयः ॥ १३ ॥
 रक्ते शोफोऽतिरुक् तोदस्तान्मथिमिचिमायते ।
 स्निग्धरुचैः शमं नैति कण्डूक्ते दसमन्वितः ॥ १४ ॥
 पित्ते विदाहः संमोहः खेदो मूर्च्छा मदः सद्यः ।
 स्पर्शाक्षमत्वं रुग्णगः शोफपाकौ भृशोष्णता ॥ १५ ॥
 कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ।
 कण्डूर्मन्दा च रुग् द्वन्द्वसर्वलिङ्गञ्च सङ्करे ॥ १६ ॥
 एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
 त्रिदोषजं त्यजेत् स्रावि स्तब्धमर्बुदकारि च ॥ १७ ॥
 रक्तमार्गं निहन्त्याश्च शाखासन्धिषु मारुतः ।
 निविश्यान्योऽन्यमाचार्यं वेदनाभिर्हरत्यसृन् ॥ १८ ॥
 वायौ पञ्चात्मके प्राणो रौक्ष्यव्यायामलङ्घनैः ।
 अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥ १९ ॥
 कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्त्तयेत् ।
 पीनसार्दिततट्टकासखासादींश्चामयान् बहन् ॥ २० ॥
 उदानः क्षवथूद्धारच्छर्दिनिद्रावधारणैः ।
 गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विक्लतो गदान् ॥ २१ ॥
 कण्ठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोक्कपीनसान् ।
 कुर्याच्च गलगण्डादींस्तान् जतूर्ध्वसंश्रयान् ॥ २२ ॥
 व्यानोऽतिगमनध्यानक्रोडाविषमचेष्टितैः ।
 विरोधिरुक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ॥ २३ ॥
 पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोत्प्लवज्वरान् ।
 सर्वाङ्गरोगनिस्तोदरोमहर्षाङ्गसुप्तताः ॥ २४ ॥
 कुष्ठं विसर्पमन्यांश्च कुर्यात् सर्वाङ्गान् गदान् ।

समानो विषमाजीर्णशीतसङ्कीर्णभोजनैः ॥ २५ ॥
 करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः ।
 शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् गदान् ॥ २६ ॥
 अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगघातातिवाहनैः !
 यानयानासनस्थानचङ्क्रमैश्चातिसेवितैः ॥ २७ ॥
 कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छ्रान् पक्वाशयाश्रयान् ।
 मृतशुक्रप्रदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान् बह्वन् ॥ २८ ॥
 सर्वञ्च मारुतं सामं तन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
 स्निग्धत्वारोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानिभिः ॥ २९ ॥
 कटुरुक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ।
 युक्तं विद्यान्निरामन्तु तन्द्रादीनां विपर्ययात् ॥ ३० ॥
 वायोरावरणं वातो बहुभेदं प्रवक्ष्यते ।
 लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥ ३१ ॥
 कटुकोणाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ।
 शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥ ३२ ॥
 लङ्घनायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते ।
 रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसान्तरजा भृशम् ॥ ३३ ॥
 भवेच्च रागी श्वयथुर्जायते मण्डलानि च ।
 मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिटिकास्तथा ॥ ३४ ॥
 हर्षः पिपीलिकानां च सञ्चार इव जायते ।
 चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ॥ ३५ ॥
 आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृते ।
 व्यर्थमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥ ३६ ॥
 सूच्येव तु द्यतेऽत्यर्थमङ्गं सीदति शूल्यते ।
 मज्जावृते विनमनं जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥ ३७ ॥
 शूलञ्च पीड्यमानेन पाणिभ्यां लभते सुखम् ।

शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलताऽपि वा ॥ ३८ ॥
 भुक्ते कुक्षी रुजा जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ।
 मूत्राप्रवृत्तिराभ्मानं वस्ती मूत्रावृते भवेत् ॥ ३९ ॥
 विडावृते विबन्धोऽधः स्वस्थाने परिक्रान्तति ।
 व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानद्यते नरः ॥ ४० ॥
 शक्तत् पीडितमन्त्रेन दुःखं शुष्कं चिरोत्सृजेत् ।
 सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणीवङ्गणपृष्ठरक् ॥ ४१ ॥
 विलोलो मारुतो स्वस्थं हृदयं पीड्यतेऽति च ।
 भ्रमो मूर्च्छा रुजा दाहः पित्तेन प्राण आवृते ॥ ४२ ॥
 विदग्धेऽन्ने च वमनम् उदानेऽपि भ्रमादयः ।
 दाहोऽन्तरुर्जाभ्रंशश्च दाहो व्याने च सर्वगः ॥ ४३ ॥
 क्लमोऽङ्गचेष्टासङ्गश्च ससन्तापः सवेदनः ।
 समान ऊष्मोपहतिरतिस्वेदोऽरतिः सट्ट ॥ ४४ ॥
 दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णना ।
 रुजाऽतिवृद्धिस्तापश्च योनिमिहनपायुषु ॥ ४५ ॥
 श्लेष्मणा त्वावृते प्राणि सादस्तन्द्रारुचिर्वमिः ।
 शीवनक्षवयूद्धारनिःश्वासीच्छ्वाससंग्रहः ॥ ४६ ॥
 उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्वाक्स्तरग्रहः ।
 बलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहः ॥ ४७ ॥
 गुरुताऽङ्गेषु सर्वेषु स्खलितं च गतौ भृशम् ।
 समानेऽतिहिमाङ्गत्वमस्त्रे दो मन्दवक्त्रिता ॥ ४८ ॥
 अपाने सकफं मूत्रशक्तः स्यात् प्रवर्त्तनम् ।
 इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ ५९ ॥
 प्राणादयस्तथान्योन्यमावृणन्ति यथाक्रमम् ।
 सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥ ५० ॥
 निःश्वासीच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ।

हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणोददान आवृते ॥ ५१ ॥

उदानेनावृते प्राणे वर्णौजोवृत्तसङ्ख्यः ।

दिशाऽनया च विभजेत्सर्वमावरणं भिषक् ॥ ५२ ॥

स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणाम् ।

प्राणादीनां च पञ्चानां मिश्रमावरणं मिथः ॥ ५३ ॥

पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितैश्च तैः ।

मिश्रैः पित्तादिभिस्तद्वत्प्राणादिभिरनेकधा ॥ ५४ ॥

तारतम्यविकल्पाच्च यात्यावृत्तिरसङ्ग्रवाम् ।

तां लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥ ५५ ॥

शनैः शनैश्चोपशयाद् गूढामपि सुहृर्मुहुः ।

विशेषाल्लोवितं प्राण उदानो बलमुच्यते ॥ ५६ ॥

स्यात्तयोः पीडनाद्वानादायुषश्च बलस्य च ।

आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः ॥ ५७ ॥

प्रयत्ने नापि दुःसाध्या भवेयुर्वानुपक्रमाः ।

विद्रधिप्लीहहृद्रोगगुल्माग्निसदनादयः ।

भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ॥ ५८ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्ग-

हृदयसंहितायां तृतीयं निदानस्थानं

समाप्तम् ।

चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इहि ह स्नाहुरात्रे यादयो महर्षयः ।

आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात् कुर्वीत लङ्घनम् ॥ १ ॥

प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥ २ ॥

लङ्घनैः क्षयिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति ।

स्वास्थ्यं क्षुत्तृष् रुचिः पक्तिर्वलमोजश्च जायते ॥ ३ ॥

तत्रोत्कृष्टे समुत्कृष्टे कफप्राये चले मले ।

सहज्जासप्रसेकान्नद्वेषकासविस्मृचिके ॥ ४ ॥

सद्यो भुक्तस्य सञ्जाते ज्वरे सामे विशेषतः ।

वमनं वमनार्हस्य शस्तं कुर्यात्तदन्यथा ॥ ५ ॥

श्वासातीसारसम्प्लोहहृद्दोषविषमज्वरान् ।

पिप्पलीभिर्युतान् गालान् कलिङ्गैर्मधुकेन वा ॥ ६ ॥

उष्णाब्धसा समधुना पिबेत्सलवणेन वा ।

पटोलनिम्बकर्कोटिवेवपत्रोदकेन वा ॥ ७ ॥

तर्पणेन रसेनेक्षोर्मद्यैः कल्पोदितानि वा ।

वमनानि प्रयुञ्जीत बलकालविभागवित् ॥ ८ ॥

क्षतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशेषणम् ।

दोषाणां समुदीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ ९ ॥

आमेन भस्मनेवाग्नी कृन्नेऽन्नं न विपच्यते ।

तस्मादादोषपचनाज्वरितानुपवासयेत् ॥ १० ॥
 लट्वानल्पाम्बुमुष्णाम्बु पिवेद्वातकफज्वरे ।
 तत्कफं विलयं नीत्वा दृष्ट्वा माशु निवर्त्तयेत् ॥ ११ ॥
 उदीर्य चाग्निं सोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत् ।
 लीनपित्तानिलखेदशक्नुवानुलोमनम् ॥ १२ ॥
 निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामवलम्बनम् ।
 विपरीतमतः शीतं दोषसङ्घातवर्जनम् ॥ १३ ॥
 उष्णमेव हृणत्वेऽपि युञ्ज्यान्नैकान्तपित्तले ।
 उद्विक्तपित्ते दवयुदाहमोहातिमारिणि ॥ १४ ॥
 विषमद्योत्यिते शीघ्रे क्षतक्षीणेऽस्रपित्तिनि ।
 घनचन्दनशुण्ड्याम्बु पर्पटोशीरसाधितम् ॥ १५ ॥
 शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं लट्ज्वरापहम् ।
 उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्थुष्मणा विना ॥ १६ ॥
 तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम् ।
 स्नानाभ्यङ्गप्रदेहांश्च परिशेषं च लङ्घनम् ॥ १७ ॥
 अजीर्णं इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ।
 न पिवेदौषधं तद्धि भूय एवाममावहेत् ॥ १८ ॥
 आमामिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव ।
 सोदरदपोनसंस्त्रासे जङ्घापवांस्थिशूलिनि ॥ १९ ॥
 वातश्चेष्मात्मके खेदः प्रशस्तः सम्प्रवर्त्तयेत् ।
 खेदमूत्रशक्नुवातान् कुर्यादग्नेश्च पाटवम् ॥ २० ॥
 स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वशस्त्रानुपालयेत् ।
 लङ्घनं खेदनं कालो यवागूस्तिक्तको रसः ॥ २१ ॥
 मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ।
 शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥ २२ ॥
 जेष्यते, तेषु हि हितं शमनं यत्र कर्शनम् ।

तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशेषितम् ॥ २३ ॥
 द्विविधोपक्रमज्ञानमवेक्षेत च लङ्घने ।
 युक्तं लङ्घितलिङ्गैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ॥ २४ ॥
 यथा स्त्रौषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ।
 तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्भिरिव पावकः ॥ २५ ॥
 पङ्कहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो यावदवाप्नुयात् ।
 प्राग्लाजपेयां सुजरां सशुण्ठीधान्यपिप्पलीम् ॥ २६ ॥
 ससैन्धवां तयाम्नाथीं तां पिबेत् सहदाङ्गिमाम् ।
 मृष्टविड्वहपित्तो वा सशुण्ठीमाक्षिकां हिमाम् ॥ २७ ॥
 वस्तिपार्श्वशिरःशूली व्याघ्री गोक्षुरसाधिताम् ।
 पृश्निपर्णीबलाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ २८ ॥
 सिद्धां ज्वरातिसार्थ्यन्तां पेयां दीपनपाचनीम् ।
 कृस्नेन पञ्चमूलेन हिक्कारुक्खासकासवान् ॥ २९ ॥
 पञ्चमूलेन महता कफार्तो यवसाधिताम् ।
 विवङ्गवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृताम् ॥ ३० ॥
 यवागूं सर्पिषा मृष्टां मलदोषानुलोमनीम् ।
 चविका पिप्पलीमूलद्राक्षामलकनागरैः ॥ ३१ ॥
 कोष्ठे विवङ्गे सरुजि पिबेत् तु परिकर्त्तनि ।
 कोलवृक्षाक्षकलशीधावनी श्रीफलैः कृताम् ॥ ३२ ॥
 अस्त्रेदनिद्रस्तृणार्त्तः सितामलकनागरैः ।
 सितावदरमृद्दीका सारिवा सुस्तचन्दनैः ॥ ३३ ॥
 तृष्णाच्छर्दिपरोदाहज्वरघ्नीं क्षौद्रसंयुताम् ।
 कुर्व्यात् पेयीषधैरेव रसयूषादिकानपि ॥ ३४ ॥
 मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।
 ग्रीष्मे तयोर्वाधकयोस्तृट्च्छर्दिर्दाहपीडिते ॥ ३५ ॥
 ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति तेषु तु ।

ज्वरापहैः फलरसैरद्विवां लाजतर्पणम् ॥ ३६ ॥
 पिबेत् सशर्कराक्षौद्रं ततो जीर्णं च तर्पणे ।
 यवाग्वामोदनं कुड्दानश्रीयाद् भष्टतण्डुलम् ॥ ३७ ॥
 दकलावणिकैर्युषै रसैर्वा मुहलावजैः ।
 इत्ययं षडहो नेयो बलं दोषं च रक्षता ॥ ३८ ॥
 ततः पक्वेषु दोषेषु लङ्घनाद्यैः प्रशस्यते ।
 कषायो दोषशेषस्य पाचनः शमनो यथा ॥ ३९ ॥
 तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ।
 पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायस्तु न शस्यते ॥ ४० ॥
 नवज्वरे मलस्तम्भात् कषायो विषमज्वरम् ।
 कुरुते रुचिहृत्तासहिष्माङ्मानादिकानपि ॥ ४१ ॥
 समाहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ।
 केचित्तद्वृन्मुक्तस्य योज्यमामोल्बणे न तु ॥ ४२ ॥
 तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवैगोदये यतः ।
 दोषेऽथवातिनिचिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि ॥ ४३ ॥
 अपच्यमानं भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।
 नृदुज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा ॥ ४४ ॥
 अचिरज्वरितस्यापि भेषजं कारयेत् तदा ।
 सुस्तया पर्पटं युक्तं शुण्ठ्या दुस्पर्शयापि वा ॥ ४५ ॥
 पाक्यं शीतकषायं वा पाठीशीरं सबालकम् ।
 पिबेत् तद्वच्च भूनिम्बगुडूचीमुस्तनागरम् ॥ ४६ ॥
 यथायोगमिमे योज्याः कषाया दोषपाचनाः ।
 ज्वरारोचकटुणास्यवैरस्यापक्तिनाशनाः ॥ ४७ ॥
 कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ४८ ॥
 पटोलं सारिवा मुस्ताः पाठाः कटुकरोहिणी ।
 पटोलनिम्बत्रिफलामृद्धीका मुस्तवत्सकाः ॥ ४९ ॥

किराततिक्तमृता चन्दनं विश्वभेषजम् ।
 धात्री मुस्तामृताक्षौद्रमर्द्धश्लोकसमापनाः ॥ ५० ॥
 पञ्चैते सन्ततादीनां पञ्चानां शमना मताः ।
 दुरालभाऽमृता मुस्ता नागरं वातजे ज्वरे ॥ ५१ ॥
 अथवा पिप्पलीमूलगुडूची विश्वभेषजम् ।
 कनीयः पञ्चमूलं च पित्ते शक्रयवा घनम् ॥ ५२ ॥
 कटुका त्रेति सक्षौद्रं मुस्तापर्पटकं तथा ।
 सधन्वयासभूनिम्बं वत्सकाद्यो गणः कफे ॥ ५३ ॥
 अथवा वृषगाङ्गेयी शृङ्गवेरदुरालभाः ।
 रूग्निवन्ध्यानिश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनम् ॥ ५४ ॥
 अभया पिप्पलीमूलशम्याककटुकाघनम् ।
 द्राक्षामधूकमधुकं रोध्रकाश्मर्य्यसारिवाः ॥ ५५ ॥
 मुस्तामलकङ्गीवेरपद्मकेसरपद्मकम् ।
 मृणालचन्दनोशीरनीलोत्पलपरूषकम् ॥ ५६ ॥
 फाण्टो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासितः ।
 युक्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजम् ॥ ५७ ॥
 ज्वरं मदात्ययं हृदिर्मूर्च्छादाहं श्मं भ्रमम् ।
 ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ ५८ ॥
 पाचयेत् कटुकां पिष्ट्वा कर्परेऽभिनवे शुचौ ।
 निष्पीडितो घृतयुतस्तद्रसो ज्वरदाहजित् ॥ ५९ ॥
 कफवाते वचा तिक्ता पाठारखधवत्सकाः ।
 पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ॥ ६० ॥
 व्याघ्रीशुण्डामृताकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
 वातह्ने भज्ज्वरश्वासकासपीनशूलजित् ॥ ६१ ॥
 पथ्या कुस्तुम्बरी मुस्ता शुण्ठी कटुहृणपर्पटकम् ।
 सकटफलवचाभार्गीदेवाहं मधुहिङ्गुमत् ॥ ६२ ॥

कफवातज्वरेश्वेव कुक्षिहृत्पार्श्ववेदनाः ।
 कण्ठामयास्यश्चयथुकासश्वासान्नियच्छति ॥ ६३ ॥
 आरग्वधादिः सञ्चौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ।
 तथा तिक्ता वृषोशीरत्रायन्ती त्रिफलासृताः ॥ ६४ ॥
 सन्निपातज्वरे व्याघ्री देवदारुनिशावनम् ।
 पटोलपत्रनिम्बत्वक्त्रिफलाकटुकायुतम् ॥ ६५ ॥
 नागरं पौष्करं मूलं गुडूची कण्टकारिका ।
 सकासश्वासपार्श्वार्त्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ ६६ ॥
 मधूकपुष्पे सृङ्गीका त्रायमाणा परूषकम् ।
 सोशीरतिक्ता त्रिफला काश्मर्यं कल्पयेद्धिमम् ॥ ६७ ॥
 कषायं तं पिवन् काले ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ।
 जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्वन्धववासकम् ॥ ६८ ॥
 बद्धविट् कटुका द्राक्षा त्रायन्ती त्रिफलागुडान् ।
 जीर्णौषधोऽन्नं पेयाद्यमाचरेच्छूँषवान्नतु ॥ ६९ ॥
 पेया कफं वर्धयति पङ्कपांसुषु वृष्टिवत् ।
 श्लेष्माभिष्पन्नदेहानां मतः प्रागपि योजयेत् ॥ ७० ॥
 यूषान् कुलत्थचणकदाडिमादिकृतात् लघून् ।
 रुक्षांस्तित्तरसोपेतान् हृद्यान् रुचिकरान् पटून् ॥ ७१ ॥
 रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्वरे हिताः ।
 श्लेष्मोत्तरे वीततुपास्तथा वायुक्षता यवाः ॥ ७२ ॥
 ओदनस्तैः शृतो हिस्त्रिः प्रयोक्तव्यो यथायधम् ।
 दोषदूषादिवलतो ज्वरघ्नकाथसाधितः ॥ ७३ ॥
 मुद्गाद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ।
 कारवेल्लककर्कोटवालमूलकपर्पटैः ॥ ७४ ॥
 वार्ताकनिम्बकुसुमपटोलफलपल्लवैः ।
 अत्यन्तलघुभिर्ममैर्जाङ्गलैश्च हिता रसाः ॥ ७५ ॥

व्याघ्रीपरुषतर्कारीद्राक्षामलकदाडिमैः ।
 संस्कृता पिप्पलीशुण्ठीधान्यजीरकसैन्धवैः ॥ ७६ ॥
 सितामधुभ्यां प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ।
 अथस्ततः क्रमसिद्धानि रूच्यानि व्यञ्जनानि च ॥ ७७ ॥
 अक्षान्यनलसम्पन्नान्यनुपानेऽपि योजयेत् ।
 तानि कथितशीतं च वारि मद्यं च सात्वतः ॥ ७८ ॥
 सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेत्तु ।
 श्लेष्मस्य विष्वङ्गोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ७९ ॥
 यद्योचितेऽथवा काले देशसात्वतानुरोधतः ।
 प्रागल्भ्यवर्जिर्भुञ्जानो न ह्यजीर्णेन पीद्यते ॥ ८० ॥
 कषायपानपथ्यान् दैर्घ्याद् इति लङ्घिते ।
 सर्पिर्दद्यात्कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ८१ ॥
 पक्वेषु दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा ।
 दशाहं स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिक्त् ॥ ८२ ॥
 लङ्घनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसङ्ख्यात् ।
 देहधात्वबलत्वाच्च ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ ८३ ॥
 रूक्षं हि तेजो ज्वरकृतेजसा रूक्षितस्य च ।
 वमनस्वेदकालांशुकषायलघुभोजनैः ॥ ८४ ॥
 यः स्यादतिबलो धातुः स हचारी सदागतिः ।
 तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्यैवांशुवैशमनः ॥ ८५ ॥
 वातपित्तजितामयं संस्कारमनुरुध्यते ।
 सुतरां तद्व्रतो दद्याद्यथा स्त्रीषधसाधितम् ॥ ८६ ॥
 विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत् पित्तं च शैत्यतः ।
 स्नेहाद्वातं घृतं तुल्यं योगसंस्कारतः कफम् ॥ ८७ ॥
 पूर्वं कषायाः सघृताः सर्वे योज्या यथामलम् ।
 त्रिफलापिचुसन्दत्वङ्मधुकं वृद्धतीक्ष्णम् ।

समसूरदलं काथः सघृतो ज्वरकासहा ॥ ८८ ॥
 पिप्पलीन्द्रयवधानितिक्षासारिवामलकतामलकीभिः ।
 विस्वमुस्तहिमपालतिसेव्यैर्द्राक्षयातिविषया स्थिरया च ॥ ८९ ॥
 घृतशश निहन्ति साधितं ज्वरमग्निं विषमं हृलीमकम् ।
 अरुचिं भृशतापमंसयोर्वमथुं पार्श्वशिरोरुजं क्षयम् ॥ ९० ॥
 तैल्लकं पवनजन्मनि ज्वरे योजयेत्त्रिवृतया वियोजितम् ।
 तिक्तकं वृषघृतं च पौत्तिके यच्च पालनिकया शृतं हविः ॥ ९१ ॥
 विडङ्गसौवर्चलचव्यपाठाव्योषाग्निसिन्धूद्भवयावशूकैः ।
 पलाशकैः क्षीरसमं घृतस्य प्रस्थं पचेर्ज्जीर्णकफज्वरघ्नम् ॥ ९२ ॥
 गुडूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।
 सृङ्गीकाया बलायाश्च स्नेहाः सिद्धा ज्वरच्छिदः ॥ ९३ ॥
 जीर्णे घृते च भुञ्जीत सृटुमांसरसौदनम् ।
 बलं क्षलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदम् ॥ ९४ ॥
 कफपित्तहरा सुन्नकारवेत्तादिजा रसाः ।
 प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे ॥ ९५ ॥
 शूलोदावर्त्तविष्टभजनना ज्वरवर्द्धनाः ।
 न श्वास्यत्येवमपि चेज्ज्वरः कुर्वीत शोधनम् ॥ ९६ ॥
 शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ।
 आमामशयगते दोषे बलिनः पालयन् बलम् ॥ ९७ ॥
 पक्वे तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ।
 मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिकेसरैः ॥ ९८ ॥
 ससितामधुभिर्दद्याद् व्योषाद्यं वा विरेचनम् ।
 आरग्वधं वा पयसा सृङ्गीकानां रसेन वा ॥ ९९ ॥
 त्रिफलां त्रायमाणं वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ।
 विरिक्तानां स संसर्गी मण्डपूर्वा यथाक्रमम् ॥ १०० ॥
 व्यवमानं ज्वरोत्क्रिष्टमुपेक्षेत मलं सदा

पक्वेऽपि हि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्यदः ॥ १०१ ॥
 अतिप्रवर्त्तमानं वा पाचयन् सङ्ग्रहं नयेत् ।
 आमसङ्ग्रहणे दोषा दोषोपक्रम ईरिताः ॥ १०२ ॥
 पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।
 प्रसृतं कृष्णसर्पं च कराग्रेण परासृशेत् ॥ १०३ ॥
 ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं च विरेचनम् ।
 कामं तु पयसा तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान् ॥ १०४ ॥
 क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणो दाहवृद्धवतः ।
 क्षीरं पित्तानिलार्त्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥ १०५ ॥
 तद्वर्णं नोत्तमं सुष्टं वनमिवाग्निना ।
 दिव्याम्बु जीवयेत्तस्य ज्वरं चाशु नियच्छति ॥ १०६ ॥
 संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोणमेव वा ।
 विभज्य काले युञ्जीत ज्वरिणं हन्यतोऽन्यथा ॥ १०७ ॥
 पयः सशुण्ठीस्वर्जूरसृङ्गीकाशर्कराष्टतम् ।
 शृतशीतं मधुयुतं वृद्धाहज्वरनाशनम् ॥ १०८ ॥
 तद्वद् द्राक्षाबलायष्टीसारिवाकणचन्दनैः ।
 चतुर्गुणेनाम्भसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिबेत् ॥ १०९ ॥
 कामात् श्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ।
 मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ ११० ॥
 शृतमेरण्डमूलेन बालविल्वेन वा ज्वरात् ।
 धारोणं वा पयः पीत्वा विबद्धानिलवर्चसः ॥ १११ ॥
 सरक्तपिच्छातिसृतेः सट्टशूलप्रवाहिकान् ।
 सिद्धं शुण्ठीबलाव्याघ्रीगोकण्टकगुडैः पयः ॥ ११२ ॥
 शोफमूत्रशक्नुद्वातविबन्धज्वरकासजित् ।
 वृश्चिकविल्ववर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ ११३ ॥
 शिशिपासारसिद्धं वा क्षीरमाशु ज्वरापहम् ।

निरुहस्तु बलं वक्त्रं विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ॥ ११४ ॥
 दोषे युक्तः करोत्याशु पक्वे पक्वाग्रयं गते ।
 पित्तं वा कफपित्तं वा पक्वाग्रयगतं हरेत् ॥ ११५ ॥
 संसनं त्रीनपि मलान् वस्तिः पक्वाशयाश्रयान् ।
 प्रचीणकफपित्तस्य त्रिकष्टकटिग्रहे ॥ ११६ ॥
 दीप्ताग्ने बद्धशक्तः प्रयुञ्जीतानुवासनम् ।
 पटोलनिम्बच्छदनकटुकाचतुरङ्गुलैः ॥ ११७ ॥
 स्थिराबलागोक्षुरकमदनोशीरबालकैः ।
 पयस्सर्जोदके काथं चोरशेषं विमिश्रितम् ॥ ११८ ॥
 कल्कितैर्मुस्तमदनक्षणा मधुकवत्सकैः ।
 वस्तिं मधुघृताभ्याञ्च पीडयेज्ज्वरनाशनम् ॥ ११९ ॥
 चतस्रः पर्णिनीर्यष्टोफलोशीरन्टपट्टमान् ।
 काथयेत् कल्कयेद्यष्टीशता ह्वाफलिनीफलम् ॥ १२० ॥
 मुस्तञ्च वस्तिः सगुडचौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ।
 जीवन्तो मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं वचाम् ॥ १२१ ॥
 ऋद्धिं रास्त्रां बलां विष्वं शतपुष्पां शतावरीम् ।
 पिष्ट्वा चोरं ज्वरं सर्पिस्तैलं चैकत्र साधितम् ॥ १२२ ॥
 ज्वरेऽवासनं दद्याद्यथास्नेहं यथामलम् ।
 ये च सिद्धिषु वक्ष्यन्ते वस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ १२३ ॥
 शिरोरुग्गौरवक्ष्णहरमिन्द्रियबोधनम् ।
 जीर्णज्वरे रुजिकरं दद्यान्नस्यं विरेचनम् ॥ १२४ ॥
 स्नेहिकं शून्यशिरसो दाहार्त्तं पित्तनाशनम् ।
 धूमगण्डूषकवलान् यथादोषञ्च कल्पयेत् ॥ १२५ ॥
 प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकण्ठाभयापहान् ।
 अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं साज्यतैन्धवम् ॥ १२६ ॥
 धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत् ।

यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ॥ १२७ ॥
 अभ्यङ्गालेपसेकादीन् ज्वरे जीर्णं त्वगान्त्रिते ।
 कुर्यादक्षनधूमांश्च तथैवागन्तुजेषु तान् ॥ १२८ ॥
 दाहे सहस्रधीतेन सर्पिषाभ्यङ्गमाचरेत् ।
 मूत्रोत्तैश्च गणैस्तैस्तैर्मधुराम्बकषायकैः ॥ १२९ ॥
 दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ।
 शीतवीर्यैर्हिमस्यगैः काथः कल्कीकृतैः पचेत् ॥ १३० ॥
 तैलं सक्षीरमभ्यङ्गात् सद्यो दाहज्वरापहम् ।
 शिरो गात्रञ्च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ १३१ ॥
 तत्कायेन परीषेकमवगाहञ्च योजयेत् ।
 तथारनालसलिलक्षीरशुक्लवृतादिभिः ॥ १३२ ॥
 कपित्थमातुलिङ्गाम्बुविदारीरोध्रदाडिमैः ।
 बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टजेन वा ॥ १३३ ॥
 लिप्ते ऽङ्गे दाहकम्भोहच्छर्दिस्तृष्णा च शाम्यति ।
 यो वर्णितः पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ १३४ ॥
 तं च शीलयतः शोघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः ।
 वीर्यैश्चैरुष्णसंस्पर्शैस्तगरागुरुकुङ्कुमैः ॥ १३५ ॥
 कुष्ठस्थौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ।
 नखरास्त्रामुरवचाचण्डेलाहयचोरकैः ॥ १३६ ॥
 पृथ्वीकाशिशुसुरसाहिंसाध्यामकसर्षपैः ।
 दशमूलानृतैरण्डहयपन्नूरोहिषैः ॥ १३७ ॥
 तमालपत्रभूतिकशक्षकीधान्यदीप्यकैः ।
 मिश्रिमाषकुलत्याग्निप्रकीर्यानाकुलीहयैः ॥ १३८ ॥
 अन्यैश्च तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ।
 कथितैः कल्कितैर्युक्तैः सुरासौवीरकादिभिः ॥ १३९ ॥
 वेनाभ्यञ्ज्यात् सुखोष्णेन तैः सुपिष्टैश्च लेपयेत् ।

कवोष्णैस्तैः परीषिकमवगाह्य कल्पयेत् ॥ १४० ॥

केवलैरपि तद्वच्च शुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ।

आरग्वधादिवर्गश्च पानाभ्यञ्जनलेपनैः ॥ १४१ ॥

धूपानगुरुजांस्तांश्च वक्ष्यन्ते विषमज्वरे ।

अग्न्यनग्निक्लतान् खेदान् खेदिमेषजभोजनम् ॥ १४२ ॥

गर्भभूवेश्मशयनं कुथाकम्बलरत्नकान् ।

निर्धूमदीप्तै रङ्गारैर्हंसन्तीश्च हसन्तिकाः ॥ १४३ ॥

मद्यं सत्त्वूषणं तक्रं कुलत्पत्रीहिकोद्वान् ।

संशीलयेद्देपथुमान् यच्चान्यदपि पित्तलम् ॥ १४४ ॥

दयिताः स्तनशालिन्यः पीना विभ्रमभूषणाः ।

यौवनासवमत्ताश्च तमालिङ्गेयुरङ्गनाः ॥ १४५ ॥

वीतशीतश्च विज्ञाय तास्ततोऽपनयेत् पुनः ।

वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य च ॥ १४६ ॥

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान् जयेन्मलान् ।

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ॥ १४७ ॥

शोफः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।

रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ॥ १४८ ॥

प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कवलग्रहैः ।

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति ॥ १४९ ॥

शाखानुसारी तस्याश्च मुञ्चेद्वाहोः क्रमाच्छिराम् ।

अयमेव विधिः कार्थ्यो विषमेऽपि यथायथम् ॥ १५० ॥

ज्वरे विभज्य वातादीन् यश्चानन्तरमुच्यते ।

पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ॥ १५१ ॥

त्रिचतुःपञ्चशः क्वाथा विषमज्वरनाशनाः ।

योजयेत्तिफलां पथ्यां गुडूचीं पिप्पलीं पृथक् ॥ १५२ ॥

तैस्तैर्विधानैः सगुडैर्भक्षातकमथापि वा ।

लङ्घनं वृंहणं चापि ज्वरागमनवासरे ॥ १५३ ॥
 प्रातः सतैलं लग्नं प्राग्भक्तं वा तथा घृतम् ।
 जीर्णं तद्वदधि पयस्तक्रं सर्पिष्य षट्पलम् ॥ १५४ ॥
 कल्याणकं पञ्चगव्यं तिक्तगन्धं वृषसाधितम् ।
 विप्रलाकोलतर्कारीकायदध्ना शृतं घृतम् ॥ १५५ ॥
 तिष्ठकत्वक्कृतावापं विषमज्वरजित् परम् ।
 सुरां तीक्ष्णञ्च यन्मद्यं शिखितित्तिरिजुकुट्टान् ॥ १५६ ॥
 मांसं मध्मोष्णवीर्यञ्च सहान्नो न प्रकामतः ।
 सेवित्वा तदहः स्वप्यादयवा पुनरुल्लिखित् ॥ १५७ ॥
 सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा तच्छर्दयेत् पुनः ।
 नीलिनीमजमन्थाञ्च तिव्रतं कटु रोहिणीम् ॥ १५८ ॥
 पिवेज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ।
 मनोह्रा सैन्धवं कृष्णा तेलेन नयनाञ्जनम् ॥ १५९ ॥
 योज्यं हिङ्गुसमा व्याघ्री वसानस्यं ससैन्धवम् ।
 पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैन्धवा ॥ १६० ॥
 पलङ्कषा निम्बपत्रं वचाकुष्ठहरीतकी ।
 सर्षपा सयवा सर्पिर्धूपोविड्वा विड्मलजा ॥ १६१ ॥
 पुरध्यामवचासर्जनिस्रार्कागरुदारुभिः ।
 धूपो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योऽपराजितः ॥ १६२ ॥
 धूपनस्याञ्जनत्वासा ये चोक्ताश्चित्तवैकते ।
 दैवाश्रयं च भैषज्यं ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ १६३ ॥
 विशेषाद्विषमान् प्रायस्ते ह्यागन्तुवन्धजा ।
 यथास्त्रं च शिरां विध्येदशान्तौ विषमज्वरे ॥ १६४ ॥
 केवलानिलवीसर्पविस्फोटोभिहतज्वरे ।
 सर्पिःपानहिमालेपसेकमांसरसाशनम् ॥ १६५ ॥
 कुर्याद्यथास्त्रमुक्तं च रक्तमोचादिसाधनम् ।

ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं बलिमन्त्रादिसाधनम् ॥ १६६ ॥
 ओषधीगन्धजे पित्तशमनं विषजिदु विषे ।
 इष्टै रर्थैर्मनोज्ञैश्च यथादोषशमेन च ॥ १६७ ॥
 हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं जयेत् ।
 क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ॥ १६८ ॥
 भयशोकोद्भवौ ताभ्यां भोशोकाभ्यां तथेतरे ।
 शापाथर्वणमन्त्रोत्थे विधिर्देवव्यपाय्ययः ॥ १६९ ॥
 ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तरं मलैः ।
 तस्माद्दोषानुसारेण तेष्वहारादि कल्पयेत् ॥ १७० ॥
 न हि ज्वरोऽनुबभ्रानि मारुताद्यैर्विनाकृतः ।
 ज्वरकालं स्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् ॥ १७१ ॥
 करुणार्द्रं मनः शुद्धं सर्वज्वरविनाशनम् ।
 त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैद्युनम् ॥ १७२ ॥
 गुर्वसात्म्यविदाह्वयं यच्चान्यज्वरकारणम् ।
 न विज्वरोऽपि सहसा सर्वाङ्गीनो भवेत्तथा ॥ १७३ ॥
 निवृत्तोऽपि ज्वरः शोघ्रं व्यापादयति दुर्बलम् ।
 सद्यः प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ।
 तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत् कुर्याद्भिषग्जितम् ॥ १७४ ॥
 ओषधयो मणयश्च सुमन्त्राः साधुगुरुद्विजदैवजपूजाः ।
 प्रीतिकरा मनसो विषयाश्च घ्नन्त्यपि विष्णुक्तं ज्वरमुग्रम् ॥ १७५ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 ऊर्ध्वगं बलिनो वेगमेकदोषानुगं नवम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवम् ॥ १ ॥
 अधोगं यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगम् ।

शान्तं शान्तं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गान्तरं च यत् ॥ २ ॥
 अतिप्रवृत्तं मन्दान्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ।
 सन्तर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य साधयेत् ॥ ३ ॥
 ऊर्ध्वभागं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ।
 शमनेर्हृहणैश्चान्यलङ्घ्यत्वं ह्यानवेक्ष्य च ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनी रसौ तिक्तकषायकौ ।
 उपवासश्च निःशुण्ठीषडङ्गोदकपायिनः ॥ ५ ॥
 अधोगे रक्तपित्ते तु हृहणो मधुरो रसः ।
 ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेयापूर्वमधोगते ॥ ६ ॥
 अग्नौ बलिनो शुद्धं न धार्यं तद्धि रोगकृत् ।
 धारयेदन्यथा शीघ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥ ७ ॥
 त्रिवृच्छ्यामाकषायेण कल्केन च सशर्करम् ।
 साधयेद्विधिवत्ते हं लिङ्गात्पाणितलं ततः ॥ ८ ॥
 त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।
 मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तशोफज्वरापहः ॥ ९ ॥
 त्रिवृत्समसिता तद्वत् पिप्पली पादसंयुता ।
 वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ॥ १० ॥
 ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकम् ।
 क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा शुद्धस्यानन्तरो विधिः ॥ ११ ॥
 यथास्त्रं मन्यपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलम् ।
 मन्यो ज्वरोक्तो द्राक्षादिः पित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः ॥ १२ ॥
 मधुखर्जूरमृद्वीकापरूषकसिताश्वसा ।
 मन्यो वा पञ्चसारेण सष्टतैर्लाजसक्तुभिः ॥ १३ ॥
 दाडिमामलकास्त्रो वा मन्दान्यन्नाभिलाषिणाम् ।
 कमलोत्पलकिञ्चल्कप्रश्निपर्णीप्रियङ्गुकाः ॥ १४ ॥
 क्षीरं शाबरं रोध्नं शृङ्गवेरं कुचन्दनम् ।

ङ्गोवेरं धातकीपुष्पं विस्त्रमध्यं दुरालभा ॥ १५ ॥
 अर्द्धां विहिता पेया वध्यन्ते पादयौगिकाः ।
 भूनिम्बसेव्यजलदा मसूरः पृश्निपर्णपि ॥ १६ ॥
 विदारिगन्धा मुद्गाश्च बला सर्पिर्हरण्डका ।
 जाङ्गलानि च मांसानि शीतवीर्याणि साधयेत् ॥ १७ ॥
 पृथक्पृथग्जले तेषां यवागूः कल्पयेद्रसे ।
 शीताः सशर्कराक्षौद्रास्तद्वन्मांसरसानपि ॥ १८ ॥
 ईषदम्बाननम्बान् वा घृतभृष्टान् सशर्करान् ।
 शूकशिखिभवं धान्यं रक्ते शाकं च शस्यते ॥ १९ ॥
 अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघु शीतलम् ।
 पूर्वोक्तमम्बुपानीयं पञ्चमूलेन वा शृतम् ॥ २० ॥
 लघुना शृतशीतं वा मध्वम्भो वा फलाम्बु वा ।
 शशः सवास्तुकः शस्तो विवम्बे तित्तिरिः पुनः ॥ २१ ॥
 उदुम्बरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ।
 म्लक्षस्य बर्हिणस्तद्व्यग्रोधस्य च कुकुटः ॥ २२ ॥
 यत्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥ २३ ॥
 वासारसेन फलिनी मृदोधाञ्जनमाचिकम् ।
 पित्तामृक् शमयेत् पीतं निर्यासो वाऽटरूपकात् ॥ २४ ॥
 शर्करामधुसंयुक्तः केवली वा शृतोऽपि वा ।
 वृषः सद्यो जयत्यस्रं स ह्यस्य परमौषधम् ॥ २५ ॥
 पटोलमालतीनिम्बचन्दनद्वयपद्मकम् ।
 रोध्रो वृष स्तन्दुलियः क्षणास्त्वमदयन्तिका ॥ २६ ॥
 शतावरी गोपकन्याकाकोत्थी मधुयष्टिका ।
 रक्तपित्तहराः काथास्त्रयः समधुशर्कराः ॥ २७ ॥
 पलाशवल्ककाथो वा सुशीतः शर्कराम्वितः ।
 पिवेद्वा मधुसर्पिर्भ्यां गवाश्वशक्तो रसम् ॥ २८ ॥

सचीद्वं प्रथिते रक्ते लिङ्गात्पारावतं शक्यत् ।
 अतिनिष्ठतरक्तश्च चीद्रेण रुधिरं पिबेत् ॥ २८ ॥
 जाङ्गलं भक्षयेद्वाजमामपित्तयुतं यक्यत् ।
 चन्दनीशीरजलदालाजामुन्नकणायवैः ॥ ३० ॥
 बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ।
 प्रसादश्चन्दनाभोजयेत्तुं मृद्वृष्टलोष्टजः ॥ ३१ ॥
 सुशीतः ससिताचीदः शोणितातिप्रवृत्तिजित् ।
 आपोथ्य वा नवे कुम्भे प्लावयेद्विद्युगण्डिकाः ॥ ३२ ॥
 स्थितं तदगुप्तमाकाशे रात्रिं प्रातः शृतं जलम् ।
 मधुमूलीकजाभोजकृतोत्तमं च तदगुणम् ॥ ३३ ॥
 ये च पित्ते ज्वरे चीक्ताः कषायास्तांश्च योजयेत् ।
 कषायैर्विविधैरेभिर्दोषैर्गन्धी विजिते कफे ।
 रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोत्त्वणे पयः ॥ ३४ ॥
 युञ्ज्याच्छागं शृतं तद्वन्नव्यं पञ्चगुणेऽभसि ।
 पञ्चमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ ३५ ॥
 जीवकर्षभकद्राक्षाबलागोक्षुरनागरैः ।
 पृथक् पृथक् शृतं क्षीरं सघृतं सितयाऽथवा ॥ ३६ ॥
 गोकण्टकाभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः ।
 हन्याशु रक्तं सखजं विशेषान्मूत्रमार्गगम् ॥ ३७ ॥
 विण्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु ।
 वटप्ररोहैः शृङ्गैर्वा शुण्डुदीच्योत्पलैरपि ॥ ३८ ॥
 रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चात्र कल्पयेत् ।
 पीत्वा कषायान् पयसा भुञ्जीत पयसैव च ॥ ३९ ॥
 कषाययौगैरेभिर्वा विपक्वं पाययेद् दृढम् ।
 समूलमस्तकं क्षुण्णं हृषमष्टगुणेऽभसि ॥ ४० ॥
 पक्ताष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ।

पुष्पगर्भं च तच्छीतं सक्षीद्रं पित्तशोणितम् ॥ ४१ ॥
 पित्तगुल्मव्वरश्वासकासहृद्रोगकामलाः ।
 तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ ४२ ॥
 पालाशदन्तस्वरसे तद्गर्भं च घृतं पचेत् ।
 सक्षीद्रं तच्च रक्तघ्नं तथैव त्रायमाणया ॥ ४३ ॥
 रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते कण्ठमार्गगे ।
 लिङ्गान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां चारमुत्पलनालजम् ॥ ४४ ॥
 पृथक् पृथक् तथाभोजरेणुश्यामामधूकजम् ।
 गुदागमे विशेषेण शोणिते वस्तिरिष्यते ॥ ४५ ॥
 घ्राणगे रुधिरेशुद्धे नावनं चानुषेचयेत् ।
 कषाययोगान् पूर्वोक्तान् क्षीरेक्ष्वादिरसम्, तान् ॥ ४६ ॥
 क्षीरादीन् ससितांस्तोयं केवलं वा जलं हितम् ।
 रसो दाडिमपुष्पाणामाम्बोयः शाङ्गुलस्य वा ।
 कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यञ्जनादिषु ॥ ४७ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ।
 वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥ १ ॥
 स्नेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गैः स्नेहसेकावगाहनैः ।
 वस्तिभिर्वद्वविड्, वातं सपित्तं तूर्ध्वभक्तिकैः ॥ २ ॥
 वृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत् स्नेहविरचनैः ।
 गुडूचीकण्टकारीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ॥ ३ ॥
 प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्वह्निदीपनः ।
 चारुरास्त्रावचाहिङ्गुपाठायष्ट्याह्वान्यकैः ॥ ४ ॥
 द्विशानैः सर्पिषः प्रस्थं पञ्चकोलयुतैः पचेत् ।

दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मण्डानुपायिना ॥ ५ ॥
 सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ।
 द्रोणेऽपां साधयेद्रास्त्रादशमूलशतावरीः ॥ ६ ॥
 पलोन्मितादकुडवं कुलस्यं वदरं यवम् ।
 तुलार्चं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृतादकम् ॥ ७ ॥
 समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।
 प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवस्तिभिः ॥ ८ ॥
 पजकासान् शिरःकम्पं योनिवङ्गश्चवेदनाम् ।
 सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सङ्गोहोर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ ९ ॥
 विदार्यादिगणकाथकल्कसिद्धं च कासजित् ।
 अशोकबीजचवकजन्तुघ्नाञ्जनपद्मकैः ॥ १० ॥
 सविडैश्च घृतं सिद्धं तच्चूर्णं वा घृतप्लुतम् ।
 लिङ्घ्यात् पयश्चानुपिविदाजं कासादिपीडितः ॥ ११ ॥
 विडङ्गं नागरं रास्त्रा पिप्पली हिङ्गुसैन्धवम् ।
 भाङ्गीं चारश्च तच्चूर्णं पिवेद्वा घृतमात्रया ॥ १२ ॥
 सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिंसाहताग्निषु ।
 दुरालभां शृङ्गवेरं शठीं द्राक्षां सितोपलम् ॥ १३ ॥
 लिङ्घ्यात्कर्कटशृङ्गीं च कासे तैक्ष्णेन वातजे ।
 दुस्पर्शां पिप्पलीं सुस्तां भाङ्गीं कर्कटकीं शठीम् ॥ १४ ॥
 पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ।
 तद्वत्कृष्णां शुण्ठीं च सभाङ्गीं तद्वदेव च ॥ १५ ॥
 पिवेच्च कृष्णां कोष्णेन सलिलेन ससैन्धवाम् ।
 मस्तुना ससितां शुण्ठीं दध्ना वा कण्ठरेणुकाम् ॥ १६ ॥
 पिवेद्ददरमञ्जो वा मदिरादधिमस्तुभिः ।
 अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभ्रष्टं ससैन्धवम् ॥ १७ ॥
 कासी सपीनसी घूमं स्नेहिकं विधिना पिवेत् ।

द्विधाश्वासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ १८ ॥
 ग्राम्बानूपोदकैः शालियवनोधूमषष्टिकान् ।
 रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्वि तान् ॥ १९ ॥
 यवानोपिप्लीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
 रास्त्रा जाजो पृथक्पर्णी पलाशशठोपौष्करैः ॥ २० ॥
 पिप्पलां स्निग्धान्मूलवणां पेयामनिलजि पिवेत् ।
 कटिहृत्पार्श्वकोष्ठार्त्तिश्वासहि माप्रणाशनीम् ॥ २१ ॥
 दशमूलरसे तद्वत् पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
 पिवेत् पेयां समतिलां क्षैरयीं वा सत्तैम्भवाम् ॥ २२ ॥
 माक्ष्यकौकुटवाराहैर्मांसैर्वा साज्यतैम्भवाम् ।
 वास्तुको वायसोशाकं कासघ्नः सुनिषस्वकः ॥ २३ ॥
 कण्टकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकम् ।
 स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ २४ ॥
 दधिमस्त्वारनालान्नफलाम्बुमदिराः पिवेत् ।
 पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ॥ २५ ॥
 तथा मदनकाश्मर्यमधुकक्कथितैर्जलैः ।
 फलयश्चाह्वकल्कैर्वा विदारीक्षुरसाम्लतैः ॥ २६ ॥
 पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
 युक्ताह्विरिकाययुतां घनश्चे क्षणि तित्तकैः ॥ २७ ॥
 हृतदोषो हिमं स्वादु स्निग्धं संसर्जनं भजेत् ।
 घने कफे तु शिशिरं रुचं तित्तोपसंहितम् ॥ २८ ॥
 लेहः पेत्ते सिता धात्री क्षौद्रद्राक्षा हिमोत्पलैः ।
 सकफे साब्दमरिचः संघृतः सानिले हितः ॥ २९ ॥
 मृडीकार्द्विशतं त्रिंशत् पिप्पलीः शर्करापलम् ।
 स्नेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्थ शङ्कद्रसम् ॥ ३० ॥
 त्वग्नेलाथ्योपमृडीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।

लाजमुस्ताशठीरास्नाघात्रीफलविभीतकैः ॥ ३१ ॥
 शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिल्लहो हृद्रोगकासहा ।
 मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ३२ ॥
 मुद्गादियूपैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ।
 घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तका मधुसंयुताः ॥ ३३ ॥
 शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ।
 शर्कराश्चीनुपानार्थं द्राक्षेलुखरसाः पयः ॥ ३४ ॥
 काकोली वृहती मेदादयैः सहघनागरैः ।
 पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥
 द्राक्षां कणां पञ्चमूलं ढणाख्यं च पचेज्जले ।
 तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत् समधुशर्करम् ॥ ३६ ॥
 साधितां तेन पेयां वा सुशीतां मधुनान्विताम् ।
 शठीक्षीरवैरवृहतीशर्कराविश्वभेषजम् ॥ ३७ ॥
 पिष्ट्वा रसं पिबेत् पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ।
 शर्करां जीवंकं मुद्गमाषपर्ण्यौ दुरालभाम् ॥ ३८ ॥
 कल्कीकृत्य पचेत् सर्पिः क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ।
 पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ ३९ ॥
 लिङ्गाद्वा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत् ।
 कफकासी पिबेदादौ सुरकाष्ठात् प्रदीपितात् ॥ ४० ॥
 स्नेहं परिस्तुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितम् ।
 स्निग्धं विरेचयेद्दूर्ध्वमधोमूर्ध्नि च युक्तितः ॥ ४१ ॥
 तोक्ष्णैर्विरेकैर्बलिनं संसर्गी चास्य योजयेत् ।
 यवमुद्गकुलत्यान् रूष्णरुक्षैः कटूत्कटैः ॥ ४२ ॥
 कासमर्दकवाक्ताक्याघ्नीक्षारकणान्वितैः ।
 धान्ववैलरसैः स्नेहैस्तिलसर्पपनिम्बजैः ॥ ४३ ॥
 दशमूलांश्च घर्मांश्च मद्यं मध्वं वा पिबेत् ।

मूलैः पौष्करशम्याकपटोलैः संस्थितं निशाम् ॥ ४४ ॥
 पिबेद्धारिसहचौद्रं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलं शृङ्गवेरं विभीतकम् ॥ ४५ ॥
 शिखिकुकुटपिच्छानां मषीक्षारो यवोद्भवः ।
 विशालापिप्पलीमूलं त्रिवृता च मधुद्रवाः ॥ ४६ ॥
 कफकासहरा लेहास्त्रयः स्त्रोकार्द्वयोजिताः ।
 मधुना भरिचं लिङ्घ्यान्मधुनैव च जोङ्गकम् ॥ ४७ ॥
 पृथग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्त्ताकभृङ्गजान् ।
 कासघ्नस्याश्वशकतः सुरसस्यासितस्य च ॥ ४८ ॥
 देवदारुशठीरास्त्राकर्कटाख्यादुरालभाः ।
 पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्या धात्री सितोपला ॥ ४९ ॥
 स्त्राजासितोपलासर्पिः शृङ्गी धात्रीफलोद्भवा ।
 मधुतैलयुता लेहास्त्रयो वातानुगे कफे ॥ ५० ॥
 द्वे पले दाडिमादष्टौ गुडाद् व्योषात् पलत्रयम् ।
 रोचनं दीपनं स्वर्थं पीनसश्वासकासजित् ॥ ५१ ॥
 गुडं क्षारोषणकणादाडिमं श्वासकासजित् ।
 क्रमात् पलद्वयार्द्धाक्षकर्षार्द्धपलोन्मितम् ॥ ५२ ॥
 पिबेज्ज्वरोक्तं पथ्यादि सशृङ्गीकं च पाचनम् ।
 अथवा दीप्यकत्रिवृद्विशालाघनपौष्करम् ॥ ५३ ॥
 सकणं कथितं मूत्रे कफकासौ जलेऽपि वा ।
 तैलभ्रष्टञ्च वैदेहीकल्काच्चं ससितोपलम् ॥ ५४ ॥
 पाययेत् कफकासघ्नं कुलत्थसलिलाभुतम् ।
 दशमूलादङ्गे प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ॥ ५५ ॥
 पुष्करा द्दशठीविल्वसुरसाव्योषद्विङ्गुभिः ।
 पेथानुपानं तत्सर्पिर्वातश्चेष्टामयापहम् ॥ ५६ ॥
 निर्गुण्डीपत्रनिर्व्याससाधितं कासजिद्वृत्तम् ।

घृतं रसे विडङ्गनां व्योषगर्भञ्च साधितम् ॥ ५७ ॥
 पुनर्नवाशिवाटिकासरलकासमर्दाभृता ।
 पटोलवृहतीफणिष्ककरसैः पयःसंयुतैः ॥ ५८ ॥
 घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सञ्जायते ।
 स कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्गुरेभ्यो भयम् ॥ ५९ ॥
 समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके ।
 घृतप्रस्थं बलाव्योषविडङ्गशठीदाडिमैः ॥ ६० ॥
 सौवर्चलयवक्षारभूलामलकपौष्करैः ।
 वृक्षीववृहतीपथ्यायवानीचित्रकर्विभिः ॥ ६१ ॥
 मृद्वीका चव्यवर्षाभूदुरालभ्नास्त्वितसैः ।
 शृङ्गीतामलकीभाङ्गीरास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ६२ ॥
 कल्कैस्तत्सर्वकासेषु खासहिष्मासु चेष्यते ।
 पचेद्वाघ्रीतुलां क्षुणां वह्निपाभाढकस्थिते ॥ ६३ ॥
 क्षिपेत् पूते तु सञ्चूर्ण्य व्योषरास्त्राभृताग्निकान् ।
 शृङ्गीभाङ्गीघनग्रन्थिधन्वयासान् पलाईकान् ॥ ६४ ॥
 सर्पिषः शोडशफलं चत्वारिंशत्फलानि च ।
 मत्स्यण्डिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिशयेत् ॥ ६५ ॥
 दर्वीलेपिनि शीते च पृथग् द्विकुडवं क्षिपेत् ।
 पिप्पलीनां तवचीर्या माक्षिकस्यानवस्थ च ॥ ६६ ॥
 लेहोऽयं गुल्महृद्रोगदुर्नामश्वासकासजित् ।
 श्मनं च पित्तेद्धूमं शोधनं बहुले कफे ॥ ६७ ॥
 मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेङ्गदित्वचः ।
 धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिवेदनु ॥ ६८ ॥
 निष्ठूतान्ते गुडयुतं कोष्णं धूमो निहन्ति सः ।
 वातश्चेत्तान् कासानचिरेण चिरन्तनान् ॥ ६९ ॥
 तसकः कफकासे तु स्याच्चेत् पित्तानुबन्धजः ।

पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥
 कफानुबन्धे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियाम् ।
 पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशनीम् ॥ ७१ ॥
 वातश्लेष्मात्मके शुष्के स्निग्धं चार्द्रं विरुद्धणम् ।
 कासे कर्मसपित्ते तु कफजे तित्तसंयुतम् ॥ ७२ ॥
 उरस्थन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ।
 क्षीरेण शालीन् तीर्णैऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान् ॥ ७३ ॥
 पार्श्ववस्तिमरुक्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
 भिन्नविट्कः समुस्तातिविषापाठां सवत्सकाम् ॥ ७४ ॥
 लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनोयं गणं सितम् ।
 त्वक्षीरोलम्बितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥ ७५ ॥
 इक्षारिकाविषग्रन्थिपद्मकेसरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षती पिबेत् ॥ ७६ ॥
 यवानां चूर्णमाभानां क्षीरे सिद्धं घृतान्वितम् ।
 ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत् ॥ ७७ ॥
 कासवांश्च पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितम् ।
 गुडोदकं वा कथितं सक्षौद्रमरिचं हिमम् ॥ ७८ ॥
 चूर्णमामलकानां वा क्षीरपक्वं घृतान्वितम् ।
 रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ ७९ ॥
 कासी पर्वास्थिशूली च लिङ्ग्यालघृतमाक्षिकान् ।
 मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरोपिप्पलीबलान् ॥ ८० ॥
 त्रिजातमर्द्धकर्षांशं पिप्पल्यर्द्धपक्वं सिता ।
 द्राक्षाभधूकं खर्जूरं पलाशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ८१ ॥
 मधुना गुटिका घ्नन्ति ता वृथाः पित्तशोणितम् ।
 कासश्वासारुचिच्छर्दिमूर्च्छाहिंसावमिभ्रमान् ॥ ८२ ॥
 क्षतक्षयस्तरभ्रं शशीहृशोफाब्जमारुतान् ।

रक्तनिष्ठोवह्वत्पार्श्वं रुक्पिपासाज्वरानपि ॥ ८३ ॥
 वर्षाभूशर्करारक्तमालितण्डुलजं रजः ।
 रक्तं वी पिवेत्सिद्धं द्राक्षासपयोधृतैः ॥ ८४ ॥
 मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।
 यथा स्वमार्गविस्तृते रक्ते कुर्याच्च भेषजम् ॥ ८५ ॥
 मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ।
 क्षामः क्षीणक्षतोरस्कः मन्दनिद्रोऽग्निदोषिमान् ॥ ८६ ॥
 शृतक्षीरसरेणाद्यात्स घृतक्षौद्रशर्करम् ।
 शर्करां यवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ॥ ८७ ॥
 शृतक्षीरानुपानं वा लिङ्घ्यात् क्षीणः क्षतः क्लेशः ।
 क्रव्यात्पिशितनिर्यूहं घृतभृष्टं पिवेच्च सः ॥ ८८ ॥
 पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्द्धनम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्ष्मालप्रियङ्गुभिः ॥ ८९ ॥
 तालमस्तकजम्बूत्वक्प्रियालैश्च सपद्मकैः ।
 साश्वकर्णैः शृतात् क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ ९० ॥
 शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेन्द्रियः ।
 वातपित्तादितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्मतः ॥ ९१ ॥
 तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्चना ।
 हृत्पार्श्वार्त्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ ९२ ॥
 कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्तविरोधि यत् ।
 यथ्याह्वनागबलयोः क्वाथे क्षीरे समे घृतम् ॥ ९३ ॥
 पयस्या पिप्पलीवांसीकल्कैः सिद्धं क्षते हितम् ।
 जीवनीयो गणः शण्डी वरीकीरा पुनर्नवा ॥ ९४ ॥
 बला भाङ्गोऽखगुप्ताङ्गशठी तामलकी कणा ।
 शृङ्गाटकं पयस्या च पञ्चमूलं च यक्षुः ॥ ९५ ॥
 द्राक्षाक्षौद्रादि च फलं मधुरस्निग्धवृंहणम् ।

तैः पचेत् सर्पिषः प्रस्थं कर्षाशैः स्रक्षकल्कितैः ॥ ८६ ॥
 क्षीरधात्रीविदारीक्षुच्छागमांसरसान्वितम् ।
 प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्करार्द्धं तुलारजः ॥ ८७ ॥
 पलार्द्धकं च मरिचं त्वगीलापत्रकैसरम् ।
 विनीय चूर्णितं तस्मात्सिद्धान्मात्रां यथाबलम् ॥ ८८ ॥
 अमृतप्राशमित्ये तन्नराणाममृतं घृतम् ।
 सुधासूतारसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥ ८९ ॥
 नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्षितान् ।
 स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च लुंहयेत् ॥ ९० ॥
 कासहिष्माज्वरश्वासदाहदण्डासपित्तनुत् ।
 पुत्रदं हृदिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ॥ ९१ ॥
 श्वदंष्ट्रोशीरमञ्जिष्ठाबलाकाशमर्थकटुलम् ।
 दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलासर्षभकौस्थिरा ॥ ९२ ॥
 पालिकानि पचेत् तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 कल्कैः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदकर्षभजीवकैः ॥ ९३ ॥
 शतावरीर्द्धमृद्वीकाशर्कराश्चावणीविसैः ।
 प्रस्थः सिद्धो घृतादातपित्तहृद्रोगशूलनुत् ॥ ९४ ॥
 मूत्रकच्छप्रमेहार्शः कासशोषक्षयापहः ।
 धनुस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ ९५ ॥
 मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थकाथे पचेद् घृतम् ।
 पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ ९६ ॥
 पृथगष्टपणं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
 समसक्तुक्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु तद्धितम् ॥ ९७ ॥
 धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसाद् घृतात् ।
 गव्याजयोश्च पयसोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९८ ॥
 सिद्धपूते सिताक्षौद्रं द्विप्रस्थं विनयेत्ततः ।

यस्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम् ॥ १०८ ॥
 घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिङ्गाद्वाताधिके पिबेत् ॥ ११० ॥
 लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वात् हन्ति नानलम् ।
 आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणञ्चि च ॥ १११ ॥
 क्षामक्षौण्डकशङ्खानामेतान्येव घृतानि तु ।
 त्वक्क्षौरीपिप्पलीलाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ॥ ११२ ॥
 सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् कृत्वा दद्यात् पयोऽनु च ।
 रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ११३ ॥
 वीतत्वगस्थिकूष्माण्डतुलां स्त्रिन्नां पुनः पचेत् ।
 घट्टयन् सर्पिषः प्रस्थे चौद्रवर्णेऽन्नं च क्षिपेत् ॥ ११४ ॥
 खण्डाच्छृतं कणाशुण्डोर्द्विपञ्चं जीरकादपि ।
 त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्द्धं पलांशकम् ॥ ११५ ॥
 अवतारितशीते च दत्त्वा चौद्रं घृतार्द्धकम् ।
 खजेनामथ च स्थाप्य तन्निहन्त्युपयोजितम् ॥ २१६ ॥
 कासहिष्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
 उरःसन्धानजननं मेधास्मृतिबलप्रदम् ॥ ११७ ॥
 अश्विभ्यां विहितं हृद्यं कूष्माण्डकरसायनम् ।
 पिबेन्नागबलामूलस्यार्द्धकर्षाभिवर्द्धितम् ॥ ११८ ॥
 पञ्चं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्त्रमुक् ।
 एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलवर्णकरः परम् ॥ ११९ ॥
 मण्डूकपर्णाः कल्पोऽयं यथ्या विश्वीषधस्य च ।
 पादशेषं जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम् ॥ १२० ॥
 तेन कायेन तुल्यांशं घृतं क्षीरेण पाचयेत् ।
 पलार्द्धिकैश्चातिबलाबलायष्टीपुनर्नवैः ॥ १२१ ॥
 अपौण्डरीककाश्मर्यप्रियालकपिकच्छुभिः ।
 अश्वगन्धासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकैः ॥ १२२ ॥

काकोली चीरकाकोली चीरशुक्लादिजीरकैः ।
 एतन्नागबलासर्पिःपित्तरक्तक्षतक्षयान् ॥ १२३ ॥
 अथैतृङ्गभ्रमदाहान् बलपुष्टिकरं परम् ।
 वण्णमायुष्यमोजस्यं बलीपलितनाशनम् ॥ १२४ ॥
 उपयुज्य च षण्मासान् वृद्धोऽपि तरुणायते ।
 दीप्तेऽग्नौ विधिरेषः स्यान्मन्दे दीपनपाचनः ॥ १२५ ॥
 यस्मोक्तः क्षतिनां शस्ती ग्राही शक्नोति तु द्रवे ।
 दशमूलं स्वयं गुप्तां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम् ॥ १२६ ॥
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ।
 भाङ्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशान् यवादकम् ॥ १२७ ॥
 हरीतकीशतं चैकं जले पञ्चाङ्गके पचेत् ।
 यवस्त्रिंशे कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ॥ १२८ ॥
 पचेद् गूडतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ।
 तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्त्रिद्वशीति च माक्षिकात् ॥ १२९ ॥
 लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ।
 तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ॥ १३० ॥
 पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिष्णुं विषमज्वरम् ।
 मेहगुल्मग्रहण्यर्शोद्दोषागुरुचिपीनसान् ॥ १३१ ॥
 अगस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ।
 दशमूलं बलां मूर्वां हरिद्रे पिप्पलीद्वयम् ॥ १३२ ॥
 पाठाश्वगन्ध्यापामार्गस्वगुप्तातिविषानृतम् ।
 बालविल्लं त्रिवृदन्तीमूलं पत्रं च चित्रकात् ॥ १३३ ॥
 पयस्यां कुटजं हिंसां पुष्पं सारं च बीजकात् ।
 बोटस्थविरभल्लातविकङ्कतशतावरी ॥ १३४ ॥
 पूतीकरञ्जशस्याकचन्द्रलेखासहाचरम् ।
 सौभास्त्रनकनिम्बत्वगिचुरं च पलांशकम् ॥ १३५ ॥

पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकद्वयम् ।
 पचेदष्टगुणे तोये यवस्वेदेऽवतारयेत् ॥ १३६ ॥
 पूते क्षिपेत् समथ्ये च तत्र जीर्णगुडात् तुलाम् ।
 तैलाज्जघात्रीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ॥ १३७ ॥
 अधिश्रयेन्मृदावग्नौ दर्बिलेपेऽवतार्य्य च ।
 शीते प्रस्थद्वयं क्षौद्रात् पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ॥ १३८ ॥
 चूर्णीकृतं त्रिजाताच्च त्रिफलं निखनेत्ततः ।
 धान्ये पुराणकुम्भस्थं मासं खादेच्च पूर्ववत् ॥ १३९ ॥
 रसायनं वशिष्ठोक्तमेतत् पूर्वगुणाधिकम् ।
 स्वस्थानां निष्परीहारं सर्वर्तुषु च शस्यते ॥ १४० ॥
 पालिकं सैन्धवं शुण्ठी द्वे च सौवर्चलात् पले ।
 कुडवांशानि वृक्षान्नं दाडिमं पत्रमार्जकम् ॥ १४१ ॥
 एकैकां मरिचाजाज्योर्धान्यकाद् द्वे चतुर्थिके ।
 शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ १४२ ॥
 कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपानेषु दापयेत् ।
 रुच्यं तद्दीपनं बल्यं पार्श्वार्त्तिश्चासकासजित् ॥ १४३ ॥
 एकां षोडशिकां धान्याद् द्वे द्वे वाऽजाजिदीप्यकात् ।
 ताभ्यां दाडिमवृक्षान्नैर्द्विद्विसौवर्चलात् पलम् ॥ १४४ ॥
 शुण्ठ्याः कर्षं दधित्यस्य मध्यात् पञ्च पलानि च ।
 तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ १४५ ॥
 खाण्डवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ।
 विधिश्व यक्ष्मविहितो यथावस्थं क्षते हितः ॥ १४६ ॥
 निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः ।
 दाह्यते कासिनी यस्य स धूमानापिबेदिमान् ॥ १४७ ॥
 द्विमेदादिवलापलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविते ।
 वर्त्ति कृत्वा पिबेद्भूमं जीवनीयघृतानुषा ॥ १४८ ॥

मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरीनागरैः ।
 तद्वदेवाऽनुपानं तु शर्करेच्छुगुडोदकम् ॥ १४८ ॥
 पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामाद्र्या वटशृङ्गया ।
 ससर्पिष्कं पिबेद्भूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १५० ॥
 क्षयजे हृहणं पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्द्धनम् ।
 बहुदोषाय सस्त्रे हं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ १५१ ॥
 शम्याकीनं तिव्रतया मृद्वोकारसयुक्तया ।
 तिल्वकस्य कषायेण विदारोस्त्ररसेन च ॥ १५२ ॥
 सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम् ।
 पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥ १५३ ॥
 घृतं कर्कटकीक्षोरद्विबलासाधितं पिबेत् ।
 विदारोभिः कदम्बैर्वा तालशस्यैश्च साधितम् ॥ १५४ ॥
 घृतं पयश्च सूत्रस्य वैवर्ण्यं कृच्छ्रनिर्गमे ।
 शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सञ्शोणिवङ्गणे ॥ १५५ ॥
 घृतमण्डेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ।
 जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्त्तकाद्या विलेशयाः ॥ १५६ ॥
 क्रमशः प्रसहास्तद्वययोज्याः पिशिताशिनः ।
 शोणरात्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चरावयन्ति ते ॥ १५७ ॥
 कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात् सम्यग् वहन् रसः ।
 चविकाचिफलाभाङ्गीदशमूलैः सचित्तकैः ॥ १५८ ॥
 कुलथपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ।
 मृतैर्नागरदुस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥ १५९ ॥
 पिष्टैः कर्कटशृङ्गया च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
 सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारी द्वौ पञ्चलवणानि च ॥ १६० ॥
 दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ।
 कासमर्दाभयामुस्तापाठाकटफलनागरैः ॥ १६१ ॥

पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्या स्वरसेन च ।
 अक्षमात्रैर्वृतप्रस्थं क्षौरद्राक्षारसादुके ॥ १६२ ॥
 पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं शिवम् ।
 वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलाङ्गुरान् ॥ १६३ ॥
 रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुचौः ।
 द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतम् ॥ १६४ ॥
 पिबेदुपरिभुक्तस्य यवक्षारघृतं नरः ।
 पिप्पलीगुडसिद्धं वा क्षागक्षीरयुतं घृतम् ॥ १६५ ॥
 एतान्यग्निविवृद्धार्थं सर्पींषि क्षयकासिनाम् ।
 स्युर्दोषवद्भः कण्ठोरः स्रोतसाञ्च विशुद्धये ॥ १६६ ॥
 प्रस्थोन्मिते यवकाये विंशतिर्विजयाः पचेत् ।
 खिन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणात् षट्पलं गुडात् ॥ १६७ ॥
 पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनोह्राया रसाञ्जनात् ।
 दत्त्वार्द्धाञ्च पचेद्भूयः स लेहः श्वासकासनुत् ॥ १६८ ॥
 श्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।
 श्वासकासहरा बर्हिपादौ वा मधुसर्पिषा ॥ १६९ ॥
 एरण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।
 लेहयेत् क्षारमेवं वा सुरसैरण्डपत्रजम् ॥ १७० ॥
 लिङ्घ्यात् त्रूप्रणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ।
 पद्मकं त्रिफलाव्योषं विडङ्गं देवदारु च ॥ १७१ ॥
 बला रास्ना च तच्चूर्णं समस्तं समशर्करम् ।
 खादेन्मधुघृताभ्याञ्च लिङ्घ्यात्कासहरं परम् ॥ १७२ ॥
 तद्वन्नरिचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
 पथ्याशुण्ठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥ १७३ ॥
 सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा बिभीतकम् ।
 पत्रकल्कं घृतभृष्टं तिप्तकस्य शशर्करम् ॥ १७४ ॥

पेया वोत्कारिका कर्दिष्टकासामातिसारमुत् ।
 कण्टकारोरसे सिद्धौ मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ।
 सगौरामलकः साम्बः सर्वकासभिषगञ्जितम् ॥ १७५ ॥
 वातघ्नौषधनिःकाथे क्षीरं यूपान् रसानपि ।
 वैष्किरान् प्रातुदान् बैलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥ १७६ ॥
 क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
 क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यक्ष्मणि ॥ १७७ ॥
 वृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनम् ।
 व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥ १७८ ॥
 सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।
 यथा दोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितम् ॥ १७९ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः श्वासहिम्नाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 श्वासहिम्ना यतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः ।
 तुल्यमेव तदार्त्तं च पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ॥ १ ॥
 स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं तैः खेषु ग्रथितः कफः ।
 सुलीनोऽपि विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ॥ २ ॥
 स्रोतसां स्यान्मृदुत्वं च मारुतस्थानुलोमता ।
 स्निग्धं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजै रसैः ॥ ३ ॥
 दध्युत्तरेण वा दद्यात् ततोऽस्मै वमनं मृदु ।
 विशेषात्कासवमथुहृद्ग्रहस्वरसादिने ॥ ४ ॥
 पिप्पलीसैन्धवक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधि यत् ।
 निहृते सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ॥ ५ ॥
 स्रोतःसु च विश्लेष्टेषु चरत्यविहतोऽनिलः ।

ध्यानोदावर्ततमके मातुलिङ्गान्नवेतसैः ॥ ६ ॥

हिङ्गुपीलुविडैर्युक्तमन्नं स्यादनुलोमनम् ।

ससैन्धवं फलास्त्रं वा कोष्णं दद्याद्विरचनम् ॥ ७ ॥

एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ।

तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्द्धाधःशोधनं हितम् ॥ ८ ॥

उदीर्यते मृशतरं मार्गरोधादहज्जलम् ।

यथानिलस्तथा तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ॥ ९ ॥

अशान्ती कृतसंशुद्धेर्धूमैर्लीनं मलं हरेत् ।

हरिद्रापत्रमेरण्डमूलं द्राक्षां मनःशिलाम् ॥ १० ॥

सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वत्तिं प्रकल्पयेत् ।

तां घृताक्तां पिबेद्भूमं यवान् वा घृतसंयुतान् ॥ ११ ॥

मधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं वा गुरु वागुरु ।

चन्दनं वा तथा शृङ्गं बालान् रास्नाथवा गवाम् ॥ १२ ॥

ऋक्षगोधाकुरङ्गैश्चर्मशृङ्गखुराणि वा ।

गुग्गुलुं वा मनोह्वं वा शालनिर्य्यासमेव वा ॥ १३ ॥

शङ्खकीं गुग्गुलुं लोहं पद्मकं वा घृतप्लुतम् ।

अवश्यं खेदनीयानामखेद्यानामपि क्षणम् ॥ १४ ॥

खेदयेत्ससिताक्षीरसुखोष्णस्नेहसेचनैः ।

उत्कारिकोपनाहैश्च खेदाध्यायोक्तभेषजैः ॥ १५ ॥

उरःकण्ठं च मृदुभिः सामे त्वामविधिं चरेत् ।

अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा वक्त्रनाशनैः ॥ १६ ॥

स्निग्धैः रसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ।

अनुत्क्रिष्टकफास्त्रिदुर्बलानां हि शोधनात् ॥ १७ ॥

वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोथ्याशु हरेदस्त्रम् ।

कषायलेहस्नेहाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ॥ १८ ॥

क्षीणक्षतातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान् ।

मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिष्माश्वासानुपाचरेत् ॥ १८ ॥
 कुलथ्यदशमूलानां काथे स्युर्जाङ्गला रसाः ।
 यूषाश्च शिशुवार्त्ताककासघ्नवृषमूलकैः ॥ २० ॥
 पल्लवैर्निम्बकुलकवृहतीमातुलिङ्गजैः ।
 व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गीविल्वमध्यत्रिकण्टकैः ॥ २१ ॥
 पेया च चित्रकाजाजीशृङ्गोसौवर्चलैः कृता ।
 दशमूलेन वा कासश्वासहिम्नारुजापहा ॥ २२ ॥
 दशमूलशठीरास्त्राभाङ्गीविल्वर्हिपुष्करैः ॥ २३ ॥
 कुलोदशृङ्गीचपलातामलक्यस्तौषधैः ।
 पिबेत् कषायं जीर्णोऽस्मिन् पेयां तैरेव साधिताम् ॥ २४ ॥
 शालीषष्टिकगोधूमयवसुतकुलथ्यभुक् ।
 कासहृदग्रहपाश्चात्तिहिष्माश्वासप्रशान्तये ॥ २५ ॥
 सक्तून् वार्काङ्गुरक्षोरभावितानां समाक्षिकान् ।
 यवानां दशमूलादि निःकाथलुलितान् पिबेत् ॥ २६ ॥
 अन्ने च योजयेत् क्षारं हिङ्गुज्यविड्दाडिमान् ।
 सपौष्करशठीव्योषमातुलिङ्गास्त्रवेतसान् ॥ २७ ॥
 दशमूलस्य वा काथमथवा देवदारुणः ।
 पिबेद्वा वारुणीमण्डं हिष्माश्वासी पिपासितः ॥ २८ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजन्तुघ्नचित्रकैः ।
 कल्कितैर्लेपिते रूढे निक्षिपेद् घृतभाजने ॥ २९ ॥
 तक्रं मासस्थितं तद्वि दीपनं श्वासकासजित् ।
 पाठां मधुरसां दारुसरलं निशि संस्थितम् ॥ ३० ॥
 सुरामण्डेऽल्पलवणं पिबेत् प्रकृतिसम्मितम् ।
 भार्ङ्गीशुण्ठी सुखाशोभिः क्षारं वा मरिचान्वितम् ॥ ३१ ॥
 स्वकाथपिष्टां लुलितां बाष्पिकां पाययेत् वा ।
 स्वस्सः सप्तपर्णस्य पुष्याणां वा शिरोषतः ॥ ३२ ॥

हिष्माश्वासि मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ।
 उत्कारिकातुगाक्षणामधूलीघृतनागरैः ॥ ३३ ॥
 पित्तानुबन्धे योक्तव्या पवने त्वनुबन्धिनि ।
 श्वाविच्छशामिषकणाघृतशल्यकशोणितैः ॥ ३४ ॥
 पिप्पलीमूलमधुकगुडगोऽश्वशक्तद्रसान् ।
 हिष्माभिथन्दकासघ्नान् लिह्यान्मधुघृतान्वितान् ॥ ३५ ॥
 गोगजाश्ववराहोद्वखरमेपाजविड्रसम् ।
 समध्वेकैकशो तिह्याद् बहुश्लेष्माथवा पिवेत् ॥ ३६ ॥
 चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिखुरशृङ्गोद्भवां मयीम् ।
 तथैव वाजिगन्ध्या लिह्यात् श्वासी कफोत्प्लवः ॥ ३७ ॥
 शठीपुष्करधात्रीर्वा पौष्करं वा कफान्वितम् ।
 गैरिकान्ननक्ष्णं वा स्वरसं वा कपित्थजम् ॥ ३८ ॥
 रसेन वा कपित्थस्य धात्रीसैन्धवपिप्पलीः ।
 घृतक्षौद्रेण वा पथ्याविडङ्गोषणपिप्पलीः ॥ ३९ ॥
 कोललाजामलद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ।
 गुडतैलनिशादाक्षाकणारास्त्रोषणानि वा ॥ ४० ॥
 पिवेद्रसांश्च मद्यान्तैर्लेहीषधरजांसि वा ।
 जीवन्तीमुस्तसुरसत्वगीलादयपौष्करम् ॥ ४१ ॥
 चण्डातामलकीलोहभाङ्गीनागरबालकम् ।
 कर्कटाख्या शठी कृष्णा नागकैसरचोरकम् ॥ ४२ ॥
 उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करम् ।
 पार्श्वकृग्ज्वरकासघ्नं हिष्माश्वासहरं परम् ॥ ४३ ॥
 शठी तामलकी भाङ्गी चण्डाबालकपौष्करम् ।
 शर्कराष्टगुणं चूर्णं हिष्माश्वासहरं परम् ॥ ४४ ॥
 तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा ।
 वशनस्य पलाण्डोर्वा मूलं गृह्णन्नकस्य वा ॥ ४५ ॥

चन्दनाद्वा रसं दद्यान्नारीक्षीरिण नावनम् ।
 स्तन्येन मल्लिकाविष्ठामलक्तकरसेन वा ॥ ४६ ॥
 कणासौवर्चलक्षारवयस्याहिङ्गचोरकैः ।
 सकायस्थैर्वृतं मस्तु दशमूलरसे पचेत् ॥ ४७ ॥
 तत्पिबेज्जीवनोयैर्वा लिङ्गात्समधु साधितम् ।
 तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ ४८ ॥
 भूतिकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शठी ।
 पटुद्वयं तामलकी जीवन्तो विष्वपेशिका ॥ ४९ ॥
 वचापात्रं च तालीसं कर्षांश्चैर्विपाचयेत् ।
 हिङ्गुपादैर्वृतप्रस्थं पीतमाशु निहन्ति तत् ॥ ५० ॥
 शाखानिलाशीग्रहणोहिष्माहृत्यार्शवेदनाः ।
 अर्द्धांशेन पिवेत् सर्पिः क्षारिण पटुनाऽथवा ॥ ५१ ॥
 धान्वन्तरं वृषधृतं दाधिकं हपुषादि वा ।
 शीताम्बुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ ५२ ॥
 हर्षेर्थाच्छाससंरोधा हितं कीटैश्च दंशनम् ।
 यत्किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।
 तत्क्षेप्यं प्रायशो यच्च सुतरां मारुतापहम् ॥ ५३ ॥
 सर्वेषां वृंहणे हृत्प्लवः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।
 नात्यर्थं शमनेऽपायो भृशोऽशक्यश्च कर्षणे ॥ ५४ ॥
 शमनैर्वृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ।
 कासश्वासश्च यच्छर्दिहिष्माश्चान्योऽन्यभेषजैः ॥ ५५ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्निन्नस्य शोधनम् ।
 उर्ध्वाधो यक्ष्मिणः कुर्यात् सस्नेहं यन्न कर्शनम् ॥ १ ॥

पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।
 सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्धया ॥ २ ॥
 वमेत्, विरेचनं दद्यात् त्रिवृच्छ्यामान्पट्टमान् ।
 शर्करामधुसर्पिर्भिः पयसा तर्पणेन वा ॥ ३ ॥
 द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमांसानां वा रसैर्युतान् ।
 शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधिं वृंहणदीपनम् ॥ ४ ॥
 हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ।
 शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गं समोषितम् ॥ ५ ॥
 आजं क्षीरं घृतं मांसं क्रव्यान्मांसं च शोषजित् ॥
 काकोलूकवृक्षदीपिगवाश्वनकुलीरगम् ॥ ६ ॥
 गृध्रभासखरोष्ट्रं च हितं कृद्धोपसंहितम् ।
 ज्ञातं जुगुप्सितं तद्धि कर्दिषे न बलौजसे ॥ ७ ॥
 शृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ।
 विसवारोक्तताः पथ्या रसादिषु च कल्पिताः ॥ ८ ॥
 शृष्टा सर्पपतैलेन सर्पिषा वा यथायथम् ।
 रसिका शृदवः स्निग्धाः शृद्रुद्रव्याभिसंस्कृताः ॥ ९ ॥
 हितामौलककौलत्यास्तद्वद् यूषाश्च साधिताः ।
 सपिप्पलीकं सयवं सकुलुत्यं सनागरम् ॥ १० ॥
 सदाडिमं सामलकं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।
 तेन प्रङ्गुविनिवर्त्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ ११ ॥
 पिबेच्च सुतरां मद्यं जोषं स्त्रोतो विशोधनम् ।
 पित्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टाक्षवारूणोः ॥ १२ ॥
 सिद्धं वा पञ्चमूलेन तामलक्याथवा जलम् ।
 पर्णिनीभिश्चतस्रभिर्धान्यनागरकेण वा ॥ १३ ॥
 कल्पयेच्चानुकूलोऽस्य तेनाब्जं शुचि यत्नवान् ।
 दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन वा ॥ १४ ॥

बलागर्भं घृतं योज्यं क्रव्यान्मांसरसेन वा ।
 सच्चौद्रं पथसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥ १५ ॥
 जीवन्ती मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
 पुष्कराह्वं शठीं कृष्णां व्याघ्रीं गोलुरकं बलाम् ॥ १६ ॥
 नीलोत्पलं तामलकीं चावमाणां दुरालभाम् ।
 कल्कीकृत्य घृतं पक्वं रोगराजहरं परम् ॥ १७ ॥
 घृतं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सपरुषकैः ।
 सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ १८ ॥
 दशमूलशृतात् क्षीरात् सर्पियदुदियान्नवम् ।
 सपिप्पलीकं सच्चौद्रं तत्परं स्वरबोधनम् ॥ १९ ॥
 शिरःपार्श्वसंशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।
 पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा शृताद्यदुदियाद् घृतम् ॥ २० ॥
 पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद् यक्ष्मिणः सप्तकं बलम् ॥ २१ ॥
 पञ्चकोलव्यवचारषट्पलेन पचेद् घृतम् ।
 प्रस्थोन्मितं तुल्यपथः क्षीतसां तद्विशोधनम् ॥ २२ ॥
 गुल्मज्वरोदरघ्नीहृग्रहणीपाण्डुपीनसान् ।
 श्वासकासाग्निसदनश्चययूर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ २३ ॥
 रास्त्राबलागोलुरकस्थिरावर्षाभूवारिणि ।
 जीवन्ती पिप्पलीगर्भं सच्चौरं शोषजिदु घृतम् ॥ २४ ॥
 अश्वगन्धात् शृतात् क्षीराद् घृतं च ससितापथः ।
 साधारणामिषतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥ २५ ॥
 तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
 साधयेत् सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तामयापहम् ॥ २६ ॥
 मांससर्पिर्दिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ।
 कासश्वासस्वरभ्रंशशोषहृत् पार्श्वशूलजित् ॥ २७ ॥

एलाजमोदात्रिफलासीराष्ट्रीव्योषचित्रकान् ।
 सारानरिष्टगायत्रीशालबीजकसम्भवान् ॥ २८ ॥
 भस्मातकं विडङ्गं च पृथगष्टपलोन्मितम् ।
 सलिले षोडशगुणे षोडशांशस्थिते पचेत् ॥ २९ ॥
 पुनस्त्वेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्त्रिन् पलानि षट् ।
 तुगाक्षीर्याः क्षिपेत् त्रिंशत् सिताद्या द्विगुणं मधु ॥ ३० ॥
 घृतं विजातात् त्रिपलं ततो लोढं खजाहृतम् ।
 पयोऽनुपानं तत्प्राह्णे रसायनमयन्त्रणम् ॥ ३१ ॥
 मेध्यं चक्षुश्चमायुष्यं दीपनं हन्ति चाचिरात् ।
 मेहगुल्मक्षयव्याधिपाण्डुरोगभगन्दरान् ॥ ३२ ॥
 ये च सर्पिर्गुंढाः प्रोक्ताः क्षते योज्याः क्षयेऽपि ते ।
 त्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्कराद्विगुणाः क्रमात् ॥ ३३ ॥
 चूर्णिता भक्षिताः क्षौद्रसर्पिषा च बले हिताः ।
 स्वर्थाः कासक्षयश्वासपार्श्वरूक्फनाशनाः ॥ ३४ ॥
 विशेषात् स्वरसादेऽस्य नस्यधूमादि योजयेत् ।
 तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदौत्तरभक्तिकम् ॥ ३५ ॥
 कासमर्दकवार्त्ताकीमार्कवस्वरसैर्घृतम् ।
 साधितं कासजित् स्वर्थं सिद्धमार्त्तगलेन वा ॥ ३६ ॥
 वदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।
 तैलं वा मधुकं द्राक्षापिप्पलीकामिनुत् पलैः ॥ ३७ ॥
 हंसपाद्याच्च मूलेन पक्वं नस्तौ निषेचयेत् ।
 सुखोदकानुपानं च सर्पिष्कं च गुडौदनम् ॥ ३८ ॥
 अश्लीयात् पायसं चैवं क्षिण्वं स्वेदं नियोजयेत् ।
 पित्तोद्भवे पिबेत् सर्पिः शृतशीतपयोऽनुपः ॥ ३९ ॥
 क्षीरीहृद्वाङ्गुरकायकल्कसिद्धं समाक्षिकम् ।
 अश्लीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीधुमकपायसम् ॥ ४० ॥

बलाविदारिगन्धाभ्यां विदार्या मधुकेन च ।
 सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्थं स्वर्यमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥
 प्रपीण्डरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ।
 साधितं क्षीरसर्पिश्च तत् स्वर्यं नावनं परम् ॥ ४२ ॥
 लिङ्गान्मधुरकाणां च चूर्णं मधुघृताद्भुतम् ।
 पिबेत् कटूनि मूत्रेण कफजे रूक्षभोजनः ॥ ४३ ॥
 कट्फलामलकव्योषं लिङ्गात् तैलमधुघृतम् ।
 व्योषच्चारान्निचविकाभाङ्गी पथ्यामधूनि वा ॥ ४४ ॥
 यवैर्यवागूं यमके कणाधारीकृतां पिबेत् ।
 भुक्त्वाद्यात् पिप्पलीं शुण्ठीं तीक्ष्णं वा वमनं भजेत् ॥ ४५ ॥
 शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।
 पिबेत् पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ४६ ॥
 विचित्रमन्नमरुचौ हितैरुपहितं हितम् ।
 वहिरन्तर्मृजाचित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम् ॥ ४७ ॥
 द्वौ कालौ दन्तधवनं भक्षयेन्मुखधावनैः ।
 कषायैः क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥ ४८ ॥
 तालीसचूर्णवटकाः सकपूर्सितोत्पलाः ।
 शशाङ्गकिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकराः भृशम् ॥ ४९ ॥
 वातादरोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ।
 हरेणुक्कणाक्तमिजिद् द्राक्षासैन्धवनागरात् ॥ ५० ॥
 एलाभाङ्गीयवच्चारहिङ्गुयुक्ताघृतेन वा ।
 कर्दयेद्वा वचाम्भोभिः पित्ताच्च गुडवारिभिः ॥ ५१ ॥
 लिङ्गाद्वा शर्करासर्पिलवणोत्तममाक्षिकम् ।
 कफादभेन्निम्बजलैर्दीप्यकारग्वधोदकम् ॥ ५२ ॥
 पानं समध्वरिष्टाश्च तीक्ष्णः समधुमाधवाः ।
 पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥ ५३ ॥

एलात्वग्मागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहीषधम् ।
 भागवद्वं क्रमाच्चूर्णं निहन्ति समशर्करम् ॥ ५४ ॥
 प्रसेकारुचिहृत्पार्श्वकासश्वासगलामयान् ।
 अवानीतिन्तिङोकास्त्ववेतसौषधदाडिमम् ॥ ५५ ॥
 कृत्वा कोलं च कर्षांशं सितायाश्च चतुष्पलम् ।
 धान्यसौवर्चलाजाजीवराङ्गं चार्द्धकार्षिकम् ॥ ५६ ॥
 पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ।
 चूर्णमेतत् परं रुच्यं ग्राहि हृद्यं हिनस्ति च ॥ ५७ ॥
 विबन्धकासहृत्पार्श्वप्लीहाशीग्रहणीगदान् ।
 तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली कणा ॥ ५८ ॥
 यथोत्तरं भागवद्वरा त्वगले चार्द्धभागिके ।
 तद्द्रव्यं दीपनं चूर्णं कणाष्टगुणशर्करम् ॥ ५९ ॥
 कासश्वासरुचिच्छर्दिप्लीहहृत्पार्श्वशूलनुत् ।
 पाण्डुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ ६० ॥
 अर्कामृताक्षीरजले शर्वरीमुषितैर्यवैः ।
 प्रसेके कल्पितान् सक्तून् भक्ष्यांश्चाद्याद् बली वमेत् ॥ ६१ ॥
 कटुतिक्तैस्तथा शूल्यं भक्षयेज्जाङ्गलं पलम् ।
 शुष्कांश्च भक्ष्यान् सुलघूंश्चणकादिरसानुपः ॥ ६२ ॥
 श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
 कफप्रसेकं तं विद्वान् स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ॥ ६३ ॥
 पीनसेऽपि क्रममिमं वमथौ च प्रयोजयेत् ।
 विशिषात् पीनसेऽभ्यङ्गान् स्नेहस्वेदांश्च शीलयेत् ॥ ६४ ॥
 स्निग्धानुत्कारिका पिण्डैः शिरःपार्श्वगलादिषु ।
 नवणास्त्रकटूणांश्च रसान् स्नेहोपसंहितान् ॥ ६५ ॥
 शिरोऽंशपार्श्वशूलेषु यथा दोषविधिं चरेत् ।
 औदकानुपपिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥ ६६ ॥

तच्चेष्टाः सचतुःस्नेहा दोषसंसर्ग इत्यते ।
 प्रलेपो नतयश्चाहशताह्वाकुष्ठचन्दनैः ॥ ६७ ॥
 बलारास्नातिलैस्तद्वत्सर्पिर्मधुकोत्पलैः ।
 पुनर्नवा कृष्णगन्धा बला वीरा विदारोभिः ॥ ६८ ॥
 नावनं धूमपानानि स्नेहाद्योत्तरभक्तिकाः ।
 तैलान्यभ्यङ्गयोगीनि वस्त्रिकर्म तथा परम् ॥ ६९ ॥
 शृङ्गाद्यैर्वा यथादोषं दृष्टमेषां हरेदसृक् ।
 प्रदेहः सष्टतैः श्रेष्ठः पद्मकोशीरचन्दनैः ॥ ७० ॥
 दूर्वामधुकमञ्जिष्ठाकैसरैर्वा घृतप्लुतैः ।
 वटादिसिद्धतैलेन शतधीतेन सर्पिषा ॥ ७१ ॥
 अभ्यङ्गः पयसा सेकः शस्तश्च मधुकाखुना ।
 प्रायेणोपहृताग्नित्वात् सपिच्छमतिसार्यते ॥ ७२ ॥
 तस्यातिसारग्रहणीविहितं हितमौषधम् ।
 पुरीषं यन्नतो रक्तेच्छ्यतो राजयक्ष्मिणः ॥ ७३ ॥
 सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विड्बलम् ।
 मांसमेवाश्रतो युक्त्या मार्द्वीकं पिबतोऽनु च ॥ ७४ ॥
 अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम् ।
 सुरां समण्डां मार्द्वीकमरिष्टान् सीधुमाधवान् ॥ ७५ ॥
 यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ।
 स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलौजःपुष्टये च तत् ॥ ७६ ॥
 स्नेहक्षीराम्बुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
 उत्तीर्णमिश्रकैः स्नेहैर्भूयोऽभ्यक्तं सुखैः करैः ॥ ७७ ॥
 शृङ्गीयात् सुखमासीनं सुखं चोदत्तयेत् परम् ।
 जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ॥ ७८ ॥
 अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ।
 विदारिं सर्षपान् कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ॥ ७९ ॥

माषांस्तिलांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाचिकम् ॥ ८० ॥
 एतदुद्धर्त्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ।
 गौरसर्पपक्त्वेन स्नानीयौषधिभिश्च सः ॥ ८१ ॥
 स्नानादृतुमुखैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ।
 गन्धमाल्यादिकं भूषामलच्छीनाशनीं भजेत् ॥ ८२ ॥
 सुहृदां दर्शनं गीतवादित्रोत्सवसंश्रुतिः ।
 वस्तयः क्षीरसर्पीषि मद्यमांससुशीलता ।
 दैवव्यपाश्रयं तत्तदथर्वोक्तं च पूजितम् ॥ ८३ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातश्छर्दिहृद्रोगलक्षणाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 आमोशयोत्कृष्टशभवाः प्रायश्छर्दो हितं ततः ।
 लङ्घनं प्राग्यते वायोर्वमनं तत्र योजयेत् ॥ १ ॥
 बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रततं बहु ।
 ततो विरेकं क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलाम्बुभिः ॥ २ ॥
 क्षीरैर्वा सह सञ्चूर्णं गतं दोषं नयत्यधः ।
 शमनं चौषधं रुक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥ ३ ॥
 परिशुष्कं प्रियं सालग्रमन्त्रं लघु च शस्यते ।
 उपवासस्तथा यूषा रसाः काम्बलिकाः खलाः ॥ ४ ॥
 शाकानि लेहभोज्यानि रागखाण्डवपानकाः ।
 भक्ष्याः शुष्का विचित्राश्च फलानि स्नानघर्षणम् ॥ ५ ॥
 मन्थाः सुगन्धयो गन्धफलपुष्पाद्वपानजाः ।
 भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीताम्बुसेचनम् ॥ ६ ॥
 हन्ति मारुतजां छर्दिं सर्पिः पीतं ससैन्धवम् ।
 किञ्चिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवाम् ॥ ७ ॥

व्योषत्रिलवणायं वा सिद्धं वा दाडिमाश्वना ।
 सशृण्ठीदधिधान्येन शृतं तुल्याश्व वा पयः ॥ ८ ॥
 व्यक्तसैन्धवसर्पिर्वा फलाश्वो वैष्किरो रसः ।
 स्निग्धं च भोजनं शृण्ठीदधिदाडिमसाधितम् ॥ ९ ॥
 कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्नेहविरचनम् ।
 पित्तजायां विरेकार्थं द्राचेक्षुस्वरसैस्त्रिवृत् ॥ १० ॥
 सर्पिर्वा तैल्यकं योज्यं वृद्धं च श्लेष्मधामगम् ।
 ऊर्ध्वमेव हरेत् पित्तं स्वादुतिक्तैर्विशुद्धिमान् ॥ ११ ॥
 पिबेन्नित्यं यवागूं वा लाजैः समधुशर्कराम् ।
 सुन्नजाङ्गलजैरद्याद् व्यञ्जनैः शालिषष्टिकम् ॥ १२ ॥
 मृद्वृष्टलोष्टप्रभवं सुशीतं सलिलं पिबेत् ।
 मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशाम् ॥ १३ ॥
 द्राक्षारसं रसं वैजोगुडूच्यम्बुपयोऽपि वा ।
 जम्बूाम्बुपल्लवोशीरवटशृङ्गावरोहजः ॥ १४ ॥
 काथः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति ।
 छर्दिं ज्वरमतोसारं मूर्च्छां च दुर्जयाम् ॥ १५ ॥
 घात्रोरसेन वा शीतं पिबेन्मुद्गदलाम्बुवा ।
 कोलमज्जसितालाजामक्षिकाविट्कणाञ्जनम् ॥ १६ ॥
 लिङ्घ्यात् क्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा वदराणि वा ।
 कफजायां वमेन्निम्बकृष्णापीडितसर्पपैः ॥ १७ ॥
 युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बलं चोपवासयेत् ।
 आरग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ १८ ॥
 मन्थान्यवैर्वा बहुशः छर्दिघ्नौषधभावितैः ।
 कफघ्नमर्जं हृद्यं च रागाः सार्जकभूस्तृणाः ॥ १९ ॥
 लोढं मनःशिलाकृष्णामरिचं बीजपूरकात् ।
 खरसेन कपित्थाच्च सक्षौद्रेण वमिं जयेत् ॥ २० ॥

खादेत् कपित्थं सव्योषं मधुना वा दुरालभाम् ।

अनुकूलोपचारेण याति द्विष्टार्थजा शमम् ॥ २१ ॥

कमिजाकमिहृद्रोगगदितैश्च भिषग्जितैः ।

यथास्त्रं परिशेषाश्च तत्कृताश्च तथाभयाः ॥ २२ ॥

हृदिप्रसङ्गेन हि मातरिश्वा धातुक्षयात् कोपमुपैत्यवश्यम् ।

कुर्व्यादतोऽस्मिन् वमनातियोगप्रोक्तं विधिं स्तम्भनहं हणीयम् ॥ २३ ॥

सर्पिर्गुडामांसरसा घृतानि कल्याणकचूषणजीवनानि ।

पयांसि पथ्योपहितानि लेहाच्छर्दिं प्रसक्तां प्रशमं नयन्ति ॥ २४ ॥

हृद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ।

पिवेत् सुखोष्णं सविडं गुल्मानाहार्तिजिच्च तत् ॥ २५ ॥

तैलं च लवणैः सिद्धं समूत्राश्लं तथागुणम् ।

विल्वं रास्नां यवान् क्रीलं देवदारुं पुनर्नवाम् ॥ २६ ॥

कुलत्थान् पञ्चमूलं च पक्वा तस्मिन् पचेज्जले ।

तैलं तन्नावने पाने वस्ती च क्विन्नियोजयेत् ॥ २७ ॥

शुण्ठीवयस्यालवणकायस्थाहिङ्गुपौष्करैः ।

पथ्या च शृतं पार्श्वहृद्रुजागुल्मजिद घृतम् ॥ २८ ॥

सौवर्चलस्य द्विपले पथ्यापञ्चाशदन्विते ।

घृतस्य साधितः प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्मजित् ॥ २९ ॥

पुष्कराह्वशठीशुण्ठीवीजपूरजटाभयाः ।

पीताः कल्कीकृताः क्षारघृताश्ललवणैर्युतः ॥ ३० ॥

विकर्तिकाशूलहाराः काथः कोणश्च तद्गुणः ।

यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधैः कृतः ॥ ३१ ॥

सप्ततिर्दारुबोजाह्विजयाशठीपौष्करैः ।

पञ्चकोलशठीपथ्यागुडवीजाह्वपौष्करम् ॥ ३२ ॥

वारुणीकल्कितं भृष्टं यमके लवणान्वितम् ।

हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादिदं गुल्मोदरेषु च ॥ ३३ ॥

स्निग्धाश्चेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च ।
 लघुना पञ्चमूलेन शुण्ठा वा साधितं जलम् ॥ ३४ ॥
 वारुणो दधिमण्डं वा धान्यान्नं वा पिवेत् ढषि ।
 सायामस्तम्भशूलामे हृदि मारुतदूषिते ॥ ३५ ॥
 क्रियेषा सद्रवायामप्रमोहे तु हिता रसाः ।
 स्नेहाद्यास्तित्तिरिक्तोच्चशिखिवर्त्तकच्छर्वाः ॥ ३६ ॥
 बलातैलं सहद्रोगः पिवेद्वा सुकुमारकम् ।
 यथाह्वाशतपाकं वा महाक्षेहं तथोत्तमम् ॥ ३७ ॥
 रास्त्राजीवकजीवन्ती बलाद्याप्रोपुनर्नवैः ।
 भार्ज्जी स्थिरा वचा व्योषैर्महाक्षेहं विपाचयेत् ॥ ३८ ॥
 दधिपादं तथाक्षौ च लाभतः स निषेवितः ।
 तर्पणो वृंहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशनः ॥ ३९ ॥
 दीप्तेऽग्नौ सद्रवायामे हृद्रोगे वातिके हितम् ।
 क्षीरं दधिगुडः सर्पिरीदकानूपमाम्निषम् ॥ ४० ॥
 एतान्येव च वज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्थपि ।
 शेषेषु स्तम्भजाद्यामसंयुक्तेऽपि च वातिके ॥ ४१ ॥
 कफानुबन्धे तस्मिंस्तु रुक्षोष्णामाचरेत् क्रियाम् ।
 पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्याससिताक्षौद्रपरूषकैः ॥ ४२ ॥
 युक्तो विरेको हृद्यः स्यात् क्रमः शुद्धे च पित्तहा ।
 क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यान्तःपरिमार्जनम् ॥ ४३ ॥
 कटौमधुककल्कं च पिवेत्ससितम्भसा ।
 श्रेयसीशर्कराद्राक्षजीवकर्षभकोत्पलैः ॥ ४४ ॥
 बलाखर्जूरकाकोलीमेदाशुग्मैश्च साधितम् ।
 सक्षीरं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ॥ ४५ ॥
 प्रपीण्डरीकमधुकविस्रग्निक्सेरुकाः ।
 सशुण्ठीशैवलास्ताभिः सक्षीरं विपचेदु घृतम् ॥ ४६ ॥

शीतं समधु तच्चेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ।
 वस्तिं च दद्यात्सर्चोदं तैलं मधुकसाधितम् ॥ ४७ ॥
 कफोद्भवे वमेत् खिन्नः पिचुमन्दवचाश्वना ।
 कुलथधन्वोत्थरसतीक्ष्णमद्ययवाशनः ॥ ४८ ॥
 पिबेच्चूर्णं वचाहिङ्गुलवणद्वयनागरान् ।
 सैलायवानीककणायवचारान् सुखाश्वना ॥ ४९ ॥
 फलं धान्याम्बुकोलथयूषमूत्रासवैस्तथा ।
 पुष्कराह्वामयाशुण्ठीशठीरास्त्रावचाकणाः ॥ ५० ॥
 क्वाथं तथा भयाशुण्ठीमाद्रीपीतद्रुकट्फलात् ।
 क्वाथे रौहीतकाश्वत्यखरिदोदुम्बरार्जुने ॥ ५१ ॥
 सपलाशवटे व्योषत्रिहृच्चूर्णान्विते कृतः ।
 सुस्रोदकानुपानस्य लेहः कफविकारहा ॥ ५२ ॥
 श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि क्षारांश्च विविधान् पिबेत् ।
 प्रयोजयेच्छिलाह्वं वा ब्राह्मं क्षात्र रसायनम् ॥ ५३ ॥
 तथासलकलेहं वा प्राश्यं वागस्तिनिर्मितम् ।
 स्याच्छूलं यस्य भुक्तेऽन्ने जीर्यत्यल्पं जरां गते ॥ ५४ ॥
 शाम्येत्सकुष्ठकमिज्जिल्लवणद्वयतिल्वकैः ।
 सदेवदार्वतिविषैश्चूर्णमुष्णाश्वना पिबेत् ॥ ५५ ॥
 यस्य जीर्णेऽधिकं स्त्रैर्हैः स विरेच्यः फलैः पुनः ।
 जीर्यत्यन्ने तथा मूलैस्तोक्ष्यैः शूले सदाधिके ॥ ५६ ॥
 प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये गतः ।
 तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलङ्घनपाचनैः ॥ ५७ ॥
 क्कमिघ्नमौषधं सर्वं क्कमिजे हृदयामये ।
 दृष्ट्वासु वातपित्तघ्नो त्रिभिः प्रायेण युज्यते ॥ ५८ ॥
 सर्वासु शीतो बाह्यान्तस्तथा शमनशोधनम् ।
 दिव्याश्वशीतं सर्चोदं तदङ्गीमं च तदगुणम् ॥ ५९ ॥

निर्वापितं तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः ।
 सशर्करं वा कथितं पञ्चमूलेन वा जलम् ॥ ६० ॥
 दर्भपूर्वेण मन्थञ्च प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ।
 वाव्यश्चामयवैः शीतः शर्करामालिकान्वितः ॥ ६१ ॥
 यवागूः शालिभिस्तद्वत्कोद्रवैश्च चिरन्तनैः ।
 शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनम् ॥ ६२ ॥
 हिमाम्बु परिषिक्तस्य पयसा ससिता मधु ।
 रसेश्चानम्लवणैर्जाङ्गलैर्वृतभर्जितैः ॥ ६३ ॥
 मुद्गादीनां तथा यूषैर्जीविनीयरसान्वितैः ।
 नखं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसः ॥ ६४ ॥
 निर्वापणाश्च गण्डूषाः सूत्रस्थानोदिता हिताः ।
 दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहत्वं मनोरतिः ॥ ६५ ॥
 महासरिदङ्गदादीनां दर्शनस्मरणादि च ।
 लण्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ॥ ६६ ॥
 रसाश्च वृंहणाः शीता विदार्यादिगणाम्बु वा ।
 पित्तजायां सितायुक्तः पक्वोदुम्बरजो रसः ॥ ६७ ॥
 तत्काथो वा हिमस्तद्वत्सारिवादिगणाम्बु वा ।
 तद्विधैश्च गणैः शीतकषायां ससितामधून् ॥ ६८ ॥
 मधुरैरौषधैस्तद्वत् क्षीरद्वैतैश्च कल्पितान् ।
 बीजपूरकमृद्बीकावटवेतसपल्लवान् ॥ ६९ ॥
 मूलानि कुशकाशानां यथ्याह्वं च जले शृतम् ।
 ज्वरोदितं वा द्राक्षादिपञ्चसारांश्च वा पिबेत् ॥ ७० ॥
 कफोद्गवायां वसनं निम्बप्रसववारिणा ।
 त्रिल्लाङ्की पञ्चकोलदर्भपञ्चकसाधितम् ॥ ७१ ॥
 जलं पिबेद्रज्ज्यां वा सिद्धं सक्षीद्रशर्करम् ।
 मुद्गयूषं च सव्योषपटोलीनिम्बपल्लवम् ॥ ७२ ॥

यवान् तीक्ष्णकवलनस्थलेहांश्च शीलयेत् ।
 सर्वैरामाच्च तद्वन्त्रो क्रियेष्टा वमनं तथा ॥ ७३ ॥
 दूषणारुष्करवचाफलान्त्रोष्णाम्बुमस्तुभिः ।
 अन्नात्ययान्मण्डमुष्णं हिमं मन्यं च कालवित् ॥ ७४ ॥
 तृप्तिं श्रमान्मांसरसं मद्यं वा सप्तितं पिबेत् ।
 भ्रातृपात्सप्तितं मन्यं यवकोलाम्बुसक्तुभिः ॥ ७५ ॥
 सर्वाण्यङ्गानि लिम्पे च तिलपिण्याककास्त्रिकैः ।
 शीतस्नानात्तु मद्याम्बुः पिबेत् तस्मान् गुण्डाम्बुः वा ॥ ७६ ॥
 मद्यादर्द्धजलं मद्यं स्नातोऽन्तलवणैर्युतम् ।
 स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावाग्निशिरं जलम् ॥ ७७ ॥
 स्नेहादुष्णाम्बुः जोर्णात् तु जोर्णान्मण्डं पिपासितः ।
 पिबेत् क्षिग्धान्नतृप्तिं हिमस्यर्द्धं गुडोदकम् ॥ ७८ ॥
 गुर्वाद्यन्नेन तृप्तिः पीत्वोष्णाम्बुः तदुल्लिखेत् ।
 क्षयजायां क्षयहितं सर्वं वृंहणमौषधम् ॥ ७९ ॥
 क्लृप्तदुर्बलरूक्षाणां क्षीरं श्यामो रक्षोऽथवा ।
 क्षीरं च सोर्द्धवातायां क्षयकासहरैः शृतम् ॥ ८० ॥
 रोगोपसर्गजातायां धान्याम्बुः सप्तितामधु ।
 पाने प्रशस्तं सर्वाश्च क्रिया रोगाद्यपेक्षया ॥ ८१ ॥
 तृथन् पूर्वाभयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
 मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात्स्वरितं ततः ॥ ८२ ॥
 सात्त्विकान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुरः ।
 तस्यां जितायामन्योऽपि शक्यो व्याधिक्षिकित्सितुम् ॥ ८३ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 यं दोषसम्पन्नं पश्येत् तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥ १ ॥
 पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ।
 हीनमिथ्यानि पीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ २ ॥
 समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ।
 मद्यस्य विषसादृश्यात् विषं तूत्कर्षवृत्तिभिः ॥ ३ ॥
 तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगादिषान्तरमपेक्षते ।
 तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनास्त्वविदाहिना ॥ ४ ॥
 मद्येनान्नरसक्ते दो विदग्धः चारतां गतः ।
 यान् कुर्यान्नन्ददण्डोहज्वरान्तर्दाहविभ्रमान् ॥ ५ ॥
 मद्योत्किष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।
 सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ॥ ६ ॥
 जोर्णाममद्यदोषस्य प्रकाङ्गालाघवे सति ।
 यौगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहन्ति तान् ॥ ७ ॥
 चारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमस्त्रोपसंहितः ।
 मद्यमस्त्रेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यन्दादलम् ॥ ८ ॥
 तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुरा प्रोक्तैर्दीपनाद्यैस्तथा गुणैः ।
 सात्वत्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परम् ॥ ९ ॥
 सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात्पानात्ययौषधम् ।
 जीर्यत्वेतावता पानं कालेन विपथा शृतम् ॥ १० ॥
 परं ततोऽनुबध्नाति यो रोगस्तस्य भेषजम् ।
 यथायथं प्रयुञ्जीत कृतपानात्ययौषधः ॥ ११ ॥
 तत्र वातोत्क्षणे मद्यं दद्यात् पिष्टकृतं युतम् ।
 वीजपूरकवृक्षास्त्रकोलदाह्निमदीप्यकैः ॥ १२ ॥
 यवानिहपुषाजजीव्योषत्रिलवणार्द्रकैः ।
 शूलैर्मांसैर्हरीतकैः स्नेहवद्भिश्च सक्तुभिः ॥ १३ ॥
 दण्डिभिश्चास्त्रलवणा मद्यमांसरसा हितः ।

आस्राम्नातकपेशीभिः संस्कृता रागखाण्डवाः ॥ १४ ॥
 गोधूममाषत्रिक्रतोर्मृदुश्चित्रामुखप्रियाः ।
 आर्द्रिकार्द्रककुल्माषसूक्तमांसादिगर्भिणी ॥ १५ ॥
 सुरभिलवणा शीता निगदा वाच्छवारुणी ।
 खरसो दाडिमः काथः पञ्चमूलात्कनीयसः ॥ १६ ॥
 शुण्ठी धान्यात्तथा मस्तुसूक्ताभोत्याम्बकाञ्चिकम् ।
 अस्यङ्गोदत्तनस्नानमुष्णं प्रावरणं घनम् ॥ १७ ॥
 घनश्चागुरुजो धूपः पङ्कश्चागुरुकुङ्कुमः ।
 कुचोरुश्रीणिशालिन्यो यौवनोष्णाङ्गयष्टयः ॥ १८ ॥
 हर्षणालिङ्गनैर्युक्ताः प्रियाः संवहनेषु च ।
 पित्तोत्त्वणे बहुजलं शार्करं मधुना युतम् ॥ १९ ॥
 रसैर्दाडिमखर्जूरभक्ष्यद्राक्षापरुषकैः ।
 सुशीतं ससितासक्तुयोज्यं ताट्टक् च पानकम् ॥ २० ॥
 स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकम् ।
 शालिषष्टिकमश्रीयाच्छशजैणकपिञ्जलैः ॥ २१ ॥
 सतीनमुद्गामलकपटोलीदाडिमैरपि ।
 कफपित्तं समुत्क्षिष्टमुल्लिखेत् तड्ढिदाहवान् ॥ २२ ॥
 पीत्वाम्बु शीतं मद्यं वा भूरीक्षुरससंयुतम् ।
 द्राक्षारसं वा संसर्गी तर्पणादिपरं हितः ॥ २३ ॥
 तथाग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचनः ।
 कासे सरक्तनिष्ठोवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ २४ ॥
 तृणायां सविदाहायां सोत्कृष्टे हृदयोरसि ।
 गुडूचिभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसम् ॥ २५ ॥
 सशृङ्गवेरं युञ्जीत तित्तिरिप्रतिभोजनम् ।
 दृश्यते चातिबलवद्वातपित्तो समुद्धते ॥ २६ ॥
 दद्याद् द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनम् ।

जीर्णंऽद्यान्मधुरान्नेन छागमांसरसेन वा ॥ २७ ॥
 तथ्यल्पशः पिवेन्मद्यं मेदं रक्षन् वज्रदकम् ।
 सुस्तदाङ्गिमलाजाम्बु जलं वा पर्णिनी शृतम् ॥ २८ ॥
 पटोल्युत्पलकन्दैर्वा स्वभावादेव वा हिमम् ।
 मद्यातिपानादध्मातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ॥ २९ ॥
 यः शुष्कगलताल्वीष्ठो जिह्वां निःक्षत्य चेष्टते ।
 पाययेत् कामतोऽश्वस्तं निशीथपवनाहतम् ॥ ३० ॥
 कौलदाङ्गिमहक्षान्नुक्रिकाचुक्रिकारसः ।
 पञ्चान्नको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ ३१ ॥
 त्वचं प्राप्तश्च पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ॥ ३२ ॥
 दाहं प्रकुरुते घोरं तत्रातिशिथिलो विधिः ।
 अशाम्यति रसैस्तृप्ते रोहिणीं व्यधयेच्छिराम् ॥ ३३ ॥
 उल्लेखनीपवासाभ्यां जयेत् श्लेष्मोत्थणं पिवेत् ॥ ३४ ॥
 शीतं शुण्ठीस्थिरोदीच्यदुस्पर्शान्यतमोदकम् ।
 निरामं क्षुधितं काले पाययेद्बहुमाक्षिकम् ॥ ३५ ॥
 शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव च ।
 रुक्षतर्पणसंयुक्तं यवानी नागरान्वितम् ॥ ३६ ॥
 यूषेण यवगोधूमं तनुनाल्येन भोजयेत् ।
 उष्णान्नकटुतिक्तेन कौलत्येनाल्यसर्पिषा ॥ ३७ ॥
 शुष्कमूलकजैश्छागैः रसैर्वा धन्वचारिणाम् ।
 सान्न्वेतसहक्षान्नपटोलीव्योषदाङ्गिमैः ॥ ३८ ॥
 प्रभूतशुण्ठीमरिचहरितार्द्रकपेशिकम् ।
 बीजपूररसाद्यन्मृष्टनीरसवर्त्तितम् ॥ ३९ ॥
 करीरकरमर्दादिरोचिष्णुबहुशालनम् ।
 प्रव्यक्ताष्टाङ्गलवणं विकल्पितनिमर्दकम् ॥ ४० ॥
 यथाग्निं भक्षयन्मांसं माधवं निगदं पिबेत् ।

सिताक्षीवर्चलाजाजीतिन्तिङीकाम्बवेतसम् ॥ ४१ ॥
 त्वगीलामरिचार्द्धांशमष्टाङ्गलवणं हितम् ।
 स्रोतोविशुद्धाग्निकरं कफप्राये मदात्यये ॥ ४२ ॥
 रूक्षोष्णोदत्तं नोद्वर्षस्नानभोजनलङ्घनैः ।
 सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च ॥ ४३ ॥
 मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशम्यति ।
 यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ४४ ॥
 सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ।
 त्वङ्नागपुष्पमगधामरोचाजाजिधान्यकैः ॥ ४५ ॥
 परूषकमधूकैलासुराह्वैश्च सितान्वितैः ।
 सकपित्थरसं हृद्यं पानकं शशिवोधितम् ॥ ४६ ॥
 मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्यग्निदीपनम् ।
 नाविक्षीभ्य मनोमद्यं शरीरमविहन्त्य वा ॥ ४७ ॥
 कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रिया ।
 संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ ४८ ॥
 न चेच्छाम्येत् कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ।
 तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ॥ ४९ ॥
 ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ।
 मद्यक्षीणस्य हि क्षीणं क्षीरमाश्वेव पुष्यति ॥ ५० ॥
 श्लोजस्तुल्यं गुणैः सर्वैर्विपरीतं च मद्यतः ।
 पयसा विजिते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ॥ ५१ ॥
 क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ।
 न विट्चयध्वंसकोलैः स्पृशेन्नौपद्रवैर्यथा ॥ ५२ ॥
 तयोस्तु स्याद् दृढं क्षीरं वस्तयो वृंहणाः शिवाः ।
 अभ्यङ्गोदत्तं नस्नानमन्नपानं च वातजित् ॥ ५३ ॥
 युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ।

अतोऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलम् ॥ ५४ ॥
 आश्विनं या महत् तेजो बलं सारस्वतं च या ।
 दधात्यैन्द्रं च या वीर्यं प्रभावं वैष्णवं च या ॥ ५५ ॥
 अस्त्रं मकरकीटोयां पुरुषार्थो बलस्य या ।
 सौत्रामण्यां द्विजमुखे या हुताग्ने च ह्ययते ॥ ५६ ॥
 या सर्वौषधिसंपूर्णा न्ययमानात् सुरासुरैः ।
 महोदधेः समुद्रूता श्रीशशाङ्कानृतैः सह ॥ ५७ ॥
 मधुमाधवमैरयसीधुगौडासवादिभिः ।
 मदशक्तिमनुन्नन्ती या रूपैर्बहुभिः स्थिता ॥ ५८ ॥
 यामासाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम विभ्रति ।
 कुलाङ्गनापि यां पीत्वा नयत्युद्धतमानसा ॥ ५९ ॥
 अनङ्गान्निद्रितैरङ्गैः कापि चेतो मुनेरपि ।
 तरङ्गभङ्गमृकुटोतर्जनैर्मानिनी मनः ॥ ६० ॥
 एकं प्रसाद्य कुरुते या द्वयोरपि निर्वृतिम् ।
 यथाकामं भटावाप्तिपरिहृष्टाप्सरोगणे ॥ ६१ ॥
 दृणवत् पुरुषा युद्धे यामासाद्य त्यजन्त्यसून् ।
 यां शीलयित्वापि चिरं बहुधा बहुविग्रहाम् ॥ ६२ ॥
 नित्यं हर्षातिवेशेन तत् पूर्वमिव सेवते ।
 शोकोद्वेगारतिभयैर्यां दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ ६३ ॥
 गोष्ठीमहोत्सवोद्यानं न यस्याः शोभते विना ।
 स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तः शोचते यथा ॥ ६४ ॥
 अप्रसन्नापि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्ग एव या ।
 अपीन्द्रं मन्यते दुःस्थं हृदयस्थितया यया ॥ ६५ ॥
 अनिर्देश्य सुखास्वादा स्वयंवेद्यैव या परम् ।
 इति चित्तास्ववस्थासु प्रियामनुकरोति या ॥ ६६ ॥
 प्रियातिप्रियतां याति यत् प्रियस्य विशेषतः ।

या प्रीतिर्या रतिर्या वाग् या पुष्टिरिति च स्तुता ॥६७॥
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसमनुषैः ।

पानप्रवृत्तौ सत्यां तां सुरां तु विधिना पिबेत् ॥ ६८ ॥

सम्भवन्ति च ये रोगा मेदोऽनिलकफोद्भवाः ।

विधियुक्तादृते मद्यात् तेन सिध्यन्ति दारुणाः ॥ ६९ ॥

अस्ति देहस्य सावस्था यस्यां पानं निवार्यते ।

अन्यत्र मद्यान्निगदाद्विविधौषधसंभृतात् ॥ ७० ॥

अनूपं जाङ्गलं मांसं विधिनाप्युपकल्पितम् ।

मद्यं सहायमप्राप्य सम्यक् परिणमेत् कथम् ॥ ७१ ॥

सुतीव्रमारुतव्याधिघातिनो लशुनस्य च ।

मद्यमांसवियुक्तस्य प्रयोगः स्यात् कियान् गुणः ॥ ७२ ॥

निगूढशल्याहरणे शूलक्षाराग्निकर्मणि ।

पीतमद्यो विषहते सुखं वैद्यविकल्पनाम् ॥ ७३ ॥

अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकश्चमविनोदकम् ।

न चातः परमस्थान्यदारोग्यबलपुष्टिकत् ॥ ७४ ॥

रक्षता जीवितं तस्मात् पेयमात्मवता सदा ।

आश्रितोपाश्रितहितं परमं धर्मसाधनम् ॥ ७५ ॥

स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरुन् यथास्वं

वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।

आपानभूमिमथ गन्धजलाभिषिक्ताम्

आहारमण्डपसमीपगतां श्रयेत् ॥ ७६ ॥

स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये मित्रभृत्यरमणीसमवेतः ।

स्वं यशः कथकचारणसङ्घैरुद्धतं निशमयन्नतिलोकम् ॥ ७७ ॥

विलासिनीनां च विलासशोभि गीतं सन्त्युषं कलतूर्यघोषैः ।

क्वाञ्चीकलापैश्चलकिङ्किणीकैः क्रीडाविहङ्गैश्च कृतानुनादम् ७८

भाणकनकसमुत्थैरावनेयैर्विचित्रैः

सजलविविधलेखचौमवस्त्रावृताङ्गैः ।

अपि मुनिजनचित्तचोभसम्पादिनीभिः

चकितहरिणलोलप्रेक्षणीभिः प्रियाभिः ॥७८॥

स्नाननितम्बकृतादतिगौरवात्

अलसमाकुलमीश्वरसम्भ्रमात् ।

इति गतं दधतीभिरसंस्थितं

तरुणचित्तविलोभनकार्मणम् ॥ ८० ॥

यौवनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः ।

सञ्चार्यमाणं युगपत्तन्वङ्गीभिरितस्ततः ॥ ८१ ॥

तालवृन्तनलिनीदलानिलैः शीतलीकृतमतीवशीतलैः ।

दर्शनेऽपि विदधद्दशानुगं स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः ॥ ८२ ॥

चूतरसेन्दुसृगैः कृतवासं मल्लिकयोज्ज्वलया च सनाथम् ।

स्फाटिकशुक्तिगतं सतरङ्गं कान्तमनङ्गमिवोद्वहदङ्गम् ॥ ८३ ॥

तालीसाद्यं चूर्णमैलादिकं वा

हृद्यं प्राश्य प्राग्वयःस्थापनं वा ।

तद्यार्थिभ्यो भूमिभामे ससृष्टे

तयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च ॥ ८४ ॥

धृतिमान् स्मृतिमान् नित्यमन्यूनधिकमाचरन् ।

उचितेनोपचारेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ ८५ ॥

जितविकसितसरोजनयनसङ्क्रान्तिवर्जितश्रीकम् ।

कान्तामुखमिव सौरभहृतमधुपगणं पिवेन्मद्यम् ॥ ८६ ॥

पीत्वैवं चषकद्वयं परिजनं सम्मान्य सर्वं ततो

गत्वा हारभुवं पुरः सुभिषजो भुञ्जीत भूयोऽत्र च ।

मांसापूपघृताद्र्रकादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चलै-

र्हिस्त्रिर्वा निशि वाल्पमेव वनिता सञ्चालनार्थंपिवेत् ॥ ८७ ॥

रहसि दयितामङ्गे कृत्वा भुजान्तरपीडनात्

पुलकिततनुं जातस्त्रेदां सकम्पपयोधराम् ।
 यदि सरभसं सीधूद्धारं न पाययते कृती
 किमनुभवति क्लेशप्राच्यं ततो गृह्णतन्वताम् ॥ ८८ ॥
 वरतनुवक्त्रसङ्गतिमुगन्धितरं सरकं
 द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ।
 भवति रतिश्चमेण च मदः पिबतोऽल्पमपि
 क्षयमतनुजोजसः परिहरन् स शयीत परम् ॥ ८९ ॥
 इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न द्विवर्गाद्विहीयते ।
 असारसंसारसुखं परमेवाधिगच्छति ॥ ९० ॥
 ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं स्पृहणीयः सुरैरपि ।
 अन्यथा हि विपत्सु स्यात् पश्चात्तापेन्धनं धनम् ॥ ९१ ॥
 उपभोगेन रहितो भोगवानिति निन्द्यते ।
 निर्मितोऽतिकदर्थोऽयं विधिना निधिपालकः ॥ ९२ ॥
 तस्माद् व्यवस्थया पात्रं पानस्य सततं हितम् ।
 जित्वा विषयलुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतन्त्रताम् ॥ ९३ ॥
 विधिर्वसुमतामेष भविष्यदसवस्तु ये ।
 यद्योपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मातया हितम् ॥ ९४ ॥
 यावद् दृष्टेर्न सम्भ्रान्तिर्यावन्न क्षोभते मनः ।
 तावदेव विरन्तव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥ ९५ ॥
 अभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नानवासधूपानुलेपनैः ।
 स्निग्धोष्णैर्भावितश्चान्नैः पानं वातोत्तरः पिबेत् ॥ ९६ ॥
 शीतोपचारैर्विधिर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।
 पैत्तिको भावितश्चान्नैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥ ९७ ॥
 उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबेत् ।
 श्लैष्मिको जाङ्गलैर्मांसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ ९८ ॥
 तत्र वाते हितं मद्यं प्रायः पैष्टिकगौडिकम् ।

पित्तं साम्ना मधुकफे मार्द्वीकारिष्टमाधवम् ॥ ८८ ॥
 प्राक् पिबेत् श्लेष्मिको मद्यं भुक्तस्योपरि पैत्तिकः ।
 वातिकस्तु पिबेन्नद्ये समदोषो यथेच्छया ॥ १०० ॥
 मर्देषु वातपित्तघ्नं प्रायो मूर्च्छासु चेष्टते ।
 सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ १०१ ॥
 शीताः प्रदेहा मणयः सेका व्यजनमारुताः ।
 सिताद्रात्रेक्षुर्जूरकाश्मर्यः स्वरसाः पयः ॥ १०२ ॥
 सिद्धं मधुरवर्गेण रसा यूषाः सदाङ्गिमाः ।
 षष्टिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च जीवनम् ॥ १०३ ॥
 कल्याणकं महातिक्तं षट्पलं पयसाग्निः ।
 पिप्पल्यो वा शिलाह्वं वा रसायनविधानतः ॥ १०४ ॥
 त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सवृतचौद्रशर्करा ।
 प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनम् ॥ १०५ ॥
 पिबेद्वा मालुषीक्षीरं तेन दद्याच्च नावनम् ।
 मृणालविसृज्ज्वा वा लिङ्घ्यात् चौद्रेण साभयाः ॥ १०६ ॥
 दुरालभां वा मुस्तां वा शीतेन सलिलेन वा ।
 पिबेन्नरिचकोलास्थिमज्जोशीराहिकेसरम् ॥ १०७ ॥
 धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याक्कायेन वा वृतम् ।
 कुर्यात् क्रियां यद्योक्तां च यथादोषबलोदयम् ॥ १०८ ॥
 पञ्चकर्मणि चेष्टानि सेचनं शोणितस्य च ।
 सत्त्वस्थालम्बनं ज्ञानमगृह्णिविषयेषु च ॥ १०९ ॥
 मर्देष्वतिप्रवृद्धेषु मूर्च्छायेषु च योजयेत् ।
 तीक्ष्णं सत्र्यासविहितं विषघ्नं विषजेषु च ॥ ११० ॥
 आशु प्रयोज्यं सत्र्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमञ्जनम् ।
 धूमप्रधमनं तोदः सूचिभिश्च नखान्तरे ॥ १११ ॥
 केशानां लुञ्चनं दाहो दंशोदशनवृश्चिकैः ।

कटुस्त्रगालनं वक्त्रे कपिकच्छवघर्षणम् ॥ ११२ ॥

उत्थितो लम्बसंज्ञश्च लघुनस्वरसं पिवेत् ।

खादेत्सव्योषलवणं बीजपूरककेसरम् ॥ ११३ ॥

लघुन्नं प्रतितीक्ष्णोष्णमद्यात् स्तोतोविशुद्धये ।

विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्चवणदर्शनैः ॥ ११४ ॥

पटुभिर्गीतवादितशब्दैर्व्यायामशीलनैः ।

संसनोत्तेजनेधूमैः शोणितस्यावसेचनैः ॥ ११५ ॥

उपाचरेत्तं प्रततमनुबन्धभयात् पुनः ।

तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलयहेतुतः ॥ ११६ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

काले साधारणे व्यञ्जे नातिदुर्बलमर्शसम् ।

विशुद्धकोष्ठं लघूल्यमनुलोमनमाश्रितम् ॥ १ ॥

शुचिः कृतस्वस्थयनं सुक्तविश्रमूत्रमव्यथम् ।

शयने फलके वान्यनरोत्सङ्गे व्यपाश्रितम् ॥ २ ॥

पूर्वेण कायेनोत्तानं प्रत्यादित्यगुदं समम् ।

समुन्नतकटीदेशमथ यन्त्रणवाससा ॥ ३ ॥

सक्त्योः शिरोधरायां च परिक्षिप्तमृजुस्थितम् ।

आलम्बितं परिचरैः सर्पिषाभ्यक्तपायवे ॥ ४ ॥

ततोऽस्मै सर्पिषाभ्यक्तं निदध्यादृजुयन्त्रकम् ।

शनैरनुसुखं पायौ ततो दृष्ट्वा प्रवाहणात् ॥ ५ ॥

यन्त्रे प्रविष्टं दुर्नामघ्नोतगुणितयाऽनु च ।

शलाकयोत्पीड्य भिषक् यथोक्तविधिना दहेत् ॥ ६ ॥

क्षारिणैर्वार्द्रमितरत् क्षारिण ज्वलनेन वा ।

महद्वा बलिनश्चित्वा वीतयन्त्रमथातुरम् ॥ ७ ॥

स्वभ्यक्तपायुजघनमवगाहे निधापयेत् ।
 निर्वातमन्दिरस्थस्य ततोऽस्याचारमादिशेत् ॥ ८ ॥
 एकैकमिति सप्ताहात्सप्ताहात्समुपाचरेत् ।
 प्राग्दर्शिनं ततो वाममर्शः पृष्ठाग्रजं ततः ॥ ९ ॥
 बह्वर्शसः सुदग्धस्य स्याद्वायोरनुलोमता ।
 रुचिरत्रोऽग्निपटुता स्थास्थ्यं वर्णबलोदयः ॥ १० ॥
 वस्तिशूले त्वधोनाभेलंपयेच्छूलकक्लितैः ।
 वर्षाभूकुष्ठसुरभिमिश्रिलोहामराह्वयैः ॥ ११ ॥
 शकृन्मूत्रप्रतीघाते परिप्रेक्षावगाहयोः ।
 वरणालम्बुधैरण्डगोकण्टकपुनर्नवैः ॥ १२ ॥
 मुखवीसुरभीभ्यां च काथमुष्णं प्रयोजयेत् ।
 सस्नेहमथवा क्षीरं तैलं वा वातनाशनम् ॥ १३ ॥
 युञ्जीतान्नं शकृद्भेदि स्नेहान् वातघ्नदीपनान् ।
 अथाप्रयोज्यदाहस्य निर्गतान् कफवातजान् ॥ १४ ॥
 संस्तम्भकण्डूकृच्छ्रोफानभज्य गुदकीलकान् ।
 विस्त्वमूलाग्निकच्चारकुष्ठैः सिद्धेन सेचयेत् ॥ १५ ॥
 तैलेनाहिविडालोद्भवाहवसयाथवा ।
 स्वेदयेदनुपिण्डेन द्रवस्वेदेन वा पुनः ॥ १६ ॥
 सक्तूनां पिण्डिकाभिर्वा स्निग्धानां तैलसर्पिषा ।
 सस्त्राया हपुषाया वा पिण्डैर्वा काष्ण्यगन्धिकैः ॥ १७ ॥
 अर्कमूलं शमीपत्रं नृकोशाः सर्पकच्चुकम् ।
 मार्जारचर्मसर्पिश्च धूपकंहितमर्शसाम् ॥ १८ ॥
 तथा श्वगन्धा सुरसा बृहती पिप्पली घृतम् ।
 धान्यान्नापिष्ट्वैर्जीमूतबीजैस्तज्जालकं मृदु ॥ १९ ॥
 लेपितं क्वायया शुष्कं वर्त्तिगुदजशातनी ।
 सज्जालमूलजीमूतस्नेहे वा चारसंयुते ॥ २० ॥

गुञ्जासूरणकूष्माण्डवीजैर्वर्तिस्तथागुणा ।
 सुक्कीराद्रनिशालेपस्तथा गोमूत्रकल्कितैः ॥ २१ ॥
 लकवाकुशकतृक्ष्णानिशागुञ्जाफलैस्तथा ।
 सुक्कीरपिष्टैः षड्ग्रन्थाहलिनीवारणास्थिभिः ॥ २२ ॥
 कुलीरशृङ्गीविजयाकुष्ठारुष्करतुल्यकैः ।
 शिग्रुमूलकजैर्वीजैः पत्रैरश्वघ्ननिम्बजैः ॥ २३ ॥
 पीलुमूलेन विल्वेन हिङ्गुना च समन्वितैः ।
 कुष्ठं शिरीषबीजानि पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः ॥ २४ ॥
 अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ।
 आर्कं पयः सुहोकाण्डं कटुकालाम्बुप्लवाः ॥ २५ ॥
 करञ्जो वस्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ।
 आनुवासनिकैर्लेपः पिप्पल्याद्यैश्च पूजितः ॥ २६ ॥
 एभिरेवीषधैः कुर्यात्तैलान्यभ्यञ्जनानि च ।
 धूपनालेपनाभ्यङ्गैः प्रस्रवन्ति गुदाङ्गुराः ॥ २७ ॥
 सञ्चितं दुष्टरुधिरं ततः सम्यद्यते सुखी ।
 अवर्त्तमानमुच्छूनकठिनेभ्यो हरेदसृक् ॥ २८ ॥
 अर्शोभ्यो जलजाशस्त्रसूचीकूर्चैः पुनः पुनः ।
 शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैर्न व्याधिरुपशम्यति ॥ २९ ॥
 रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ।
 यो जातो गोरसः क्षीराद्वह्निचूर्णावचूर्णितात् ॥ ३० ॥
 पिवंस्तमेव तेनैव भुञ्जानो गुदजान् जयेत् ।
 कीविदारस्य मूलानां मथितेन रजः पिवेत् ॥ ३१ ॥
 अश्वत्थं जीर्णं च पथ्यानि मुच्यते हतनामभिः ।
 गुदशययशूलातीं मन्दाग्निर्गौल्लिकान् पिवेत् ॥ ३२ ॥
 हिङ्गुादीननुतक्रां वा खादेद् गुडहरीतकीम् ।
 तक्रेण वा पिवेत् पथ्यावैल्लाम्बिकुटजत्वचः ॥ ३३ ॥

कलिङ्गमगधाज्योतिःसूरणान् वांशवर्जितान् ।
 कोष्णास्त्रुना वा त्रिपटुव्योषहिङ्गान्त्ववेतसम् ॥ ३४ ॥
 युक्तं बिल्वकपित्थाभ्यां महीषधविडेन वा ।
 चारुष्करैर्यवान्धा वा प्रदद्यात्तक्रतर्पणम् ॥ ३५ ॥
 दद्याद्वा हृपुषा हिङ्गुचित्रकं तक्रसंयुतम् ।
 मांसं तक्रानुपानानि खादेत् पीलुफलानि वा ॥ ३६ ॥
 पिवेदहरहस्तक्रं निरन्त्रो वा प्रकामतः ।
 अत्यर्थं मन्दकायाग्नेस्तक्रमेवावचारयेत् ॥ ३७ ॥
 सप्ताहं वा दशाहं वा मासाहं मासमेव वा ।
 बलकालविकारज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
 सायं वा लाजसक्तूनां दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ।
 जीर्णं तक्रे प्रदद्याद्वा तक्रपेयां ससैन्धवाम् ॥ ३९ ॥
 तक्रानुपानं सस्नेहं तक्रौदनमतः परम् ।
 यूषै रसैर्वा तक्राब्जैः शालीन् भुञ्जीत मात्रया ॥ ४० ॥
 रुद्धमर्जोद्धृतस्नेहं यतश्चानुद्धृतं घृतम् ।
 तक्रं दोषाग्निबलवत् त्रिविधं तत्प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥
 न विरोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ।
 निषिक्तं तिद्विधं हन्ति भूमावपि तृणोलुपम् ॥ ४२ ॥
 स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसो धातूनुपैति यः ।
 तेन पुष्टिर्बलं वर्णः परं तुष्टिश्च जायते ॥ ४३ ॥
 वातश्चेष्टविकाराणां शतं च विनिवर्त्तते ।
 मथितं भाजने क्षुद्रहृतीफललेपिते ॥ ४४ ॥
 निशां पर्युषितं पेयमिच्छद्भिर्गुदजक्षयम् ।
 घान्योपकुञ्चिकाज्जी हृपुषा पिप्पलीद्वयैः ॥ ४५ ॥
 कारवीर्यन्यिकशठीयवान्यग्नियवानकैः ।
 क्षूर्णितैर्घृतपात्रस्थं नात्यन्तं तक्रमासृतम् ॥ ४६ ॥

तक्रारिष्टं पिबेज्जातं व्यक्तास्त्रकटुकामतः ।
 दीपनं रोचनं वर्यं कफवातानुलोमनम् ॥ ४७ ॥
 गुदश्चयथुकण्डूर्तिनाशनं बलवर्द्धनम् ।
 त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुशं प्रलेपयेत् ॥ ४८ ॥
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमशीहरं पिबेत् ।
 माङ्ग्यास्त्रोतामृतापञ्चकोलेष्वप्येष संविधिः ॥ ४९ ॥
 पिष्टैर्गजकणापाठाकारवीपञ्चकोलकैः ।
 तुम्बुर्यजाजीधनिकाविल्वमध्यैश्च कल्पयेत् ॥ ५० ॥
 फलाम्बान् यमकस्त्रेहान् पिबेत् यूषरसादिकान् ।
 एभिरैवौषधैः साध्यं वारिसर्पिंश्च दीपनम् ॥ ५१ ॥
 क्रमोऽयं भिन्नशक्ततां वक्ष्यते गाढवर्चसाम् ।
 स्नेहाद्यैः सक्तुभिर्युक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् ॥ ५२ ॥
 लवणा एव वा तक्रसीधुधान्याम्बवारुणीः ।
 प्राग्भक्तं यमके मृष्टान् सक्तुभिश्चावचूर्णितान् ॥ ५३ ॥
 करञ्जपल्लवान् खादेद्वातवर्चोऽनुलोमनान् ।
 सगुडं नागरं पाठां गुडञ्चारष्टानि वा ॥ ५४ ॥
 गोमूत्राध्युषितामद्यात् सगुडां वा हरीतकीम् ।
 पथ्याशतद्वयं मूत्रद्रोणेनामूत्रसंक्षयात् ॥ ५५ ॥
 पक्वान् खादेत् समधुना द्वे द्वे हन्ति कफोद्भवान् ।
 दुर्नामकुष्ठश्चयथुगुल्ममेहोदरकमीन् ॥ ५६ ॥
 ग्रन्थर्वुदापचीस्थौल्यपाण्डुरोगाव्यमारुतान् ।
 अजमृङ्गीजटाकल्कमजामूत्रेण यः पिबेत् ॥ ५७ ॥
 गुडवार्ताकभुक्तस्य नश्चन्ध्याश्च गुदाङ्कुराः ।
 श्रेष्ठारसेन त्रिवृतां पथ्यां तक्रेण वा सह ॥ ५८ ॥
 पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतमृष्टां गुडान्विताम् ।
 अथवा सत्रिवृतीं भक्षयेद्दनुलोमनीम् ॥ ५९ ॥

हतै गुदाग्रये दोषे गुदजा यान्ति संक्षयम् ।
 दाडिमस्त्रसाऽजाजीयवानोगुडनागरैः ॥ ६० ॥
 पाठया वा युतं तक्रं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
 सीधुं वा गौडमथवा सचित्रकमहौषधम् ॥ ६१ ॥
 पिबेत् सुरां वा हृषुषा पाठासौवर्चलान्विताम् ।
 दशादिदशकैर्हृद्वाः पिप्पलीर्दिपितुं तिलान् ॥ ६२ ॥
 पीत्वा क्षीरेण लभते बलं देहहुताश्रयोः ।
 दुस्पर्शकेन विल्वेन यवान्या नागरेण वा ॥ ६३ ॥
 एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हन्त्यर्शसां रुजम् ।
 सलिलस्य वहे पक्ता प्रस्थाईमभयात्वचम् ॥ ६४ ॥
 प्रस्थं धात्र्या दशपलं कपित्थानां ततोऽर्द्धतः ।
 विशालारौभ्रमरिचक्षणावेल्लैलवालुकम् ॥ ६५ ॥
 द्विपलांशं वृथक् पादशेषे पूते गुडात् तुलै ।
 दत्त्वा प्रस्थं च धातव्या स्थापयेद् दृढभाजने ॥ ६६ ॥
 पक्षात् सशीलितोऽरिष्टः करोत्वग्निं निहन्ति च ।
 गुदजग्रहणीपाण्डुकुष्ठोदरगरज्वरान् ॥ ६७ ॥
 श्वयथुष्णीहृद्द्रोणगुल्मयक्ष्मवमिकृमीन् ।
 जलद्रोणे पचेदन्तीदशमूलावराग्निकान् ॥ ६८ ॥
 पालिकान् पादशेषे तु क्षिपेद् गुडतुलां परम् ।
 पूर्ववत् सर्वमस्य स्यादानुलोमितरस्त्वयम् ॥ ६९ ॥
 पचेद् दुरालभाप्रस्थं द्रोणेऽपां प्रासृतैः सह ।
 दन्तीपाठाग्निविजयावासामलकनागरैः ॥ ७० ॥
 तस्मिन् सिताशतं दद्यात् पादस्थेऽन्यच्च पूर्ववत् ।
 लिम्पेत् कुम्भं तु फलिनीक्षणाचव्याज्यमाक्षिकैः ॥ ७१ ॥
 प्राग्भक्तमानुलोम्याय फलाम् वा पिबेद् दृढम् ।
 चयचित्रकसिद्धं वा यवक्षारगुडान्वितम् ॥ ७२ ॥

पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडचरनागरम् ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलधानकादाडिमैर्वृतम् ॥ ७३ ॥
 दध्ना च साधितं वातशक्लभूतविबन्धहृत् ।
 पलाशचरतीयेन त्रिगुणेन पचेद् दृढम् ॥ ७४ ॥
 वत्सकादिप्रतीवापमशीघ्रं दीपनं परम् ।
 पञ्चकोलाभयाक्षीरयवानी विडसैश्च वैः ॥ ७५ ॥
 सपाठाधान्यमरिचैः सवित्त्वैर्दधिमद् दृढम् ।
 साधयेत् तज्जयत्याशु गुदवङ्गणवेदनाम् ॥ ७६ ॥
 प्रवाहिकां गुदभ्रंशं भूतकृच्छ्रं परिस्रवम् ।
 पाठाजमोदधनिकाखदं द्रापञ्चकोलकैः ॥ ७७ ॥
 सवित्त्वैर्दधिचाङ्गेरीस्वरसे च चतुर्गुणे ।
 हन्याज्यं सिद्धमानाहं भूतकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ७८ ॥
 गुदभ्रंशार्तिगुदजग्रहणीगदमास्तान् ।
 शिखितित्तिरिलावानां रसान्भूान् सुसंस्कृतान् ॥ ७९ ॥
 दक्षाणां वर्तकानां वा दद्याद् विड्वातसंग्रहे ।
 वास्तुकाग्निबिह्वन्तीपाठाभीकादिपक्त्वान् ॥ ८० ॥
 अन्यच्च कफवातघ्नं शाकं च लघुभेदि च ।
 सहिङ्गुयमके भृष्टं सिद्धं दधिरसैः सह ॥ ८१ ॥
 धनिकापञ्चकोलाभ्यां पिष्टाभ्यां दाडिमाखुना ।
 आर्द्रिकायाः किसलयैः शकलैरार्द्रकस्य च ॥ ८२ ॥
 युक्तमङ्गारधूपेन हृद्येन सुरभीकृतम् ।
 सजीरकं समरिचं विडसौवर्चलोत्कटम् ॥ ८३ ॥
 वातोत्तरस्य रूक्षस्य मन्दाग्नेर्बद्धवर्चसः ।
 कल्पयेद्रक्तशाल्यन्नव्यञ्जनं शाकवद्रसान् ॥ ८४ ॥
 गोगोधाच्छगलोद्गाणां विशेषात् क्रव्यभोजिनाम् ।
 मदिरां शार्करं गौडं सीधुं तक्रं तुषोदकम् ॥ ८५ ॥

अरिष्टं मस्तु पानीयं पानीयं चाल्पकं शृतम् ।
 धान्येन धान्यशुण्ठीभ्यां कण्टकारिकयाऽथवा ॥८६॥
 अन्ते भक्तस्य मध्ये वा वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
 विड्वातकफपित्तानामानुलोम्ये हि निर्मले ॥ ८७ ॥
 गुदे शाम्यन्ति गुदजाः पावकश्चाभिवर्द्धते ।
 उदावर्त्तपरीता ये ये चाल्पार्थे विरूक्षिताः ॥ ८८ ॥
 विलोमवाताः शूलार्त्तास्तेऽपिष्टमनुवासनम् ।
 पिप्पलीं मदनं विल्वं शताह्वां मधुकं वचाम् ॥ ८९ ॥
 कुष्ठं शुण्ठीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ।
 पिष्ट्वा तैलं विपक्वव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ॥ ९० ॥
 अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ।
 गुदनिःसरणं शूलं भूवक्त्रच्छं प्रवाहिकाम् ॥ ९१ ॥
 कव्युरुष्ट्रदौर्बल्यमानाहं वङ्गणाश्रयम् ।
 पिच्छासावं गुदे शोफं वातवर्चोविनिग्रहम् ॥ ९२ ॥
 उत्थानं बहुशो यच्च जयेत् तच्चानुवासेनात् ।
 निरुहं वा प्रयुञ्जीत सक्षीरं पाञ्चमूलिकम् ॥ ९३ ॥
 समूत्रस्त्रे हलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ।
 अथ रक्तार्शसां वीक्ष्य मारुतस्य कफस्य वा ॥ ९४ ॥
 अनुबन्धं ततः स्निग्धं रुक्षं वा योजयेद्धिमम् ।
 शक्नच्छ्यावं स्वरं रुक्षमधो निर्याति नानिलः ॥ ९५ ॥
 कव्युरुगुदशूलं च हेतुर्यदि च रुक्षणम् ।
 तत्रानुबन्धो वातस्य श्लेष्मणो यदि विट्स्त्वया ॥ ९६ ॥
 श्वेता पीता गुरुः स्निग्धा सपिच्छस्तिमितो गुदः ।
 हेतुस्निग्धगुरुर्विद्याद् यथास्त्रं चाक्षलक्षणात् ॥ ९७ ॥
 दुष्टेऽस्त्रे शोधनं कार्यं लङ्घनं च यथावलम् ।
 यावच्च दोषैः कालुष्यं सुतेस्तावदुपेक्षणम् ॥ ९८ ॥

दीषाणां पाचनार्थं च बह्निःसन्मुक्षणाय च ।
 संग्रहाय च रक्तस्य परं तिक्तैरुपाचरेत् ॥ ८८ ॥
 यत्तु प्रचीणदीपस्य रक्तं वातोत्खण्डस्य वा ।
 स्नेहैस्तच्छोधयेद् युक्तैः पानाभ्यञ्जनवस्तिषु ॥ १०० ॥
 यत्तु पित्तोत्खण्डं रक्तं घर्मकाले प्रवर्त्तते ।
 स्नाभनीयं तदेकान्ताद्न चैदातकफानुगम् ॥ १०१ ॥
 सकफेऽस्य पिबेत् पाक्यं शुण्ठीं कुटजवल्कलम् ।
 किराततिक्तकं शुण्ठी धन्वयासं कुचन्दनम् ॥ १०२ ॥
 दार्वीत्वग्निस्त्वसेव्यानि त्वचं वा दाडिमोद्भवाम् ।
 कुटजत्वक् पलं तार्क्ष्यं मार्क्षिकं घृणवत्तभाम् ॥ १०३ ॥
 पिबेत् तण्डुलतोयेन कल्कितं वा मयूरकम् ।
 तुलां दिव्याभ्रमि पचेदार्द्रायाः कुटजत्वचः ॥ १०४ ॥
 नीरसायां त्वचि क्वाथे दद्यात् सूक्ष्मरजोक्तान् ।
 समझाफलनीमोचरसान्मुञ्च्य शकान् समान् ॥ १०५ ॥
 तैश्च शक्रयवान् पूते ततो दर्वीप्रलेपनम् ।
 पक्तावलेहं लीढा च तं यथाग्निबलं पिबेत् ॥ १०६ ॥
 पेयां मण्डं पयश्छागं गव्यं वा क्षागदुग्धभुक् ।
 लेहोऽयं शमयत्याशु रक्तातीसारपायुजान् ॥ १०७ ॥
 बलवद्रक्तपित्तं च स्रवदूर्हसधोऽपि वा ।
 कुटजत्वक्तुलां द्रोणे पचेदष्टांशशेषिताम् ॥ १०८ ॥
 कल्कीकृत्य क्षिपेत्तत्र तार्क्ष्यशैलं कटुत्रयम् ।
 रोध्नद्वयं मोचरसं बलां दाडिमजां त्वचम् ॥ १०९ ॥
 विल्वकर्कटिका सुस्तं समझां धातकीफलम् ।
 पलोन्मितं दशपलं कुटजस्यैव च त्वचः ॥ ११० ॥
 त्रिंशत्पलानि गुडतो घृतात् पूते च विंशतिः ।
 तत्पक्वं लेहतां यातं धान्ये पक्षस्थितं लिहन् ॥ १११ ॥

सर्वांशोऽग्रहणीदोषश्वासकासान् नियच्छति ।
 रोध्रं तिलाब्धोचरसं समङ्गा चन्दनीत्पलम् ॥ ११२ ॥
 पाययित्वाजदुग्धेन शालींस्तेनैव भोजयेत् ।
 यथ्याह्वपद्मकानन्तापयस्याक्षीरमोरटम् ॥ ११३ ॥
 ससितामधु पातव्यं शोततोयेन तेन वा ।
 रोध्रकटुद्रुक्कुटजसमङ्गाशाखलीत्वचम् ॥ ११४ ॥
 हिमकेसरयथ्याह्वं सेव्यं वा तण्डुलाब्धुना ।
 यवानोन्द्रयवाः पाठा विल्वं शुण्ठारसोन्ननम् ॥ ११५ ॥
 चूर्णञ्च लेहितः शूले प्रवृत्ते चातिशोणिते ।
 दुग्धिकाकण्टकारीभ्यां सिद्धं सर्पिः प्रशस्यते ॥ ११६ ॥
 अथवा धातकीरोध्रकुटजत्वक्फलोत्पलैः ।
 सकेसरैर्यवक्षारदाडिमस्त्रसेन वा ॥ ११७ ॥
 शर्कराभोजकिञ्चल्कसहितं सह वा तिलैः ।
 अभ्यस्तं रक्तगुदजान् नवनीतं नियच्छति ॥ ११८ ॥
 छागादिनवनीताज्यक्षीरमांसानि जाङ्गलः ।
 अनन्तो वा कदम्बो वा सवासुकरसो रसः ॥ ११९ ॥
 रक्तशालिः सरो दध्नः षष्टिकस्तूरणी सुरा ।
 तरुणञ्च सुरामण्डः शोणितस्यौषधं परम् ॥ १२० ॥
 पेया यूषरसाद्येषु पलाण्डुः केवलोऽपि वा ।
 स जयत्युल्लङ्घनं रक्तं मारुतं च प्रयोजितः ॥ १२१ ॥
 वातोत्खणानि प्रायेण भवन्त्यस्तेऽतिनिःसृते ।
 अर्शांसि तस्मादधिकं तज्जये यत्नमाचरेत् ॥ १२२ ॥
 दृष्ट्वाऽपि तं प्रबलमवलौ च कफानिलौ ।
 शोतोपचारः कर्तव्यः सर्वथा तदग्रशान्तये ॥ १२३ ॥
 तावदेवं समस्तस्य स्निग्धोष्णैस्सर्पयेत् ततः ।
 रसैः कोष्णैश्च सर्पिर्भिरवपीडकयोजितैः ॥ १२४ ॥

सेचयेत् तं कवोणैश्च कामं तैलपयोष्टैः ।
 यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शाल्ललेः ॥ १२५ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशृङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ।
 त्रिप्रस्थे सलिलस्यैतत् क्षीरप्रस्थं च साधयेत् ॥ १२६ ॥
 क्षीरशेषे कषाये च तस्मिन् पूते विमिश्रयेत् ।
 कल्कीकृतं मोचरसं समङ्गां चन्दनोत्पलम् ॥ १२७ ॥
 प्रियङ्गुं कौटजं वीजं कमलस्य च केसरम् ।
 पिच्छावस्तिरयं सिद्धः सष्टतक्षीद्रशर्करः ॥ १२८ ॥
 प्रवाहिकागुदभ्रं शरत्तस्त्रावज्वरापहः ।
 यथ्याह्वपुण्डरीकेण तथा मोचरसादिभिः ॥ १२९ ॥
 क्षीरद्विगुणितः पक्वो देयः स्नेहोऽनुवासनम् ।
 मधुकोत्पलरोध्राम्बुसमङ्गा विल्वचन्दनम् ॥ १३० ॥
 चविकातिविषा मुस्तं पाठा क्षारो यक्षाग्रजः ।
 दार्वील्वग् नागरं मांसी चित्रको देवदारु च ॥ १३१ ॥
 चाङ्गेरीस्त्रसे सर्पिः साधितं तैस्त्रिदोषजित् ।
 अर्शोऽतिसारग्रहणीपाण्डुरोगरज्वरारुचौ ॥ १३२ ॥
 मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे वस्त्यानाहे प्रवाहणे ।
 पिच्छास्त्रावेर्शसां शूले देयं तत् परमौषधम् ॥ १३३ ॥
 व्यत्यासान्मधुराम्भानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।
 नित्यमग्निबलापित्री जयत्यर्शःकृतान् गदान् ॥ १३४ ॥
 उदावर्त्तार्त्तमभ्यज्य तैलैः शीतज्वरापहैः ।
 सुस्निग्धैः स्वेदयेत्पिण्डैर्वर्त्तिमस्त्रै गुदे ततः ॥ १३५ ॥
 अभ्यक्तां तत् कराङ्गुष्ठसन्निभामनुलोमनीम् ।
 दद्यात् श्यामान्निवहन्तीपिप्पलीनीलिनीफलैः ॥ १३६ ॥
 विचूर्णितैर्द्विलवणैर्गुडगोमूत्रसंयुतैः ।
 तद्वन्मागधिकाराठग्रहधूमैः ससर्षपैः ॥ १३७ ॥

एतेषामेव वा चूर्णं गुदे नाद्या विनिर्धमेत् ।
 तद्विघाते सुतीक्ष्णान्तु वस्तिं स्निग्धं प्रपीडयेत् ॥ १३८ ॥
 ऋशु कुर्याद् गुदशिरो विष्णून्मरुतोऽस्य सः ।
 भूयोऽनुबन्धे वातघ्नैर्विरेच्यः स्नेहरेचनैः ॥ १३९ ॥
 अनुवास्यश्च रौक्ष्याद्धि सङ्गो मारुतवर्चसोः ।
 त्रिकटुत्रिपटुश्रेष्ठादन्यरूपकरचित्रकम् ॥ १४० ॥
 जर्जरं स्नेहमूत्राक्तमन्तर्धूमं विपाचयेत् ।
 शरावसन्धौ मृत्क्षिमे क्षारः कल्याणकाङ्कयः ॥ १४१ ॥
 स पीतः सर्पिषा युक्तो भक्ते वा स्निग्धभोजना ।
 उदावर्त्तविवन्धार्शोगुल्फपाण्डूदरक्तमीन् ॥ १४२ ॥
 मूत्रसङ्गाश्मरीशोफहृद्रोगग्रहणीगदान् ।
 मेहप्लीहरुजानाहश्वासकासांश्च नाशयेत् ।
 सर्वं च कुर्याद् यत् प्रोक्तमर्शसां गाढवर्चसाम् ॥ १४३ ॥
 द्रोणेऽपां पूतिवल्कादितुलमथ पचेत् पादशेषे च तस्मिन्
 देयाशीतिर्गुडस्य प्रतनुकरजसो व्योषतोऽष्टौ पलानि ।
 एतन्मासेन जातं जनयति परमामृषणः पक्तिशक्तिं
 शुक्तं कृत्वानुलोम्यं प्रजयति गुदजप्लीहगुल्फोदराणि ॥ १४४ ॥
 पचेत्तुलां पूतिकरञ्जवल्काद् द्वे मूलतश्चित्रककण्टकार्योः ।
 द्रोणत्रयेऽपां चरणावशेषे पूते शतं तत्र गुडस्य दद्यात् ॥ १४५ ॥
 पलिकञ्च सुचूर्णितं त्रिजातत्रिकटुग्रन्थिकदाडिमाश्लभेदम् ।
 परपुष्करमूलधान्यचञ्च' हपुषामार्द्रकमभूवेतसं च ॥ १४६ ॥
 शीतीभूतं क्षौद्रविंशत्युपेत-
 मार्द्रद्राक्षावीजपूरार्द्रकैश्च ।
 युक्तं कामं गण्डिकाभिस्तथेक्षोः
 सर्पिः पात्रे मासमात्रेण जातम् ॥ १४७ ॥
 चुक्रं क्रकचमिवेदं दुर्गन्धां वह्निदीपनं परमम् ।

पाण्डुगरोदरगुल्मप्रीहानाहाश्मकच्छप्रम् ॥ १४८ ॥
 द्रोणं पीलुरसस्य वस्त्रगलितं न्यस्तं हविर्भाजने
 युञ्जीत द्विपलैर्मदामधुफलाखर्जूरधात्रीफलैः ।
 पाठाभाद्रिदुरालभामूविदुलव्योषत्वयेलोत्तकैः
 सृक्काकोललवङ्गवेक्षचपलामूलान्निकैः पालिकैः ॥ १४९ ॥

गुडपलशतयोजितं निवाते
 निहितमिदं प्रपिबंश्च पक्षमात्रात् ॥
 निशमयति गुदाङ्कुरान् सगुल्मान्
 अनलबलं प्रबलं करोति चाशु ॥ १५० ॥
 एकैकशो दशपले दशमूलकुम्भ-
 पाठाद्वयार्कधुणवत्तभकटफलानाम् ।
 दग्धे श्रुतेऽनु कलशेन जलेन पक्के
 पादस्थिते गुडतुलां पलपञ्चकञ्च ॥ १५१ ॥
 दद्यात् प्रत्येकं व्योषचव्याभयानां
 वङ्गैर्मुष्टी द्वे यवचारतश्च ।
 दर्वीमालिपन् हन्ति लोढो गुडोऽयं
 गुल्मप्रीहार्शःकुष्ठमेहाग्निसादान् ॥ १५२ ॥
 तोयद्रोणे चित्रकमूलतुलाद्विं-
 साध्यं यावत् पादजलस्थमप्येदम् ।
 अष्टौ दत्त्वा जीर्णगुडस्य फलानि
 क्वाथ्यं भूयः सान्द्रतया सममेतत् ॥ १५३ ॥
 त्रिकटुकमिसिपथ्याकुष्ठमुस्तावराङ्ग-
 क्कमिरिपुदहनैलाचूर्णकीर्णोऽवलेहः ।
 जयति गुदजकुष्ठप्रीहगुल्मोदराणि
 प्रबलयति हुताशं शश्वदभ्यस्यमानः ॥ १५४ ॥
 गुडव्योषवरावेक्षतिलारुष्करचित्रकैः ।

अशींसि हन्ति गुटिका त्वग्विकारं च शीलिता ॥१५५॥

मृत्क्षिप्तं सौरणं कन्दं पक्वान्नी पुटपाकवत् ।

अद्यात् सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १५६ ॥

मरिचपिप्पलिनागरचित्रकान्

क्रमविवर्द्धितभागसमाहृतान् ।

शिखिचतुर्गुणसूरणयोजितान्

कुरु गुडेन गुडान् गुदजच्छिदः ॥ १५७ ॥

चूर्णीकृताः षोडशसूरणस्य

भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ।

सहौषधाद् द्वौ मरिचस्य चैकः

गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥ १५८ ॥

पथ्यानागरकृष्णां करञ्जवेङ्गाग्निभिः सितातुल्यैः ।

वड़वामुख इव जरयति बहुगुर्वपि भोजनं चूर्णम् ॥१५९॥

कलिङ्गलाङ्गलीकृष्णावङ्गरपामार्गतण्डुलैः ।

भूनिम्बसैन्धवगुडैर्गुडा गुदजनाशनाः ॥ १६० ॥

लवणोत्तमवङ्गिकलिङ्गयवान्

चिरविल्वमहापिचुमन्दयुतान् ।

पिब सप्त दिनं मधितालुङ्गितान्

यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् ॥ १६१ ॥

शुष्केषु भस्मातकमग्रमुक्तं भैषज्यमार्द्रेषु तु वत्सकत्वक् ।

सर्वेषु सर्वर्तुषु कालश्रेयमर्शसु बल्यं च मलापहञ्च ॥१६२॥

भिच्वा विबन्धानुलोमनाय यन्मरुतस्याग्निबलाय यच्च ।

तदन्नपानौषधमर्शसाच सेव्यं विवर्ज्यं विपरीतमस्मात् ॥१६३॥

अशींसितिसारग्रहणविकाराः प्रायेण चान्धोऽन्यनिदानभूताः ।

सर्वेऽनले सन्ति न सन्ति दोष्ते रवेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निम्

नवमोऽध्यायः ।

अथातोऽतिसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

अतिसारो हि भूयिष्ठं भवत्यामाशयान्वयः ।

हृत्वाग्निं वातजेऽप्यस्मात् प्राक् तस्मिन् लङ्घनं हितम् ॥ १ ॥

शूलानाहप्रसेकात्तं वामयेदतिसारिणम् ।

दोषाः सन्निचिता ये च विदग्धाहारमूर्च्छिताः ॥ २ ॥

अतिसाराय कल्पन्ते तेषूपेक्षैव भेषजम् ।

भृशोत्कृष्टे शप्रवृत्तेषु स्वयमेव चलात्मसु ॥ ३ ॥

प्रयोज्यं नतु संग्राहि पूर्वमात्मातिसारिणि ।

अपि चाध्मानगुरुता शूलस्तैमित्यकारिणि ॥ ४ ॥

प्राणदा प्राणदा दोषे विवहे संप्रवर्त्तिनी ।

पिवेत् प्रकथितांस्तोये मध्यदोषो विशेषयन् ॥ ५ ॥

भूतीकपिप्पलीशुण्ठीवचाधान्यहरीतकीः ।

अथवा विल्वधनिका मुस्ता नागरवालकम् ॥ ६ ॥

विडपाठावचापथ्याकृमिजिन्नागराणि वा ।

शुण्ठीघनवचामाद्री विल्ववल्कलहिङ्गु वा ॥ ७ ॥

शस्यते त्वल्पदोषाणामुपवासोऽतिसारिणाम् ।

वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तापर्यटकेन वा ॥ ८ ॥

झीवेरनागराभ्यां वा विपक्वं पाययेज्जलम् ।

युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघुन्नं प्रतिभोजयेत् ॥ ९ ॥

तथा स शीघ्रं प्राप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ।

तक्रैणावन्तिसोमेन यथाग्वा तर्पणेन वा ॥ १० ॥

सुरया मधुना चाथ यथासात्ममुपाचरेत् ।

भोज्यानि कल्पयेदूर्ध्वं ग्राहिदीपनपाचनैः ॥ ११ ॥

बालविल्वशठीधान्यहिङ्गुचामूदाङ्गिमैः ।
 पलाशहपुषाऽजाजीयवानीविडसैन्धवैः ॥ १२ ॥
 लघुना पञ्चमूलेन पञ्चकोलेन पाठया ।
 शालापशीबलाविल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ १३ ॥
 दाङ्गिभाम्ना हिता पेया कफपित्ते समुल्लव्णे ।
 अभया पिप्पलीमूलविल्वैर्वातानुलोमनी ॥ १४ ॥
 विबद्धं दोषबहुलो दीप्ताग्निर्योऽतिसार्यते ।
 कृष्णाविडङ्गत्रिफलाकषायैस्तैः विरचयेत् ॥ १५ ॥
 पेयां युञ्ज्याद्विरिक्तस्य वातघ्नैर्दीपनैः कृताम् ।
 आमैः परिणते यस्तु दीप्तेऽग्नावुपवेश्यते ॥ १६ ॥
 सफेनपिच्छं सरुजं सविबन्धं पुनः पुनः ।
 अल्पाल्पमल्पं समलं निर्विड् वा सप्रवाहिकम् ॥ १७ ॥
 दधितैलघृतक्षीरैः सशुण्ठीं सगुडां पिबेत् ।
 स्निग्धानि गुडतैलेन भक्षयेद् वदराणि वा ॥ १८ ॥
 गाढविड्विहितैः शार्कैर्बहुस्नेहैस्तथा रसैः ।
 क्षुधितं भोजयेदेनं दधिदाडिमसाधितैः ॥ १९ ॥
 शाल्योदनं तिक्तैर्मर्षैर्मुञ्जैर्वा साधु साधितम् ।
 शब्द्यामूलकपोतायाः पाठायाः स्वस्तिकस्य वा ॥ २० ॥
 स्रुपायवानीकर्कारुक्षीरिणीचिर्मटस्य वा ।
 उपोदकाया जीवन्त्या वाकुच्या वास्तुकस्य वा ॥ २१ ॥
 सुवर्चलायाश्चुञ्चोर्वा लोणिकाया रसैरपि ।
 कूर्मवर्त्तकलोपाकशिखितित्तिरिक्कोकुटैः ॥ २२ ॥
 विल्वमुस्ताक्षिभैषज्यधातकीपुष्पनागरैः ।
 पक्कातिसारजित्तक्रे यवागूदाधिकी तथा ॥ २३ ॥
 कपित्थकच्छु राफक्षीयूथिकावटशैलुजैः ।
 दाङ्गिमीशण्कार्पांसीशाल्मलीमोचपल्लवैः ॥ २४ ॥

कल्को विल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः ।
 दध्नः सरोऽम्लः सस्त्रे हः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ २५ ॥
 मरिचं धनिका जाजीतिन्तिडीकशठीविडम् ।
 दाडिमं धातकीपाठात्रिफलापञ्चकोलकम् ॥ २६ ॥
 यावशूकं कपित्थाम्बजम्बुमध्यं सदीप्यकम् ।
 पिष्टैः षड्गुणविल्वैस्तैर्दध्नि सुन्नरसे गुडं ॥ २७ ॥
 स्नेहे च यमके सिद्धः खलोऽयमपराजितः ।
 दीपनः पाचनी ग्राही रुच्यो विम्बविनाशनः ॥ २८ ॥
 कोलानां बालविल्वानां कल्कैः शालियवस्य च ।
 मुद्गमाषतिलानां च धान्ययूषं प्रकल्पयेत् ॥ २९ ॥
 ऐक्यं यमके भृष्टं दधिदाडिमसारिकम् ।
 वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥ ३० ॥
 दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।
 सुरां वा यमके भृष्टं व्यञ्जनार्थं प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
 फलाम्लं यमके भृष्टं यूषं गृञ्जनकस्य वा ।
 भृष्टान् वा यमके सक्तून् खादेद् व्योषावचूर्णितान् ॥ ३२ ॥
 माषान् सुसिद्धांस्तद्वद् वा घृतमण्डोपसेवनान् ।
 रसं सुसिद्धं पूतं वा क्वागमेषान्तराधिजम् ॥ ३३ ॥
 पचेद्दाडिमसाराम्लं सधान्यस्नेहनागरम् ।
 रक्तशाल्योदनं तेन भुञ्जानः प्रपिबंश्च तम् ॥ ३४ ॥
 वर्चःक्षयकृतैराशु विकारैः परिमुच्यते ।
 बालविल्वं गुडं तैलं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ ३५ ॥
 लिङ्गाद्वाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ।
 वल्कलं श्रावरं पुष्पं धातुक्या वदरीदलम् ॥ ३६ ॥
 पिबेद्दधिसरक्षौद्रकपित्तस्वरसाम्लतम् ।
 विवर्धवातवर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकाः ॥ ३७ ॥

सरक्तपिच्छसृणार्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ।
 यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
 शृतमेरुदन्तूलेन बालविल्बेन वा पुनः ।
 पयस्युत्काथ्य सुस्तानां विंशतिविगुणेऽम्भसि ॥ ३९ ॥
 क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यादामं सवेदनम् ।
 पिप्पल्या पिबतः सूक्ष्मं रजो मरिचजम्ब वा ॥ ४० ॥
 क्षिरकालानुषक्तापि नश्यत्याशु प्रवाहिकाम् ।
 निरामरूपं शूलार्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ॥ ४१ ॥
 रुक्षकोष्ठमपेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेद् दृतम् ।
 सिद्धं दधिसुरामण्डे दशमूलस्य चाम्भसि ॥ ४२ ॥
 सिन्धूत्यपञ्चकोलाभ्यां तैलं सद्योऽर्त्तिनाशनम् ।
 पङ्क्तिभिः शण्डयाः पलैर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां ग्रन्थग्रन्थसैन्धवात् ॥ ४३ ॥
 तैलप्रस्थं पचेद्दध्ना निःसारकरुजापहम् ।
 एकतो मांसदुग्धाज्यं पुरीषग्रहशूलजित् ॥ ४४ ॥
 पानानुवासनाभ्यङ्गप्रयुक्तं तैलमेकतः ।
 तद्वि वातजितामग्रं शूलं च विगुणोऽनिलः ॥ ४५ ॥
 धात्वन्तरोपमर्दाद् वै चलो व्यापी स्वधामगः ।
 तैलं मन्दानलस्यापि युक्त्या शर्मकरं परम् ।
 वायुशये सतैले हि विम्बिसी नावतिष्ठते ॥ ४६ ॥
 क्षीणे मले स्वायतनच्युतेषु दोषान्तरेष्वोरण एकवीरे ।
 कीर्णघनन्प्राणितिकोष्ठशूली नान्तर्बहिस्तैलपरो यदि स्यात् ४७
 गुदरुग्भ्रंशयोर्युक्त्वात् सक्षीरं साधितं हविः ।
 रसे कोलाम्बुचाङ्गेर्योर्दध्नि पिष्टे च नागरे ॥ ४८ ॥
 तैरेव चाम्बुः संयोज्यं सिद्धं सुखलक्षणकल्पातैः ।
 धान्योषणविडाजाजीपाञ्चकोलकदाडिमैः ॥ ४९ ॥
 योजयेत् स्नेहवस्तिं वा दशमूलेन साधितम् ।

शठीशताह्वाकुष्ठैर्वा वचया चित्रकेण वा ॥ ५० ॥
 प्रवाहणे गुदभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे ।
 मधुरान्नैः शृतं तैलं घृतं वाप्यनुवासनम् ॥ ५१ ॥
 प्रवेशयेद् गुदं ध्वस्तमभ्यक्तं खेदितं मृदु ।
 कुर्याच्च गोः फणावन्धं मध्यच्छिद्रेण चर्मणा ॥ ५२ ॥
 पञ्चमूलस्य महतः काथं क्षीरे विपाचयेत् ।
 उन्दुरं चान्द्ररहितं तेन वातघ्नकल्कवत् ॥ ५३ ॥
 तैलं पचेद् गुदभ्रंशं पानाभ्यङ्गेन तज्जयेत् ।
 पेत्ते तु सामे तीक्ष्णोष्णवर्जं प्रागिव लङ्घनम् ॥ ५४ ॥
 तड्डान् पिबेत् षडङ्गाम्बु सभूनिस्त्र्यं ससारिवम् ।
 पेयादि क्षुधितस्थान्नमग्निसन्धुक्षणं हितम् ॥ ५५ ॥
 वृहत्यादिगणामीरुद्बिलाशूर्पपर्णिभिः ।
 पाययेदनुबन्धे तु सक्षौद्रं तण्डुलाभ्रसा ॥ ५६ ॥
 पाट्ठा वत्सकवीजत्वग्दावीं ग्रन्थिकशुण्ठि वा ।
 वत्सकस्य फलं पिष्टं सवल्कं सधुणप्रियम् ॥ ५७ ॥
 काथं चातिविषाविल्ववत्सकोदीचमुस्तजम् ।
 अथवातिविषामूर्वानिशेन्द्रयवतार्क्ष्यजम् ॥ ५८ ॥
 समध्वतिविषाशुण्ठीमुस्तेन्द्रयवकटफलम् ।
 पलं वत्सकवीजस्य अपयित्वा रसं पिबेत् ॥ ५९ ॥
 यो रसाशी जयेच्छीघ्रं सपैत्तं जठरामयम् ।
 मुस्ताकषायमेवं वा पिबेन्मधुसमाशुतम् ॥ ६० ॥
 सक्षौद्रं शाल्मलीवृन्तकषायं वा हिमाह्वयम् ।
 किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सुरसाञ्जनम् ॥ ६१ ॥
 कटङ्कटेरी क्लीवेरं विल्वमध्यं दुरालभाम् ।
 तिलान् मोचरसं रोध्नं समङ्गां कमलोत्पलम् ॥ ६२ ॥
 नागरं धातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगुत्पलम् ।

अर्जश्चोक्तैः स्मृता योगाः सचौद्रास्तण्डुलाम्बुना ॥६३॥
 निशेन्द्रयवरोधैलाकायः पक्वातिसारनुत् ।
 रोध्नाम्बुष्ठाप्रियङ्गादिगणांस्तद्वत् पृथक् पिवेत् ॥ ६४ ॥
 कटुक्कक्कयष्ट्याह्वफलनीदाङ्गिमाङ्गुरैः ।
 पेया विलेपी खलकान् कुर्यात्तदधिदाङ्गिमात् ॥६५॥
 तद्वहधित्यवित्त्वाम्नं जम्बुमध्यैः प्रकल्पयेत् ।
 अजापयः प्रयोक्तव्यं निरामे तेन चेच्छमः ॥ ६६ ॥
 दोषाधिक्यान् जायेत बलिनं तं विरेचयेत् ।
 व्यत्यासेन शक्नोद्भक्तमुपवेश्येत योऽपि वा ॥ ६७ ॥
 पलाशफलनिर्यूहं युक्तं वा पयसा पिवेत् ।
 ततोऽनु कोष्णं पातव्यं क्षीरमेव यथाबलम् ॥ ६८ ॥
 प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ।
 पलाशवत्प्रयोज्या वा द्रायमाणा विशोधनी ॥ ६९ ॥
 संसर्ग्यां क्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्तते ।
 सुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावद्भग्ननुवासयेत् ॥ ७० ॥
 शतपुष्पावरीभ्यां च विल्लेन मधुकेन च ।
 तैलपादं पययुक्तं पक्वमन्वासनं हृतम् ॥ ७१ ॥
 अशान्तावित्यतीसारे पिच्छावस्तिः परं हितः ।
 परिवेष्ट्य कुशैराद्रैरार्द्रवृन्तानि शास्त्रालैः ॥ ७२ ॥
 कृष्णसृत्तिकयालिप्य खेदयेद्भोमयाग्निना ।
 मृच्छोषे तानि सङ्गुह्य तत्पिण्डं मुष्टिसम्मितम् ॥ ७३ ॥
 मर्दयेत्पयसः प्रस्थे पूतेनास्थापयेत्ततः ।
 नतयष्ट्याह्वकल्पाज्यक्षौद्रतैलवतानु च ।
 स्नातो भुञ्जीत पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ॥ ७४ ॥
 तातिसारज्वरशोफगुल्मसमीरणास्रग्रहणीविकारान् ।
 त्ययं शीघ्रमतिप्रवृत्तिं विरेचनास्थापनयोश्च वस्तिः ॥ ७५ ॥

फाणितं कुटजोत्थं च सर्वातीसारनाशनम् ॥ ७६ ॥
 वत्सकादिसमायुक्तं सांख्यशालिसमाश्लिष्यम् ।
 निरग्निरामं दीप्ताग्नेरपि सास्रं चिरोत्थितम् ॥ ७७ ॥
 नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ।
 त्वक्पिण्डाद् दीर्घवृन्तस्य श्रीपर्णीपत्रसंवृतात् ॥ ७८ ॥
 गृह्णितादग्निना स्निग्धाद्रसं निष्पीडितं हितम् ।
 अतीसारी पिबेद्युक्तं मधुना सितयाऽथवा ॥ ७९ ॥
 एवं क्षीरद्रुमत्वग्भिस्तप्यरोहैश्च कल्पयेत् ।
 कटुङ्गत्वग्घृतयुता स्नेदिता सलिलोष्पणा ॥ ८० ॥
 सक्षौद्रा हृन्त्यवीसारं बलवन्तमपि द्रुतम् ।
 पित्तातिसारी सेवेत पित्तलान्येव वा पुनः ॥ ८१ ॥
 रक्तातिसारं कुरुते तस्य पित्तं सखड्ज्वरम् ।
 दारुणं गुदपाकञ्च तत्र क्वागं पयो हितम् ॥ ८२ ॥
 पद्मोत्पलसमङ्गाभिः शृतं मोचरसेन वा ।
 सारिवायष्टिरोध्रैर्वा प्रसवैर्वा वटादिजैः ॥ ८३ ॥
 सक्षौद्रशर्करं पाने भोजने गुदसेचने ।
 तद्वद्रसादयोऽनमूः सान्याः पानान्नयोर्हिताः ॥ ८४ ॥
 काश्मर्यफलयूषश्च किञ्चिदम्लः सशर्करः ।
 पयस्यर्द्धोदके क्वागे क्षीवैरोत्पलनागरेः ॥ ८५ ॥
 पेया रक्तातिशारघ्नी पुश्निपर्णी रसान्विता ।
 प्राग्भक्तं नवनीतं वा लिह्यान्मधुसितायुतम् ॥ ८६ ॥
 बलिन्यसेऽस्रमे वाजं मार्गं वा घृतभर्जितम् ।
 क्षीरानुपानं क्षीराशी त्र्यहं क्षीरोद्भवं घृतम् ॥ ८७ ॥
 कपिञ्चलरसाशी वा लिहन्नारोग्यमश्नुते ।
 पीत्वा यतावरीकृत्स्नं क्षीरेण क्षीरभोजनः ॥ ८८ ॥
 रक्तातिसारं हृन्त्याय तथा वा साधितं घृतम् ।

लाघानागरवैदेहीकटुकादार्वीवल्कलैः ॥ ८८ ॥
 सर्पिः सेन्द्रयवैः सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ।
 अतिसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ८९ ॥
 कृष्णमुच्छ्वस्यध्याह्नचौद्रासृक्तण्डुलोदकम् ।
 जयत्यसं प्रियङ्गुश्च तण्डुलाम्बु मधुघृतम् ॥ ९० ॥
 कल्कस्त्रिलानां कृष्णानां शर्करापाच्यभागिकः ।
 आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ९१ ॥
 पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
 दाहदृष्ट्याप्रमेहेभ्यो रक्तस्रावाच्च मुच्यते ॥ ९२ ॥
 गुदस्य दाहे पात्रे वा सेकलेपा हिता हिमाः ।
 अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ॥ ९३ ॥
 यदा विवहो वायुश्च कृच्छ्राच्चरति वा न वा ।
 पिच्छावस्ति तदा तस्य पूर्वोक्तमुपकल्पयेत् ॥ ९४ ॥
 पल्लवान् जर्जरीकृत्य शिशपाकोविदारयोः ।
 पचेद् यवांश्च सक्ताथो घृतक्षीरसमन्वितः ॥ ९५ ॥
 पिच्छासृती गुदभ्रंशे प्रवाहणरुजासु च ।
 पिच्छावस्तिः प्रयोक्तव्यः क्षतक्षीणबलावहः ॥ ९६ ॥
 प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासनम् ।
 रक्तं विट्सहितं पूर्वं पञ्चाद्वा योऽतिसार्यते ॥ ९७ ॥
 अतावरीघृतं तस्य लैहार्थमुपकल्पयेत् ।
 शर्कराद्वाशकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ॥ ९८ ॥
 चौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताग्निनः ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थानापोथ्य वासयेत् ॥ १०० ॥
 अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाभ्रसा पचेत् ।
 तद्वर्जशर्करायुक्तं स्नेहयेत् चौद्रपादिकम् ॥ १०१ ॥
 अधो वा यदि वाप्यङ्गुं यस्य रक्तं प्रवर्त्तते ।

श्लेष्मातिसारे वातोक्तं विशेषादामपाचनम् ॥ १०२ ॥
 कर्तव्यमनुबन्धस्य पिवेत् पक्ताग्निदीपनम् ।
 विल्वकर्कटिकामुस्तप्राणदाविश्वभेषजम् ॥ १०३ ॥
 वचाविडङ्गभृतीकधानकामरदारु वा ।
 अथवा पिप्पलीमूलं पिप्पलीहयचित्रकाः ॥ १०४ ॥
 पाठाग्निवत्सकग्रन्थितक्ताशुण्डिवचाभयाः ।
 क्वथिता यदि वा पिष्टाः श्लेष्मातीसारभेषजम् ॥ १०५ ॥
 सौवर्चलवचाव्योषहिङ्गुप्रतिविषाभयाः ।
 पिवेत् श्लेष्मातिसारार्तशूर्खिता कोष्णवारिषा ॥ १०६ ॥
 मध्यं लोढा कपित्थस्य सव्योषक्षौद्रशर्करम् ।
 कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ॥ १०७ ॥
 कणां मधुयुतां लोढा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् ।
 भुक्त्वा वा बालविल्वानि व्यपोहत्युदरामयम् ॥ १०८ ॥
 पाठामोचरसान्मोदधातकीविल्वनागरम् ।
 सुक्लच्छमप्यतीसारं गुडतक्रेण नाशयेत् ॥ १०९ ॥
 यवानीपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः ।
 मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥ ११० ॥
 वृक्षान्नधातकीकृष्णाविल्वदाडिमदीप्यकैः ।
 त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः क्षतः ॥ १११ ॥
 चूर्णीऽतीसारग्रहणीक्षयगुल्मोदरामयान् ।
 कासश्वासाग्निसादार्शः पीनसारोचकान् जयेत् ॥ ११२ ॥
 कर्षोन्मिता तुगाक्षीरो चातुर्जातं द्विकार्षिकम् ।
 यवानीधान्यकाजाजीग्रन्थिव्योषं पलांशकम् ॥ ११३ ॥
 पलानि दाडिमादष्टौ सिताभाश्चैकतः क्षतः ।
 गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णीऽयं दाडिमाष्टकः ॥ ११४ ॥
 भोज्यो वातातिसारोक्तैर्यथावस्थं खलादिभिः ।

सविडङ्गः समरिचः सकपित्थः सनागरः ॥ ११५ ॥
 चाङ्गेरीतक्रकोलान्नः खलः श्लेष्मातिसारजित् ।
 क्षीणे श्लेष्मणि पूर्वोक्तमन्त्रं लाक्षादिषट्पलम् ॥ ११६ ॥
 पुराणं वा घृतं दद्यात् यवागूं मण्डमिश्रिताम् ।
 वातश्लेष्मविवन्धे च स्रवत्यतिकफेऽपि वा ॥ ११७ ॥
 शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छावस्तिः प्रशस्यते ।
 वचाविल्वकणाकुष्ठशताह्वालवणान्वितः ॥ ११८ ॥
 विल्वतैलेन तैलेन वचाद्यैः साधितेन वा ।
 बहुशः कफवातार्त्तं कोष्णेनान्वासनं हितम् ॥ ११९ ॥
 क्षीणे कफे गुदे दीर्घकालातीसारदुर्बले ।
 अनिलः प्रबलोऽवश्यं स्वस्थानस्थः प्रजायते ॥ १२० ॥
 सबली सहसा हन्यात्तस्मात् त्वरया जयेत् ।
 वायोरनन्तरं पित्तं पित्तस्थानन्तरं कफम् ॥ १२१ ॥
 जयेत् पूर्वं त्रयाणां वा भवेद् यो बलवत्तमः ।
 भोशोकाभ्यामपि चलः शीघ्रं कुप्यत्यतस्तयोः ॥ १२२ ॥
 कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ।
 यस्योच्चारद्भिना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।
 दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरामयः ॥ १२३ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 ग्रहणीमाश्रितं दोषमजोर्णवदुपाचरेत् ।
 अतीसारोक्तविधिना तस्यामच्च विपाचयेत् ॥ १ ॥
 अन्नकाले यवाग्वादि पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
 वितरेत् पटुलघुन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ २ ॥
 दद्यात् सातिविषां पेयामामे सान्नां सनागराम् ।

पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं सुरादि च ॥ ३ ॥
 ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहिलाघवात् ।
 पथं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम् ॥ ४ ॥
 कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम् ।
 वाते स्वादुमूसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ५ ॥
 चतुर्णां प्रस्थममूनां चूषणाच्च पलत्रयम् ।
 लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ ६ ॥
 तच्चूर्णं शाकसूपान्नरागादिष्ववचारयेत् ।
 कासाजीर्णरुचिश्वासहृत्पार्श्वामयशूलनुत् ॥ ७ ॥
 नागरातिविषा मुखं पाक्यमामहरं पिबेत् ।
 उष्णाम्बुना वा तत्कल्कं नागरं वाथवाभयाम् ॥ ८ ॥
 ससैन्धवं वचादिं वा तद्वन्मदिरयाऽथवा ।
 वर्चस्यामे सप्रवाहे पिबेद्वा दाडिमाम्बुना ॥ ९ ॥
 विडेन लवणं पिष्टं विल्वचित्रकनागरम् ।
 सामे कफानिले कोष्ठरूष्करे कोष्णवारिणा ॥ १० ॥
 कलिङ्गहिङ्गुतिविषावचासौवर्चलाभयम् ।
 कर्दिहृद्रोगशूलेषु पेयमुष्णेन वारिणा ॥ ११ ॥
 पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ।
 पिप्पलीं नागरं पाठां सारिवां बृहतीद्वयम् ॥ १२ ॥
 चित्रकं कौटजं क्षारं तथा लवणपञ्चकम् ।
 चूर्णीकृतं दधिसुरातन्मण्डोष्णाम्बुकाञ्चिकैः ॥ १३ ॥
 पिबेदग्निविवृद्ध्यर्थं कोष्ठवातहरं परम् ।
 पटूनि पञ्च द्वौ क्षारौ मरिचं प्रञ्चकोलकम् ॥ १४ ॥
 दीप्यकं हिङ्गुगुलिका बीजपूररसे कृता ।
 कोलदाडिमतोये वा परं पाचनदोपनी ॥ १५ ॥
 तालीसपत्रचविकामरिचानां पणं पलम् ।

कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुण्ठीपलद्वयम् ॥ १६ ॥
 चतुर्जातमुशीरं च कर्षांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
 गुडेन वटकान् कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत् ॥ १७ ॥
 मद्ययूषरसारिष्टमस्तुपेया पयोऽनुपः ।
 वातश्चे आत्मनां हृदिग्रहणीपार्श्वद्वद्रुजाम् ॥ १८ ॥
 ज्वरश्चयथुपाण्डुत्वगुल्मापानात्ययार्शसाम् ।
 प्रसेकापीनसश्वासकासानां च निवृत्तये ॥ १९ ॥
 अभयां नागरस्थाने दद्यादनैव विडग्रहे ।
 कृत्वादिषु च पैत्तेषु चतुर्गुणसितान्विताः ॥ २० ॥
 पक्वेन वटकाः कार्या गुडेन सितयापि वा ।
 परं हि वह्निसम्पर्काक्षिप्तमानं भजन्ति ते ॥ २१ ॥
 अथैनं परिपक्वाममारुतग्रहणीगदम् ।
 दीपनीययुतं सर्पिः पाययेदल्पशो भिषक् ॥ २२ ॥
 किञ्चित् सन्धुक्षिते त्वग्नी सक्तविष्णून् त्वमारुतम् ।
 द्रव्यं द्रव्यं वा संस्नेह्य स्विन्नाभ्यक्तं निरुहयेत् ॥ २३ ॥
 तत एरण्डतैलेन सर्पिषा तैल्लेन वा ।
 सक्षारेणानिले शान्ते स्रस्तदोषं विरेचयेत् ॥ २४ ॥
 शुद्धरूक्षाशयं बद्धवर्चस्कं चानुवासयेत् ।
 दीपनीयान्त्ववातघ्नसिद्धतैलेन तं ततः ॥ २५ ॥
 निरुद्धं च विरिक्तं च सम्यक् चाप्यनुवासितम् ।
 लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ २६ ॥
 पञ्चमूलाभयाव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः ।
 रास्नाक्षीरद्वयाज्जाजीविङ्गशटीभिर्घृतम् ॥ २७ ॥
 शक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनाद्रकस्य वा ।
 शुष्कमूलककोलामूचुक्रिका दाडिमस्य च ॥ २८ ॥
 तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ।

काञ्चिकेन च तत् पक्वमग्निदीप्तिकरं परम् ॥ २८ ॥

शूलगुल्मीदरश्वासकासानिलकफापहम् ।

सजीजपूरकरसे सिद्धं वा पाययेद् घृतम् ॥ २९ ॥

तैलमभ्यञ्जनार्थं च सिद्धमेभिश्चलापहम् ।

एतेषामौषधानां वा पिबेच्चूर्णं सुखाम्बुना ॥ ३१ ॥

वातश्चेष्टावते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।

अग्नेर्निर्वापकं पित्तं रेकेण वमनेन वा ॥ ३२ ॥

हत्वा तिक्तलघुग्राहिदीपनैरविदाहिभिः ।

अम्रैः सन्धुजयेदग्निं चूर्णैः स्नेहैश्च तिक्तकैः ॥ ३३ ॥

पटोलनिम्बत्रायन्तोतिक्तातिक्तकपर्पटम् ।

कुटजत्वक्फलं मूर्वा मधुशिशुफलं वचा ॥ ३४ ॥

दार्वीत्वक्पद्मकोशीरयवानीमुस्तचन्दनम् ।

सौराष्ट्रतिविषाव्योषत्वगीलापत्रदारु च ॥ ३५ ॥

चूर्णितं मधुना लेह्यं पेयं मद्यैर्जलेन वा ।

हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिञ्जरान् ॥ ३६ ॥

कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ।

भूनिम्बकटुका मुस्ता चूषणेन्द्रियवान् समान् ॥ ३७ ॥

ह्री चित्रकात् कुटजत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ।

गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मतुत् ॥ ३८ ॥

कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारजित् ।

नागरातिविषा मुस्ता पाठा विष्वं रसाञ्जनम् ॥ ३९ ॥

कुटजत्वक्फलं तिक्ता धातकी च कृतं रजः ।

क्षौद्रतण्डुलवारिभ्यां पैत्तिके ग्रहणीगदे ॥ ४० ॥

प्रवाहिकाशीर्गुदरुग्रक्तोत्थानेषु चैवर्त ।

चन्दनं पद्मकोशीरं पाठां मूर्वां कुटन्नटम् ॥ ४१ ॥

वड्यन्यासारिवाऽऽस्फोतासप्तपर्णाटरूपकान् ।

पटोलोदुम्बराखलवटप्लक्षकपीतनम् ॥ ४२ ॥
 कटुकां रोहिणीं मुस्तां निम्बं च द्विपलांशकान् ।
 द्रोणेऽपां साधयेत् तेन पचेत् सर्पिः पिचून्मितैः ॥ ४३ ॥
 किराततिक्तेन्द्रयववीरामागधिकोत्पलैः ।
 पित्तग्रहण्यां तत् पेयं कुष्ठोक्तं तिक्तकं च यत् ॥ ४४ ॥
 ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां तोक्ष्यैः प्रच्छदंने कृते ।
 कटुमूलवणचारैः क्रमादग्निं विवर्द्धयेत् ॥ ४५ ॥
 पञ्चकोलाभयाधान्यपाठागन्धपलाशकैः ।
 कीजपूरप्रवालैश्च सिद्धैः पेयादि कल्पयेत् ॥ ४६ ॥
 द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गं च ततोऽर्द्धतः ।
 चित्रकस्य ततोऽर्द्धं च तथा भस्मातकादकम् ॥ ४७ ॥
 मञ्जिष्ठाऽष्टपलं चैतज्जलद्रोणत्रये पचेत् ।
 द्रोणशेषं शृतं शीतं मध्वर्द्धादकसंयुतम् ॥ ४८ ॥
 एलामृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूषिते ।
 कुम्भे मासं स्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥
 ग्रहणीं दीपयत्येष वृंहणः पित्तरक्तनुत् ।
 शोषकुष्ठकिलासानां प्रमेहाणां च नाशनः ॥ ५० ॥
 मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्द्धक्षयिकृतम् ।
 क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत् सन्निधापयेत् ॥ ५१ ॥
 तत् पिवन् ग्रहणीदोषान् जयेत् सर्वान् हिताशनः ।
 तद्वद्द्राक्षेक्षुर्जूरस्वरसानासुतात् पिवेत् ॥ ५२ ॥
 हिङ्गुतिक्तावचामाद्रिपाठेन्द्रयवगोक्षुरम् ।
 पञ्चकोलं च कर्षांशं पलांशं पटु पञ्चकम् ॥ ५३ ॥
 घृततैलद्विकुडवे दध्नः प्रस्थद्वये च तत् ।
 आपोथ्यं काथयेदग्नौ मृदावनुगते रसे ॥ ५४ ॥
 अन्तर्धूमं ततो दग्ध्वा चूर्णीकृत्य घृताग्नौ तम् ।

पिबेत् पाणितलं तस्मिन् जीर्णं स्थान्मधुराशनः ॥ ५५ ॥
 वातक्षेपामयान् सर्वान् हन्याद्विषगरांश्च सः ।
 भूनिम्बं रोहिणीं तित्तां पटोलं निम्बपर्पटम् ॥ ५६ ॥
 दग्ध्वा माहिषमूर्त्रेण पिबेदग्निविवर्द्धनम् ।
 द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकः कटु रोहिणी ॥ ५७ ॥
 मुस्ता च छागमूर्त्रेण सिद्धः चारोऽग्निवर्द्धनः ।
 चतुःपलं सुधाकाण्डाक्षिपलं लवणत्रयात् ॥ ५८ ॥
 वार्त्ताककुडवं चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात्पले ।
 दग्ध्वा रसेन वार्त्ताकाद् गुटिका भोजनोत्तराः ॥ ५९ ॥
 भुक्तमन्नं पचन्त्याशु कासश्वासार्शसां हिताः ।
 विषूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ ६० ॥
 मातुलुङ्गशठी रास्ना कटुत्रयहरोतकी ।
 स्वर्जिकायावशूकाख्यौ चारौ पञ्चपटूनि च ॥ ६१ ॥
 सुखाम्बुपीतं तच्चूर्णं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
 श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे सवाते तैर्घृतं पचेत् ॥ ६२ ॥
 धान्वन्तरं षट्पलं च भज्जातकघृताभयम् ।
 विडं कालोपलवणं स्वर्जिकायावशूकजान् ॥ ६३ ॥
 सप्तलां कण्टकारीं च चित्रकं चैकतो दहेत् ।
 सप्तकृत्वः सुतस्यास्य चारस्यार्धाढके पचेत् ॥ ६४ ॥
 आढकं सर्पिषः पेयं तदग्निबलवृद्धये ।
 निचये पञ्चकर्माणि युञ्ज्याच्चैतद् यथावलम् ॥ ६५ ॥
 प्रसेके श्लैष्मिकोऽल्पाग्नेर्दीपनं रुक्षतित्तकम् ।
 योज्यं कृशस्य व्यत्यासात् स्निग्धरूक्षं कफोदये ॥ ६६ ॥
 क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ।
 दीपनं बहुपित्तस्य तित्तं मधुरकैर्युतम् ॥ ६७ ॥
 स्नेहोऽल्लवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।

स्नेहमेव परं विद्याद् दुर्बलानलदीपनम् ॥ ६८ ॥
 गालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
 योऽल्पाग्नित्वात्कफे क्षीणे वर्चः पक्वमपि श्लथम् ॥ ६९ ॥
 मुञ्चेद् यदीषधयुतं स पिबेदल्पशो घृतम् ।
 तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥ ७० ॥
 समानो दीपयत्यग्निमग्नेः सम्युच्चको हि सः ।
 पुरीषं यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति ॥ ७१ ॥
 सघृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।
 रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥ ७२ ॥
 चारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपानतः ।
 उदावर्त्ताग्रयोक्तव्या निरूहस्नेहवस्तयः ॥ ७३ ॥
 दोषाऽतिवृद्धाऽमन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ।
 व्याधिसुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥ ७४ ॥
 अध्वोपवासक्षामत्वैर्यवाग्वा पाययेद् घृतम् ।
 अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं वृंहणं च तत् ॥ ७५ ॥
 दीर्घकालप्रसङ्गात् तु क्षामक्षीणकृशान् नरान् ।
 प्रसहानां रसैः सामून् भोजयेत् पिशिताशिनाम् ॥ ७६ ॥
 लघूष्णकटुशोधित्वाद् दीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।
 मांसीपचितमांसत्वात् परं च बलवर्द्धनम् ॥ ७७ ॥
 स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णकाथहिताशनैः ।
 सम्यक् प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्धते ॥ ७८ ॥
 दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः ।
 सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठकोऽनलः ॥ ७९ ॥
 न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
 यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वाऽतीन्धनान्वितः ॥ ८० ॥
 यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवमानुगम् ।

प्रवृद्धं वर्द्धयत्यग्निं तदाऽसौ सानिलोऽनलः ॥ ८१ ॥

पक्वान्नमाशु धातूँश्च सर्वानोजश्च सङ्क्षिपन् ।

मारयेत्साशनात् स्वस्थो भुक्ते जीर्णं तु ताम्यति ॥ ८२ ॥

लट्कासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसम्भवाः ।

तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमन्दसान्द्रहिमस्थिरैः ॥ ८३ ॥

अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाशुभिः ।

मुहुर्मुहुर्जीर्णोऽपि भोज्यान्वस्योपहारयेत् ॥ ८४ ॥

निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।

कृशरां पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥ ८५ ॥

अश्रीयाद्दीदकानूपपिशितानि भूतानि च ।

मत्स्यान् विशेषतः श्लक्ष्णान् स्थिरतोयचराश्च ये ॥ ८६ ॥

आविकं सुभृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणम् ।

पयः सहमधूच्छिष्टं घृतं वा लघितः पिबेत् ॥ ८७ ॥

गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिः परिप्लुतम् ।

आनूपरसयुक्तान् वा स्नेहांस्तैलविवर्जितान् ॥ ८८ ॥

श्यामात्रिवृद्धिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।

असक्तत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ॥ ८९ ॥

सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ ९० ॥

आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ।

धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसङ्गये ॥ ९१ ॥

एतत्प्रकृत्यैव विरुद्धमन्नं संयोगसंस्कारवशेन चेदम् ।

इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टाश्चरन्ति यत्साग्निबलस्य शक्तिः ॥ ९२ ॥

तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयत्नैस्तस्मिन् नष्टे याति ना नाशमेव ।

दोषैर्यस्ते ग्रस्यते रोगसङ्घैर्युक्ते नु स्थानीरुजो दीर्घजीवी ॥ ९३ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 कच्छे वातघ्नतैलाक्तमधोनाभः समीरजे ।
 सुस्निग्धैः स्वेदयेदङ्गं पिण्डसेकावगाहनैः ॥ १ ॥
 दशमूलबलैरण्डयवाभीरुपुनर्नवैः ।
 कुलत्पकोलपत्तूरवृश्चिकोपलभेदकैः ॥ २ ॥
 तैलसर्पिवराहर्चवसाः क्षयितकल्कितैः ।
 मयञ्चलवणाः सिद्धाः पीताः शूलहराः परम ॥ ३ ॥
 द्रव्याण्येतानि पानान्ने तथा पिण्डोपनाहने ।
 सह तैलफलैर्युञ्ज्यात् साङ्गानि स्नेहवन्ति च ॥ ४ ॥
 सौवर्चलाब्धां मदिरां पिबेन्मूत्ररुजापहाम् ।
 पैत्ते युञ्जीत शिशिरं सेकलेपावगाहनम् ॥ ५ ॥
 पिबेद्वरीं गोलुरकं विदारीं सकसेरुकाम् ।
 दण्णाख्यं पञ्चमूलञ्च पाक्यं समधुशर्करम् ॥ ६ ॥
 वृषकं त्रपुषैर्वारु लट्वावोजानि कुङ्कुमम् ।
 द्राक्षाभोभिः पिबेत् सर्वान् मूत्राघातानपोहति ॥ ७ ॥
 एर्वावोजयध्याह्नदावीर्वा तण्डुलाम्बुना ।
 तोयेन कल्कं द्राक्षायाः पिबेत्पय्युषितेन वा ॥ ८ ॥
 कफजे वमनं स्वेदं तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम् ।
 यवानां विह्वतीः चारं कालसेयञ्च शीलयेत् ॥ ९ ॥
 पिबेन्मयेन सूक्ष्मेलां धात्रीफलरसेन वा ।
 सारसास्थिश्चदंष्ट्रैलाव्योषं वा मधुमूत्रवत् ॥ १० ॥
 खरसं कण्टकार्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितम् ।
 शितिवारकवीजं वा तक्रेण लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ११ ॥
 घवसप्ताह्नकुटजं गुडूचीचतुरङ्गुलम् ।

कटुकैलाकरञ्जश्च पाक्यं समधुसाधितम् ॥ १२ ॥
 तैर्वा पेयां प्रबालं वा चूर्णितं तण्डुलाखुना ।
 सतैलं पाटलाचारं समकृत्वोऽथवा शृतम् ॥ १३ ॥
 पाटलीयावशूकाभ्यां पारिभद्रं तिलादपि ।
 चारोदकेन मदिरां त्वगीलोषकसंयुताम् ॥ १४ ॥
 पिबेद् गुडोपदंशान् वा लिङ्गादेतान् पृथक् पृथक् ।
 सन्निपातात्मके सर्वं यथावस्थमिदं हितम् ॥ १५ ॥
 अश्मन्यथ चिरोत्थाने वातवस्त्यादिकेषु च ।
 अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ॥ १६ ॥
 तरुणो भेषजैः साध्यः प्रहृष्टश्चेदमर्हति ।
 तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ॥ १७ ॥
 पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मन्तको वरी ।
 कपोतवङ्गातिबलाभङ्गुकोशीरकन्तकम् ॥ १८ ॥
 हृत्चादनी शाकफलं व्याघ्री गुण्डचिकण्टकम् ।
 यवाः कुलत्थाः कोलानि वरुणः कतकात् फलम् ॥ १९ ॥
 क्षषकादिप्रतीवापमेषां काथे शृतं घृतम् ।
 भिनत्ति वातसम्भूतां तत् पीतं शीघ्रमश्मरोम् ॥ २० ॥
 गन्धर्वहस्तवृहती व्याघ्रीगोक्षुरकेक्षुरात् ।
 मूलकल्लं पिबेद्भ्रा मधुरेणाश्मभेदनम् ॥ २१ ॥
 कुशः काशः शरो गुण्ड इत्कटो मोरटोऽश्मभिः ।
 दर्भो विदारो वाराही शाली मूलं चिकण्टका ॥ २२ ॥
 भङ्गुकः पाटली पाठा पत्तूरः सकुरण्टकः ।
 पुनर्नवा शिरीषश्च तेषां काथे पचेद् घृतम् ॥ २३ ॥
 पिष्टेन वपुषादीनां वीजेनेन्दीवरेण वा ।
 मधुकेन शिलाजेन तत्पित्ताश्मरिभेदनम् ॥ २४ ॥
 वरुणादिः समीरघ्नी गुणावेलाहरेणुका ।

गुग्गुलुमरिचं कुष्ठं चित्रकः समुराह्वयः ॥ २५ ॥
 तैः कल्कितैः कृतावापं मूषकादिगणेन च ।
 भिनत्ति कफजामाशु साधितं घृतमश्मरीम् ॥ २६ ॥
 चारक्षीरयवाग्वादि द्रव्यैः स्त्रैः स्त्रैश्च कल्पयेत् ।
 पिप्पुकाङ्गोक्षकतकशाकेन्दोवरजैः फलैः ॥ २७ ॥
 पीतमुष्णाश्वु सगुडं शर्करापातनं परम् ।
 क्रौञ्चोद्वरासभास्थीनि श्वदंष्ट्रा तालपत्रिका ॥ २८ ॥
 अजमोदाकदम्बस्य मूलं विल्वस्य चौषधम् ।
 पीतानि शर्करां भिक्षुः सुरयोष्णोदकेन वा ॥ २९ ॥
 नृत्यकुण्डलवीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।
 अविचीरेण सप्ताहं पीतमश्मरीपातनम् ॥ ३० ॥
 कायश्च शिशुमूलोत्थः कटूष्णोऽश्मरीपातनः ।
 तिलापामार्गकदलीपलाशयवसम्भवः ॥ ३१ ॥
 चारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करास्त्रश्मरीषु च ।
 कपोतवङ्गामूलं वा पिबेदेकं सुरादिभिः ॥ ३२ ॥
 तत्सिद्धं वा पिबेत् क्षीरं वेदनाभिरुपद्रुतः ।
 हरीतकस्थिसिद्धं वा साधितं वा पुनर्नवैः ॥ ३३ ॥
 क्षीरान्नभुग्बर्हिशिखामूलं वा तण्डुलाम्बुना ।
 मूत्राघातेषु विभजेदतः शेषेष्वपि क्रियाम् ॥ ३४ ॥
 वृहत्यादिगणे सिद्धं द्विगुणीकृतगोक्षुरे ।
 तोयं पयो वा सर्पिर्वा सर्वमूत्रविकारजित् ॥ ३५ ॥
 देवदारुं घनं मूर्वां यष्टीं मधु हरीतकीम् ।
 मूत्राघातेषु सर्वेषु सुराक्षीरजलैः पिबेत् ॥ ३६ ॥
 रसं वा धन्वयासस्य कषायं ककुभस्य वा ।
 मृन्नाभसा वा त्रिफलां पिष्टां सैन्धवसंयुताम् ॥ ३७ ॥
 व्याघ्रीगोक्षुरककाये यवागूं वा सफाणिताम् ।

काथे वीरतरादेर्वा ताम्रचूडरसेऽपि वा ॥ ३८ ॥
 अद्याद्दीरतराद्येन भावितं वा शिजाजतु ।
 मद्यं वा निगदं पीत्वा रथेनाश्वेन वा व्रजन् ॥ ३९ ॥
 शीघ्रवेगेन संचोभात् तथास्य चवतेऽश्मरो ।
 सर्वथा चोपयोक्तव्यो वर्गी वीरतरादिकः ॥ ४० ॥
 रैकार्थं तैल्वक्त्रं सर्पिर्वस्त्रिकर्म च शीलयेत् ।
 विशेषादुत्तरान् वस्त्रान् शुक्राश्मर्याच्च शोधिते ॥ ४१ ॥
 तैर्मूत्रमार्गे बलवान् शुक्राशयविशुद्धये ।
 पुमान् सुदृप्तो वृथाणां मांसानां कुक्कुटस्य च ॥ ४२ ॥
 कामं सकामाः सेवेत प्रमदा मददायिनीः ।
 सिद्धैरुपक्रमैरेभिर्न चेच्छान्तिस्तदा भिषक् ॥ ४३ ॥
 इति राजानमापृच्छ शस्त्रं साध्ववचारयेत् ।
 अक्रियायां भ्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥ ४४ ॥
 निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुशः सिद्धिकर्मणः ।
 अथातुरमुपस्निग्धं शुद्धमीषच्च कर्षितम् ॥ ४५ ॥
 अभ्यक्तस्त्रिद्ववपुषमभुक्तं कृतमङ्गलम् ।
 आजानुफलकस्यस्य नरस्याङ्गे व्यपाश्रितम् ॥ ४६ ॥
 पूर्वेण कायेनोत्तानं निषण्णं वस्त्रचुम्बले ।
 ततोऽस्याकुञ्चिते जानुकूर्परे वाससा दृढम् ॥ ४७ ॥
 सहाश्रयमनुष्येण बद्धस्याश्वासितस्य च ।
 नाभेः समन्तादभ्यज्यादधस्तस्याश्च वामतः ॥ ४८ ॥
 मृदित्वा मुष्टिना कामं यावदश्मर्ययोगता ।
 तैलाक्ते वर्द्धितनखे तर्जनीमध्यमे ततः ॥ ४९ ॥
 अदक्षिणे गुदेऽङ्गुल्यौ प्रणिधायानुसेवनीम् ।
 आसाद्य बलयं नाभ्यामश्मरीं गुदमेद्रयोः ॥ ५० ॥
 कृत्वान्तरे तथा वस्त्रं निर्वलीकमनायतम् ।

उल्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यावद् ग्रन्थिरिवोन्नतम् ॥ ५१ ॥
 शल्यं स्यात् सेवनीं मुक्ता यवमात्रेण पाटयेत् ।
 अश्ममानेन न यथा भिद्यते सा तथा हरेत् ॥ ५२ ॥
 समग्रं सर्पवक्रेण स्त्रीणां वस्तिस्तु पार्श्वगः ।
 गर्भाशयाश्रयस्तासां शस्त्रमुत्सङ्गयत्ततः ॥ ५३ ॥
 न्यसेदतोऽन्यथा ह्यासां मूत्रस्रावी व्रणो भवेत् ।
 मूत्रप्रसेकचरणान्नरस्याप्यपि चैकधा ॥ ५४ ॥
 वस्तिभेदोऽश्मरीहेतुः सिद्धिं याति न तु द्विधा ।
 विशल्यमुष्णपानीयद्रोष्णां तमवगाहयेत् ॥ ५५ ॥
 तथा न पूर्यतेऽस्त्रेण वस्तिः पूर्णे तु पीडयेत् ।
 मेदृतः क्षीरीवृक्षाब्जु मूत्रं संशुद्धयेत्ततः ॥ ५६ ॥
 कुर्याद् गुडस्य सौहित्यं मध्वाज्याक्तव्रणः पिबेत् ।
 द्वौ कालौ सष्टतां कोष्णां यवागूं मूत्रशोधनैः ॥ ५७ ॥
 अष्टदशाहं पयसा गुडाब्जं नाल्पमोदनम्
 मुञ्जीतोर्ध्वं फलाब्जैश्च रसैर्जाङ्गलचारिणाम् ॥ ५८ ॥
 क्षीरीवृक्षकषायेण व्रणं प्रक्षाल्य लेपयेत् ।
 प्रपीण्डरीकमञ्जिष्ठायुष्याह्वनयनीषधैः ॥ ५९ ॥
 व्रणाभ्यङ्गं पचेत्तैलमेभिरेव निशान्वितैः ।
 दशाहं स्वेदयेच्चैनं स्वमार्गं सप्तरात्रतः ॥ ६० ॥
 मूत्रे त्वगच्छति दहेदश्मरीव्रणमग्निना ।
 स्वमार्गप्रतिपत्तौ तु स्वादुप्रायैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
 तं वस्तिभिर्न चारोहेद्वर्षं रुद्धव्रणोऽपि सः ।
 नगनागाश्ववृक्षस्त्रीरथान्नाप्सु भवेत सः ॥ ६२ ॥
 मूत्रशकवह्नौ वस्तिवृषणी सेवनीं गुदम् ।
 मूत्रप्रसेकं योनिं च शस्त्रेणाष्टौ विवर्जयेत् ॥ ६३ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

मेहिनी बलिनः कुर्यादादौ वमनरचने ।

स्निग्धस्य सर्षपारिष्टनिकुम्भाच्चकरञ्जकैः ॥ १ ॥

तैलैस्त्रिकण्टकाद्येन यथास्वं साधितेन वा ।

स्नेहेन मुस्तदेवाह्वनागरप्रतिवापवत् ॥ २ ॥

सुरसादिकषायेण दद्यादास्थापनं ततः ।

न्यग्रोधादेस्तु पित्तार्त्तं रसैः शुद्धं च तर्पयेत् ॥ ३ ॥

मूत्रग्रहरक्षा गुल्मक्षयाद्यास्त्वपतर्पणात् ।

ततोऽनुबन्धरक्षार्थं शमनानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

असंशोध्यस्य यान्येव सर्वमेहेषु पाययेत् ।

धात्रीरसम्भृतां प्राह्वे हरिद्रां माक्षिकान्विताम् ॥ ५ ॥

दार्वासुराह्वतिफला मुस्ता वा कथिता जले ।

चित्रकत्रिफलादार्वाकतिज्ञान् वा समाक्षिकान् ।

मधुयुक्तं गुडूच्या वा रसमामलकस्य वा ॥ ६ ॥

रोध्राभयातोयदकट्फलानां पाठाविडङ्गार्जुनधान्यकानाम् ।

गायत्रिदार्वाक्त्रिमिह्रद्वचानां कफे त्रयः क्षौद्रयुताः कषायाः ॥ ७ ॥

उशीररोध्रार्जुनचन्दनानां पटोलनिम्बामलकामृतानाम् ।

रोध्राशुक्कालीयकधातकीनां पित्ते त्रयः क्षौद्रयुताः कषायाः ॥ ८ ॥

यथास्त्रमेभिः पानान्नं यवगोधूमभावनाः ।

वातोत्खण्डेषु स्नेहांश्च प्रमेहेषु प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥

अपूरसक्तुवाद्यादिर्यवानां विकृतिर्हिता ।

शवाश्वगुदमुक्तानामथवा वेणुजम्बनाम् ॥ १० ॥

दणधान्यानि मुद्गाद्याः शालिजीर्णः सषष्टिकः ।

श्रीकुकुटोऽन्तः खलकाश्चलसर्षपकिट्टजः ॥ ११ ॥

कपित्थं तिन्दुकं जम्बुस्तत् क्षता रागखाण्डवाः ।
 तिक्तं शार्कं मधु यथैवा भक्ष्याः शुष्काः ससक्तवः ॥ १२ ॥
 धन्वमांसानि शूलानि परिशुष्कान्ययस्कृतिः ।
 मध्वरिष्टासवा जीर्णाः सीधुः पक्करसोद्भवः ॥ १३ ॥
 तथासनादिसाराखुदर्भाश्चो माक्षिकोदकम् ।
 वासितेषु वराक्षाये शर्वरोशोषितेष्वहः ॥ १४ ॥
 यवेषु सुकृतान् सक्तून् सन्नौद्रान् सोधुना पिवेत् ।
 शालसप्ताह्वकम्पिल्लवृक्षकाचकपित्थजम् ॥ १५ ॥
 रोहीतकं च कुलुमं मधुनाऽद्यात् सचूर्णितम् ।
 कफपित्तप्रमेहेषु पिवेद्वात्रोरसेन वा ॥ १६ ॥
 त्रिकण्टकनिशारोभ्रसोमवल्कवचार्जुनैः ।
 पद्मकाशमन्तकारिष्टचन्दनागुरुदीप्यकैः ॥ १७ ॥
 पटोलमुस्तमञ्जिष्ठामाद्रीभक्ष्मातकैः पचेत् ।
 तैलं वातकफे पित्ते घृतं मिश्रेषु मिश्रकम् ॥ १८ ॥
 दशमूलं शठीं दन्तीं सुराह्वं द्विपुनर्नवम् ।
 मूलं क्षु गर्कयोः पथ्यां भूकदम्बमरुष्करम् ॥ १९ ॥
 करञ्जवरुणान्मूलं पिप्पल्याः पौष्करं च यत् ।
 पृथक् दशपलं प्रस्थान् यवकोलकुलत्यतः ॥ २० ॥
 त्रींश्चाष्टगुणिते तोये विपचेत् पादवर्तिना ।
 तेन द्विपिप्पलीचव्यवचानिचुलरोहिषैः ॥ २१ ॥
 त्रिवृद्धिङ्गकम्पिल्लभाङ्गीविल्वैश्च साधयेत् ।
 प्रस्थं घृताज्जयेत् सर्वास्तन्नेहान् पिष्टिका विषम् ॥ २२ ॥
 पाण्डुविद्रधिगुल्मार्शः शोफशोषगरोदरम् ।
 श्वासं कासं वमिं वृद्धिं ग्रीहानं वातशोणितम् ॥ २३ ॥
 कुष्ठोन्मादावपस्मारं धान्वन्तरमिदं घृतम् ।
 रोध्रमूर्वाशठीवेक्षभाङ्गीनतनखप्लवान् ॥ २४ ॥

कलिङ्गकुष्ठक्रमुकप्रियङ्गातिविषाग्निकान् ।
 द्वे विशाले चतुर्जातं भूनिम्बकटुरोहिणीम् ॥ २५ ॥
 यवानीं पौष्करं पाठां ग्रन्थिं च व्यं फलत्रयम् ।
 कर्षाशमम्बु कलशे पादशेषे स्मृते हिमे ॥ २६ ॥
 द्वौ प्रस्थौ माक्षिकात् क्षिप्त्वा रचेत् पक्षमुपेक्षया ।
 रोध्रासवोऽयं मेहार्थः श्वित्रकुष्ठारुचिक्रमीन् ॥ २७ ॥
 पाण्डुत्वक् ग्रहणीदोषं स्थूलतां च नियच्छति ।
 साधयेदसनादीनां पलानां विंशतिं पृथक् ॥ २८ ॥
 द्विवहेऽपां क्षिपेत् तत्र पादस्थे द्वे शते गुडात् ।
 क्षौद्रादृकाङ्गं पलिकं वत्सकादि च कल्कितम् ॥ २९ ॥
 तत् क्षौद्रपिप्पलीचूर्णं प्रदिग्धे घृतभाजने ।
 स्थितं दृढे जतुसृते यवराशौ निधापयेत् ॥ ३० ॥
 खदिराङ्गारतप्तानि बहुशोऽत्र निमज्जयेत् ।
 तनूनि तीक्ष्णलोहस्य पत्राख्यालोहसंक्षयात् ॥ ३१ ॥
 अयस्त्रुतिः स्थिता पीता पूर्वस्मदधिका गुणैः ।
 रूचसुहर्त्तं न गाढं व्यायामो निशि जागरः ॥ ३२ ॥
 यच्चान्यत् श्लेष्मदोघ्नं वहिरन्तश्च तद्धितम् ।
 सुभावितां सारजैस्तुलां पीत्वा शिलोज्जवात् ॥ ३३ ॥
 साराम्बु नैव भुञ्जानः शालिजाङ्गलजैः रसैः ।
 सर्वानभिभवेन्नेहान् सुबह्वपद्रवानपि ॥ ३४ ॥
 गण्डमालार्बुदग्रन्थिस्थौल्यकुष्ठभगन्दरान् ।
 कृमिश्लीपदशोफांश्च परं चैतद्रसायनम् ॥ ३५ ॥
 अधनश्चूतपादत्ररहितो मुनिवर्त्तनः ।
 योजनानां शतं यायात् खनेद्वा सलिलाशयान् ॥ ३६ ॥
 गोशक्कभूतवर्त्तिर्वा गोभिरेव सह भ्रमेत् ।
 वृंहयेदौषधाहारैरमेदो मूत्रलैः कथम् ॥ ३७ ॥

शराविकाद्याः पिटिकाः शोफवत् समुपाचरेत् ।
 अपक्वा व्रणवत् पक्वास्तासां प्राग्रूप एव च ॥ ३८ ॥
 क्षीरिष्ठान्नाम्बु पानाय वस्तमूत्रं च शस्यते ।
 तीक्ष्णं च शोधनं प्रायो दुर्विरेच्या हि मेहिनः ॥ ३९ ॥
 तैलमैलादिना कुर्याद्गण्डेन व्रणरोपणम् ।
 उद्धर्त्तने कषायं तु वर्गेणारग्वधादिना ॥ ४० ॥
 परिषेकोऽसनाद्येन पानान्ने वस्त्रकादिना ।
 पाठा चित्रकशार्ङ्गष्टा सारिवा कण्टकारिका ॥ ४१ ॥
 सप्ताहं कौटजं मूत्रं सोमवल्कं नृपद्मम् ।
 संचूर्णं मधुना लिङ्घ्यात् तद्वचूर्णं न वायसम् ॥ ४२ ॥
 मधुमेहित्वमापन्नो भिषग्भिः परिवर्जितः ।
 शिलाजतुतुलामद्यात् प्रमेहार्त्तः पुनर्नवः ॥ ४३ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो विद्रधिद्विचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 विद्रधिं सर्वमेवामं शोफवत् समुपाचरेत् ।
 प्रतप्तं च हरेद्रक्तं पक्वे तु व्रणवत् क्रिया ॥ १ ॥
 पञ्चमूलजलैर्धौतं वातिकं लवणोत्तरेः ।
 भद्रादिवर्गयष्ट्या हतिलै रालेपयेद् व्रणम् ॥ २ ॥
 वैरेचनिकयुक्तेन चैवृतेन विशोध्य च ।
 विहारोवर्गसिद्धेन चैवृतेनैव रोपयेत् ॥ ३ ॥
 क्षालितं क्षीरोतोयेन लिम्पेद् यष्ट्यमृतातिलैः ।
 पैत्तं घृतेन सिद्धेन मञ्जिष्ठोशीरपञ्चकैः ॥ ४ ॥
 पयस्या द्विनिशाश्रेष्ठायष्टीदुग्धैश्च रोपयेत् ।
 न्यग्रोधादिप्रवालत्वक्फलैर्वा कफजं पुनः ॥ ५ ॥
 शारग्वधाम्बुना धौतं सक्तुकुम्भनिशातिलैः ।

लिम्पेत् कुलत्तिका दन्ती त्रिवृच्छामाग्नितिल्वकैः ॥ ६ ॥
 ससैन्धवैः सगोमूत्रैस्तैलं कुर्वीत रोपणम् ।
 रक्तागन्तून्नेवे कार्या पित्तविद्रधिक् क्रिया ॥ ७ ॥
 वरुणादिगणक्ताथमपक्वेऽभ्यन्तरे स्थिते ।
 ऊषकादिप्रतीवापं पूर्वाह्ने विद्रधौ पिबेत् ॥ ८ ॥
 घृतं विरेचनद्रव्यैः सिद्धं ताभ्यां च पाययेत् ।
 निरुहं स्नेहवस्तिं च ताभ्यामेव प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥
 पानभोजनलेपेषु मधुशिशुः प्रयोजितः ।
 दत्तावापो यथादोषमपक्वं हन्ति विद्रधिम् ॥ १० ॥
 चायन्तीत्रिफलानिम्बकटुकामधुकं समम् ।
 त्रिवृत्पटोलमूलाभ्यां चत्वारोऽंशाः पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥
 मसूराविस्तुषादष्टौ तत्क्वाथः सघृतो जयेत् ।
 विद्रधिगुल्मावोसर्पदाहमोहमदज्वरान् ॥ १२ ॥
 दण्मूर्च्छाच्छर्दिहृद्रोगपित्तासृक्कुष्ठकामलाः ।
 कुडवं त्रायमाणयाः साध्यमष्टगुणेऽश्वसि ॥ १३ ॥
 कुडवं तद्रसाद्वात्रीस्वरसात् क्षीरतो घृतात् ॥
 कर्षांशं कल्कितं तिक्तात्रायन्तीधन्वयासकम् ॥ १४ ॥
 सुस्तातामलकी वीरा जीवन्ती चन्दनोत्पलम् ।
 पचेदेकत्र संयोज्य तदघृतं पूर्ववद्गुणैः ॥ १५ ॥
 द्वाचा मधूकं खर्जूरं विदारो सशतावरो ।
 पुरुषकाणि त्रिफला तत्क्वाथे पाचयेद् घृतम् ॥ १६ ॥
 क्षीरेक्षुधात्रीनिर्यासे प्राणदाकल्कसंयुतम् ।
 तच्छीतं शर्कराक्षौद्रपादिकं पूर्ववद्गुणैः ॥ १७ ॥
 हरेच्छृङ्गादिभिरसृक् शिरया वा यथान्तिकम् ।
 विद्रधिं पच्यमानं च कोष्ठस्थं वहिरुच्चतम् ॥ १८ ॥
 ज्ञात्वालोपनाहयेत् शूले स्थिते तत्रैव पिण्डिते ।

हृत्पाश्वर्षीङ्गनात् समौ दाहादिष्वल्पकेषु च ॥ १८ ॥
 पक्वः स्याद्विद्रधिं भित्त्वा व्रणवत्तमुपाचरेत् ।
 भन्तर्भागस्य चाप्येतच्चिह्नं पक्वस्य विद्रधेः ॥ २० ॥
 पक्वः स्रोतांसि सम्पूर्य्य स यात्यूर्ध्वमधोऽथवा ।
 स्त्रयं प्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताग्निनः ॥ २१ ॥
 दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन् भिषगुपद्रवान् ।
 असम्यग्वहति क्लेदे वरणादिसुखाश्रसा ॥ २२ ॥
 पाययेन्मधुशिशुं वा यवागूं तेन वा कृताम् ।
 यवकोलकुलत्योत्ययूषैरन्नं च शस्यते ॥ २३ ॥
 ऊर्ध्वं दशाहात्त्रायन्ती सर्पिषा तैल्यकेन वा ।
 शोधयेद् बलतः शुद्धः सच्चौद्रं तित्त्वकं पिबेत् ॥ २४ ॥
 सर्वशो गुल्मवच्चैनं यथादोषमुपाचरेत् ।
 सर्वावस्थासु सर्वासु गुग्गुलुं विद्रधिषु च ॥ २५ ॥
 कषायैर्योगिकैर्युञ्ज्यात् स्त्रैः स्त्रैस्तद्विच्छिन्नाजतु ।
 पाकं च वारयेद् यन्नात् सिद्धिः पक्वे हि दैविकी ॥ २६ ॥
 अपि चाशु विदाहित्वाद् विद्रधिः सोऽभिधीयते ।
 सति चालोचयेन्महे प्रमेहाणां चिकित्सितम् ॥ २७ ॥
 स्तनजे व्रणवत् सर्वं न त्वेनमुपनाहयेत् ।
 पाटयेत् पालयन् स्तन्यवाहिनीः कृष्णाचूचुकौ ॥ २८ ॥
 सर्वास्त्रामाद्यवस्थासु निर्दुहीत च तत् स्तनम् ।
 शोधयेत् त्रिवृतास्त्रिग्वं वृद्धौ स्त्रैश्चैश्वलात्मकम् ॥ २९ ॥
 कोशास्त्रतिल्लकैरण्डसुकुमारकमिश्रकैः ।
 ततोऽनिलघ्ननिर्यूहकल्काच्चैर्निर्गृहयेत् ॥ ३० ॥
 रसेन भोजितं यष्टीतैलेनान्वासयेदनु ।
 स्वेदप्रलेपा वातघ्नाः पक्वे भित्त्वा व्रणक्रियाः ॥ ३१ ॥
 पित्तरक्तोद्भवे वृद्धावामपक्वे यथायथम् ।

शोफव्रणक्रियां कुर्यात् प्रततं च हरेदसृक् ॥ ३२ ॥
 गोमूत्रेण पिवेत् कल्कं श्लैष्मिके पीतदारुजम् ।
 विस्त्रापनादृते चात्र श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हितः ॥ ३३ ॥
 पक्वे च पाटिते तैलमिष्यते व्रणशोधनम् ।
 सुमनोरुष्कराङ्गोल्लसत्पर्णेषु साधितम् ॥ ३४ ॥
 पटोलनिम्बरजनीविडङ्गकुटजेषु च ।
 मैदोजं मूत्रपिष्टेन सुस्विन्नं सुरसादिना ॥ ३५ ॥
 शिरोविरेकद्रव्यैर्वा वर्जयन् फलसेवनीम् ।
 दारयेद्दृष्टिपत्रेण सम्यङ्मैदसि सूडृते ॥ ३६ ॥
 व्रणं माचीककासीससैन्धवप्रतिसारितम् ।
 सीव्ये दभ्यञ्जनं चास्य योज्यं मैदोविशुद्धये ॥ ३७ ॥
 मनःशिलैलासुमनोग्रन्थिभक्तातकैः कृतम् ।
 तैलमाव्रणसन्धानात् स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ॥ ३८ ॥
 मूत्रजं हृदि तं स्निग्धैर्वस्त्रपट्टेन वेष्टितम् ।
 विध्येदधस्तात् सेवन्त्याः स्नावयेच्च यथोदरम् ॥ ३९ ॥
 व्रणञ्च स्थगिकाबद्धं रोपयेदन्वहेतुके ।
 फलकोशमसम्प्राप्ते चिकित्सा वातवृद्धिवत् ॥ ४० ॥
 पचेत् पुनर्नवतुलां तथा दशपलाः पृथक् ।
 दशमूलपयस्याश्च गन्धै रण्डशतावरीः ॥ ४१ ॥
 द्विदर्भशरकाशेक्षुमूलगोटमलान्विताः ।
 वह्नेपामष्टभागस्थे तत्र त्रिंशत्पलं गुडात् ॥ ४२ ॥
 प्रस्थमेरण्डतैलस्य द्वौ घृतात्पयसस्तथा ।
 आवपेद्विपलांश्च कृष्णातन्मूलसैन्धवम् ॥ ४३ ॥
 यष्टीमधुकमृद्धीकायवानि नागराणि च ।
 तत्सिद्धं सुकुमाराख्यं सुकुमारं रसायनम् ॥ ४४ ॥
 वातातपाध्वयानादिपरिहार्येष्वयन्त्रणम् ।

प्रयोज्यं सुकुमाराणामोशराणां सुखात्मनाम् ॥ ४५ ॥
 नृणां स्त्रीवृन्दभर्तृणामलक्ष्मीकलिनाशनम् ।
 सर्वकालोपयोगिन कान्तिलावण्यपुष्टिदम् ॥ ४६ ॥
 वर्ध्मविद्वधिगुल्मार्शीयोनिमेद्रानिलात्तिष्ठु ।
 शोफोदरखुड्ग्लीहविड्विवन्धेषु चोत्तमम् ॥ ४७ ॥
 यायाद्वर्ध्मं न चेच्छान्तिं स्नेहरेकानुवासनैः ।
 वस्त्रिकर्म पुरः कृत्वा बद्धणस्थं ततो दहेत् ॥ ४८ ॥
 अग्निना मार्गरोधार्थं मरुतोऽर्द्धेन्दुवक्रया ।
 अद्भुतस्योपरिस्त्रावपीतं तन्नुसमञ्च यत् ॥ ४९ ॥
 उत्क्षिप्य सूच्या तत् तिर्यग्दहेत् छित्त्वा यतो गदः ।
 ततोऽन्यपार्श्वेऽन्ये त्वाहुर्दहेद्दानामिकाङ्गुलैः ॥ ५० ॥
 गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे श्लोष्णि चायं विधिः स्मृतः ।
 कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वाच्यां च यतो गदः ॥ ५१ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 गुल्मं बद्धशकृदातं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
 रुक्षशीतोद्भवं तैलैः साधयेद्वातरोगिकैः ॥ १ ॥
 पानान्नान्वासनाभ्यङ्गैः स्निग्धस्य स्वेदमाचरेत् ।
 आनाहवेदनास्तम्बविवन्धेषु विशेषतः ॥ २ ॥
 स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुख्यम् ।
 भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ ३ ॥
 स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ।
 पक्वाशयगते वस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ ४ ॥
 दोष्टेऽग्नौ वातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्चसोः ।
 हंहयान्त्रपानानि स्निग्धोष्णानि प्रदापयेत् ॥ ५ ॥

पुनः पुनः स्नेहपानं निरुहाः सानुवासनाः ।
 प्रयोज्या वातजं गुल्मं कफपित्तानुरक्षिणः ॥ ६ ॥
 वस्त्रिकर्म परं विद्याद् गुल्मघ्नं तद्धि मारुतम् ।
 स्वस्थानि प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ ७ ॥
 तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मा निरुहैः सानुवासनैः ।
 प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८ ॥
 हिङ्गुसौवर्चलव्योषविड्दाडिमदीप्यकैः ।
 पुष्कराजजिधान्यास्त्वैतसन्नारचित्रकैः ॥ ९ ॥
 शठोवचाजगन्धैलासुरसैर्दधिसंयुतैः ।
 झूलानाहहरं सर्पिः साधयेद्वातगुल्मिनाम् ॥ १० ॥
 हृषुषोषणपृथ्वीकापञ्चकोलकदीप्यकैः ।
 साजजिसैन्धवैर्दध्ना दुग्धेन च रसेन च ॥ ११ ॥
 दाडिमान्मूलकात् कोलात्पचेत् सर्पिर्निहन्ति तत् ।
 वातगुल्मोदरानाहपार्श्वहृत्कोष्ठवेदनाः ॥ १२ ॥
 योन्यर्शोग्रहणीदोषकासश्वासारुचिज्वरान् ।
 दशमूलं बलां कालां सुषवीं द्वौ पुनर्नवी ॥ १३ ॥
 पीष्करैरेण्डरास्त्राश्वगन्धभाङ्ग्यन्ताशठीः ।
 पचेद्दन्धपलाशञ्च द्रोणेऽपां द्विपलोन्मत् ॥ १४ ॥
 यवैः कोलैः कुलत्थैश्च माषैश्च प्रास्थिकैः सह ।
 कायेऽस्मिन् दधिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५ ॥
 स्त्रसैर्दाडिमास्त्रातमातुलुङ्गोद्भवैर्युतम् ।
 तथा तुषाम्बुधान्यास्त्रयुतैः श्लक्ष्णैश्च कल्कितैः ॥ १६ ॥
 भाङ्गीतुम्बुरुषङ्ग्रन्थाग्रन्यिरास्त्राग्निधान्यकैः ।
 यवानकयवान्यस्त्वैतसासितजीरकैः ॥ १७ ॥
 अज्जाजीहिङ्गुहृषुषाकारवीहृषकोषकैः ।
 निङ्कुम्भयुग्ममूर्वेभपिप्पलीवेक्तदाडिमैः ॥ १८ ॥

श्वदंष्ट्रावपुषेर्वार्वोजहिंसाश्मभेदकैः ।

मिसिद्धिचारसुरससारिवानोलिनीफलैः ॥ १८ ॥

विकटुत्रिपटूपेतैर्दाधिकं तद् व्यपोहति ।

रोगानाशुतरान् पूर्वान् कष्टानपि च शीलितम् ॥ २० ॥

अपस्मारगरोन्मादमूत्राघातानिलाभयान् ।

चूषणत्रिफलाधान्यचविकावेल्लचित्रकैः ॥ २१ ॥

कल्कोक्तैर्धृतं पक्वं सत्तीरं वातगुल्मनुत् ।

तुलां लघुनकन्दानां पृथक् पञ्चपलांशकम् ॥ २२ ॥

पञ्चमूलं महश्चाश्वभाराह्णं तद्विपाचयेत् ।

पादशेषं तदह्नेन दाडिमस्वरसं सुराम् ॥ २३ ॥

वान्याम्बं दधि चादाय पिष्टांश्चाह्णपलांशकान् ।

चूषणत्रिफलाहिङ्गुयवानोचव्यदोष्यकान् ॥ २४ ॥

साम्बवेतससिन्धूयदेवदारून् पचेद् घृतात् ।

तैः प्रस्थं तत्परं सर्ववातगुल्मविकारजित् ॥ २५ ॥

षट्पलं वा पिबेत् सर्पिर्यदुक्तं राजयक्ष्मणि ।

प्रसन्नया वा क्षीरार्थः सुरया दाडिमेन वा ॥ २६ ॥

घृते मारुतगुल्मघ्नः कार्थ्यो दध्नः सरिण वा ।

वातगुल्मे कफो वृद्धो हृत्वाग्निमरुचिं यदि ॥ २७ ॥

हृत्तासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुल्लिखेत्तु तम् ।

शूलानाहविबन्धेषु ज्ञात्वा सस्त्रे हमाशयम् ॥ २८ ॥

निर्यूहचूर्णवटकाः प्रयोज्या घृतभेषजैः ।

कोलदाडिमघर्माश्वत्थक्रमद्यास्त्रकाञ्चिकैः ॥ २९ ॥

मण्डनेन वा पिबेत् प्रातश्चूर्णान्यन्नस्य वा पुरः ।

चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितान्यसकृद्रसे ।

कुर्वीत कामुं कतरान् वटकान् कफवातयोः ॥ ३० ॥

हिङ्गुवचाविजयापशुगन्धादाडिमदोष्यकधान्यकपाठाः ।

पुष्करमूलशठीहपुषाग्निचारयुगत्रिपटुत्रिकटूनि ॥३१॥

साजाजिचव्यं सहतिन्तिङोक्तं सवेतसाम्बं विनिहन्ति चूर्णम् ।

हृत्पाश्वं वस्त्रिकयोनिपायुशूलानि वायामकफोद्भवानि ॥३२॥

कच्छान् गुल्मान् वातविस्मूतसङ्गं

कण्ठे बन्धं हृदग्रहं पाण्डुरोगम् ।

अन्नाश्रद्धाप्नीहदुर्नामहिक्मा-

वर्माभ्रानश्वासकासाग्निसादान् ॥ ३३ ॥

लवणयवानीदीप्यककणनागरमुत्तरोत्तरं वृद्धम् ।

सर्वसमांशहरीतकीचूर्णं वैश्वानरः साक्षात् ॥ ३४ ॥

त्रिकटुः कमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

समधरणष्टतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवलभोज्यः सर्पिषा चूर्णकोऽयं

जनयति श्मशग्निं वातगुल्मं निहन्ति ॥ ३५ ॥

हिङ्गूयाविडशृण्डराजाजिविजयावाद्याभिधानामयैः

चूर्णं कुम्भनिकुम्भमूलसहितैर्भागोत्तरं वर्द्धितैः ।

पीतः कोष्णजलेन कोष्ठजरुजो गुल्मोदरादीनयं

शार्दूलः प्रसभं प्रमथ्य हरति व्याधोन् शृगौघानिव ॥३६॥

सिन्धूत्यपथ्याकणदीप्यकानां चूर्णानि तोयैः पिबतां कवोष्णैः ॥

प्रयाति नाशं कफवातजन्मा नाराचनिर्भिज इवामयीघः ॥३७॥

पूतीकपत्रगजचिर्भटचव्यवङ्गि-

व्योषं च संस्तरचितं लवणोपधानम् ।

दग्ध्वा विचूर्ण्य दधिमस्तुयुतं प्रयोज्यं

गुल्मोदरश्चयथपाण्डुगदोद्भवेषु ॥ ३८ ॥

हिङ्गुत्रिगुणं सैन्धवमस्मात् त्रिगुणं तु तैलमैरण्डम् ।

तत् त्रिगुणरसोनरसं गुल्मोदरवर्धं शूलघ्नम् ॥ ३९ ॥

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं विडसैन्धवम् ।

सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मारजापहम् ॥ ४० ॥
 शुण्ड्याः कर्षं गुडस्य द्वौ धीतात् कृष्णतिलात् पलम् ।
 खादन्नेकत्र संचूर्ण्य कोष्णक्षीरानुयोजितम् ॥ ४१ ॥
 वातहृद्रोगगुल्मार्शोनिशूलशक्कदग्रहान् ।
 पिबेदेरण्डतैलं तु वातगुल्मी प्रसन्नया ॥ ४२ ॥
 श्लेष्मण्यनुबले वायौ पित्ते तु पयसा सह ।
 विवृद्धं यदि वा पित्तं सन्तापं वातगुल्मिनः ॥ ४३ ॥
 कुर्याद्द्विरेचनीयोऽसौ सस्नेहैरानुलोमिकैः ।
 तापानुवृत्तावेवं च रक्तं तस्याऽवसेचयेत् ॥ ४४ ॥
 साधयेत् शुद्धशुष्कस्य लघुनस्य चतुःपलम् ।
 क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च पाचयेत् ॥ ४५ ॥
 वातगुल्ममुदावर्तं गृध्रसो विषमज्वरम् ।
 हृद्रोगं विद्रधिं शोषं साधयत्याशु तत् पयः ॥ ४६ ॥
 तैलं प्रसन्नागोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
 गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ४७ ॥
 चित्रकग्रन्थिकैरण्डशुण्डोक्ताथः परं हितः ।
 शूलानाहविवन्धेषु सहिङ्गुविडसैन्धवः ॥ ४८ ॥
 पुष्करैरण्डयोर्मूलं यवधन्वयवासकम् ।
 जलेन कथितं पीतं कोष्ठदाहरजापहम् ॥ ४९ ॥
 वाय्वाह्नैरण्डदर्भाणां मूलं दारु महीषधम् ।
 पीतं निःकाथ्य तोयेन कोष्ठपृष्ठं सशूलजित् ॥ ५० ॥
 शिलाजं पयसाऽनल्पपञ्चमूलशृतेन वा ।
 वातगुल्मी पिबेद्वायुमुदावर्तं तु भोजयेत् ॥ ५१ ॥
 म्लिग्धं पैप्पलिकैर्युषैर्मूलकानां रसेन वा ।
 बद्धविण्मारुतोऽस्त्रीयात् क्षीरेणीणेन यावकम् ॥ ५२ ॥
 कुल्लाषान् वा बद्धस्नेहान् भक्षयेन्नवणोत्तरान् ।

नीलिनीत्रिहतादन्तोपस्थाकम्पिष्ठकैः सह ॥ ५३ ॥
 समलाय घृतं देयं सविडचारनागरम् ।
 नीलिनीं त्रिफलां रास्नां बलां कटुकरोहिणीम् ॥ ५४ ॥
 पचेद्विडङ्गं व्याघ्रीं च षालिकानि जलादुके ।
 रसेऽष्टभागशेषे तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५५ ॥
 दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ।
 ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ॥ ५६ ॥
 जीर्णं सम्यग्विरिक्तञ्च भोजयेद्रसभोजनम् ।
 गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशीफपाण्ड्यामयज्वरान् ॥ ५७ ॥
 श्वित्रं प्लीहानमुन्मादं हन्येत नीलिनीघृतम् ।
 कुकुटाश्च मयूराश्च तित्तिरीक्रीञ्चवर्तकाः ॥ ५८ ॥
 शालयो मदिराः सर्पिर्वातगुल्मचिकित्सितम् ।
 मितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ॥ ५९ ॥
 समण्डावारुणीपानं तप्तं वा धान्यकैर्जलम् ।
 स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके स्रंसनं हितम् ॥ ६० ॥
 द्राक्षाभयागुडरसं कम्पिष्ठं वा मधुद्रुतम् ।
 कल्पोक्तं रक्तपित्तोक्तं गुल्मे रुचौणजे पुनः ॥ ६१ ॥
 परं संशमनं सर्पिस्तित्तं वासाघृतं शृतम् ।
 तृणाख्यपञ्चकक्वाथे जीवनीयगणेन वा ॥ ६२ ॥
 शृतं तेनैव वा क्षीरं न्यग्रोधादिगणेन वा ।
 तत्रापि स्रंसनं युक्तमाच्छीघ्रमाख्ययिके भिषक् ॥ ६३ ॥
 वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा पयसाऽपि वा ।
 रसेनामलकेक्षूणां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६४ ॥
 पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तत्त्रिडं पित्तगुल्मानुत् ।
 पिबेद्वा तैल्यकं सर्पिर्यक्षोक्तं पित्तविद्रवौ ॥ ६५ ॥
 द्राक्षां पयसां मधुकं चन्दनं पद्मकं मधु ।

पिबेत्तण्डुलतोयेन पित्तगुल्मोपशान्तये ॥ ६६ ॥
 द्विपलं त्रायमाणाय जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
 अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं चौरसमं पिबेत् ॥ ६७ ॥
 पिबेदुपरि तस्योष्णं चौरमेव यथाबलम् ।
 तेन निहतेतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ ६८ ॥
 दाहेऽभ्यङ्गो घृतैः शीतैः साज्यैर्लेपो हिमौषधैः ।
 स्पर्शः सरोरुहां पत्रैः पात्रैश्च प्रचलज्जले ॥ ६९ ॥
 विदाहपूर्वरूपेषु शूले वक्त्रेश्च मार्दवे ।
 बहुशोऽपहरेद्रक्तं पित्तगुल्मे विशेषतः ॥ ७० ॥
 छिन्नमूला विदह्यन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।
 रक्तं हि व्यञ्जतां याति तच्च नास्ति न चाऽस्ति रुक् ॥ ७१ ॥
 हृतदोषं परिन्धानं जाङ्गलैस्तर्पितं रक्षेत् ।
 समाश्वस्तं सशेषार्त्तिं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ ७२ ॥
 रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् क्रियामनुपलभ्य वा ।
 गुल्मे पाकोन्मुखे सर्वा पित्तविद्रधिबत् क्रिया ॥ ७३ ॥
 शालिर्गव्याजपयसा पटोली जाङ्गलं घृतम् ।
 धात्रीपरूषकं द्राक्षा खर्जूरं दाडिमं सिताम् ॥ ७४ ॥
 भोज्यं पानेऽम्बुबलया वृहत्याद्यैश्च साधितम् ।
 श्लेष्मजे वामयेत् पूर्वमवम्यमुपवासयेत् ॥ ७५ ॥
 तिक्तोष्णकटुसंस्पर्शा वक्त्रिं सन्मुचयेत्ततः ।
 हिङ्गुादिभिश्च द्विगुणक्षारहिङ्गुस्त्ववेतसैः ॥ ७६ ॥
 निगूढं यदि वीजद्वं स्तिमितं कठिनं स्थिरम् ।
 आनाहादियुतं गुल्मं संशोध्य विनयेदनु ॥ ७७ ॥
 घृतं सक्षारकटुकं वातव्यं कफगुल्मिना ।
 सव्योषक्षारलवणं सहिङ्गुविडदाडिमम् ॥ ७८ ॥
 कफगुल्मं जयत्याशु दशमूलघृतं घृतम् ।

भक्तातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ॥ ७९ ॥
 अल्पं तोयादुक्ते सार्धं पादशेषेण तेन च ।
 तुल्यं घृतं तुल्यपयो विपचेदक्षसम्मितैः ॥ ८० ॥
 विडङ्गहिङ्गुसिन्धुत्ययावशूकशठोविडैः ।
 सहीपिरास्त्रायश्वाह्वषड्ग्रन्थाकणनागरैः ॥ ८१ ॥
 एतद्भक्तातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।
 मूत्रपाण्डूभयश्वासग्रहणोरोगकासनुत् ॥ ८२ ॥
 ततोऽस्य गुल्मे देहे च समस्ते स्वेदमाचरेत् ।
 सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ॥ ८३ ॥
 या क्रिया क्रियते याति सा सिद्धिं न विरुञ्चति ।
 क्षिप्रस्निग्धशरीरस्य गुल्मे शौथिल्यमागते ॥ ८४ ॥
 यथोक्तां घटिकां न्यसेद् गृहीतेऽपनयेच्च ताम् ।
 वस्त्रान्तरं ततः कृत्वा क्षिप्याद् गुल्मं प्रमाणवित् ॥ ८५ ॥
 विमार्गाजपदादर्शैर्यथालाभं प्रपीडयेत् ।
 प्रसृज्याद् गुल्ममेवैकं न त्वन्महदयं स्पृशेत् ॥ ८६ ॥
 तिलैरण्डातसोबीजसर्षपैः परिलिप्य च ।
 श्लेष्मगुल्ममयस्याद्वैः सुखोष्णैः स्वेदयेत्ततः ॥ ८७ ॥
 एवं च विमृतं स्थानात् कफगुल्मं विरेचनैः ।
 सस्नेहैर्वस्तिभिश्चैनं शोधयेद्दशमूलकैः ॥ ८८ ॥
 पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्वैः पालिकैः पचेत् ।
 एरण्डतैलहविषोः प्रस्थौ पयसि षड्गुणे ॥ ८९ ॥
 सिद्धोऽयं मिश्रकः स्नेहो गुल्मिनां संसनं हितम् ।
 वृद्धिविद्रधिशूलेषु वातव्याधिषु चानृतम् ॥ ९० ॥
 पिबेद्वा नीलिनीसर्पिर्मात्रया द्विपलीकया ।
 तथैव सुकुमाराख्यं घृतान्वीदरिकाणि वा ॥ ९१ ॥
 द्रोणेऽन्धसः पचेद्दन्त्याः पलानां पञ्चविंशतिम् ।

चित्रकस्य तथा पथ्यास्तावतीस्तदसे स्मृते ॥ ८२ ॥
 द्विप्रस्थे साधयेत् पूते क्षिपेदन्तीसमं गुडम् ।
 तैलात्पलानि चत्वारि त्रिवृतायाश्च चूर्णतः ॥ ८३ ॥
 कणाकर्षी तथा शुण्ठ्याः सिद्धे लेहे तु शीतले ।
 मधुतैलसमं दद्याच्चतुर्जाताच्चतुर्थिकाम् ॥ ८४ ॥
 अतो हरीतकीमेकां सावलेहपलामदन् ।
 सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥ ८५ ॥
 गुल्महृद्रोगदुर्नामशोफानाहगरोहरान् ।
 कुष्ठोत्कृष्टं शार्चिष्ठीहृथहृणीविषमज्वरान् ॥ ८६ ॥
 घ्नन्ति दन्तीहरीतक्यः पाण्डुतां च सकामलाम् ।
 सुधाचौरद्रवं चूर्णं त्रिवृतायाः सुभावितम् ॥ ८७ ॥
 कार्ष्णिकं मधुसर्पिर्भ्यां लोढ्वा साधु विरिच्यते ।
 कुष्ठश्यामात्रिवृदन्तीविजयाचारगुग्गुलुम् ॥ ८८ ॥
 गोमूत्रेण पिबेदेकं तेन गुग्गुलुमेव वा ।
 निरुहान् कल्पसिध्युक्तान् योजयेद् गुल्मनाशनान् ॥ ८९ ॥
 कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ।
 गूदमांसं जयेद् गुल्मं चारारिष्टाग्निकर्मभिः ॥ ९० ॥
 एकान्तरं द्वयन्तरं वा विश्रमय्याथवा त्रयहम् ।
 शरीरदोषबलयोर्वर्द्धनक्षपणोद्यतः ॥ ९१ ॥
 अशोऽश्मरीग्रहण्युक्ताः चारा योज्याः कफोत्खण्डे ।
 देवदारुत्रिवृदन्तीकटुकापञ्चकोलकम् ॥ ९२ ॥
 सर्जिकायावशुकाख्यौ श्रेष्ठापाठोपकुञ्चिकाः ।
 कुष्ठं सर्पसुगन्धां च द्वयचांशं पटुपञ्चकम् ॥ ९३ ॥
 पालिकं चूर्णितं तैलवसादधिघृताप्लुतम् ।
 घटास्थान्तः पचेत् पक्वमग्निवर्चं घटे च तम् ॥ ९४ ॥
 चारं गृहीत्वा चोराज्यतक्रमस्यादिभिः पिबेत् ।

गुल्मोदावर्त्तवर्धार्शोजठरग्रहणीकुमीन् ॥ १०५ ॥
 अपस्मारगरोन्मादयोनिशुक्रामयाश्मरीः ।
 क्षारोऽगदोऽयं शमयेद्विषं चाखुभुजङ्गजम् ॥ १०६ ॥
 श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं रसक्षीरघृताशिनः ।
 छित्त्वा भित्त्वाऽऽशयं क्षारः क्षारत्वात्पातयत्यधः ॥ १०७ ॥
 मन्देऽग्न्यावृत्तौ सात्मग्रैर्मद्यैः सस्त्रे ह्रमश्नताम् ।
 योजयेदासवारिष्टान्निगदान्मार्गशुद्धये ॥ १०८ ॥
 शालयः षष्टिका जीर्णाः कुलत्या जाङ्गलं पलम् ।
 चिरिवित्त्वाग्नितर्कारीयवानीवरणाङ्कुराः ॥ १०९ ॥
 शिशुस्तरुणवित्त्वानि बालं शुष्कं च मूलकम् ।
 बीजपूरकहिङ्गुस्त्रवेतसचारदाडिमम् ॥ ११० ॥
 व्योषं तक्रं घृतं तैलं भक्तं पानं तु वारुणी ।
 धान्याम्बुं मस्तु तक्रं च यवानीविडचूर्णितम् ॥ १११ ॥
 यक्ष्मूलशृतं वारि जीर्णं माद्वीकमेव वा ।
 पिप्प्लोपिप्प्लोमूलचित्रकाजाजीसैन्धवैः ॥ ११२ ॥
 सुरा गुल्मं जयत्याशु जाङ्गलश्च विमिश्रितः ।
 वमनैर्लङ्घनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ ११३ ॥
 वस्तिक्षारासवारिष्टगुल्मिकापथ्यभोजनैः ।
 श्लैष्मिको बद्धमूलत्वाद यदि गुल्मो न शाम्यति ॥ ११४ ॥
 तस्य दाहं हृते रक्ते क्षुत्प्यादन्ते शरादिभिः ।
 अथ गुल्मं सपर्यन्तं वाससान्तरितं भिषक् ॥ ११५ ॥
 नाभिवस्थन्वहृदयं रोमराजीं च वर्जयेत् ।
 नातिगाढं परिमृशेच्छरेण ज्वलताऽथवा ॥ ११६ ॥
 लोहेनारणिकोत्थेन दारुणा तैन्दुकेन वा ।
 ततोऽग्निवेगे शमिते शीतैर्ब्रूण इव क्रिया ॥ ११७ ॥
 आमाम्बये तु पेयाद्यैः सन्मुह्याग्निं विलङ्घिते ।

स्वं स्वं कुर्यात् क्रमं मिश्रं मिश्रदोषे च कालवित् ॥ ११८ ॥
 गतप्रसवकालायै नार्थं गुल्मे ऽसम्भवे ।
 स्निग्धस्निग्धशरीरायै दद्यात् स्नेहविरेचनम् ॥ ११९ ॥
 तिलकाथो घृतगुडव्योषभाङ्गीरजोऽन्वितः ।
 पानं रक्तमवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योषितः ॥ १२० ॥
 भाङ्गीकृष्याकरञ्जत्वग्रन्थिकामरदारुजम् ।
 चूर्णं तिलानां काथेन पीतं गुल्मरुजापहम् ॥ १२१ ॥
 पलाशचारपात्रे ह्वे ह्वे पात्रे तैलसर्पिषोः ।
 गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १२२ ॥
 न प्रमिद्येत यद्येवं दद्याद्योनिविरेचनम् ।
 क्षारेण युक्तं पल्लवं सुधाक्षीरेण वा ततः ॥ १२३ ॥
 ताभ्यां वा भावितान् दद्याद् योनौ कटुकमत्स्यकान् ।
 वराहमत्स्यपित्ताभ्यां नक्तकान् वा सुभावितान् ॥ १२४ ॥
 किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद् योनौ विशुद्धये ।
 रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १२५ ॥
 लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रयोजयेत् ।
 वस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ॥ १२६ ॥
 अवर्त्तमाने रुधिरं हितं गुल्मप्रमेदनम् ।
 यमकाभ्यक्तदेहायाः प्रवृत्ते समुपेक्षणम् ॥ १२७ ॥
 रसौदनस्तथाऽऽहारः पानं च तरुणी सुरा ।
 रुधिरैऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः ॥ १२८ ॥
 कार्थ्या वातरुगात्तयाः सर्वा वातहराः पुनः ।
 अनाहादावुदावर्त्तबलासन्नरौ यथायथम् ॥ १२९ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातः उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गनिरोधनात् ।
 सम्भवत्युदरं तस्मात् नित्यमेनं विरेचयेत् ॥ १ ॥
 पाययेत्तैलमैरण्डं समूत्रं सपयोऽपि वा ।
 मांसं द्वौ वाऽथवा गव्यं मूत्रं माहिषमेव वा ॥ २ ॥
 पिबेद् गोक्षीरमुक् स्याद्वा करभोक्षीरवर्त्तनः ।
 दाहानाहातिद्वयम् चूर्णापरीतस्तु विशेषतः ॥ ३ ॥
 रुक्षाणां बहुवातानां दोषसंशुद्धिकाङ्क्षिणाम् ।
 स्नेहनीयानि सर्पींषि जठरघ्नानि योजयेत् ॥ ४ ॥
 षट्पलं दशमूलास्तु मस्तुद्ग्राटकसाधितम् ।
 नागरं त्रिपलं प्रस्थं घृततैलात्तथाटकम् ॥ ५ ॥
 मस्तुनः साधयित्वैतत् पिबेत्सर्वोदरापहम् ।
 कफमारुतसम्भूते गुल्मे च परमं हितम् ॥ ६ ॥
 चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चिचकात्पले ।
 कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ॥ ७ ॥
 यवकोलकुलत्थानां पञ्चमूलस्य चान्नसा ।
 सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वा पाययेद् घृतम् ॥ ८ ॥
 एभिः स्निग्धाय सञ्जाते बले शान्ते च मारुते ।
 सस्ते दोषाशये दद्यात्कल्पदृष्टं विरेचनम् ॥ ९ ॥
 पटोलमूलं त्रिफलां निशां वेल्लं च कार्ष्णिकम् ।
 कम्पिलनीलिनीकुम्भभागान् द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥ १० ॥
 पिबेत्सञ्चूर्णं मूत्रेण पेयां पूर्वं ततो रसैः ।
 विरक्तो जाङ्गलैरद्यात्ततः षड्दिवसं पयः ॥ ११ ॥
 शृतं पिबेद् व्योषयुतं पीतमेवं पुनः पुनः ।
 हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥ १२ ॥

गवाक्षीं शङ्खिनीं दन्तीं तिलकस्य त्वचं वचाम् ।
 पिबेत्कर्कशुश्चदीकाकोलाश्वोमूत्रसीधुभिः ॥ १३ ॥
 यवानो ह्युषाधान्यं शतपुष्पोपकुञ्चिका ।
 कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शठी वचा ॥ १४ ॥
 चित्रकाजाजिकं व्योषं स्वर्णक्षीरो फलत्रयम् ।
 द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ १५ ॥
 विडङ्गं च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ।
 त्रिवृद्धिशाले द्विगुणे सातला च चतुर्गुणा ॥ १६ ॥
 एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणाग्रहः ।
 नैनं प्राप्याभिवर्द्धन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ १७ ॥
 तक्रणोदरिभिः पेयो गुल्माभिर्वदराम्बुना ।
 शानाहवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ १८ ॥
 दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमाश्वोभिरर्शिभिः ।
 परिकर्त्तुं सप्तक्षास्त्रैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके ॥ १९ ॥
 भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
 हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ॥ २० ॥
 दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
 यथाहं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ २१ ॥
 ह्युषां काञ्चनक्षीरौ त्रिफलां नीलिनीफलम् ।
 त्रायन्तीं रोहिणीं तिक्तां सातलां त्रिवृतां वचाम् ॥ २२ ॥
 सैन्धवं काललवणं पिप्पलीं चेति चूर्णयेत् ।
 दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्रसुखोदकैः ॥ २३ ॥
 पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु झीङ्गि सर्वोदरेषु च ।
 श्वित्रे कुष्ठे ज्वरके सदने विषमेऽनले ॥ २४ ॥
 पोफार्शः पाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ।
 वातपित्तकफांश्चाशु विरेकेण प्रसाधयेत् ॥ २५ ॥

नीलिनीं निक्षुण्णं व्योषं क्षारी लवणपञ्चकम् ।
 चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ॥ २६ ॥
 पूर्ववच्च पिबेद् दुग्धं क्षामः शुद्धोऽन्तरान्तराः ।
 काकूमं गव्यमाजं वा दद्यादात्ययिके गदे ॥ २७ ॥
 स्नेहमेव विरेकार्थं दुर्बलेभ्यो विशेषतः ।
 हरीतकीसूक्ष्मरजः प्रस्थयुक्तं घृतादकम् ॥ २८ ॥
 अग्नौ विलाप्य मथितं खजेन यवपक्वके ।
 निधापयेन्नतो मासादुद्धृतं गालितं पचेत् ॥ २९ ॥
 हरीतकीनां क्वाथेन दध्ना चास्नेन संयुतम् ।
 उदरं गरमठीलाभानाहं गुल्मविद्रधिम् ॥ ३० ॥
 हृन्त्ये तत्कुष्ठमुन्मादमपस्मारं च पानतः ।
 सुक्क्षीरयुक्तान्नोक्षीराच्छृतशीतात् खजाहतात् ॥ ३१ ॥
 यज्जातमाज्यं सुक्क्षीरसिद्धं तच्च तथागुणम् ।
 क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्द्धेन युतं दधि ॥ ३२ ॥
 जातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिवृत्सिद्धं च तद्गुणम् ।
 तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिबेत् ॥ ३३ ॥
 सुक्क्षीरपक्वकल्केन त्रिवृता घट्पलेन च ।
 एषां चानु पिबेत् पेयां रसं स्नादु पयोऽथवा ॥ ३४ ॥
 घृते जीर्णे विरिक्तञ्च कोष्णं नागरसाधितम् ।
 पिबेदम्बु ततः पेयां ततो यूषं कुलथजम् ॥ ३५ ॥
 पिबेद्भूक्षस्यहं त्वेवं भूयो वाऽप्रतिभोजितः ।
 पुनः पुनः पिबेत् सर्पिरानुपूर्व्याऽनयैव च ॥ ३६ ॥
 घृतान्येताति सिद्धानि विदध्यात् कुशलो भिषक् ।
 गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ॥ ३७ ॥
 पीलुकल्कापांसिद्धं वा घृतमानाहमेदनम् ।
 तैलकं नीलिनीं सर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् ॥ ३८ ॥

हृतदोषः क्रमादश्नन् लघुशाल्बोदनं प्रति ।
 उपयुञ्जीत जठरी दोषशेषनिवृत्तये ॥ ३८ ॥
 हरीतकीसहस्रं वा गोमूत्रेण पयोऽनुपः ।
 सहस्रं पिप्पलीनां वा स्नुक्क्षीरेण सुभावितम् ॥ ४० ॥
 पिप्पलीं वर्द्धमानां वा क्षीराशी वा शिलाजतु ।
 तद्वद्वा गुग्गुलुं क्षीरं तुल्याद्र्द्वारसं तथा ॥ ४१ ॥
 चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत् ।
 मांसं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पली विश्वभेषजम् ॥ ४२ ॥
 विडङ्गं चित्रको दन्तो चव्यं व्योषं च तैः पयः ।
 कल्कैः कोलसमैः पोत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ॥ ४३ ॥
 भोज्यं भुञ्जीत वा मांसं स्नुहीक्षीरघृतान्वितम् ।
 उत्कारिकां वा स्नुक्क्षीरपीतपथ्याकणाकृताम् ॥ ४४ ॥
 पार्श्वशूलमुपस्तम्भद्वयहं च समीरणः ।
 यदि कुर्यात् ततस्तैलं विस्वचारान्वितं पिबेत् ॥ ४५ ॥
 पक्वं वा टिण्डुकबलापलाशं तिलजालजैः ।
 क्षारैः कदल्यपामार्गतर्कारिजैः पृथक् कृतैः ॥ ४६ ॥
 कफे वातेन पित्ते वा ताभ्यां वाप्यावृतेऽनिले ।
 बलिनः स्त्रीषधं युक्तं तैलमैरण्डजं हितम् ॥ ४७ ॥
 देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलीशिगुकैः ।
 साश्वकर्णैः सगोमूत्रैः प्रदिग्धादुदरं बहिः ॥ ४८ ॥
 वृश्चिकालीवचाशुण्ठीपञ्चमूलपुनर्नवात् ।
 वर्षाभूधान्यकुष्ठाच्च काथैर्मूत्रैश्च सेचयेत् ॥ ४९ ॥
 विरिक्तं स्नानमुदरं स्वेदितं साखलादिभिः ।
 वाससा वेष्टयेदेवं वायुर्नाऽऽश्नापयेत् पुनः ॥ ५० ॥
 सुविरक्तस्य यस्य स्यादाध्मानं पुनरेव तम् ।
 सुस्निग्धैरम्लवर्णैर्निरुद्धैः समुपाचरेत् ॥ ५१ ॥

सोपस्तम्भश्चापि वायुराश्माप्रयति यं नरम् ।
 तीक्ष्णाः सच्चारगोमूत्राः शस्यन्ते तस्य वस्तयः ॥ ५२ ॥
 इति सामान्यतः प्रोक्ताः सिद्धा जठरिणां क्रियाः ।
 वातोदरेऽथ बलिनं विदार्यादिशृतं घृतम् ॥ ५३ ॥
 पाययेत् तु ततः स्निग्धं स्वेदिताङ्गं विरेचयेत् ।
 बहुशस्तैल्वक्त्रेनैवं सर्पिष्वा मिश्रकेण वा ॥ ५४ ॥
 कृते संसर्जने क्षीरं बलार्थमवचारयेत् ।
 प्रागुत्कृष्टांश्चान्नवर्त्तत बले लब्धे क्रमात् पयः ॥ ५५ ॥
 यूषैः रसैर्वा मन्दान्नलवणैरिन्धतानलम् ।
 सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं स्निग्धमास्थापयेत् ततः ॥ ५६ ॥
 तीक्ष्णाधोभागयुक्तेन दाशमूलिकवस्तिना ।
 तिलोरुवृक्षतैलेन वातघ्नान्नशृतेन च ॥ ५७ ॥
 स्फुरणाक्षेपसम्यस्थिपार्श्वपृष्ठचिकित्तिषु ।
 रुद्धं बद्धशकृद्वातं दीप्ताग्निमनुवासयेत् ॥ ५८ ॥
 अविरेच्यस्य शमना वस्तिक्षीरघृतादयः ।
 बलिनं स्वादुसिद्धेन पैत्ते संस्नेह्य सर्पिष्वा ॥ ५९ ॥
 श्यामात्रिभण्डीत्रिफलाविपक्वेन विरेचयेत् ।
 सितामधुघृताब्धेन निरुहोऽस्य ततो हितः ॥ ६० ॥
 न्यग्रोधादिकषायेण स्नेहवस्तिश्च तच्छृतः ।
 दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिभिः ॥ ६१ ॥
 जाते त्वग्निबले स्निग्धं भूयो भूयो विरेचयेत् ।
 क्षीरेण सन्निवृत्कल्को नोरुवृक्षशृतेन तम् ॥ ६२ ॥
 सातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनारग्वधेन वा ।
 सकफे वा समूत्रेण सतिक्ताज्येन सानिले ॥ ६३ ॥
 पयसान्यतमेनैषां विदार्यादिशृतेन वा ।
 भुञ्जीत जठरं चास्य पायसेनोपनाहयेत् ॥ ६४ ॥

पुनः क्षीरं पुनर्वस्तिं पुनरेव विरेचनम् ।
 क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्त्यतः पित्तोदरं जयेत् ॥ ६५ ॥
 वल्लकादि विपक्वेन कफे संस्नेह्य सर्पिषा ।
 खिन्नं क्षुक्क्षीरसिद्धेन बलवन्तं विरेचितम् ॥ ६६ ॥
 संसर्जयेत् कटुचारयुक्तैरन्नैः कफापहैः ।
 मूत्रतूषणतैलाब्धौ निरुहोऽस्य ततो हितः ॥ ६७ ॥
 मुष्कादिकषायेण स्नेहवस्तिश्च तच्छृतः ।
 भोजनं व्योषदुग्धेन कौलथेन रसेन वा ॥ ६८ ॥
 स्त्रौमित्यारुचिहृत्तासैर्मन्देऽग्नी मद्यपाय च ।
 दद्यादरिष्टान् चारांश्च कफस्थानस्थिरोदरे ॥ ६९ ॥
 हिङ्गूपकुल्ये त्रिफलं देवदारु निशाद्वयम् ।
 भस्मातकं शिग्रुफलं कटुकां तिक्तकं वचाम् ॥ ७० ॥
 शुण्ठीं माद्रीं घनं कुष्ठं सरलं पटुपञ्चकम् ।
 दाहयेज्जर्जरीकृत्य दधिस्नेहवतुष्कवत् ॥ ७१ ॥
 अन्तर्धूमं ततः चारादिङ्गालपदकं पिबेत् ।
 मदिरादधिमण्डोष्णजलारिष्टमुरासवैः ॥ ७२ ॥
 उदरं गुल्माम्ठीलां तून्धौ कोफं विषूचिकाम् ।
 म्लीहहृद्रोगगुदजानुदावर्तं च नाशयेत् ॥ ७३ ॥
 जयेदरिष्टगोमूत्रचूर्णायस्कृतिपानतः ।
 सचारतैलपानैश्च दुर्बलस्य कफोदरम् ॥ ७४ ॥
 उपनाह्यं ससिद्धार्थकिण्वैर्वीजैश्च मूलकात् ।
 कल्कितैरुदरस्त्रे दमभीक्ष्णं चात्र योजयेत् ॥ ७५ ॥
 सन्निपातोदरे कुर्यान्नातिक्षीणवलानले ।
 दोषोद्रेकानुरोधेन प्रत्याख्याय क्रियामिमाम् ॥ ७६ ॥
 दन्तीद्रवन्तोफलजं तैलं पाने च शस्यते ।
 क्रियानिवृत्ते जठरे त्रिदोषे तु विशेषतः ॥ ७७ ॥

दद्यादापृच्छ्य तज्जातीन् पातुं मद्येन कल्कितम् ।
 मूलं क्वाकादनीगुञ्जाकरवोरकसम्भवम् ॥ ७८ ॥
 पानभोजनसंयुक्तं दद्याद् वा स्थावरं विषम् ।
 यस्मिन् वा कुपितः सर्पो विमुञ्चति फले विषम् ॥ ७९ ॥
 तैनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ।
 वह्निः प्रवर्त्तते भिन्नो विषेणाशु प्रमाथिना ॥ ८० ॥
 तथा व्रजत्यगदतां शरीरान्तरमेव वा ।
 हृतदोषं तु शीताम्बु स्नातं तं पाययेत् पयः ॥ ८१ ॥
 पेयां वा त्रिहतः शाकं मण्डूक्यां वास्तुकस्य वा ।
 कालशाकं यवाख्यं वा खादेत् स्वरससाधितम् ॥ ८२ ॥
 निरम्नलवणस्नेहं स्निग्धास्निन्नमनन्नभुक् ।
 मासमेकं ततश्चैवं दधितः स्वरसं पिबेत् ॥ ८३ ॥
 एवं विनिर्हृते शाकैर्दोषे मासात् परं ततः ।
 दुर्बलाय प्रयुञ्जीत प्राणभृत् कारभं पयः ॥ ८४ ॥
 स्त्रीहोदरे यथादोषं स्निग्धस्य स्नेदितस्य च ।
 शिरां भुक्तवतो दध्ना वामबाहौ विमोक्षयेत् ॥ ८५ ॥
 लब्धे बले च भूयोऽपि स्नेहपीतं विशोधितम् ।
 समुद्रशुक्तिजं चारं पयसा पाययेत्तथा ॥ ८६ ॥
 अस्त्वशृतं विडकणाचूर्णाब्धं नक्तमालजम् ।
 सोभाञ्जनस्य वा क्वाथं सैन्धवाग्निकणान्वितम् ॥ ८७ ॥
 हिङ्गुादिचूर्णं चाराज्यं युञ्जीत च यथाबलम् ।
 पिप्पली नागरं दन्ती समांशं द्विगुणाभयम् ॥ ८८ ॥
 विडार्द्धाशयुतं चूर्णमिदमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
 त्रिङ्गुं चिक्रकं सक्तून् सघृतान् सैन्धवं वचाम् ।
 दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्माहोहापहं पिबेत् ॥ ८९ ॥
 तैलोष्मिथैर्बदरकपत्रैः संसर्दितैः समुपनद्धः ।

मुग्धत्वेन पीडितोऽनु याति ग्रीवा पयोभुजो नाशम् ॥ ८० ॥
 रोहीतकलताः कृत्वा खण्डशः साभयाजले ॥ ८१ ॥
 मूत्रे वाऽसुप्तयास्तत्तु सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ।
 कामला ग्रीहगुल्मार्यः कृमिमेहोदरापहम् ॥ ८२ ॥
 रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ।
 कोलहिप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥ ८३ ॥
 पालिकैः पञ्चकोलैस्तु तैः समस्तैश्च तुल्यया ।
 हरीतकत्वचा पिष्टैर्धृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८४ ॥
 ग्रीवाभिवृद्धिं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ।
 कदल्यास्तिलनालानां चारेण क्षुरकस्य च ॥ ८५ ॥
 तैलं पक्वं जयेत्पानात् ग्रीवानं कफवातजम् ।
 अग्रान्तौ गुल्माविधिना योजयेदग्निकर्म च ॥ ८६ ॥
 अप्राप्तपिच्छासलिले ग्रीहि वातकफोत्थने ।
 पैत्तिके जीवनीयानि सर्पींश्च क्षीरवस्तयः ॥ ८७ ॥
 रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ।
 यकृति ग्रीहवत्कर्म दक्षिणे तु भुजे शिराम् ॥ ८८ ॥
 खिन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ।
 सतैलं लवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ॥ ८९ ॥
 परिस्रंसीनि चान्दानि तीक्ष्णं चास्त्रै विरेचनम् ।
 उदावर्त्तहरं कर्म कार्यं यच्चानिलापहम् ॥ ९० ॥
 क्षिद्रोदरमृते स्नेदात् श्लेष्मोदरवदाचरेत् ।
 जातं जातं जलं स्राव्यमेवं तद्यापयेन्निषक् ॥ ९१ ॥
 अपां दोषहराण्यादौ योजयेदुदकोदरे ।
 मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधचारवन्ति च ॥ ९२ ॥
 दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ।
 चारं क्वायकरीषाणां शृतं मूत्रेऽग्निना पचेत् ॥ ९३ ॥

घनीभवति तस्मिंश्च कर्षांश्च चूर्णितं क्षिपेत् ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलं शृङ्गीलवणपञ्चकम् ॥ १०४ ॥
 निङ्कुम्भकुम्भत्रिफलास्वर्णक्षीरोविषाणिकाः ।
 सर्जिकाचारषड्यन्यासातलायवशुकजम् ॥ १०५ ॥
 कोलाभा गुटिकाः कृत्वा ततः सौवीरकम्पुताः ।
 पिवेदक्षरके ओषि प्रवृद्धे चोदकोदरे ॥ १०६ ॥
 इत्यौषधैरप्रशमे त्रिषु बद्धोदरादिषु ।
 प्रयुञ्जीत भिषक् शस्त्रमार्त्तबन्धुनृपार्थितः ॥ १०७ ॥
 स्निग्धस्निन्नतनोर्नाभिरधोबद्धक्षतान्त्रयोः ।
 पाटयेदुदरं सुक्ता वामतश्चतुरङ्गुलात् ॥ १०८ ॥
 चतुरङ्गुलमानं तु निष्कास्यान्त्राणि तेन च ।
 निरीक्ष्यापनयेद् बालमललेपोपलादिकम् ॥ १०९ ॥
 छिद्रे तु शल्यमुद्धृत्य विशोध्यन्त्रं परिस्रवम् ।
 मर्कोटैर्दंशयेच्छिद्रं तेषु लग्नेषु चाहरेत् ॥ ११० ॥
 कार्यं मूर्ध्नीऽपि चान्त्राणि यथास्थानं निवेशयेत् ।
 अक्तानि मधुसर्पिर्भ्यामथ सीव्येद् वह्निर्ब्रणम् ॥ १११ ॥
 ततः कृष्णमृदालिप्य बध्नीयाद् यष्टिमिश्रया ।
 निवातस्थः पयोवृत्तिः स्नेहद्रोक्षां वसेत्ततः ॥ ११२ ॥
 सजले जठरे तैलैरभ्यक्तस्थानिलापहैः ।
 स्निन्नस्योष्णास्त्रुना कक्षमुदरे परिवेष्टिते ॥ ११३ ॥
 बद्धच्छिद्रोदितस्थाने विध्येदङ्गुलमात्रकम् ।
 निधाय तस्मिन्नाङ्गीं च स्रावयेदह्ममश्वसः ॥ ११४ ॥
 अथास्य नाडीमाकृष्य तैलेन लघुणेन च ।
 व्रणमभ्यज्य बद्धा च वैष्टयेद्वाससोदरम् ॥ ११५ ॥
 तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे वा यावदाषोडशं दिनम् ।
 तस्य विश्रम्य विश्रम्य स्रावयेदल्पशो जलम् ॥ ११६ ॥

विवेष्टयेद्वाढतरं जठरं च क्षयाक्षयम् ।
 निःसृते लङ्घितः पेयामस्नेहलवणं पिबेत् ॥ ११७ ॥
 स्यात् चीरहृत्तिः षण्मासांस्त्रीन् पेयां पयसा पिबेत् ।
 त्रींशान्यान् पयसैवाद्यात् फलास्नेन रसेन वा ॥ ११८ ॥
 अल्पशः स्नेहलवणं जीर्णं श्यामाककोद्रवम् ।
 प्रयतो वत्सरेणैवं विजयेत् तज्जलोदरम् ॥ ११९ ॥
 वर्ज्येषु यन्निहतो दिष्टे नात्यदिष्टे जितेन्द्रियः ।
 सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं यतः ॥ १२० ॥
 अतो वातादिशमनो क्रिया सर्वा प्रशस्यते ।
 वङ्गिर्मन्दत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते ॥ १२१ ॥
 तस्माज्जोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ।
 सपञ्चमूलान्यल्पाक्षपटु मू हकटूनि च ॥ १२२ ॥
 भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानां च तण्डुलैः ।
 यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥ १२३ ॥
 पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ।
 खं खं स्थानं व्रजन्त्येषां वातपित्तकफास्तथा ॥ १२४ ॥
 अत्यर्थोष्णान्नलवणं रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ।
 गुडं तैलकृतं शाकं वारिपात्रावगाहयोः ॥ १२५ ॥
 आयासाध्वदिवास्वप्नयानानि च परित्यजेत् ।
 नात्यर्थसान्द्रं मधुरं तक्रं पाने प्रशस्यते ॥ १२६ ॥
 सकणालवणं वाते पित्ते सौषण्यशर्करम् ।
 यवानीसैन्धवाजाजीमधुव्यूषैः कफोदरे ॥ १२७ ॥
 द्रूषणचारलवणैः संयुतं निचयोदरे ।
 मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥ १२८ ॥
 प्लीङ्गि बहे तु हृषुषायवाक्चोपट्टजादिभिः ।
 सक्तश्चा मात्तिकं क्षिप्ते व्योषवत् सलिलोदरे ॥ १२९ ॥

गौरवारोचकानाहमन्दवङ्गप्रतिसारिणाम् ।
 तन्नां वातकफार्त्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥ १३० ॥
 प्रयोगाणां च सर्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।
 स्थैर्यं कृत् सर्वधातूनां बन्धं दोषानुबन्धहृत् ।
 मेषजोपचिताङ्गानां क्षीरमेवावृतायते ॥ १३१ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 पाण्डुमयी पिबेत् सर्पिरादौ कल्याणकाह्वयम् ।
 पञ्चगव्यं महात्तित्तं शृतं वाऽऽरग्वधादिना ॥ १ ॥
 दाडिमात् कुडवो धान्यात् कुडवाहं पलं पलम् ।
 चित्तकाच्छृङ्गवेराञ्च पिप्पल्यह्वपलं च तैः ॥ २ ॥
 कल्कितैर्विंशतिपलं घृतस्य सलिखादके ।
 सिद्धं हृत्पाण्डुगुल्मार्यः प्रीहवातकफार्त्तिनुत् ॥ ३ ॥
 दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवातानुलोमनम् ।
 दुःखप्रसविनीनां च बन्ध्यानां च प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 स्नेहितं वामयेत्तोक्ष्णैः पुनः स्निग्धं च शोधयेत् ।
 पयसा सूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥ ५ ॥
 दन्तीपलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिमासुतम् ।
 द्राक्षाञ्जलिं वा शृद्धितं तत् पिबेत् पाण्डुरोगजित् ॥ ६ ॥
 मूत्रेण पिष्टां पथ्यां वा तत्क्षिप्तं वा फलत्रयम् ।
 स्वर्णक्षीरोत्तिष्ठच्छगामाभद्रदारुमहौषधम् ॥ ७ ॥
 गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं शृतं तेनैव वा पिबेत् ।
 साधितं क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥ ८ ॥
 मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसाऽयोरजः पिबेत् ।
 क्षीरे क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥ ९ ॥

शृङ्गोभयतो लिङ्गात् पथ्यां मधुघृतद्रुताम् ।
 विशालां कटुकां सुस्तां कुष्ठं दारुकलिङ्गकः ॥ १० ॥
 कर्षांशादिपिचुर्मुर्वा कर्षांशांशु प्रिया ।
 पीत्वा तच्चूर्णमश्विभिः सुखैर्लिङ्गात् ततो मधु ॥ ११ ॥
 पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।
 गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च तज्जयेत् ॥ १२ ॥
 वासागुडूचीत्रिफलाकट्टीभूनिम्बनिम्बजः ।
 काथः क्षौद्रयुतो हन्ति पाण्डुपित्तासकामलाः ॥ १३ ॥
 व्योषाग्निवैल्वचिफलामुस्तैस्तुल्यमयोरजः ।
 चूर्णितं तक्रमध्वाज्यकोष्णाश्विभिः प्रयोजितम् ॥ १४ ॥
 कामलापाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शोमेहनाशनम् ।
 गुडनागरमण्डूरतिलांशान्मानतः समान् ॥ १५ ॥
 पिप्पलीद्विगुणान् दद्याद् गुटिकां पाण्डुरोगिणे ।
 ताप्यं दार्व्यास्त्वचं चव्यं ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ १६ ॥
 व्योषादि नवकं चैतच्चूर्णयेद् द्विगुणं ततः ।
 मण्डूरं चाक्षतनिभं सर्वतोऽष्टगुणैश्च तत् ॥ १७ ॥
 पृथग् विपक्वे गोमूत्रे वटकीकरणक्षमे ।
 प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् तान् खादेत्तक्रभोजनः ॥ १८ ॥
 एते मण्डूरवटकाः प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ।
 कुष्ठान्यजरकं शोफमूरस्तम्भमरोचकम् ॥ १९ ॥
 अशंसि कामलां मेहान् क्लीहान् शमयन्ति च ।
 ताप्याद्रिजतुरीय्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ॥ २० ॥
 चित्रकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पालिकैः सह ।
 शर्कराष्टपलोन्मिश्राच्चूर्णिता मधुना द्रुताः ॥ २१ ॥
 पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमं ज्वरम् ।
 कुष्ठान्यजरकं मेहं शोफं श्वासमरोचकम् ॥ २२ ॥

विश्लेषाद्वन्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ।
 कौटजत्रिफलानिभ्वपटोलघननागरैः ॥ २३ ॥
 भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।
 शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥ २४ ॥
 त्वक्चीरीपिप्पलीधात्रीकर्कटाख्याः पलोन्मिताः ।
 निर्दग्धाः फलमूलाभ्यां पञ्च युक्त्या त्रिजातकम् ॥ २५ ॥
 मधु त्रिपलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमान् गुडान् ।
 दाडिमास्त्रुपयःपक्षिरसतोयसुरासवान् ॥ २६ ॥
 तान् भक्षयित्वानुपिवेन्निरन्नो भुक्त एव वा ।
 पाण्डु कुष्ठज्वरप्लीहतमकार्शोभगन्दरम् ॥ २७ ॥
 हृन्मूलपूतीशुक्राग्निदोषशोषगरोदरम् ।
 कासासृग्दरपित्तासृक्शोफगुल्मगलामयान् ॥ २८ ॥
 मेहवर्ध्नं भ्रमान् हन्युः सर्वदोषहराः शिवाः ।
 द्राक्षाप्रस्थं कणाप्रस्थं शर्कराद्वैतुलं तथा ॥ २९ ॥
 द्विपलं मधुकं शुण्ठीत्वक्चीरीं च विचूर्णितम् ।
 धात्रीफलरसे द्रोणे तत् क्षिप्वा लेहवत्पचेत् ॥ ३० ॥
 शीतान्मधुप्रस्थयुतान् लिङ्घ्यात् पाणितलं ततः ।
 हलीमकं पाण्डुरोगं कामलाञ्च नियच्छति ॥ ३१ ॥
 कनीयः पञ्चमूलास्त्रु शस्यते पानभोजने ।
 पाण्डूनां कामलार्त्तानां मृद्वीकामलकाद्रसः ॥ ३२ ॥
 इति सामान्यतः प्रोक्तं पाण्डुरोगभिषग्जितम् ।
 विकल्पप्रयोज्यं विदुषा पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ३३ ॥
 स्रोहप्रायं पवनजे तिक्तशीतन्तु पैत्तिके ।
 श्लैषिके कटुरुचोष्णं विमिश्रं सान्निपातिके ॥ ३४ ॥
 मृदं निर्यातयेत् कायात्तीक्ष्णैः संशोधनैः पुरः ।
 बलाधानानि सर्पीषि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥ ३५ ॥

व्योषविल्वद्विरजनीत्रिफलाद्विपुनर्नवम् ।
 सुस्तान्धयोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ३६ ॥
 वृश्चिकालो च भार्ग्वी च सचीरैस्तैः शृतं घृतम् ।
 सर्वान् प्रशमयत्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ ३७ ॥
 तद्वत् केसरयष्ट्याह्वपिप्पलीक्षीरशाड्वलैः ।
 मृदुभक्षणाय तत्तोले वितरेद्भावितां मृदम् ॥ ३८ ॥
 वेत्ताग्निनिम्बप्रसवैः पाठया मूर्वयाथवा ।
 मृद्भेदभिन्नदोषानुगमाद्योज्यं च भेषजम् ॥ ३९ ॥
 कामलायां तु पित्तघ्नं पाण्डुरोगाविरोधि यत् ।
 पथ्याशतरसे पथ्यावृन्तार्द्रशतकल्कितः ॥ ४० ॥
 प्रस्थः सिद्धो घृताहुत्सकामलापाण्डुरोगनुत् ।
 आरग्वधं रसेनेक्षीर्विदार्यामलकस्य वा ॥ ४१ ॥
 सत्रूपषणं विल्वमात्रं पाययेत् कामलापहम् ।
 पिवेन्निकुम्भकल्कं वा द्विगुणं शीतवारिणा ॥ ४२ ॥
 कुम्भस्य चूर्णं सचीद्रं त्रैफलेन रसेन वा ।
 त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्या निम्बस्य वा रसम् ॥ ४३ ॥
 प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलात्तार्थं योजयेत् ।
 निशागैरिकधात्रीभिः कामलापहमञ्जनम् ॥ ४४ ॥
 तिलपिष्टनिभं यस्तु कामलावान् मृजेन्नलम् ।
 कफरुद्धपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥ ४५ ॥
 रुद्धशीतगुरुस्वादुव्यायामबलनिग्रहैः ।
 कफसंमूर्च्छितो वायुर्यदा पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥ ४६ ॥
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्खेतवर्चास्तदा नरः ।
 भवेत् साटोपविष्टश्चो गुरुणा हृदयेन च ॥ ४७ ॥
 दीर्घत्याल्यग्निपाश्वार्त्तिर्हिष्माश्वासारुचिज्वरैः ।
 क्रमेणाल्पेऽनुषज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ ४८ ॥

रसैस्तं रुचकटुक्षैः शिखितित्तिरिदक्षजैः ।
 शुष्कमूलकजैर्यूपैः कुलत्थोत्थैश्च भोजयेत् ॥ ४८ ॥
 मृशान्नतीक्ष्णकटु कलवणीष्णञ्च शस्यते ।
 सवीजपूरकरसं लिङ्गाद् व्योषं तथाशयम् ॥ ५० ॥
 स्वं पित्तमेति तेनास्य शक्नुदप्यनुरज्यते ।
 वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपाद्यु पट्टवैः ॥ ५१ ॥
 निवृत्तोपद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः ।
 गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥ ५२ ॥
 मासं माक्षिकधातुं वा किट्टं चाप्यहिरण्यजम् ।
 गुडूचीखरसच्चौरसाधितेन हलीमको ॥ ५३ ॥
 महिषीहविषा स्निग्धः पिबेद्वातीरसेन तु ।
 त्रिवृतां तद्विरिक्तोऽद्यात् स्वादु पित्तानिलापहम् ॥ ५४ ॥
 द्राक्षाक्षेहञ्च पूर्वोक्तं सर्पींषि मधुराणि च ।
 यापनान् क्षीरवस्तींश्च शीलयेत् सानुवासनान् ॥ ५५ ॥
 मार्द्वीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये ।
 कासिकं वाभयाक्षेहं पिप्पलीमधुकं बलाम् ॥ ५६ ॥
 पयसा च प्रयुञ्जीत यथादोषं यथाबलम् ।
 पाण्डुरोगेषु कुशलः शोफोक्तञ्च क्रियाक्रमम् ॥ ५७ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 सर्वत्र सर्वाङ्गसरे दोषजे श्वयथौ पुरा ।
 सामे विशोषितो भुक्त्वा लघुकोष्णाम्भसा पिबेत् ॥ १ ॥
 नागरातिविषादारुविडङ्गेन्द्रयवोषणम् ।
 अथवा विजयाशुण्ठीदेवदारुपुनर्नवम् ॥ २ ॥
 नवायसं वा दोषाव्यः शुद्धैः मूत्रहरीतकीः ।

वराक्षायेन कटुकाकुम्भायस्त्र्यूषणानि वा ॥ ३ ॥

अथवा गुग्गुलुं तद्वज्जतु वा शैलसम्भवम् ।

मन्दग्निः शीलयेदामगुरुभिन्नविवर्द्धविट् ॥ ४ ॥

तक्रं सौवर्चत्रयोषचीद्रशुक्तं गुडाभयम् ।

तक्रानुपानमथवा तद्वद्वा गुडनागरम् ॥ ५ ॥

आर्द्रकं वा समगुडं प्रकुञ्चार्द्धविवर्द्धितम् ।

परं पञ्चपलं मासं यूषचीररसाशनः ॥ ६ ॥

गुल्मोदरार्शः स्वयथुप्रमेहान् श्वासप्रतिश्वालसकाविपाकान् ।

सकामलाशोफमनोविकारान् कासं कफश्चैव जयेत्ययोगः ॥ ७ ॥

घृतमार्द्रकनागरस्य कल्कस्त्ररसाभ्यां पयसा च साधयित्वा ।

स्वयथुक्षवथूदराग्निसादैरभिभूतोऽपि पिबन् भवेत्यरोगः ॥ ८ ॥

निरामो बह्वशमलः पिवेच्छ्वयथुपीडितः ।

त्रिकटुत्रिवृतादन्तीचित्रकैः साधितं पयः ॥ ९ ॥

मूत्रं गोर्वा महिष्या वा सक्षीरं क्षीरभोजनः ।

सप्ताहं मासमथवा स्यादुष्ट्रीक्षीरवर्त्तनः ॥ १० ॥

यवानकं यवक्षारं यवानीं पञ्चकोलकम् ।

मरिचं दाडिमं पाठां धानकामस्त्रवेतसम् ॥ ११ ॥

बालविल्वश्च कर्षाशं साधयेत् सलिलाढके ।

तेन पक्वो घृतप्रस्थः शोफार्शोऽगुल्ममेहहा ॥ १२ ॥

दध्नश्चित्तकगर्भाद्वा घृतं तत्तक्रसंयुतम् ।

पक्वं सचित्रकं तद्वद् गुणैर्युञ्ज्याच्च कालवित् ॥ १३ ॥

धान्वन्तरं महातिक्तं कल्याणमभयाघृतम् ।

दशमूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ॥ १४ ॥

दत्त्वा गुडतुलां तस्मिन् लेहे दद्याद्विचूर्णितम् ।

विजातकं त्रिकटुकं किञ्चिच्च यवशूकजम् ।

प्रक्षार्द्धश्च हिमे क्षौद्रात्तं निहन्त्युपयोजितम् ॥ १५ ॥

प्रवृद्धशोफज्वरमेहगुल्मकार्श्यामवाताम्लकरक्तपित्तम् ।

वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषश्वासारुचिप्लीहगरोदरञ्च ॥ १६ ॥

पुराण्यवशाल्यन्नं दशमूलाभ्युसाधितम् ।

अल्पमल्यं पटुस्नेहं भोजनं श्वयथोर्हितम् ॥ १७ ॥

क्षारव्योषान्वितैर्मैत्रैः कौलार्थैः सकण्ठैः रसैः ।

तथा जाङ्गलजैः कूर्मगोधाशल्यकजैरपि ॥ १८ ॥

अनन्नं मथितं पाने मद्यान्यौषधवन्ति च ।

अजाजीशठीजीवन्ती कारवी पौष्कराग्निकैः ॥ १९ ॥

विल्वमध्यवक्षारवृक्षान्त्रैर्बदरोन्मितैः ।

कृता पेयाऽऽज्यतैलाभ्यां युक्तिभृष्टा परं हिता ॥ २० ॥

शोफातिसारहृद्रोगगुल्माग्नीऽत्याग्निमेहिनाम् ।

गुणैस्तद्वच्च पाठायाः पञ्चकोलेन साधिता ॥ २१ ॥

शैलेयकुष्ठे स्थौणेयरेणुकागुरुपद्मकैः ।

श्रीवैष्टकनखसृक्कादेवदारुप्रियङ्गुभिः ॥ २२ ॥

मांसी मागधिका वन्यधान्यध्यामकवालकैः ।

चतुर्जातकतालीसमुस्तागन्धपलांशकैः ॥ २३ ॥

कुर्यादभ्यञ्जनं तैलं लेपं स्नानाय तूदकम् ।

स्नानं वा निम्बवर्षाभूनक्तमालार्कवारिणा ॥ २४ ॥

एकाङ्गशोफे वर्षाभूकरवीरककिंशुकैः ।

विशालात्रिफलारोघ्ननलिकादेवदारुभिः ॥ २५ ॥

हिंसाकोशातकोमाद्रीतालपर्णीजयन्तिभिः ।

स्थूलकाकादनीशलनाकुलीवृषपर्णीभिः ॥ २६ ॥

वृद्धिर्दिहस्तिकर्णैश्च सुखोष्णैर्लेपनं हितम् ।

अथानिलोत्पले श्वयथौ मासाङ्गं त्रिवृतं पिबेत् ॥ २७ ॥

तैलमैरण्डजं वातविड्ढिबन्धे तदेव तु ।

प्राग्भक्तं पयसा युक्तं रसैर्वा कारयेत् तथा ॥ २८ ॥

खेदाभ्यङ्गान् समीरघ्नान् लेपमेकाङ्गि पुनः ।
 मातुलुङ्गाग्निमन्येन शुण्ठीहिंसामराह्वयैः ॥ २८ ॥
 पैत्ते तिक्तं पिबेत् सर्पिर्न्यग्रोधाद्येन वा शृतम् ।
 क्षीरं तृड्दाहमोहेषु लेपाभ्यङ्गाश्च शीतलाः ॥ २९ ॥
 पटोलमूलत्रायन्तीयध्याह्वकटुकाभयाः ।
 दारुदार्वीहिंसं दन्ती विशाला निचुलं कणा ॥ ३१ ॥
 तैः काथः सघृतः पीतो हन्यन्तस्तापतृड्भमान् ।
 ससन्निपातवीसर्पशोफदाहविषज्वरान् ॥ ३२ ॥
 आरग्वधादिना सिद्धं तैलं क्षोभोद्भवे पिबेत् ।
 स्रोतोविवन्ये मन्देऽग्नावरुचौ स्तिमिताशयः ॥ ३३ ॥
 क्षारचूर्णासवारिष्टमूत्रतक्राणि शीलयेत् ।
 कृष्णापुराणपिण्याकशिगुल्फकसिकतातप्तीः ॥ ३४ ॥
 प्रलेपोन्मर्दने युञ्ज्यात् सुखोष्णा मूत्रकल्किताः ।
 स्नानं मूत्राभ्रसि सिद्धे कुष्ठतर्कारिचित्रकैः ॥ ३५ ॥
 कुलथ्यनागराभ्यां वा चण्डागुरुविलेपने ।
 कालाजशृङ्गीसरलवस्तगन्धाह्वयाह्वयाः ॥ ३६ ॥
 एकैषिका च लेपः स्यात् श्वयथावेकमात्रजे ।
 यथादोषं यथासन्नं शुद्धिं रक्तावसेचनम् ।
 कुर्वीत मिश्रदोषे तु दोषोद्रेकबलात् क्रियाम् ॥ ३७ ॥
 अजाजिपाठाघनपञ्चकोलव्याघ्रोरजन्यः सुखतीयपीताः ।
 शोफं त्रिदोषं चिरजं प्रवृद्धं निघ्नन्ति भूनिस्त्रिमहौषधैश्च ॥ ३८ ॥
 अमृतादितयं सिवाटिका सुरकाष्ठं सपुरं सगोजलम् ।
 श्वयथूदरकुष्ठपाण्डुताक्तमिमेहोर्द्वकफानिलापहम् ॥ ३९ ॥
 इति निजमधिकृत्य पथ्यमुक्तं क्षतजनिते क्षतजं विशोधनीयम् ।
 श्रुतिहिमघृतलेपसेकरैर्विषजनिते विषजिह्व शोफ इष्टम् ॥ ४० ॥
 ग्राभ्यानूपं पिशितमवलं शुष्कशाकं तिलाक्षं

मोडं पिष्टान्नं दधि सलवणं विज्जलं मद्यसन्तम् ।
 धानावल्लूरसमशमनमथो गुर्वसात्वतं विदाहि
 स्रग्गं रात्रौ श्वयथुगदवान् वर्जयेन्मैयुनं च ॥ ४१ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 आदावेव विसर्पेषु हितं लङ्घनरूक्षणम् ।
 रक्तावसेको वमनं विरेकः स्नेहनं न तु ॥ १ ॥
 प्रच्छर्दनं विसर्पघ्नं सयष्टीन्द्रयवं फलम् ।
 पटोलपिप्पलीनिम्बपल्लवैर्वा समन्वितम् ॥ २ ॥
 रसेन युक्तं त्रायन्त्या द्राक्षायास्त्रैफलेन वा ।
 विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं पयसा सर्पिषाऽथवा ॥ ३ ॥
 योज्यं कोष्ठगते दोषे विशेषेण विशोधनम् ॥
 अविशोध्यस्य दोषेऽप्ये शमनं चन्दनोत्पलम् ॥ ४ ॥
 मस्तुनिम्बपटोलं वा पटोलादिकमेव वा ।
 सारिवामलकोशीरमुस्तं वा कथितं जले ॥ ५ ॥
 दुरालभां पप्टकं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।
 पाक्यं शीतकषायं वा दृष्ट्वावीसर्पवान् पिबेत् ॥ ६ ॥
 दार्वीपटोलकटुकामसूरत्रिफलास्तथा ।
 सनिम्बयष्टीत्रायन्तोः कथिता घृतमूर्च्छिताः ॥ ७ ॥
 शाखादुष्टे तु रुधिरं रक्तमेवादितो हरेत् ।
 त्वग्मांसस्त्रायुसंक्ते दो रक्तक्ते दाड्ढि जायते ॥ ८ ॥
 निरामे स्नेहाणि क्षीणे वातपित्तीक्ष्णं हितम् ।
 घृतं तित्कं महातिक्तं शृतं वा त्रायमाणया ॥ ९ ॥
 निर्हृतेऽसौ विशुद्धेऽन्तर्दोषे त्वग्मांससन्धिगे ।
 वह्निःक्रियाः प्रदेहाद्याः सद्यो वीसर्पशान्तये ॥ १० ॥

शताह्वामुस्तवाराहीवंशर्तगलधान्यकम् ।
 सुराह्वा कृष्णगन्धा च कुष्ठं वा लेपनं चले ॥ ११ ॥
 न्यग्रोधदिगणः पित्ते तथा पद्मोत्पलादिकम् ।
 न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ॥ १२ ॥
 विसग्रन्थिश्च लेपः स्यात् शतधीतघृताद्भुतः ।
 पद्मिनीकर्दमः शीतः पिष्टं मौक्तिकमेव वा ॥ १३ ॥
 शङ्खः प्रवालं शुक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ।
 त्रिफलापद्मकोशोरसमङ्गाकरवीरकम् ॥ १४ ॥
 नलमूलान्यनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ।
 धवसप्ताह्वखदिरदेवदारुकुरण्टकम् ॥ १५ ॥
 समुस्सारग्वधं लेपो वर्गो वा वरुणादिकः ।
 चारग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मान्तकोद्भवाः ॥ १६ ॥
 इन्द्राणीशकं काकाह्वाशिरोषकुसुमानि च ।
 सेकव्रणाभ्यङ्गहविलेपचूर्णान् यथायथम् ॥ १७ ॥
 एतैरेवौषधैः कुर्याद्वायौ लेपा घृताधिकाः ।
 कफस्थानगते सामे पित्तस्थानगतेऽथवा ॥ १८ ॥
 आशीतोष्णा हिता रुद्धा रक्तपित्ते घृतान्विताः ।
 अत्यर्थशीतास्तनवस्तनुवस्त्रान्तरास्थिताः ॥ १९ ॥
 योज्याः क्षणे क्षणेऽन्येऽन्ये मन्दवोर्यास्त एव च ।
 संसृष्टदोषे संसृष्टमेतत् कर्म प्रशस्यते ॥ २० ॥
 शतधीतघृतेनाग्निं प्रदिह्यात् केवलेन वा ।
 सेचयेद् घृतमण्डेन शीतेन मधुकाम्बुना ॥ २१ ॥
 शीतान्मसाभोजजलैः क्षीरेणैश्चुरसेन वा ।
 पानलेपनसेक्केषु महातिक्तं परं हितम् ॥ २२ ॥
 अन्याख्ये रक्तपित्तघ्नं कृत्वा सम्यग् यथोदितम् ।
 कफानिलघ्नं कर्मेष्टं पिण्डस्वेदोपनाहनम् ॥ २३ ॥

ग्रन्थिवीसर्पशूलं तु तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।
 दशमूलविपक्वेन तद्वन्मूत्रैर्जलेन वा ॥ २४ ॥
 मुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया कृष्णगन्धया ।
 नक्तमालत्वा शुष्कमूलकैः कलिनाऽथवा ॥ २५ ॥
 दन्तीचित्रकमूलत्वक्सीधार्कपयसी गुडः ।
 भस्मातकास्थिकासोसलेपो भिन्द्यात् शिलामपि ॥ २६ ॥
 बहिर्माग्राश्रितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसम्भवम् ।
 दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिमेभिर्भिन्द्याच्च भेषजैः ॥ २७ ॥
 मूलकानां कुलत्थानां यूषैः सक्षारदाडिमैः ।
 गोधूमान्नैर्यवान्नैश्च ससीधुमधुशर्करैः ॥ २८ ॥
 सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ।
 त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पल्याः क्षौद्रसंयुतैः ॥ २९ ॥
 देवदारुगुडूचोश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ।
 मुस्तभस्मातसक्तूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ॥ ३० ॥
 धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः ।
 तप्तायोहेमलवणपाषाणादिप्रपीडनैः ॥ ३१ ॥
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्बले स्थितः ।
 ग्रन्थिः पाषाणकठिनो यदि नैवोपशम्यति ॥ ३२ ॥
 अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हन्तापि वा हितः ।
 पाकिभिः पाचयित्वा तु पाटयित्वा तमुद्धरेत् ॥ ३३ ॥
 मोक्षयेद् बहुशश्चास्य रक्तमुत्क्षेप्यमागतम् ।
 पुनश्चापहृते रक्ते वातश्चेज्जिदौषधम् ॥ ३४ ॥
 प्रक्षिप्ते दाहपाकाभ्यां वाह्यान्तर्ब्रणवत् क्रिया ।
 दावींविडङ्गकम्पिलैः सिद्धं तैलं ब्रणे हितम् ॥ ३५ ॥
 दूर्वास्त्ररससिद्धं तु कफपित्तोत्तरे घृतम् ।
 एकतः सर्वकर्माणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ ३६ ॥

विसर्पी न ह्यसंख्यः सोऽसपित्तेन जायते ।
 रक्तमेवाश्रयश्चास्य बहुशोऽसं हरेदतः ॥ ३७ ॥
 न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचनम् ।
 तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिप्पितं पचेत् ॥ ३८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 कुष्ठिनं स्नेहपानेन पूर्वं सर्वमुपाचरेत् ।
 तत्र वातोत्तरे तैलं घृतं वा साधितं हितम् ॥ १ ॥
 दशमूलान्मृत्तैरण्डशार्ङ्गैर्दामेषशृङ्गिभिः ।
 पटोलनिम्बकटुकादावीपाठादुरालभाः ॥ २ ॥
 पर्पटं त्रायमाणञ्च पलांशं पाचयेदपाम् ।
 इगढकेऽष्टांशशेषेण तेन कर्षोन्मितैस्तथा ॥ ३ ॥
 त्रायन्तीमुस्तभूनिम्बकलिङ्गकणचन्दनैः ।
 सर्पिषो द्वादशपलं पचेत्तत्तिक्तकं जयेत् ॥ ४ ॥
 पित्तकुष्ठपरीसर्पपिटिकादाहलङ्घनमान् ।
 कण्डुपाण्डुमयान् गण्डान् दुष्टनाडीव्रणपचीः ॥ ५ ॥
 विस्फोटविद्रधीगुल्मशोफोन्मादमदानपि ।
 हृद्रोगतिमिरव्यङ्गग्रहणीश्चित्रकामलाः ॥ ६ ॥
 भगन्दरमपस्मारमुदरं प्रदरं गरम् ।
 अशोऽस्रपित्तमन्यांश्च सुक्लच्छान् पित्तजान् गदान् ॥ ७ ॥
 सप्तच्छदः पर्पटकः शम्याकः कटुका वचा ।
 त्रिफला पञ्चकं पाठा रजन्वी सारिवे कणे ॥ ८ ॥
 निम्बचन्दनयष्ट्याह्विशालेन्द्रयवामृताः ।
 किराततिक्तकं सेव्यं हृषो मूर्वा शतावरी ॥ ९ ॥
 पटोलातिविषामुस्तात्रायन्तीधन्वयासकम् ।

तैर्जलेऽष्टगुणे सर्पिर्द्विगुणामलकोरसे ॥ १० ॥
 सिद्धं तित्ताम्बहातित्तं गुणैरभ्यधिकं मतम् ।
 कफोत्तरे घृतं सिद्धं निम्बसप्ताहचित्रकैः ॥ ११ ॥
 कुष्ठोषणवचाशालप्रियालचतुरङ्गुलैः ।
 सर्वेषु चारुष्करजं तौवरं सार्षपं पिबेत् ॥ १२ ॥
 स्नेहं घृतं वा कृमिजित्पथ्याभक्तातकैः शृतम् ।
 भारग्वधरस्य मूलेन शतकृत्वः शृतं घृतम् ॥ १३ ॥
 पिबन् कुष्ठं जयत्याशु भजन् सखदिरं जलम् ।
 एभिरेव यथास्त्रं च स्नेहैरभ्यञ्जनं हितम् ॥ १४ ॥
 स्निग्धस्य शोधनं योज्यं विसर्पं यदुदाहृतम् ।
 ललाटहस्तपादेषु शिराश्चास्य विमोक्षयेत् ॥ १५ ॥
 प्रच्छानमल्पके कुष्ठे शृङ्गाद्याश्च यथायथम् ।
 स्नेहेराप्याययेच्चैनं कुष्ठघ्नैरन्तरान्तरा ॥ १६ ॥
 सुक्तरक्तविरिक्तस्य रित्तकोष्ठस्य कुष्ठिनः ।

प्रभञ्जनस्तथा ह्यस्य न स्याद् देहप्रभञ्जनः ॥ १७ ॥
 वासानृतानिम्बवरापटोलव्याघ्रीकरञ्जोदककल्कपक्वम् ।
 सर्पिर्विसर्पज्वरकामलास्रकुष्ठापहं वज्रकमामनन्ति ॥ १८ ॥
 त्रिफलात्रिकटुद्विकण्टकारिकटुकाकुम्भनिकुम्भराजवृक्षैः ।
 सवचातिविषाग्निकैः सपाठैः पित्तुभागैर्नववज्रदुग्धमुष्या ॥ १९ ॥

पिष्टैः सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमेभिः

क्रूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ।

कुष्ठश्चित्तप्लीहवर्ध्नाश्मगुल्मान्

हन्यात् कृच्छ्रांस्तम्बहावज्रकाख्यम् ॥ २० ॥

दन्त्याढकमपां द्रोणे पक्त्वा तेन घृतं पचेत् ।

धामार्गवपले पीतं तदूर्ध्वाधो विशुद्धिं कृत् ॥ २१ ॥

आवर्त्तं कीतुलां द्रोणे पचेदष्टांशशेषितम् ।

तन्मूलैस्तत्र निर्यूहे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २२ ॥

पीत्वा तदेकदिवसान्तरितं सुजीर्णं

मुञ्जीत कोद्रवसुसंस्कृतकाञ्चिकेन ।

कुष्ठं किलासमपचोच्च विजेतुमिच्छन्

इच्छन् प्रजाञ्च विपुलां ग्रहणं स्मृतिञ्च ॥ २३ ॥

यतेर्लेलीतकवसा द्यौद्रजातीरसान्विता ।

कुष्ठघ्नी समसर्पिर्वा सगायत्रप्रसन्नोदका ॥ २४ ॥

शालयो यवगोधूमाः कोरदूषाः प्रियङ्गवाः ।

मुक्ता मसूरास्तुवरी तिक्तशकानि जाङ्गलम् ॥ २५ ॥

वरापटोलखदिरनिम्बारुष्करयोजितम् ।

मद्यान्यौषधगर्भाणि मथितं चक्षुराजिमत् ॥ २६ ॥

अन्नपानं हितं कुष्ठे न त्वन्मलवणोषणम् ।

दधिदुग्धगुड़ानूपतिलमाषांस्थजित्तराम् ॥ २७ ॥

पटोलमूलत्रिफलाविशाला पृथक्त्रिभागाः पचितत्रिशाखाः ।

सुस्त्रायमाणा कटुरोहिणी च भागार्द्धिके नागरपादयुक्ते ॥ २८ ॥

एतत्पलं जर्जरितं विपक्वं जले पिबेद् व्योषविशोधनाय ।

जीर्णं रसैर्धन्वन्मृगद्विजानां पुराणशाल्योदनमाददीत ॥ २९ ॥

कुष्ठं किलासं ग्रहणीप्रदोषमर्शांसि कृच्छ्राणि हलीमकञ्च ।

षड्रात्रियोगेन निहन्ति चैतद् हृद्वस्तिशूलं विषमज्वरञ्च ॥ ३० ॥

विडङ्गसारामलकाभयानां पलत्रयं त्रीणि पलानि कुम्भात् ।

गुडस्य च द्वादशमासमेष जितात्मनां हन्त्युपयुज्यमानः ॥ ३१ ॥

कुष्ठं श्वित्तं खासकासोदरार्शोमिहृद्भीहृग्रन्थरुक्जन्तुगुल्मान् ।

सिद्धं योगं प्राह यच्चौ सुमुक्षोर्भिक्षोः प्राणान्माणिभद्रः क्लिप्तमम्

॥ ३२ ॥

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापञ्चकातिविषाकणाः ।

मूर्वापटोलीद्विनिशाप्राठातिक्तेन्द्रवारुणीः ॥ ३३ ॥

सकलिङ्गवचास्तुत्या द्विगुणाश्च यथोत्तरम् ।

लिङ्गादन्तीत्रिहृदनाङ्घ्रीधूर्णिता मधुसर्पिषा ॥ ३४ ॥

कुष्ठमेहप्रसूतीनां परमं स्यात्तदौषधम् ।

वराविडङ्गकृष्णा वा लिङ्गात्तैलाज्यमाक्षिकैः ॥ ३५ ॥

काकोदुम्बरिकावेक्षनिम्बाब्ज्योषकल्कवान् ।

हन्ति वृचकनिर्यूहः पानात्सर्वीस्वगामयान् ॥ ३६ ॥

कुटजाग्निनिम्बनृपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।

सिद्धा मधुघृतयुक्ताः कुष्ठघ्नोर्भक्षयेदभयाः ॥ ३७ ॥

दार्वीखदिरनिम्बानां त्वक् क्वाथः कुष्ठसूदनः ॥ ३८ ॥

निशोत्तमानिम्बपटोलमूलतिक्तावचालोहितयष्टिकाभिः ।

कृतः कषायः कफपित्तकुष्ठं मुसेवितो धर्म इवोच्छिनत्ति ॥ ३९ ॥

एभिरेव च शृतं घृतमुख्यं मेषजैर्जयति मारुतकुष्ठम् ।

कल्पयेत् खदिरनिम्बगुडूचीदेवदारुरजनीः पृथगेवम् ॥ ४० ॥

पाठादार्वीविद्धिबुणेश्टाकटुकाभि-

र्मूत्रं युक्तं शक्रयवैद्योष्णजलं च ।

कुष्ठी पीत्वा मासमरुक् स्याद् गुदकीली

मेही शोफी पाण्डुरजीर्णी क्षमिमांश्च ॥ ४१ ॥

लाक्षादन्तीमधुरसवराद्दीपिपाठाविडङ्गं

प्रत्यक्पुष्पीत्रिकटुरजनीसप्तपर्णाटरुषम् ।

रक्तानिम्बं सुरतरुक्तं पञ्चमूल्या च चूर्णं

पीत्वा मासं जयति हितभुग्व्यमूत्रेण कुष्ठम् ॥ ४२ ॥

निशाकणानागरवेक्षतौवरं

सवङ्गितायं क्रमशो विवर्द्धितम् ।

गवाम्बु पीतं वटकीकृतं तथा

निहन्ति कुष्ठानि सुदारुणान्यपि ॥ ४३ ॥

त्रिकटूत्तमातिलारुष्कराज्यमाक्षिकसितोपला विहिता ।

गुलिका रसायनं स्यात्कुष्ठजिह्वं वृथा च सप्तसमा ॥४४॥

चन्द्रशकलाग्निरजनीविडङ्गतुवरास्थ्यरुष्करत्रिफलाभिः ।

वटका गुडांशकृष्णाः समस्तकुष्ठानि नाशयन्त्यभ्यस्ताः ॥४५॥

विडङ्गभक्ष्मातकवाकुचीनां सद्दीपिवाराहिहरीतकीनाम् ।

सलाहलीकृष्णतिलोपकुल्या गुडेन पिण्डी विनिहन्ति कुष्ठम् ४६

शशाङ्गलेखा सविडङ्गमूला सपिप्पलीका सहुताशमूला ।

सयोमला सामलका सतैला कुष्ठानि कच्छाणि निहन्ति लीटा

॥४७॥

पथ्यातिलगुडैः पिण्डी कुष्ठं सारुष्करैर्जयेत् ।

गुडारुष्करजन्तुघ्नसोमराजीकृताऽथवा ॥ ४८ ॥

विडङ्गाद्रिजतु क्षौद्रं सर्पिष्णत् खादिरं रजः ।

किटिभस्त्रितदद्गुप्तं खादेन्धितहिताशनः ॥ ४९ ॥

सितातैलकमिध्रानि धात्रायामलपिप्पलीः ।

लिहानः सर्वकुष्ठानि जयत्यतिगुरूष्यपि ॥ ५० ॥

मुस्तं व्योषं त्रिफला मञ्जिष्ठादारुपञ्चमूले द्वे ।

सप्तच्छदनिम्बत्वक् सविशालाचित्रको मूर्वा ॥ ५१ ॥

चूर्णं तर्पणभागैर्नवभिः संयोजितं समध्वंसम् ।

नित्यं कुष्ठनिवर्हणमेतत् प्रायोगिकं खादन् ॥ ५२ ॥

शययुं सपाण्डुरोगं श्वित्रं ग्रहणीप्रदोषमर्शांसि ।

वध्मं भगन्दरपिडकाकण्डूकोठापचीर्हन्ति ॥ ५३ ॥

रसायनप्रयोगेण तुवरास्थीनि शीलयेत् ।

भक्ष्मातकं वाकुचिकां वङ्गिमूलं शिलाह्वयम् ॥ ५४ ॥

इति दोषे विजितेऽन्तस्त्वक्स्थे शमनं बहिः प्रलेपादि हितम् ।

तोक्ष्णालपोत्क्षिप्तं कुष्ठं हि विवृद्धिमिति मलिने देहे ॥ ५५ ॥

स्त्रिस्तकठिनमण्डलानां कुष्ठानां पोटलैर्हितः स्वेदः ।

स्विनोक्षत्रं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेपनैर्लिम्पेत् ॥ ५६ ॥

येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ।
 तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च विस्त्राव्यम् ॥ ५७ ॥
 स्लेपोऽतिकठिने परुषे सुष्ठे कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।
 पीतागदस्य कार्थ्यो विषैः समन्त्रो गदैश्चानु ॥ ५८ ॥
 स्तब्धातिसुप्तसुप्तान्यस्त्रे दनकुण्डलानि कुष्ठानि ।
 घृष्टानि शुष्कगोमयफेनकशस्त्रैः प्रदेह्यानि ॥ ५९ ॥
 मुस्तात्रिफलामदनं करञ्च आरम्बधकलिङ्गयवाः ।
 सप्ताङ्गकुष्ठफलिनोदार्यसिद्धार्थकं स्नानम् ॥ ६० ॥
 एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकरस्तथोद्घर्षः ।
 त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रबोधनः पाण्डुरोगघ्नः ॥ ६१ ॥
 करवीरनिम्बकुटजाम्बुकाक्षिकाचित्रकाञ्च मूलानाम् ।
 मूत्रे दर्वीलेपीकाथो लेपेन कुष्ठघ्नः ॥ ६२ ॥
 श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्चात् फलं त्वचो दार्याः ।
 सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठाग्रहः सिद्धः ॥ ६३ ॥
 शैरिषीत्वक्पुष्पं कार्पास्याराजवृक्षपत्राणि ।

पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥ ६४ ॥
 व्योषसर्षपनिशागृहधूमैर्यावशूकपटुचित्रककुष्ठैः ।
 कोलमात्रगुटिकाईविषांशाः श्वित्रकुष्ठहरणो वरलेपः ॥ ६५ ॥
 निम्बं हरिद्रे सुरसं पटोचं कुष्ठाश्लगन्धं सुरदारुशिशुः ।
 ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं चण्डावचूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ६६ ॥

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं

तैर्बाक्तमुद्धर्तयितुं यतेत ।

तेनास्यकण्डूपटिकाः सकोठाः

कुष्ठान् शोफाञ्च शमं ब्रजन्ति ॥ ६७ ॥

मुस्ताश्च तासङ्गकटङ्कटेरीकासीसकम्पिककुष्ठरोघाः ।

गन्धोपलः सर्जरसो विडङ्गं मनःशिलातेकरवीरकलक ॥ ६८ ॥

तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णा-
न्येतानि दद्याद्रवचूर्णनार्थम् ।

दुद्रुः सक्कण्डूः किटिभानि पामा
विचर्चिका चेति तथा न सन्ति ॥ ६८ ॥

स्रुग्गण्डे सर्षपात् कल्कः कुकूलानलपाचितः ।
लेपाद्विचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम् ॥ ७० ॥

मनःशिलालेमरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।
तथा करञ्जप्रपुनाटवीजं कुष्ठान्वितं गोसलिलेन पिष्टम् ॥ ७१ ॥

गुग्गुलुमरिचविडङ्गैः सर्षपकासीससर्जरसमुस्तैः ।
श्रीवेष्टकालगन्धैर्मनःशिलाकुष्ठकम्पिलैः ॥ ७२ ॥

उभयहरिद्रासहितैश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ।
दिनकरकराभितप्तैः कुष्ठं घृष्टञ्च नष्टञ्च ॥ ७३ ॥

मरिचं तमालपत्रं कुष्ठं समनःशिलं सकासीसम् ।
तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने ताप्ते ॥ ७४ ॥

तेनाग्निं सप्तसप्ताहाद् धर्मसेविनोऽपैति ।

मासान्नवं किलासं स्नानेन विना विशुद्धस्य ॥ ७५ ॥

स्रयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिस्रुते ।

सिद्धं ज्योतिष्मतीतैलमभ्यङ्गात् सिद्धानाशनम् ॥ ७६ ॥

वायसजङ्गामूलं वमनोपद्राणि मूलकाद् बीजम् ।

तक्त्रेण भौमवारि लेपः सिद्धापहः सिद्धः ॥ ७७ ॥

जीवन्तीमस्त्रिष्टादावीं कम्पिलकं पयस्तुल्यम् ।

एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ ७८ ॥

देयः समधूच्छिष्टो विपादिका तेन नश्यति ह्युक्ता ।

धर्मैककुष्ठकिटिभं कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥ ७९ ॥

मूत्रं सप्ताह्वात्त्वक् शिरीषाश्वमारात्

अर्काभालत्याश्वित्रकास्फोटनिम्बात् ।

वीजं कारञ्चं सार्षपं प्रापुनाटं
श्रेष्ठा जन्तुघ्नं चूषणं द्वे हरिद्रे ॥ ८० ॥

तिलतैलं साधितं तैः समूत्रैः

त्वग्दोषाणां दुष्टनाडीव्रणानाम् ।

अभ्यङ्गेन श्लेष्मवातोद्भवानां

नाशायालं वज्रकं वज्रतुल्यम् ॥ ८१ ॥

एरण्डतार्क्ष्यघननीपकदम्बभार्ङ्गी-

कम्पिल्लवेल्लफलिनिसुरवारुणोभिः ।

निर्गुण्डरसृक्करसुराहसुवर्णदुग्धा-

श्रीविष्टगुग्गुलुशिलापटुतालविश्वैः ॥ ८२ ॥

तुल्यस्रुगर्कदुग्धं सिद्धं तैलं स्मृतं महावज्रम् ।

अतिशयितवज्रकगुणं श्वित्राशीघ्रन्यिमालाघ्नम् ॥ ८३ ॥

कुष्ठाश्चमारभृङ्गार्कमूलसुकुक्षीरसैन्धवैः ।

तैलं सिद्धं विषावापमभ्यङ्गात् कुष्ठजित्परम् ॥ ८४ ॥

सिद्धं सिक्थकसिन्दूरपुरतुल्यकतार्क्ष्यजैः ।

कच्छूं विचर्चिकां वाऽऽशु कटुतैलं नियच्छति ॥ ८५ ॥

लाक्षाव्योषं प्रापुनाटञ्च वीजं

सश्रीवेष्टं कुष्ठसिद्धार्थकाश्च ।

तक्रोन्मिश्रः स्याद्हरिद्रा च लेपो

दद्रुषूक्तो मूलकोत्पद्य वीजम् ॥ ८६ ॥

चित्रकसोभाञ्जनकौ गुडूच्यपामार्गदेवदारुणि ।

खदिरो धवश्च लेपः श्यामादन्ती द्रवन्ती च ॥ ८७ ॥

लाचारसाञ्जनैलापुनर्नवा चेति कुष्ठिनां लेपाः ।

दधिमण्डयुताः पादैः षट् प्रोक्ता मारुतकफघ्नाः ॥ ८८ ॥

जलवाप्यलोहकेसरपत्रप्लवचन्दनमृणालानि ।

भागीत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥ ८९ ॥

तिक्ताघृतैर्धौतघृतैरभ्यङ्गो दध्यमानकुष्ठेषु ।
 तैलेयन्दममधुक्कप्रपौण्डरीकोत्पलयुतैश्च ॥ ८० ॥
 क्लृप्ते प्रपतति चाङ्गे दाहे विस्फोटके च चर्मदले ।
 शोताः प्रदेहसेका व्यधनविरेकौ घृतं तिक्तम् ॥ ८१ ॥
 खदिरवृषनिम्बकुटजाः श्रेष्ठाः कृमिजित् पटोलमधुपर्णः ।
 अन्तर्वह्निः प्रयुक्ताः कृमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ ८२ ॥
 वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
 पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्रम् ॥ ८३ ॥
 ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्रदोषाणाम् ।
 संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ८४ ॥
 दोषे हृतेऽपनीते रक्ते वाह्यान्तरे कृते शमने ।
 स्नेहे च कालयुक्ते न कुष्ठमतिवर्त्तते साध्यम् ॥ ८५ ॥
 बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठो बहुशोऽनुरक्षता प्राणान् ।
 दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्त्यादबलमाश ॥ ८६ ॥

पक्षात् पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयात्
 मासान्मासाच्छोधनान्यध्यस्तात् ।

शुद्धिर्भूभिर्न स्यात् त्रिरात्रात् त्रिरात्रात्
 षष्ठे षष्ठे मास्यष्टग्नोक्षणानि ॥ ८७ ॥

यो दुर्वान्तो दुर्विरिक्तोऽथवा स्यात्
 कुष्ठो दोषैरुद्धतैर्व्याप्यतेऽसौ ।

निःसन्देहं यात्यसाध्यत्वमेवं

तस्मात् कृत्स्नाग्निर्हरदस्य दोषान् ॥ ८८ ॥

व्रतदमयमसेवात्यागशीलाभियोगः

द्विजसुरगुरुपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ।

शिवाशिवसुतताराभास्कराराधनानि

प्रकटितभलपापं कुष्ठमुन्मूलयन्ति ॥ ८९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातः श्वित्रकमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 कुष्ठादपि बीभत्सं यच्छीघ्रतरश्च यात्यसाध्यत्वम् ।
 श्वित्रमतस्तच्छान्द्यैः यतेत दीप्ते यथा भवने ॥ १ ॥
 संशोधनं विधिमात् प्रयोजयेत् पूर्वमेव देहस्य ।
 श्वित्रे संसनमग्नं मलयूरस इत्यते सगुडः ॥ २ ॥
 तं पीत्वा भक्षतवुर्यथावत् सूर्यपादसन्तापम् ।
 सेवेत विरिक्ततनुस्यहं पिपासुः पिबेत् पेयम् ॥ ३ ॥
 श्वित्रेऽङ्गे ये स्त्रीटा जायन्ते कण्टकेन तान् भिन्द्यात् ।
 स्त्रीटेषु निक्षुतेषु तु प्रातः प्रातः पिबेत् त्रिदिनम् ॥ ४ ॥
 मलयमसनं प्रियङ्गुं शतपुष्पां चाश्वसा समुत्काथ्य ।
 पलाशं वा क्षारं यथावत् फाणितोपेतम् ॥ ५ ॥
 पल्लवक्षयस्त्रालनिर्यूहे येन्दुराजिकाकल्मम् ।
 पीत्वोष्णस्त्रितस्य जाते स्त्रीटे तन्नेष भोजनं निर्णवणम् ॥ ६ ॥
 मध्वं मूत्रं चित्तकव्योषधुक्तं
 सर्पिः कुम्भे स्थापितं क्षौद्रमिश्रम् ।
 पचादूर्ध्वं श्वित्रिभिः पेयमेतत्
 कार्यं चास्त्रौ कुष्ठदृष्टं विधानम् ॥ ७ ॥
 मार्कान्धवा खादेद् कुष्ठं तैलेन लोहपात्रस्थम् ।
 बीजकश्च तच्च दुग्धं तदनु पिबेच्छतनाशाय ॥ ८ ॥
 पूतीकार्कव्याधिघातखुहीनां
 तूत्रे पिष्टाः पक्षवा जातिजाश्च ।
 घ्नन्त्याक्षेपाच्छिन्नदुर्गामदङ्ग-
 पामाकोठान् दुष्टनाडीव्रणांश्च ॥ ९ ॥
 द्वैपं दग्धं चर्म मातङ्गजं वा

श्वित्रे चेषस्तैलयुक्तो वरिष्ठः ।

पूतिः कीटो राजवृक्षोद्भवेन

क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकोऽपि हन्ति ॥ १० ॥

राक्षो गोमूत्रे चासितान् जर्जराङ्गान्

अङ्गि छायायां शोषयेत् स्फोटहेतून् ।

एवं वारांस्त्रींस्तैस्ततः क्षुण्णपिष्टैः

क्षुण्ण चोरेण श्वित्रनाशाय लेपः ॥ ११ ॥

अक्षतैलवृत्तो जेषः क्षणसर्पोद्भवा मयी ।

शिखिपित्तं तथा दग्धं झीवेरं वा तदाहृतम् ॥ १२ ॥

कुङ्कुमो वल्गुजवीजाक्षरितालचतुर्थभागसंमिश्रः ।

मूत्रेण गर्वां पिष्टः स्ववर्णकरणं परं श्वित्रे ॥ १३ ॥

घाते सुदग्धे गजलिच्छजे च गजस्य मूत्रेण परिचुते च ।

द्रोणप्रमाणे दग्धभागयुक्तं दत्त्वा पक्षिहीनमवल्गु जानाम् ॥ १४ ॥

श्वित्रं जयेद्विद्वन्मतां गतेन

तेन प्रलिप्यन् बहुशः प्रष्टुष्टम् ।

कुष्ठं मयीं वा तिलकालकं वा

यद्वा व्रणे स्यादधिमांसजातम् ॥ १५ ॥

भस्मातकदीपिसुधाकैमूलं गुल्माफलचूराश्चण्डचूर्णम् ।

तुल्यं सङ्कुष्ठं स्ववर्णानि पञ्च चारद्वयं लाङ्गलिकाश्च पक्वा ॥ १६ ॥

स्नगर्कदुग्धे घनमायसस्य शङ्काकया तद्विदधीत लेपम् ।

कुष्ठे किलासे तिलकालकेषु मांसेषु दुर्नामसु चर्मकीले ॥ १७ ॥

शुद्धया शोणितमोक्षैर्विरुद्धैर्भक्ष्यैश्च सक्तूनाम् ।

श्वित्रं कस्यचिदेव प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ १८ ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातः कृमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 स्निग्धस्निग्धं गुडचौरमत्स्याद्यैः कृमिबोदरे ।
 उत्कृष्टशितकृमिकफे शर्वरीं तां सुखोषिते ॥ १ ॥
 सुरसादिगणं भूत्रं काथयित्वाह्वारिणि ।
 तं कषायं कणागालकृमिजित् कल्कयोजितम् ॥ २ ॥
 सतैलस्वर्जिकाचारं युञ्ज्याद् वस्तिं ततोऽहनि ।
 तस्मिन्नेव निरुद्धं तं पाययेत् विरेचनम् ॥ ३ ॥
 त्रिहृत्कल्कं फलकणाकषायाक्षोदितं ततः ।
 ऊर्ध्वाधः शोधिते कुर्यात् पञ्चकोलयुतं क्रमम् ॥ ४ ॥
 कटुतिक्तकषायाणां कषायैः परिषेचनम् ।
 काले विडङ्गतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ॥ ५ ॥
 शिरोरोगनिषेधोक्तमाचरेन्मूर्ध्नि गेष्वनु ।
 अद्रिक्ततिक्तकटुकमल्पस्नेहञ्च भोजनम् ॥ ६ ॥
 विडङ्गकणामरिचपिप्यलीमूलशिशुभिः ।
 पिवेत् सस्वर्जिकाचारं यवागूं तक्रसाधिताम् ॥ ७ ॥
 रसं शिरोप्राकिणिहिपारिभद्रककेम्बुकात् ।
 पलाशवोजपत्तूरपूतिकाद्वा पृथक् पिवेत् ॥ ८ ॥
 सक्षौद्रं सुरसादीन् वा लिङ्घ्यात् क्षौद्रयुतान् पृथक् ।
 शतकत्वोऽश्वविट्चूर्णं विडङ्गकाथभाषितम् ॥ ९ ॥
 कृमिमान्मधुना लिङ्घ्याद्भाषितं वा वरारसैः ।
 शिरोगतेषु कृमिषु चूर्णं प्रथमनञ्च तत् ॥ १० ॥
 अश्वकुक्कुरीकिसलयैः सुपिट्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
 पक्ता पूपलिकां खादेहान्यान्मञ्च पिवेदनु ॥ ११ ॥
 सपञ्चकोलवणमसान्द्रं तक्रमेव वा ।
 नीपमार्कवनिर्गुण्डोपप्लवेध्वप्ययं विधिः ॥ १२ ॥

विडङ्गचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।
 विडङ्ग तण्डुलैर्युक्तमर्द्धांशैरातपस्थितम् ॥ १३ ॥
 दिनमारुष्करं तैलं पाने वस्ती च योजयेत् ।
 सुराहसरलस्त्रे हं पृथगेवं प्रकल्पयेत् ॥ १४ ॥
 पुरीषजेषु सुतरां दद्याद् वस्तिविरचने ।
 शिरोविरिकं वमनं श्मनं कफजन्मसु ॥ १५ ॥
 रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात् कुष्ठचिकित्सात् ।
 इन्द्रलुप्तविधिञ्चात्र विधेयो रोमभोजिषु ॥ १६ ॥
 क्षीराणि मांसानि घृतं गुडञ्च
 दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
 समासतोऽस्नानधुरान् रसांश्च
 कृत्वा जिह्वासुः परिवर्जयेच्च ॥ १७ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 केवलं निरुपस्तम्भमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
 वायुं सर्पिर्वसामज्जातैलपानैर्नरं ततः ॥ १ ॥
 स्नेहाक्रान्तं समाश्वास्य पयोभिः स्नेहयेत् पुनः ।
 यूषैर्गन्धोदकानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ॥ २ ॥
 पायसैः कसरैः सास्त्रलवणैः सानुवासनैः ।
 वातघ्नैस्तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धैः स्नेहयेत्ततः ॥ ३ ॥
 स्वभ्यक्तं स्नेहसंयुतैः शङ्कराद्यैः पुनः पुनः ।
 स्नेहाक्तं स्निग्धमङ्गन्तु वक्तुं स्तब्धं सवेदनम् ॥ ४ ॥
 यथेष्टमानासयितुं सुखमेव हि शक्यते ।
 शुष्काश्चपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ॥ ५ ॥
 शक्यं कर्मण्यतां नेतुं किमु गात्राणि जीवताम् ।

हृषंतोदरगायामशोकस्तम्भग्रहादयः ॥ ६ ॥
 स्विन्नस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चापजायते ।
 स्नेहश्च धातून् संशुष्कान् पुष्पात्याशु प्रयोजितः ॥ ७ ॥
 बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणं चास्याभिवर्द्धयेत् ।
 असक्तं पुनः स्नेहैः स्वेदैश्च प्रतिपादयेत् ॥ ८ ॥
 तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ।
 यद्येतेन सदोषत्वात् कर्मणा न प्रशाम्यति ॥ ९ ॥
 मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्भेषजैस्तं विशोधयेत् ।
 घृतं तिल्वकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ॥ १० ॥
 पयसैरण्डतैलं वा पिवेद्दोषहरं शिवम् ।
 स्निग्धास्रलवणोष्णाद्यै राहारैर्हि मलक्षितः ॥ ११ ॥
 स्रोतो रुद्ध्वाऽनिलं रुद्ध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ।
 दुर्बलो यो विरेच्यः स्यात्तं निरुहैरुपाचरेत् ॥ १२ ॥
 दीपनैः पाचनीयैर्वा भोज्यैर्वा तद्युतैर्नरम् ।
 संशुष्योत्थिते चाग्नौ स्नेहस्वेदौ पुनर्हितौ ॥ १३ ॥
 आम्राश्रयगते वायौ वमितप्रतिभोजिते ।
 सुखाम्बुना षट्चरणं वचादिं वा प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥
 समुच्चितेऽग्नौ परतो विधिः केवलवातिकः ।
 मत्स्यान्नामिप्रदेशस्थे सिद्धान् विल्वशलाटुभिः ॥ १५ ॥
 वस्तिकर्म त्वधोनाभेः शस्यते वावपीडकः ।
 कोष्ठग्रे चारचूर्णाद्या हिताः पाचनदीपनाः ॥ १६ ॥
 हृत्स्थे पयः स्थिरासिद्धं शिरोवस्तिः शिरोगते ।
 स्नेहिकं नावनं धूमः श्रोत्रादीनाञ्च तर्पणम् ॥ १७ ॥
 स्वेदाभ्यङ्गानि वातानि हृद्यं चान्नं त्वगाश्रिते ।
 शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ १८ ॥
 विरेकी मांसमेदःस्थे निरुहाः शमनानि च ।

वाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जागतं जयेत् ॥ १८ ॥
 प्रहर्षोऽनश्च शुक्रस्थो बलशुक्रकरं हितम् ।
 विबलमार्गं दृष्ट्वा तु शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ २० ॥
 विरिक्तं प्रतिशुक्लञ्च पूर्वोक्तां कारयेत् क्रियाम् ।
 गर्भे शुक्ले तु कर्तृणः बालानां च विग्रह्यताम् ॥ २१ ॥
 सिताकाशमर्थमधुकेः सिद्धसुत्यापने पयः ।
 स्नावसंस्त्रिभिरःप्राप्ते स्नेहदाहोपनाहनम् ॥ २२ ॥
 तैलं सङ्कुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम् ।
 आगारधूमलवणतैलैर्लेपः सुतेऽसृजि ॥ २३ ॥
 सुतेऽङ्गे वेष्टयुक्तो तु कर्त्तव्यमुपनाहनम् ।
 अथापतानकेनार्त्तमसस्ताचसवेपनम् ॥ २४ ॥
 अस्तब्यमेद्रमस्वेदं वहिरायामवर्जितम् ।
 अखट्वाघातिनं चैनं त्वरितं समुपाचरेत् ॥ २५ ॥
 तत्र प्रागेव सुस्निग्धं स्निग्धाङ्गे तीक्ष्णनावनम् ।
 स्रोतोविशुद्ध्यै युक्तागदच्छपानं ततो दृतम् ॥ २६ ॥
 विदार्यादिगणकाथदधिक्षीररसैः शृतम् ।
 नातिमात्रं तथा वायुर्व्याप्नोति सहसैव वा ॥ २७ ॥
 कुलत्थयवकोलानि भद्रदार्वादिकं गणम् ।
 निःकाथ्यानूपमांसञ्च तेनाम्लैः पयसापि च ॥ २८ ॥
 स्वादु स्कन्धप्रतीवापं महास्नेहं विपाचयेत् ।
 सैकाभ्यङ्गावगाहान्नपाननस्थानुवासनैः ॥ २९ ॥
 संहन्ति वातं ते ते च स्नेहस्वेदाः सुयोजिताः ।
 वेगान्तरेषु मूर्ध्निमसकृच्चान्य रेचयेत् ॥ ३० ॥
 अवपीडैः प्रथमनैस्तीक्ष्णैः श्लेष्मनिदर्शकैः ।
 श्लेष्मणामु विमुक्तामु तथा संघ्नां स विवर्ति ।
 सौवर्चलाभयाभ्युषसि च सर्पिषण्डाधिके ॥ ३१ ॥

पलाष्टकं तिष्ठकतो वरायाः प्रस्थं पलांशं गुरुपञ्चमूलम् ।
 सैरण्डसिंहीतिवृतं घटेऽपां पक्त्वा पचेत्पादशृतेन तेन ॥ ३२ ॥
 दध्नः पात्रे यावशूकाक्षिविल्वैः सर्पिःप्रस्थं हन्ति तलेव्यमानम् ।
 दुष्टान् वातानेकसर्वाङ्गसंस्थान्योनिव्यापन्नल्लवर्ध्नीदरञ्च ॥ ३३ ॥

विधिस्त्रिखकवज्जो यो शस्याकाशोक्तयोरपि ।
 चिकित्सितमिदं कुर्याच्छुद्धवातापतानके ॥ ३४ ॥
 संसृष्टदोषे संसृष्टं चूर्णयित्वा कफान्विते ।
 तुम्बुरूखभयाहिङ्गपौष्करं लवणत्रयम् ॥ ३५ ॥
 यवक्ताथाम्बुना पेयं हृत्पार्श्वार्थं पतन्त्यके ।
 हिङ्गु सौवर्चलं शुण्ठी दाडिमं साम्बवेतसम् ॥ ३६ ॥
 पिबेद्वा श्लेष्मपवनहृद्रोगोक्तञ्च शस्यते ।
 आयामयोरर्दितवद् वाह्याभ्यान्तरयोः क्रिया ॥ ३७ ॥
 तैलद्रोण्याच्च शयनमान्तरोऽत्र सुदुस्तरः ।
 विवर्णदन्तवदनः सस्ताङ्गी नष्टचेतनः ॥ ३८ ॥
 प्रस्थिन्यच्च धनुष्कक्षी दंशरात्रं न जीवति ।
 वेगेष्वतोऽन्यथा जीवन्त्यन्धेषु विनतो जङ्घः ॥ ३९ ॥
 खञ्जः कुण्ठिः पक्षहन्तः पङ्गुलो विकलोऽथवा ।
 हनुसंसे हनुस्त्रिग्वस्त्रित्री स्वस्थानमानयेत् ॥ ४० ॥
 उन्नामयेच्च कुशलश्चिवुकं विवृते मुखे ।
 नामयेत् संवृते शेषमेकायामवदाचरेत् ॥ ४१ ॥
 जिह्वास्त्रन्धे यथावस्थं कार्यं वातचिकित्सितम् ।
 अर्दितं लावनं मूर्ध्नि तैलं श्रोत्राक्षितर्पणम् ॥ ४२ ॥
 सशोफे वमनं दाहारागयुक्ते शिराव्यधः ।
 स्नेहं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ॥ ४३ ॥
 अववाही हितं नस्यं स्नेहश्चोत्तरभक्तिकः ।
 ऊरुस्तन्धे न च स्नेहो न च संशोधनं हितम् ॥ ४४ ॥

श्लेष्मामेदोबाहुल्याद्युक्त्या तत्क्षपणान्यतः ।

कुर्याद्द्रुक्षोपचारश्च यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ४५ ॥

शार्करलवणैः शस्ताः किञ्चित्तैलैर्जलैः शृतैः ।

जाङ्गलैरघृतैर्मांसैर्मध्वञ्चोऽरिष्टपायिनः ॥ ४६ ॥

वत्सकादिर्हरिद्रादिर्वचादिर्वा ससैन्धवैः ।

श्रामवाते सुखान्धोभिः पेयः षट्चरणोऽथवा ॥ ४७ ॥

लिङ्घात् क्षौद्रेण वा श्रेष्ठाचव्यतिक्ताकणाघनान् ।

कल्कं समधु वा चव्यपथ्याग्निसुरदारुजम् ॥ ४८ ॥

भूतैर्वा शीलयेत्पथ्यां गुग्गुलुं गिरिसम्भवम् ।

व्योषाग्निसुस्तविफलाविडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ॥ ४९ ॥

खान् सवान् जयेद् व्याधीन् मेदःश्लेष्मामवातजान् ।

शाम्यत्येवं कफाक्षान्तः समेदस्कः प्रभञ्जनः ॥ ५० ॥

क्षारमूत्रान्वितान् स्वेदान् सेकानुवर्त्तनानि च ।

कुर्यात्क्षिप्त्वा च भूताब्धैः करञ्जफलसर्षपैः ॥ ५१ ॥

मूलैर्वाप्यर्कतर्कारीनिम्बजैः ससुराह्वयैः ।

सक्षौद्रसर्षपापक्वलोष्ठवल्मीकशृत्तिकैः ॥ ५२ ॥

कफक्षयार्थं व्यायामे सह्ये चैनं प्रवर्त्तयेत् ।

स्थलान्युल्लङ्घयेन्नारीः शक्तिः परिशीलयेत् ॥ ५३ ॥

स्थिरतोयं सरः क्षेमं प्रतिस्त्रोतो नदीं तरेत् ।

श्लेष्ममेदःक्षये चात्र श्लेहादीनवचारयेत् ।

स्थानद्रूयादि चालोच्य कार्यां शेषेष्वपि क्रिया ॥ ५४ ॥

सहचरं सुरदारुसनागरं कथितमश्वसि तैलविश्रितम् ।

पवनपीडितदेहगतिः पिवेद् द्रुतविलम्बितगोभवतीच्छया ॥ ५५ ॥

रास्नामहौषधोपिपिप्पलीशठोपीष्करम् ।

पिष्टा विपाचयेत् सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥ ५६ ॥

निष्वाभृतावृषपटोलनिदिग्धकानां

भागान् पृथग् दशपलान् विपचेद्वटोऽपाम् ।

अष्टांशशेषितरसेन पुनश्च तेन

प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पित्तुभागकल्कैः ॥ ५७ ॥

पाठाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-

द्विच्चारनागरनिशामिशिचव्यकुष्ठैः ।

तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि-

रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥ ५८ ॥

मञ्जिष्ठयातिविषया विषया यवान्या

संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसङ्ग्रहैः ।

तत्क्षेवितं प्रथमति प्रवचं समीरं

सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥ ५९ ॥

नाडीव्रणार्बुदभगन्दरगण्डमाला-

जचूर्णसर्वगदगुल्फगुदोत्थमेहान् ।

यक्ष्मारुचिश्चसनपीनसकासशोफ-

हृत्पाण्डुरोगमदविद्रधिवातरक्तम् ॥ ६० ॥

बलाविल्वशृते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।

तस्य शुक्तिः प्रकुञ्चो वा नश्यं वाते शिरोगते ॥ ६१ ॥

तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्मचलूकजा ।

विशेषेण प्रयोक्तव्या केवले मातरिश्वनि ॥ ६२ ॥

जीर्णं पिण्याकम्पञ्च मूलं पृथक् च

क्वाथं क्वाथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्याम् ।

क्षीरादष्टांशं पाचयेत् तेन पानात्

वाता नश्ये युः श्लेष्मयुक्ताविशेषात् ॥ ६३ ॥

प्रसारिणी तुलाक्वाथे तैलप्रस्थं पयः समम् ।

द्विमेदामिशिमञ्जिष्ठाकुष्ठारास्त्राकुचन्दनैः ॥ ६४ ॥

जीवकर्षभकाकोलीयुगुलामरदारुभिः ।

कल्कितैर्विपचेत् पर्वमारुतामयनाशनम् ॥ ६५ ॥

समूलशाखस्य सहाचरस्य तुलां तमेतां दशमूलतश्च ।

पलानि पञ्चाशदभीरुतश्च पादावशेषं विपचेद्वहेऽपाम् ॥ ६६ ॥

तत्र सेव्यनखकुष्ठहिमैलासृक्प्रियङ्गुनलिकाखुशिलाजैः ।

लोहितानलदलोहसुराह्वैः कोपनामिशितुरुष्कनतैश्च ॥ ६७ ॥

तुल्यङ्गीरम्पालिकैस्तैलपात्रं सिद्धं

कृच्छ्रान् शीलितं हन्ति वातान् ।

कम्पाक्षेपस्तम्भशोषादियुक्तान्

गुल्मीन्मादौ पीनसं योनिरोगान् ॥ ६८ ॥

सहाचरतुलायास्तु रसे तैलाढकं पचेत् ।

मूलकल्कादशपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ६९ ॥

अथवा नतषड्यन्यास्त्रिराकुष्ठसुराह्वयान् ।

सैलानलदशैलेयशताह्वारक्तचन्दनान् ॥ ७० ॥

सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादष्टादशपलं क्षिपेत् ।

मेढ्रस्य सम्मतं तैलं तत्कृच्छ्राननिलामयान् ॥ ७१ ॥

वातकुण्डलिकोन्मादगुल्मवर्ध्नादिकान् जयेत् ।

बलाशतं क्षिन्नरुहापादं रास्नाष्टभागिकम् ॥ ७२ ॥

जलाढकं शते पक्त्वा शतभागस्थिते रसे ।

दधिमस्त्रिचुनिर्यासशुल्कैस्तैलाढकं समैः ॥ ७३ ॥

पचेत्साजपयोऽर्द्धांशं कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ।

शठीसरलदार्वैलामञ्जिष्ठागुरुचन्दनैः ॥ ७४ ॥

पद्मकातिवलामुस्ताशूर्पपर्णीहरेणुभिः ।

यथ्याह्नसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ॥ ७५ ॥

पलाशरसकस्तूरीनीलिकाजातिकोशकैः ।

स्थक्काकुङ्कुमशैलेयजातिकाकटफलाखुभिः ॥ ७६ ॥

त्वक्कुन्दरक्कर्पूरतुरुष्कश्रीनिवासकैः ।

लवङ्गनश्वकङ्कोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ॥ ७७ ॥

स्थीण्यतगरध्यामवचामदनकप्लवैः ।

सनागकेसरैः सिद्धे दद्याच्चात्रावतारिते ॥ ७८ ॥

पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत्प्रयोजितम् ।

कासश्वासज्वरच्छर्दिमूर्च्छागुल्मक्षतक्षयान् ॥ ७९ ॥

प्लोहशोषमस्मारमलक्ष्णौ च प्रणाशयेत् ।

बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ॥ ८० ॥

पाने नस्थोऽन्वासनेऽभ्यञ्जने च

स्नेहाः काले सम्यगेते प्रयुक्ताः ।

दुष्टान् वातानाशु शान्तिं नयेयुः

वन्ध्या नारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः ॥ ८१ ॥

स्नेहस्नेदैर्दुतः स्नेहा यदा पक्ताशये स्थितः ।

पित्तं वा दर्शयेद्रूपं वस्तिभिस्तं विनिर्जयेत् ॥ ८२ ॥

तृयोविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।

अल्पाल्पं पालयन् वायुं यथादोषं यथाबलम् ॥ १ ॥

रूपागतोददाहेषु जलौकाभिर्विनिर्हरेत् ।

मृद्गतुस्त्वैश्चिमिचिमाकण्डूरगदूयनान्वितम् ॥ २ ॥

प्रच्छानेन शिराभिर्वा देशादेशान्तरं व्रजेत् ।

अङ्गस्नानौ तु न साध्यं रूक्षं वातोत्तरं च यत् ॥ ३ ॥

गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पस्त्रायुशिरामयान् ।

स्नानिमन्याश्च वातोत्थान् कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥ ४ ॥

विरिच्यः स्नेहयित्वा तु स्नेहयुक्तैर्विरिचनैः ।

वातोत्तरे वातरक्ते पुराणं पाययेद् घृतम् ॥ ५ ॥

आवणीक्षीरकाकोलीक्षीरिणीजीवकैः समैः ।
 सिद्धं सर्षपकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ ६ ॥
 द्राक्षामधूकवारिभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।
 घृतं पिवेत्तथा क्षीरं गुडूचीस्त्रसे शृतम् ॥ ७ ॥
 तैलं पयः शर्कराञ्च पाययेद्वासुमूर्च्छितम् ।
 बलाशतावरीशस्त्रादशमूलैः सपीलुभिः ॥ ८ ॥
 श्यामैरण्डस्थिराभिश्च वातार्तिघ्नं शृतं पयः ।
 धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम् ॥ ९ ॥
 पौत्तं पक्त्वा वरीतिक्त्वा पटोलत्रिफलाशृताः ।
 पिवेद् घृतं वा क्षीरं वा स्वादु तिक्तकसाधितम् ॥ १० ॥
 क्षीरेणैण्डरतैलं च प्रयोगेण पिवेन्नरः ।
 बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णे क्षीरोदनाशनः ॥ ११ ॥
 कषायमभयानां वा पाययेद् घृतभर्जितम् ।
 क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥ १२ ॥
 निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतैः क्षीरवस्तिभिः ।
 न हि वस्तिभसं किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम् ॥ १३ ॥
 विशेषात्पायुषार्थरूपवर्वास्थिजठरार्तिषु ।
 सुस्तद्राक्षाहरिद्राणां पिवेत् क्वाथं कफोल्वणे ॥ १४ ॥
 सक्षीरं त्रिफलाया वा गडूची वा यथा तथा ।
 यथार्हस्नेहपीतं च वामितं शृदु रूक्षयेत् ॥ १५ ॥
 त्रिफलाव्योषपत्रैलात्वक्क्षीरीचित्रकं वचाम् ।
 विडङ्गं पिप्पलीमूलं लोमशं वृषकं त्वचम् ॥ १६ ॥
 ऋद्धिं लाङ्गलिकं चव्यं समभागानि पेपयेत् ।
 कल्कैर्लिङ्गायसीं पात्रीं मध्याङ्गे भक्षयेदिदम् ॥ १७ ॥
 वाताले सर्वदोषेऽपि परं शूलान्विते हितम् ।
 कोकिलाक्षकनिर्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना ॥ १८ ॥

कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति ।
 पञ्चमूलस्य धात्र्या वा रसैर्लेलीतकीं वसाम् ॥ १८ ॥
 खुडं सुरूढमप्यङ्गे ब्रह्मचारी पिवन् जयेत् ।
 इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टं कर्म वान्धमतः परम् ॥ २० ॥
 आरनालाढके तैलं पादसर्जरसं शृतम् ।
 प्रभूते खजितं तोये ज्वरदाहार्तिं नुत्परम् ॥ २१ ॥
 समधूच्छिष्टमञ्जिष्ठं ससर्जरससारिवम् ।
 पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तं रुजापहम् ॥ २२ ॥
 दशमूले शृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।
 परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत्कोष्णेन सर्पिषा ॥ २३ ॥
 स्नेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।
 स्तम्भाक्षेपकशूलाक्षं कौष्णं दाहे तु शीतलैः ॥ २४ ॥
 तद्वद्भ्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।
 निक्वाथैर्जीविनीयानां पञ्चमूलस्य वा लघोः ॥ २५ ॥
 द्राक्षेक्षुरसमद्यानि दधिमस्त्वल्मकाञ्जिकम् ।
 सेकार्थं तण्डुलक्षौद्रं शर्करान्धश्च शस्यते ॥ २६ ॥
 प्रियाः प्रियंवदा नार्यश्चन्दनार्द्रकरस्तनाः ।
 स्पर्शशीताः सुखस्पर्शां प्रीतिं दाहं रुजं क्षमम् ॥ २७ ॥
 सरागे सरुजे दाहे रक्तं हृत्वा प्रलेपयेत् ।
 प्रपौखरीकमञ्जिष्ठादावीमधुकचन्दनैः ॥ २८ ॥
 ससितोपलकासेक्षुमसुरैस्कसक्तुभिः ।
 लेपो रुग्दाह्वीसर्परागशोफनिवर्हणः ॥ २९ ॥
 वातघ्नैः सधितः स्निग्धः क्षशरो मुद्गपायसः ।
 तिलसर्षपपिण्डैश्च शूलघ्नमुपनाहनम् ॥ ३० ॥
 औदका प्रसहानूपवेसवाराः सुसंस्कृताः ।
 जीवनीयौषधसं हयुक्ताः स्युः रूपनाहने ॥ ३१ ॥

स्नातोदरुगायामशोफाङ्गग्रहनाशनाः ।
 जीवनीयौषधैः सिद्धाः सपयस्का वसाऽपि वा ॥ ३२ ॥
 घृतं सहचरान् मूलं जीवन्ती कागलं पयः ।
 लेपः पिष्ट्वा तिलास्तद्वदृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ ३३ ॥
 क्षीरपिष्टक्षुमालेपमेरुद्वय फलानि वा ।
 कुर्यात् शूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वा वाऽनिलेऽधिके ॥ ३४ ॥
 मूत्रचारसुरापक्वं घृतमभ्यक्ष्णे हितम् ।
 सिद्धं समधुशुक्तं वा सेकाभ्यङ्गाः कफोत्तरे ॥ ३५ ॥
 गृहधूमो वत्सा कुष्ठं शताह्वा रजनोदयम् ।
 प्रलेपः शूलनुदातरक्ते वातकफोत्तरे ॥ ३६ ॥
 मधुशिग्रोर्हितं तद्वद्वीजं धान्यान्तसंयुतम् ।
 सुहृत्तलिसमन्तैश्च सिञ्चेदातकफोत्तरे ॥ ३७ ॥
 उत्तानं लेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः ।
 विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गन्धोरमाचरेत् ॥ ३८ ॥
 वातक्षोभोत्तरे कोष्ठा लेपाद्यास्तत्र शीतलैः ।
 विदाहशोफरुक्कण्डूविद्वद्भिः स्नाभनाद्भवेत् ॥ ३९ ॥
 पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते सेकादयो हिमाः ।
 उष्णैः श्लोषोपरुग्रागस्वेदापदरणोज्ज्वलैः ॥ ४० ॥
 मधुयज्याः पलशतं कषाये क्षादश्लेषिते ।
 तैलादृक् समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ४१ ॥
 स्थिरातामलकीदूर्वापयस्त्रभीरुचन्दनैः ।
 लोहं हंसपदीमांसीहिमेदामधुपर्णीभिः ॥ ४२ ॥
 काकोलीक्षीरकाकोलीशतपुष्पाब्जिपद्मकैः ।
 जीवन्तीजीवर्षभकत्वक्पत्रनखजालकैः ॥ ४३ ॥
 प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठासारिवेन्द्रीवितुषकैः ।
 चतुःप्रयोगं वातासृक्पित्तदाहज्वरार्तिनुत् ॥ ४४ ॥

बलाकल्ककषायाभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।
 सहस्रशतपाकं तद्वातासृग्वातरोगनुत् ॥ ४५ ॥
 रसायनं मुख्यतममिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।
 जीवनं वृंहणं स्वयं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ ४६ ॥
 कुपिते मार्गसंरोधान्नेदसौ वा कफस्थ वा ।
 अतिवृद्धानिले शस्तुमादौ मूहनवृंहणम् ॥ ४७ ॥
 कृत्वा तन्वाव्यवातोक्तं वातशोणितिकं ततः ।
 भेषजं मूहनं कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनम् ॥ ४८ ॥
 प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्टं यथामयम् ।
 यथासन्नञ्च भैषज्यं विकल्प्य स्याद् यथाबलम् ॥ ४९ ॥
 नीते निरामतां सामे स्वेदलङ्घनपाचनैः ।
 रूक्षैश्चालेपसेकाद्यैः कुर्यात् केवलवातनुत् ॥ ५० ॥
 शोषाक्षेपणसङ्कोचस्तम्बस्वपनकम्पनम् ।
 हनुसंसोऽर्दितं खौञ्ज्यं पाङ्गुल्यं खुड्वातता ॥ ५१ ॥
 सन्धिच्युतिः पक्षबधो मेदोमज्जास्थिगा गदाः ।
 एते स्थानस्य गाम्भीर्यान्निधेर्युज्जतो न वा ॥ ५२ ॥
 तस्माज्जयेन्नवानेतान् बलिनो निरूपदवान् ।
 वायौ पित्तावृते शीतमुष्णाञ्च बहुशः क्रियाम् ॥ ५३ ॥
 व्यत्यासाद् योजयेत्सर्पिर्जीविनीयञ्च पाययेत् ।
 धन्वमांसं यवाः शालिविरिकः क्षीरवान्मृदुः ॥ ५४ ॥
 सक्षीरा वस्तयः क्षीरं पञ्चमूलबलाशृतम् ।
 कालेऽनुवासनं तैलं मधुरौषधसाधितम् ॥ ५५ ॥
 यष्टीमधुबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ।
 पञ्चमूलकषायेण वारिणा शीतलेन च ॥ ५६ ॥
 कफावृते यवान्नानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
 स्नेदास्तीक्ष्णा निरुहाश्च वमनं सविरचनम् ॥ ५७ ॥

पुराणसर्पिस्तैलञ्च तिलसर्षपजं हितम् ।
 संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ ५८ ॥
 कारयेद्रक्तसंसृष्टे वाते शोणितिकीं क्रियाम् ।
 खेदाभ्यङ्गरसाः क्षीरं मूत्रं हो मांसावृते हितः ॥ ५९ ॥
 प्रमेहमेदोवातान्नमाव्यवाते भिषग्जितम् ।
 महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्वोक्तं रेतसावृते ॥ ६० ॥
 अन्नावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ।
 मूत्रावृते मूत्रलानि खेदा उत्तरवस्तयः ॥ ६१ ॥
 एरण्डतैलं वर्चःस्थे वस्तिस्नेहाश्च भेदिनः ।
 कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ॥ ६२ ॥
 सर्वस्थानावृते त्वाशु तत्कार्थं मातरिखनि ।
 अनभिष्यन्दि च म्लिग्धं स्रोतसां शुद्धिकारणम् ॥ ६३ ॥
 पाचना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ।
 प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदुकायविरचनम् ॥ ६४ ॥
 रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ।
 शिलाहस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुग्गुलीः ॥ ६५ ॥
 लेहो वा भार्ङ्गवस्तुद्वेकादशसितासितः ।
 अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहिभेषजम् ॥ ६६ ॥
 वातानुलोमनं कार्थं मूत्राशयविशोधनम् ।
 इति सङ्क्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥ ६७ ॥
 प्राणादीनां भिषक्कृत्याहितक्यं स्वयमेव तत् ।
 उदानं योजयेद्दूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ ६८ ॥
 समानं शमयेद्विद्वांस्त्रिधा व्यानं च योजयेत् ।
 प्राणो रज्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थिती देहसंस्थितिः ॥ ६९ ॥
 स्वं स्वं स्थानं नयेदेवं वृत्तान्वातान्विमार्गगान् ।
 सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितम् ॥ ७० ॥

रसायनविधानेन लघुनो हन्ति शीलितः ।

पित्तावृते पित्तहरं मरुतश्चानुलोमनम् ॥ ७१ ॥

रक्तावृतेऽपि तद्वच्च खुडोक्तं यच्च भेषजम् ।

रक्तपित्तानिलहरं विविधञ्च रसायनम् ॥ ७२ ॥

यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक्चिकित्सितम् ।

आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योऽर्त्तिनाशनम् ॥ ७३ ॥

चिकित्सितं हितं पथं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम् ।

भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः स्मृतमौषधम् ॥ ७४ ॥

अष्टाङ्गहृदयसंहितायां

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

वमने मदनं श्रेष्ठं त्रिविधं विरचने ।

नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥ १ ॥

फलानि तानि पाण्डूनि न चातिहरितान्यपि ।

आदायाङ्गि प्रशस्तर्त्तं मध्ये श्रीषवसन्तयोः ॥ २ ॥

प्रसृज्य कुशमुत्तोल्यां क्षिप्त्वा बध्ना प्रलेपयेत् ।

गोमयेनानुमुत्तोल्य धान्यमध्ये निधापयेत् ॥ ३ ॥

सृदुभूतानि मध्विष्टगन्धानि कुशवेष्टनात् ।

निष्कृष्य निर्गतेऽष्टाहे शोषयेत्तान्यथातपे ॥ ४ ॥

तेषां ततः सुशुष्काणामुद्धृत्य फलपिप्पलीः ।

दधिमध्वाज्यपल्लैर्मृदित्वा शोषयेत्पुनः ॥ ५ ॥

ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

अथादाय ततो मात्रां जर्जरौकृत्य वासयेत् ॥ ६ ॥

शर्वरीं मधुयष्ट्या वा कोविदारस्य वा जले ।

कर्बुदारस्य विस्वरा वा नीपस्य विदुलस्य वा ॥ ७ ॥

शण्णपुष्पाः सदापुष्पाः प्रत्यक्पुष्पादकेऽथवा ।

ततः पिवेत्क्षयाय तं प्रातर्मृदितगालितम् ॥ ८ ॥

सूत्रोदितेन विधिना साधु तेन तथा वमेत् ।
 श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायगुल्मान्तर्विद्रवौषु च ॥ ८ ॥
 प्रच्छर्दयेद्विशेषेण यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।
 फलपिप्पलचूर्णं वा काथेन स्नेन भावितम् ॥ १० ॥
 त्रिभागत्रिफलाचूर्णं क्रीविदारादिवारिणा ।
 पिबेज्ज्वरारुचिष्वेवं ग्रन्थप्रचर्चुदोदरी ॥ ११ ॥
 पित्ते कफस्थानगते जीमूतादिजलेन तत् ।
 हृद्वाहेऽधोऽस्रपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पलीशृतम् ॥ १२ ॥
 क्षैरेयीं वा कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु तु ।
 दध्युत्तरं वा दधि वा तत् सुतक्षीरसम्भवम् ॥ १३ ॥
 फलादिकाथकल्काभ्यां सिद्धं तत्सिद्धदुग्धजम् ।
 सर्पिः कफाभिभूतेऽग्नौ शुष्यहे हे च वामनम् ॥ १४ ॥
 स्वरसं फलमज्जो वा भस्मातकविधिशृतम् ।
 आदर्वीलेपनात्सिद्धं लौढ्वा प्रच्छर्दयेत्सुखम् ॥ १५ ॥
 तं लेहं भक्ष्यभोज्येषु तत्कषायांश्च योजयेत् ।
 वत्सकादिप्रतीवापः कषायः फलमज्जजः ॥ १६ ॥
 निम्बार्कान्यतरकाथसमायुक्तो नियच्छति ।
 वज्रमूलानपि व्याधीन् सर्वान् सन्तर्पणोद्भवान् ॥ १७ ॥
 राटपुष्पफलश्लक्ष्णचूर्णैर्मात्स्यं सुरुक्षितम् ।
 वमेन्मण्डरसादीनां तप्तो जिघ्रन् सुखं सुखी ॥ १८ ॥
 एवमेव फलाभावे कल्पप्रं पुष्पं शलाटु वा ।
 जीमूताद्याश्च फलवत् जीमूतन्तु विशेषतः ॥ १९ ॥
 प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिष्मादिरोगिणाम् ।
 पयः पुष्पेऽस्य निर्वृत्ते फले पेयापयस्कृताः ॥ २० ॥
 लोमशं क्षीरसन्तानं दध्युत्तरमलोमशे ।
 श्रिते पयसि दध्यन्तं जाते हरितपाण्डुके ॥ २१ ॥

अमृत्य वारुणीमण्डं पिबेन्मृदितगालितम् ।
 कफादरोचके कासे पाण्डुले राजयक्ष्मणि ॥ २२ ॥
 इयञ्च कल्पना कार्या तुम्बीकोशातकीष्वपि ।
 पथ्यागतानां शुष्काणां फलानां वेणिजन्मनाम् ॥ २३ ॥
 चूर्णस्य पयसा शक्तिं घातपित्तादितः पिबेत् ।
 द्वे वा त्रीष्वपि वाऽऽपोष्य क्वाथे तिक्तोत्तमस्य वा ॥ २४ ॥
 आरम्बधादिनवकादासुत्यान्यतमस्य वा ।
 विमृद्य पूतं तं क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् ॥ २५ ॥
 श्लेष्मृतचूर्णं कल्कं वा पिबेच्छीतेन वारिणा ।
 ज्वरे पैत्ते कवोष्णेन कफवातात्कफादपि ॥ २६ ॥
 कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्थं कफकर्शिते ।
 इच्छाकुर्वमने शस्तः प्रताम्यति च मानवे ॥ २७ ॥
 फलपुष्पविहीनस्य प्रवालैस्तस्य साधितम् ।
 पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
 हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
 स्यात्तदा कफजे कासश्वासे वम्यं च पाचयेत् ॥ २९ ॥
 मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषादितः ।
 तेन तक्रं विपक्वं वा पिबेत् समधुसैन्धवम् ॥ ३० ॥
 भावयित्वाजदुग्धेन वीजं तेनैव वा पिबेत् ।
 विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु श्लैपदेषु च ॥ ३१ ॥
 सक्तुभिर्वा पिबेन्मन्यं तुम्बीस्त्रसभावितैः ।
 कफोद्भवे ज्वरे कासे गलरोगेष्वरोचके ॥ ३२ ॥
 गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।
 नरः साधु वमत्येवं न च दीर्घव्यमश्नुते ॥ ३३ ॥
 तुम्बराः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
 शर्दयेन्माल्यमात्राय गन्धसम्यक्तुखोचितः ॥ ३४ ॥

कासगुल्मोदरगरे वाते श्लेष्माशयस्थिते ।
 कफे च कण्ठवक्त्रस्थे कफसञ्चयजेषु च ॥ ३५ ॥
 धामार्गवो गदेष्विष्टः स्थिरेषु च महत्सु च ।
 जीवकर्षभकौ वीरा कपिकच्छूशतावरी ॥ ३६ ॥
 काकोली श्रावणौ मेदा महामेदा मधूलिका ।
 तद्रजोभिः पृथग् लेहा धामार्गवरजोऽन्विताः ॥ ३७ ॥
 कासे हृदयदाहे च शस्ता मधुसिताहताः ।
 ते सुखाम्बोऽनुपानाः स्युः पित्तोष्मसंहिते कफे ॥ ३८ ॥
 धान्यतुम्बहृयूषेण कल्कस्तस्य विषापहः ।
 विम्बराः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा रसे ॥ ३९ ॥
 एकं धामार्गवं द्वे वा मानसे नृदितं पिबेत् ।
 तच्छृतचौरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥ ४० ॥
 क्ष्वेडोऽतिकटुतीक्ष्णोष्णः प्रगाढेषु प्रशस्यते ।
 कुष्ठपाण्डुमयझीहृशोफगुल्मगरादिषु ॥ ४१ ॥
 पृथक् फलादिषट्कस्य काथे मांसमनूपजम् ।
 कोशातक्या समं सिद्धं तद्रसं लवणं पिबेत् ॥ ४२ ॥
 फलादिपिप्पलीतुल्यं सिद्धं क्ष्वेडरसेऽथवा ।
 क्ष्वेडकाथे पिबेत् सिद्धं मिश्रमिन्दुरसेन वा ॥ ४३ ॥
 कुटजं सुकुमारेषु पित्तरक्तकफोदये ।
 ज्वरे विसर्पे हृद्रोगे खुडे कुष्ठे च पूजितम् ॥ ४४ ॥
 सर्षपाणां मधूकानां तोयेन लवणस्य वा ।
 पाययेत् कौटजं बीजं युक्तं कशरयाऽथवा ॥ ४५ ॥
 सप्ताहं वार्कदुग्धाक्तं तच्चूर्णं पाययेत् पृथक् ।
 फलजीमूतकीक्षाकुजीवन्तीजीवकोदनैः ॥ ४६ ॥
 वमनौषधमुख्यानामिति कल्पदिगीरिता ।
 बीजनानेन मतिमानन्यान्यपि च कल्पयेत् ॥ ४७ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

कषाया मधुरा रुक्षा विपाके कटुका त्रिवृत् ।
 कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपमी ॥ १ ॥
 सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ।
 कल्पवैशेष्यमासाद्य जायते सर्वरोगजित् ॥ २ ॥
 द्विधा ख्यातञ्च तन्मूलं श्यामं श्यामारुणं त्रिवृत् ।
 त्रिवृदाख्यं वरतरं निरपायं सुखं तयोः ॥ ३ ॥
 सुकुमारे शिशौ वृद्धे शृदुकोष्ठे च तद्वितम् ।
 मूर्च्छां संमोहहृत्कण्ठकर्पणक्षणनप्रदम् ॥ ४ ॥
 श्यामं तीक्ष्णाशुकारित्वादतस्तदपि शस्यते ।
 क्रूरे कोष्ठे बह्वी दोषे ह्यशक्तमिणि चातुरे ॥ ५ ॥
 गम्भीरानुगतं स्रक्क्षमतिर्यग्विस्तृतञ्च यत् ।
 गृहीत्वा विस्तृजेत् काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ६ ॥
 अथ काले तु तच्चूर्णं किञ्चिन्नागरसैन्धवम् ।
 वातामये पिबेदन्तैः पित्ते साज्यासितामधु ॥ ७ ॥
 क्षीरद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्त्रादुस्काभ्यवरारसैः ।
 कफामये पीलुरसमूत्रमद्यान्तकाञ्जिकैः ॥ ८ ॥
 पञ्चकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं कफापहैः ।
 त्रिवृत्कल्ककषायेण साधितः ससितो हिमः ॥ ९ ॥
 मधुचिजातसंयुक्तौ लेहो हृद्यं विरेचनम् ।
 अजगन्धातुगाक्षीरी विदारो शर्करा त्रिवृत् ॥ १० ॥
 चूर्णितं मधुसर्पिभ्यां लौढा साधु विरिच्यते ।
 सन्निपातज्वरस्तम्भपिपासादाहपीडितः ॥ ११ ॥
 लिम्पेदन्तस्त्रिवृतया द्विधा कृत्वेक्षुगण्डिकाः ।

एकीकृत्य पचेत् खिन्नं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ १२ ॥
 त्वगेलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।
 चूर्णं फलरसचौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ १३ ॥
 वातपित्तकपोत्येषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
 नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ १४ ॥
 विडङ्गतण्डुलवरायावशूककणात्रिवृत् ।
 सर्वेभ्योऽर्जुन तल्लीढं मध्वाज्येन गुडेन वा ॥ १५ ॥
 गुल्मं प्लीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ।
 कफवातकृतांश्चान्यान् परिमार्ष्टि गदान् बहून् ॥ १६ ॥
 विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकम् ।
 मरौचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ १७ ॥
 दीप्यकं पञ्चलवणं चूर्णितं कार्ष्णिकं पृथक् ।
 तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मिता ॥ १८ ॥
 धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्द्धतुलान्वितान् ।
 पक्त्वा मृद्वग्निना खादेत्ततो मात्रामयन्मूत्रः ॥ १९ ॥
 कुष्ठार्शः कामलागुल्ममेहोदरभगन्दरान् ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्ति पुंसवनांश्च सः ॥ २० ॥
 गुडः कल्याणको नाम सर्वेष्वृतुषु यौगिकः ।
 व्योषत्रिजातकाम्भोदकमिध्नामलकैस्त्रिवृत् ॥ २१ ॥
 सर्वैः समा समसिताः चौद्रेण गुटिकाः कृताः ।
 मूत्रकृच्छ्रज्वरच्छर्दिकासशोषभ्रमक्षये ॥ २२ ॥
 तापे पण्ड्यामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च ।
 त्रिवृता कौटजं वीजं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ २३ ॥
 चौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम् ।
 त्रिवट्टुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम् ॥ २४ ॥
 द्राक्षाम्बुना सयध्वाह्वं सातलं जलदात्यये ।

त्रिवृतां चित्रकं पाठामजार्जी सरलं वचाम् ॥ २५ ॥
 स्वर्णक्षीरीं च हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
 त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ ३६ ॥
 त्रिवृत्तायन्तिहपुषासातलाकटुरोहिणीः ।
 स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत् ब्रह्मम् ॥ २७ ॥
 एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ।
 श्यामात्रिवृद्दुरालम्बाहस्तिपिप्पलिवत्सकम् ॥ २८ ॥
 नीलिनी कटुका मुस्ता श्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णितम् ।
 रसाज्योष्णाम्बुभिः शस्तं रूक्षाणामपि सर्वदा ॥ २९ ॥
 ज्वरहृद्गवातासृग्गुदावर्त्तादिरोगिषु ।
 राजवृक्षोऽधकिं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ ३० ॥
 बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
 योज्यो मृद्वनपायित्वादिशेषाच्चतुरङ्गुलः ॥ ३१ ॥
 फलकाले परिणतं फलं तस्य समाहरेत् ।
 तेषां गुणवतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥ ३२ ॥
 सप्तरात्रात् समुद्धृत्य शोषयेच्चातपे ततः ।
 ततो मज्जानमुद्धृत्य शुची पात्रे निधापयेत् ॥ ३३ ॥
 द्राक्षारसेन तं दद्याद्वाहोदावर्त्तपौडिते ।
 चतुर्वर्षं सुखं बाले यावद्वा दशवार्षिके ॥ ३४ ॥
 चतुरङ्गुलमज्ज्ञो वा कषायं पाययेद्धिमम् ।
 दधिमण्डसुरामण्डधानीफलरसैः पृथक् ॥ ३५ ॥
 सौवीरकेषु वा युक्तं कल्मेन चैवतेन वा ।
 दन्तौकषाये तन्मज्ज्ञो गुडं जीर्णं च निक्षिपेत् ॥ ३६ ॥
 तमरिष्टं स्थितं मांसं पाययेत् पक्षमेव वा ।
 त्वचं तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाभ्यन्तरवल्कलम् ॥ ३७ ॥
 विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गालयेत्ततः ।

रोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ ३८ ॥
 कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ।
 शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ३९ ॥
 मस्तुमूत्रसुरामण्डकोलधात्रीफलाब्जुभिः ।
 तिल्वकस्य कषायेण कल्को न च सशर्करः ॥ ४० ॥
 सप्ततः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ।
 सुधा भिनत्ति दोषाणां महान्तमपि सञ्चयम् ॥ ४१ ॥
 आश्वेव कष्टविभ्रंशान्नैव तां कल्पयेदतः ।
 मृत्तौ कोष्ठेऽबले बाले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ ४२ ॥
 कल्पा गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ।
 पाण्डौ दूषिविषे शोफे दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ ४३ ॥
 सा श्रेष्ठा कण्टकैस्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाचिता ।
 द्विवर्षां वा त्रिवर्षां वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥ ४४ ॥
 तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ।
 विस्वादीनां बृहत्प्रीवां क्वाथेन सममेकशः ॥ ४५ ॥
 मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं ततोऽङ्गारेषु शोषयेत् ।
 पिबेत् कृत्वा तु गुटिकां मस्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ ४६ ॥
 त्रिवृतादीन्नववरां स्वर्णक्षीरीं सप्तातलाम् ।
 सप्ताहं क्षुब्धपयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिबेत् ॥ ४७ ॥
 तद्वद्व्रीषोत्तमाकुम्भानिकुम्भादीन् गुडाब्जुना ।
 नातिशुष्कं फलं आह्वं शङ्खिन्या निस्तुषीकृतम् ॥ ४८ ॥
 सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तोष्णविकाषिणौ ।
 श्लेष्मामयोदरगरश्चयध्वादिषु कल्पयेत् ॥ ४९ ॥
 अक्षमात्रं तयोः पिण्डं मदिरालवणान्वितम् ।
 हृद्रोगे वातकफजे तद्वद्बुद्धे प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥
 दन्तिदन्तस्थिरं स्थूलं मूलं दन्तीद्रवन्तिजम् ।

आताम्रश्चावतीक्ष्णीष्णमाशुकारि विकाशि च ॥ ५१ ॥

गुरुप्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ।

तत्क्षौद्रपिप्पलीलितं स्वेद्यं मृदुर्भवेष्टितम् ॥ ५२ ॥

शोथं मन्दातपेऽन्यकौ हनो ह्यस्य विकासिताम् ।

तत्पिबेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवैः ॥ ५३ ॥

अभिष्यन्नतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी गरी ।

गोमृगाजरसैः पाण्डुः कृमिकोष्ठी भगन्दरी ॥ ५४ ॥

सिद्धं तत्क्वाथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च ।

विसर्पविद्रध्यलजीकक्षादाहान् जयेद् घृतम् ॥ ५५ ॥

तैलं तु गुल्ममेहार्शो विबन्धकफमारुतान् ।

महास्नेहः शक्नुच्छुक्रवातसङ्गानिलव्यथाः ॥ ५६ ॥

विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृतादयः ।

हरीतकीमपि त्रिवृद्विधानेनोपकल्पयेत् ॥ ५७ ॥

गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात्पलं पलम् ।

दन्तीचित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥ ५८ ॥

प्रकल्प्य मोदकानेवं दशमे दशमेऽहनि ।

उष्णाम्भोऽनुपिबेत्स्वादेत्तान् सर्वान्विधिनाऽमुना ॥ ५९ ॥

एते निःपरिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिवर्हणाः ।

विशेषादग्रहणीपाण्डुकण्डूकोठाशंसां हिताः ॥ ६० ॥

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ।

कुर्यात् संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ ६१ ॥

त्वक्केसराम्नातकदाडिमैलासितापलामाक्षिकमातुलिङ्गैः ।

मयैश्च तैस्त्रैश्च मनोऽनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥ ६२ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनव्यापक्षिद्धिं व्याख्यास्यामः ।

वमनं मृदुकोष्ठेन क्षुब्धताल्पकफेन वा ।
 अतितीक्ष्णहिमस्तोकमजीर्णं दुर्बलेन वा ॥ १ ॥
 पीतं प्रयात्यधस्तस्मिन्निष्ठहानिर्मलोदयः ।
 वामयेत्तं पुनः स्निग्धं स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ॥ २ ॥
 अजीर्णिनः श्लेष्मवतो ब्रजत्यूर्ध्वं विरेचनम् ।
 अतितीक्ष्णोष्णलवणमहृद्यमतिभूरि वा ।
 तत्र पूर्वोदिता व्यापत्तिद्विधं न तथापि चेत् ॥ ३ ॥
 आशये तिष्ठति ततस्तृतीयं नावचारयेत् ।
 अन्यत्र सात्मग्रात् हृद्याद्वा भेषजान्निरपायतः ॥ ४ ॥
 अस्निग्धस्निन्नदेहस्य पुराणं रुक्षमौषधम् ।
 दोषानुत्क्षेप्य निहर्तुमशक्यं जनयेद्भदान् ॥ ५ ॥
 विभ्रंशं श्वयथुं हिध्मं तमसो दर्शनं तृषम् ।
 पिण्डिकोद्द्वेष्टनं कण्डूमूर्वीः सादं विवर्णताम् ॥ ६ ॥
 स्निग्धस्निन्नस्य वात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ।
 शीतैर्वा स्तब्धमामे वा समुत्क्षेप्य हरिश्चलान् ॥ ७ ॥
 तानिव जनयेद्रोगानयोगः सर्व एव सः ।
 तं तैललवणाभ्यक्तं स्निग्धं प्रस्तरशङ्करैः ॥ ८ ॥
 निरुद्धं जाङ्गलरसैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।
 फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ९ ॥
 स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
 बहुदोषस्य रुक्षस्य मन्दान्नेरल्पमौषधम् ॥ १० ॥
 सोदावर्तस्य चोत्क्षेप्य दोषान्मार्गं निरुध्य तैः ।
 मृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजम् ॥ ११ ॥
 श्वासं विष्मूत्रवातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम् ।
 अभ्यङ्गस्वेदवर्त्यादिसनिरुद्धानुवासनम् ॥ १२ ॥
 उदावर्तहरं सर्वं कर्माध्यातस्य शस्यते ।

पञ्चमूलयवचारवचाभूतिकसैन्धवैः ॥ १३ ॥
 यवागूः सक्तताशूलविबन्धानाहनाशनी ।
 पिप्पलीदाडिमचारहिङ्गुशुण्ठ्यम्बवेतसान् ॥ १४ ॥
 ससैन्धवान् पिबेत् मद्यैः सर्पिषोष्णोदकेन वा ।
 प्रवाहिकापरिस्रावे वेदनापरिकर्त्तने ॥ १५ ॥
 पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ।
 कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृदग्रहम् ॥ १६ ॥
 हिक्कापार्श्वरुजाकासदैन्धलालाक्षिविभ्रमैः ।
 जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान् कटकटाययन् ॥ १७ ॥
 न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।
 मधुरैः पित्तमूर्च्छासिं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥ १८ ॥
 पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ।
 कायाग्निञ्च बलं चास्य क्रमेणाभिप्रवर्त्तयेत् ॥ १९ ॥
 पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ।
 तस्मै स्निग्धान्मलवणं दद्यात्पित्तकफेऽन्यथा ॥ २० ॥
 पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।
 रुद्धोऽति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुत ॥ २१ ॥
 स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्देष्टार्त्तिमेदनैः ।
 तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्यते ॥ २२ ॥
 बहुतीक्ष्णं क्षुधार्त्तस्य रुदुकोष्ठस्य भेषजम् ।
 हत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान् धातूनास्त्रावयेद्भवान् ॥ २३ ॥
 तत्रातिथोगमधुरैः शेषमौषधमुत्तिष्ठेत् ।
 यो याति वमनैरेको धिरेके वमनं रुदु ॥ २४ ॥
 परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम् ।
 अञ्जनं चन्दनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकम् ॥ २५ ॥
 लाजचूर्णैः पिबेन्न्यसतियोगहरं परम् ।

वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः ॥ २६ ॥
 पिवेत् फलरसैर्मन्यं सष्टतत्तौद्रशर्करम् ।
 सोद्गारायां भृशं कृद्यां मूर्वाया धान्यमुस्तयोः ॥ २८ ॥
 समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ।
 वमनेऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः ॥ २९ ॥
 स्निग्धान्नलवणा हृद्या यूपमांसरसा हिता ।
 फलान्यन्तानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ॥ २९ ॥
 निस्तान्तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ।
 वाग्गृहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ॥ ३० ॥
 यवागूं तनुकां दद्यात् स्नेहस्वेदौ च कालवित् ।
 अतियोगाच्च भैषज्यं जीवं हरति शोणितम् ॥ ३१ ॥
 तज्जीवादानमित्युक्तमादत्ते जीवितं यतः ।
 शुने काकाय वा दद्यात्तेनान्नमसृजा सह ॥ ३२ ॥
 भुक्ते तस्मिन् वदेज्जीवमभुक्ते पित्तमादिशेत् ।
 शुक्लं वा भावितं वस्त्रमावानं कोष्णवारिणा ॥ ३३ ॥
 प्रक्षालितं विवर्णं स्यात्पित्ते शुद्धन्तु शोणिते ।
 दृष्णामूर्च्छामदार्तस्य कुर्यादाभरणं क्रियाम् ॥ ३४ ॥
 रक्तपित्तातिसारघ्नीं तस्याशु प्राणरक्षणीम् ।
 मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ॥ ३५ ॥
 पिवेज्जीवाभिसन्धानं जीवं तद्ग्राशु यच्छति ।
 तदेव दर्भमृदितं रक्तं बस्ती निषेचयेत् ॥ ३६ ॥
 श्यामाकाशमर्थमधुकदूर्वोशीरैः शृतं पयः ।
 घृतमण्डाञ्जनयुतं बस्तिं वा योजयेद्भिमम् ॥ ३७ ॥
 पिच्छाबस्तिं सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ।
 गुदं भ्रष्टं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।
 विसंघ्नं श्रावयेत्साम वेणुगीतादिनिस्सनम् ॥ ३८ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो दोषहरणसाकल्यं वस्तिकर्त्तव्याख्यास्यामः ।

बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्नां द्विपञ्चमूलञ्च पलोन्मितानि ।
 अष्टौ पलान्यर्द्धतुलाञ्च मांसाच्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥ १ ॥
 पूतीयवानौफलबिल्वकुष्ठवचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।
 कल्कैर्गुंडचौद्रघृतैः सतैलैर्युक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥ २ ॥
 वस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी स्वस्थे हितो जीवनवृंहणश्च ।
 वस्ती च यस्मिन् पठितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥ ३ ॥
 द्विपञ्चमूलस्य रसोऽस्त्रियुक्तः सच्छागमांसस्य स पूर्वकल्कः ।
 त्रिस्नेहयुक्तः प्रवरो निरूहः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ ४ ॥
 बला पटोलो लघुपञ्चमूलं त्रायन्तिकैरण्डयवात् सुसिद्धात् ।
 प्रस्थोरसाच्छागरसाद्धैर्युक्तं साध्यः पुनः प्रस्थसमः स यावत् ॥ ५ ॥
 प्रियङ्गुक्लृष्णाघनकल्कयुक्तः सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ।
 स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चतुर्बलं चोपदधाति सद्यः ॥ ६ ॥
 एरण्डमूलात् त्रिपलं पलाशात्तथा पलाशं लघुपञ्चमूलम् ।
 रास्नाबलाच्छिद्ररुहाश्वगन्धापुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ ७ ॥
 पलानि चाष्टौ सलिलाढकाभ्यां विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ।
 वचाशताह्वाहपुषाप्रियङ्गुयष्टीकणावत्सकवीजमुस्तम् ॥ ८ ॥
 दद्यात् सुपिष्टं सहतार्क्ष्यशैलमक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।
 समाक्षिकस्तैलयुतः समूवो वस्तिर्जयेत्तेखनदीपनोऽसौ ॥ ९ ॥
 जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठहृद्गुह्यशूलं गुरुतां विबन्धम् ।
 गुल्माश्मवर्धग्रहणीगुदोत्यांस्तांस्तांश्च रोगान् कफवातजातान् १०
 यथाह्वरोध्राभयचन्दनैश्च शृतं पयोऽग्नौ कमलोत्पलैश्च ।
 सशर्कराचौद्रघृतं सुशीतं पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥ ११ ॥
 रास्नां हृषं लोहितिकामनन्तां बलां कनीयस्तृणपञ्चमूल्यौ ।

गोपाङ्गनाचन्दनपद्मकर्धियध्याह्वरोध्राणि पलाईकानि ॥ १२ ।

निःक्वाथ तोयेन रसेन तेन शृतं पयोऽर्द्धादकमम्बुहीनम् ।

जीवन्तिमेदधिवरोविदारौवीरादिकाकोलिकसेरुकाभिः ॥ १३ ॥

सितोपलाजीवकपद्मरेणुप्रपौण्डरीकोत्पलपुण्डरीकैः ।

लोहात्मगुप्तामधुयष्टिकाभिर्नागाह्वगुञ्जातकचन्दनैश्च ॥ १४ ॥

पिष्टैर्वृतचौद्रयुतैर्निरुहं ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।

प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन् चीरेण वाऽद्यात्परिषिक्तगात्रः ॥ १५ ॥

दाहतिसारप्रदरासपित्तहृत्पाण्डुरोगान् विषमज्वरञ्च ।

सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन् सर्वाभयान् पित्तकृताग्निहन्ति ॥ १६ ॥

कोशातकारवधदेवदारुमूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ।

पक्वा कुलत्थान् बृहतीञ्च तोयै रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः १७

तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।

चौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य चारस्य तैलस्य ससर्पिषश्च ॥ १८ ॥

दद्यान्निरुहं कफरोगिताय मन्दाग्नये चाशनविद्विषे च ।

वक्ष्ये मृदून् स्नेहकृतो निरुहान् सुखोचितानां प्रसृतैः पृथक्स्युः १९

अथैमान् सुकुमाराणां निरुहान् स्नेहवान् मृदून् ।

कर्मणा विष्णुतानान्तु वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ २० ॥

चीराद् द्वौ प्रसृतौ काथ्यौ मधुतैलघृतात् त्रयः ।

खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ २१ ॥

एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाचौद्रसर्पिषाम् ।

बिल्वादिभूलकायाद् द्वौ कौलत्याद् द्वौ स वातजित् ॥ २२ ॥

पटोलनिम्बभूतीकरास्त्रासप्तच्छदाश्वसः ।

प्रसृतः पृथगाज्याञ्च वस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥ २३ ॥

सपञ्चतित्तोऽभिष्यन्दकमिकुष्ठप्रमेहहा ।

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डान्नकाञ्चिकात् ॥ २४ ॥

प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विट्सङ्गानाहमेदनः ।

पयस्येक्षुस्थिरारास्त्राविदारोक्षौद्रसर्पिषाम् ॥ २५ ॥

एकैकः प्रसृतो वस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वक्कृत् ।

सिद्धवस्तीनतो वक्ष्ये सर्वदा यान् प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥

निर्व्यापदो बहुफलान् बलपुष्टिकरान् सुखान् ।

मधुतैले समे कर्षः सैन्धवादिपिचुर्मिसिः ॥ २७ ॥

एरण्डमूलकाथेन निरुहो मधुतैलिकः ।

रसायनं प्रमेहार्शः कृमिगुल्मान् वृद्धिनुत् ॥ २८ ॥

सयष्टिमधुकक्षैष चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।

यापनो घनकर्ष्णेन मधुतैलरसाज्यवान् ॥ २९ ॥

पायुजङ्घोरवृषणवस्तिमेहनशूलजित् ।

प्रसृतांशैर्घृतचौद्रवसातैलेः प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥

एरण्डमूलनिःकाथो मधुतैलः ससैन्धवः ।

एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्लीफलः ॥ ३१ ॥

सकाथो मधुषड्ग्रन्थाशताह्वाहिङ्गुसैन्धवः ।

सुरदारवचारास्त्रावस्तिर्दोषहरः परः ॥ ३२ ॥

पञ्चमूलस्य निःकाथस्तैलं मागधिका मधु ।

ससैन्धवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ ३३ ॥

द्विपञ्चमूलत्रिफलाफलविल्वानि पाचयेत् ।

गोमूत्रेण च पिष्टैश्च पाठावल्लकतोयदैः ॥ ३४ ॥

सफलैः क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ।

युक्तो वस्तिः कफव्याधिपाण्डुरोगविसूचिषु ॥ ३५ ॥

शृक्कानिलविवर्धेषु वस्त्राटोपे च पूजितः ।

मुस्तापाठासृतेरण्डवल्लारास्त्रापुनर्नवा ॥ ३६ ॥

मञ्जिष्ठारग्वधोशीरत्रायमाणक्षरोहिणीः ।

कनीयः पञ्चमूलश्च पालिकं मदनाष्टकम् ॥ ३७ ॥

जलादुके पचेत्तच्च पादशेषं परिशुतम् ।

क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ॥ ३८ ॥
 सपादजाङ्गलरसः ससर्पिर्मधुसैन्धवः ।
 पिष्टैर्यष्टिमिसिथ्यामाकलिङ्गकरसाञ्जनैः ॥ ३९ ॥
 वस्तिः सुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविवर्धनः ।
 वातासृङ्मोहमेहार्शो गुल्मविण्मूत्रसंयहम् ॥ ४० ॥
 विषमज्वरविसर्पवर्ध्नाध्मानप्रवाहिकाः ।
 वङ्गणोरुकटोकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ ४१ ॥
 हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुण्डलान् ।
 चक्षुष्यः पुत्रदो रात्रां यापनानां रसायनम् ॥ ४२ ॥
 मृगाणां लघुवभ्रूणां दशमूलस्य चान्धसा ।
 हृपुष्पामिसिगान्धेयौकल्कौर्वातहरः परम् ॥ ४३ ॥
 निरुहोऽत्यर्थवृथश्च महास्त्रोहसमन्वितः ।
 मयूरं पक्षपित्तान्त्रपादवित्पुण्डवर्जितम् ॥ ४४ ॥
 लघुना पञ्चमूलेन पालिकेन समन्वितम् ।
 पक्त्वा क्षीरजले क्षीरशेषं सष्टतमाक्षिकम् ॥ ४५ ॥
 तद्विदारौकणायष्टौशताह्वाफलकल्कवत् ।
 वस्तिरोषत्वटुयुतः परमं बलशुक्रकृत् ॥ ४६ ॥
 कल्पनेयं पृथक् कार्या तित्तिरिप्रभृतिष्वपि ।
 विष्किरेषु समस्तेषु प्रतुदप्रसहेषु च ॥ ४७ ॥
 जलचारिषु तद्वच्च मत्स्येषु क्षीरवर्जिता ।
 गोधानकुलमर्जारशल्यकीन्दुरजं पलम् ॥ ४८ ॥
 पृथक् दशपलं क्षीरे पञ्चमूलञ्च साधयेत् ।
 तत्पयः फलवैदेहीकल्कद्विलवणान्वितम् ॥ ४९ ॥
 ससितातैलमध्वाज्यो वस्तिर्योज्यो रसायनम् ।
 व्यायाममथितोरस्कक्षीणेन्द्रिय बलीजसाम् ॥ ५० ॥
 विवडशुक्रविण्मूत्रखुडवातविकारिणाम् ।

गजवाजिरथक्षोभभग्नजर्जरितात्मनाम् ॥ ५१ ॥

पुनर्नवत्वं कुरुते वाजीकरणसत्तमः ।

सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्चटे क्षुरैः ॥ ५२ ॥

स्नेहांशायन्त्रणान् सिद्धान् सिद्धद्रव्यैः प्रकल्पयेत् ।

दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्नेहवस्तयः ॥ ५३ ॥

दशमूलं बलां रास्त्रामश्वगन्धां पुनर्नवाम् ।

गुडूचैरण्डभूतीकभाङ्गीं वृषकरोद्धिषम् ॥ ५४ ॥

शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशकम् ।

यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान् ॥ ५५ ॥

वहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ।

पचेत्तैलाढकं पेथ्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ५६ ॥

अनुवासनमित्येतत्सर्ववातविकारनुत् ।

अनुपानां वसा तद्वज्जीवनौयोपसाधिता ॥ ५७ ॥

शताह्वाचिरिविल्वाम्बुसैलं सिद्धं समीरणे ।

सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तं वाऽनिलजिदुष्टम् ॥ ५८ ॥

लौवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।

शताह्वर्धभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥ ५९ ॥

खगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शठीं वचाम् ।

पिष्ट्वा तैलघृतक्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ ६० ॥

वृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्द्धनम् ।

रजःशुक्रामयहरं पुत्रीयमनुवासनम् ॥ ६१ ॥

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वानिचूलो वचा ।

क्षीवेरं मधुकं भाङ्गीं देवदारुसकटफलम् ॥ ६२ ॥

नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकः शठी ।

विडङ्गातिविषा श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा ॥ ६३ ॥

विल्वजमोदचपला दन्ती रास्त्रा च तैः समैः ।

साध्यमेरण्डतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥ ६४ ॥
 वर्धोदावर्तगुल्मार्शः प्रीहमेहाब्जमारुतान् ।
 आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ॥ ६५ ॥
 साधितं पञ्चमूलेन तैलं विल्लादिनाऽथवा ।
 कफघ्नं कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ ६६ ॥
 पलैरष्टगुणैश्चान्नैः सिद्धमन्नासनं कफे ।
 मृदुवस्तिजडीभूवे तीक्ष्णोऽन्यो वस्तिरिष्यते ॥ ६७ ॥
 तीक्ष्णैर्विकर्षितः स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ।
 तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वग्निलवणक्षारसर्षपैः ।
 प्राप्तकालं विधातव्यं घृतक्षीरेस्तु मार्दवम् ॥ ६८ ॥
 बलकालरोगदोषप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो वस्तिः ।
 स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगान्निवर्तयति ॥ ६९ ॥
 उष्णार्त्तानां श्रोतांश्छीतार्त्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।
 तद्योग्यौषधयुक्तान् वस्तीन् सन्तर्क्य युञ्जीत ॥ ७० ॥
 वस्तीन् वृंहणीयान् दद्याद्वाधिषु विशोधनीयेषु ।
 मेदस्त्रिनो विशोद्धा ये च नराः कुष्ठमेहात्ताः ॥ ७१ ॥
 न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितक्लेशशुष्कशुद्धदेहानाम् ।
 दद्याद्विशोधनीयान् दोषनिबद्धायुषो ये च ॥ ७२ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिव्यापत्तिद्विं व्याख्यास्यामः ।

अस्निग्धव्रदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ।
 शीतोऽल्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ॥ १ ॥
 वस्तिः सङ्गोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ।
 करोत्ययोगं तेन स्याद्वातमूत्रश्लेष्मदुपहृ ॥ २ ॥

नाभिवस्तिरुजादाहो हृत्पञ्चयथुर्गुदे ।
 कण्डूर्गण्डानि वैवर्ण्यमरतिर्वह्निमार्दवम् ॥ ३ ॥
 क्वाथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषेऽतिसारिणि ।
 उष्णस्य तस्माद्वेगस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 फलैवर्त्यस्तथा खेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।
 बिल्वमूलविषहारायवकीलकुलत्पवान् ॥ ५ ॥
 सुरादिमांस्तत्र वस्तिः स प्राक्पेथ्यस्तमानयेत् ।
 युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाढ्यो रूक्षे क्रूराशयेऽथवा ॥ ६ ॥
 वस्तिर्दोषावृता रुद्धमार्गो रूक्ष्यात्समोरणम् ।
 सविमार्गोऽनिलः कुर्यादाधानं मर्मपौडनम् ॥ ७ ॥
 विदाहं गुदकोष्ठस्य सुष्कवङ्गणवेदनाम् ।
 कृण्वि हृदयं शूलैरितथेतश्च धावति ॥ ८ ॥
 स्वभ्यक्तस्त्रिन्नगावस्य तत्र वर्त्तिं प्रयोजयेत् ।
 बिल्वादिश्च निरूहः स्यात् पौलुसर्वपमूत्रवान् ॥ ९ ॥
 सरलामरदारुभ्यां साधितं वाऽनुवासनम् ।
 कुर्वतो वेगसंरोधं पौडितो वाऽतिमात्रया ॥ १० ॥
 अस्त्रिंश्वलवणोष्णो वा बस्तिरल्पोऽल्पभेषजः ।
 मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विचिंभो सुखनासिकात् ॥ ११ ॥
 निरेति मूर्च्छाहृत्तासदृहाहोदोन् प्रवर्त्तयन् ।
 मूर्च्छाविकारं दृष्ट्वास्य सिञ्चेच्छीताम्बुना सुखम् ॥ १२ ॥
 व्यजेदाक्तमनाशाश्च प्राणायामञ्च कारयेत् ।
 पृष्ठपार्श्वोदरं मृज्यात्करैरुष्णैरधोमुखम् ॥ १३ ॥
 केशेषूत्क्षिप्य धुन्वीत भौषयेद्गालदंष्ट्रिभिः ।
 शस्त्रोल्काराजपुरुषैर्वस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ १४ ॥
 पाणिवस्त्रैर्गलापीडं कुर्यान्न स्त्रियते यथा ।
 प्राणोदाननिरोधाच्च सुप्रसिद्धतरायनः ॥ १५ ॥

अपानः पवनो वस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ।
 कुष्ठकमुककल्काच्च पाययेताम्नसंयुतम् ॥ १६ ॥
 औष्ण्यगतैश्चाप्राक्षरत्वाच्च वस्तिं सोऽस्थानुलोमयेत् ।
 गोमूत्रेण त्रिवृत्पथ्याकल्कं चाधोऽनुलोमनम् ॥ १७ ॥
 पक्काशयस्थिते स्निग्धे निरुद्धे दशमूलिकः ।
 यवकालकुलल्यैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ १८ ॥
 वस्तिर्गोमूत्रसिद्धैर्वा सामृता वंशपल्लवैः ।
 पूतीकरञ्जत्वक्पत्रशठीदेवाह्वरोहिषैः ॥ १९ ॥
 सतैलगुडसिन्धूत्यविरेकौषधकल्कवान् ।
 बिल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिरुरः स्थिते ॥ २० ॥
 शिरःस्थे नावनं धूमःप्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ।
 वस्तिरत्युष्णतौक्ष्णास्त्वघ्नोऽतिस्वेदितस्य वा ॥ २१ ॥
 अल्पे दोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ।
 अतियोगत्वमापन्नो भवेत्कुक्षिरुजाकरः ॥ २२ ॥
 विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ।
 वस्तिः चाराम्णतौक्ष्णालवणं पैत्तिकस्य वा ॥ २३ ॥
 गुदं दहन् लिखन् क्षिण्वन् करोत्यस्य परिस्रवम् ।
 सविदग्धं स्रवत्यस्रं वर्णैः पित्तञ्च भूरिभिः ॥ २४ ॥
 बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति सोऽसक्तत् ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नौ क्रिया तत्र प्रशस्यते ॥ २५ ॥
 दाहादिषु त्रिवृत्कल्कं मृद्वीकावारिणा पिबेत् ।
 तद्धि पित्तशक्नवातान् हृत्वा दाहादिकान् जयेत् ॥ २६ ॥
 विशुद्धञ्च पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ।
 युक्त्वादातिविरक्तस्य क्षीणविट्कस्य भोजनम् ॥ २७ ॥
 माषयूषेण कुल्माषान् पानं दध्यथवा सुराम् ।
 सिद्धिर्वस्थापदामेवं स्रं हवस्तेस्तु वक्ष्यते ॥ २८ ॥

शीतोऽल्पो वाऽधिके वाते पित्तेल्युष्णः कफे मृदुः ।

अतिभुक्ते गुरुर्वचः सञ्चयेऽल्पबलस्तथा ॥ २८ ॥

दत्तस्तेरावृतस्नेहो नायात्यभिभवादपि ।

स्तम्भोरुसदनाभानज्वरशूलाङ्गमर्दनैः ॥ ३० ॥

पार्श्वरुग्नेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्नेहमावृतम् ।

स्निग्धान्नलवणोष्णैस्तं रास्त्रापीतद्रुतैलिकैः ॥ ३१ ॥

सौवीरकसुराकोलकुलव्यवसाधितैः ।

निरुहैर्निर्हरेत्सम्यक् समूत्रैः पञ्चमूलकैः ॥ ३२ ॥

ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ।

ढङ्दाहरागसम्भोहवैवर्ण्यं तमकज्वरैः ॥ ३३ ॥

विद्यात्पित्तावृतं स्वादुतिक्तैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ।

तन्द्राशीतज्वरालस्य प्रसेकारुचिगौरवैः ॥ ३४ ॥

संमूर्च्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम् ।

कषायतिक्तकटुकैः सुरासूत्रोपसाधितैः ॥ ३५ ॥

फलतैलयुतैः साम्बैर्वस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ।

हृदिमूर्च्छारुचिग्लानिशूलनिन्द्राङ्गमर्दनैः ॥ ३६ ॥

आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ।

कटूनां लवणानां च क्वाथैस्त्रूणैश्च पाचनम् ॥ ३७ ॥

मृदुर्विरकः सर्वं च तत्रामविहितं हितम् ।

विण्मूत्रानिलसङ्गार्त्तिगुरुत्वाभानहृद्यहैः ॥ ३८ ॥

स्नेहविडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सर्वार्त्तिभिः ।

श्यामाबिल्वादिसिद्धैश्च निरुहैः सानुवासनैः ॥ ३९ ॥

निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ।

अभुक्ते शूनपायौ वा पेयामावाशितस्य च ॥ ४० ॥

गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्वावत्यनावृतः ।

ऊर्ध्वं कायं ततः कण्ठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यपि ॥ ४१ ॥

मूत्रश्यामाविष्विद्धो यवकोलकुलत्यवान् ।
 तस्मिद्धतैलो देयः स्यान्निरुहः सानुवासनः ॥ ४२ ॥
 कण्ठादागच्छतस्तम्भकण्ठग्रहविरचनेः ।
 हृदिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्नवर्हणम् ॥ ४३ ॥
 नापक्वं प्रणयेत् स्नेहं गुदं सङ्घुपलिम्पति ।
 ततः कुर्यात्सङ्घुपलिम्पितं शोफान् क्रियाञ्च वा ॥ ४४ ॥
 तीक्ष्णो वस्तिस्तथा तेलमर्कपत्ररसे शृतम् ।
 अनुच्छास्य तु बद्धे वा दत्ते निःशेष एव च ॥ ४५ ॥
 प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ।
 तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ४६ ॥
 द्रुतं प्रणीति निष्कृष्टे सहीतुक्षिप्त एव वा ।
 स्यात्कटीगुदजङ्घोरुवस्तिस्तम्भार्त्तिभेदनम् ॥ ४७ ॥
 भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यङ्गाः सवस्तयः ।
 पीड्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥ ४८ ॥
 उरःशिरोरुजं सादमूर्वींश्च जनयेद् बली ।
 वस्ति स्यात्तत्र विल्वादिफलः श्यामादिमूत्रवान् ॥ ४९ ॥
 क्षतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
 तत्र वस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च ॥ ५० ॥
 वमनाद्यैर्विशुद्धश्च क्षामदेहबलानलम् ।
 यथाण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥ ५१ ॥
 भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपवादतः ।
 दद्यान्मधुरहृद्यानि ततोऽञ्जलवणौ रसौ ॥ ५२ ॥
 स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ।
 अन्योऽन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरुक्षयोः ॥ ५३ ॥
 व्यत्यासादुपयोगिनः क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ।
 सर्वं सहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ५४ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ।

- धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुची ।
 श्मशानचैत्यायतनश्च भवल्मीकवर्जिते ॥ १ ॥
 सृद्धौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसंस्मृते ।
 अफालकृष्टेऽनाक्रान्ते पादपैर्बलवत्तरैः ॥ २ ॥
 शस्यते भेषजं जातं युक्तं वर्णरसादिभिः ।
 जल्वदग्धं दवादग्धमविदग्धञ्च वैकृतैः ॥ ३ ॥
 भूतैश्छायातपास्त्रादौर्यथाकालञ्च सेवितम् ।
 अवगाढमहामूलमुदीचीं दिशमाश्रितम् ॥ ४ ॥
 अथ कल्याणचरितः आहः शुचिरुपोषितः ।
 गृह्णीयादौषधं सुस्थं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥ ५ ॥
 स क्षीरं तदसम्पत्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ।
 ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यक्षणाविडङ्गतः ॥ ६ ॥
 पयो वाष्कयणं ग्राह्यं विष्मूलं तच्च नीरुजम् ।
 वयो बलवतां धातुपिच्छशृङ्गखुरादिकम् ॥ ७ ॥
 कषाययोनयः पञ्च रसा लवणवर्जिताः ।
 रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्डश्चेति प्रकल्पना ॥ ८ ॥
 पञ्चधैव कषायाणां पूर्वं पूर्वं बलाधिका ।
 सद्यः समुद्धृतात् क्षुप्तात् यः रुवेत्यटपीडितात् ॥ ९ ॥
 खरसः स समुद्दिष्टः कल्कः पिष्टो द्रवाभुतः ।
 चूर्णोऽभुतः शृतः काथः शीतो रात्रिं द्रवे स्थितः ॥ १० ॥
 सद्योऽभिषुतपृतस्तु फाण्डस्तन्मानकल्पने ।
 युक्ताग्राह्याध्यादिवलतस्तथा च वचनं मुनेः ॥ ११ ॥
 मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ।

आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥ १२ ॥
 मध्यन्तु मानं निर्दिष्टं खरसस्य चतुःपलम् ।
 पेथ्यस्य कर्षमालोढं तद्ववस्य पलत्रये ॥ १३ ॥
 क्वाथं द्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थार्धं पादशेषितम् ।
 शीतं पले पलैः षड्भिः चतुर्भिश्च ततोऽपरम् ॥ १४ ॥
 स्नेहपाकेत्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्द्धितम् ।
 कल्कस्नेहद्रवं योज्यम् अधीते शीनकः पुनः ॥ १५ ॥
 स्नेहे सिद्धाति सिद्धाब्जुनिःक्वाथखरसैः क्रमात् ।
 कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥ १६ ॥
 पृथक् स्नेहसमं दद्यात्पञ्चप्रभृति तु द्रवम् ।
 नाङ्गुलिग्राहिता कल्के न स्नेहेऽग्नौ सशब्दता ॥ १७ ॥
 वर्णादिसम्पच्च यदा तथैनं शीघ्रमाहरेत् ।
 घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥ १८ ॥
 लेहस्य तन्तुमत्ताप्सु मज्जनं शरणं न च ।
 पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः ॥ १९ ॥
 मन्दः कल्कसमे किञ्चिच्चिक्कणो मदनोपमे ।
 किञ्चित्सीदति कण्ठे च वर्तमाने च पश्चिमः ॥ २० ॥
 दग्धोऽत ऊर्ध्वं निष्कार्यः स्यादामख्वग्निसादकत् ।
 मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यङ्गे पाने वस्ती च चिक्कणः ॥ २१ ॥
 शाणं पाणितलं मुष्टिः कुड्वं प्रस्थमाढकम् ।
 द्रोणं वहञ्च क्रमशो विजानीयाच्चतुर्गुणम् ॥ २२ ॥
 द्विगुणं योजयेदार्द्रं कुडवादि तथा द्रवम् ।
 पेषणालोढने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे ॥ २३ ॥
 कल्पयेत्सदृशान् भागान् प्रमाणं यत्र नोदितम् ।
 कल्कोकुर्याच्च भैषज्यमनिरूपितकल्पनम् ॥ २४ ॥
 द्वौ शाणौ वटकः कौलं वदरं द्रव्यमथ तौ ।

अक्षं पिचुः पाणितलं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ २५ ॥
 कर्षीं विडालपदकं तिन्दुकः पाणिमानिका ।
 शब्दान्यत्वमभिन्नेऽर्थे शुक्तिरष्टमिकापिचू ॥ २६ ॥
 पलं प्रकुक्षो विल्वञ्च मुष्टिराम्नं चतुर्थिका ।
 द्वे पले प्रसृतस्तौ द्वावञ्जलिस्तौ तु मानिका ॥ २७ ॥
 आढकं भाजनं कंसो द्रोणः कुम्भो घटोर्मणम् ।
 तुलापलशतं तानि विंशतिभार उच्यते ॥ २८ ॥
 हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुन्धरा ।
 सौम्यं पथ्यञ्च तत्तावदमानेयं वैन्ध्यसौषधम् ॥ २९ ॥

अष्टाङ्गहृदयसंहितायां

उत्तरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो बालोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

जातमात्रं विशोध्योल्वाद्वालं सैन्धवसर्पिषा ।

प्रसूतिक्लेशितं चानु बलातैलेन सेचयेत् ॥ १ ॥

अश्वनोर्वादनं चास्य कर्णमूले समाचरेत् ।

अथास्य दक्षिणे कर्णे मन्त्रमुच्चारयेदिदम् ॥ २ ॥

“अङ्गादङ्गात्सन्धवसि हृदयादभिजायसे ।”

“आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदां शतम्” ॥ ३ ॥

अ—३७

“शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ।”

“नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाभिरक्षतु” ॥ ४ ॥

स्वस्थीभूतस्य नाभिञ्च सूत्रेण चतुरङ्गुलात् ।

बद्धोर्ध्वं वर्धयित्वा च ग्रीवायामवसञ्चयेत् ॥ ५ ॥

नाभिञ्च कुष्ठतैलेन सेचयेत् स्रपयेदनु ।

क्षीरवृक्षकपायेण सर्वगन्धोदकेन वा ॥ ६ ॥

कोष्णेन तप्तमजततपनीयनिमज्जनैः ।

ततो दक्षिणतर्जन्या तालून्म्यावगुण्ठयेत् ॥ ७ ॥

शिरसि स्नेहपिचुना प्राश्यं चास्य प्रयोजयेत् ।

हरणुमात्रं मेधायुर्वलार्थमभिमन्त्रितम् ॥ ८ ॥

ऐन्द्रीब्राह्मीवचाशङ्खपुष्पीकल्कं घृतं मधु ।

चामीकरवचाब्राह्मीताप्यपथ्या रजीकृताः ॥ ९ ॥

लिह्यान्मधुघृतोपेता हेमधात्रीरजोऽथवा ।

गर्भाश्वः सैन्धववता सर्पिषा वामयेत्ततः ॥ १० ॥

प्राजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत् ।

शिराणां हृदयस्थानां विद्वतत्वात् प्रसूतितः ॥ ११ ॥

तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ।

प्रथमे दिवसे तस्माच्चिकालं मधुसर्पिषौ ॥ १२ ॥

अनन्तामिश्रिते मन्त्रपाविते प्राशयेच्छिशुम् ।

द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये च घृतं ततः ॥ १३ ॥

प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम् ।

स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

मातुरेव पिबेत् स्तन्यं तत्परं देहद्वये ।

स्तन्यधात्रावुभे कार्यं तदसम्पदि वत्सले ॥ १५ ॥

अव्यङ्गे ब्रह्मचारिणी वर्णप्रकृतितः समे ।

नौरुजे मध्यवयसौ जीवदत्ते न स्त्रीषु ॥ १६ ॥

हितहारविहारेण यत्नादुपचरेच्च ते ।
 शुक्रोदधलङ्घनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ॥ १७ ॥
 स्तन्यस्य सौधुवर्ज्याणि मद्यान्यानूपजा रसाः ।
 क्षीरं क्षीरस्थौषधः शोकादेश्च विपर्ययः ॥ १८ ॥
 विरुद्धाहारभुक्तायाः क्षुधिताया विचेतसः ।
 प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः ॥ १९ ॥
 स्तन्याभावे पयम्हागं गन्धं वा तदगुणं पिबेत् ।
 क्लृप्तेन पञ्चसूलेन स्थिरया वा सितायुतम् ॥ २० ॥
 षष्ठीं निशां विशेषेण कृतरक्षाबलिक्रियाः ।
 जाग्रदुर्बान्धवास्तस्य दधतः परमां सुदम् ॥ २१ ॥
 दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः स्वकुलोचितैः ।
 कारयेत् स्तुतिकोत्यानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २२ ॥
 बिभ्रतोऽङ्गैर्मनोह्वालरोचनागुरुचन्दनम् ।
 नक्षत्रदेवतायुक्तं बान्धवं वा समाचरम् ॥ २३ ॥
 ततः प्रकृतिभेदोक्तरूपैरायुःपरीक्षणम् ।
 प्रागुदकशिरसः कुर्याद् बालस्य ज्ञानवान् भिषक् ॥ २४ ॥
 शुचिधौतोपधानानि निर्वलीनि सृष्टूनि च ।
 शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नैर्धूपितानि च ॥ २५ ॥
 काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः ।
 जीवत्खड्गादिशृङ्गोत्थान् सदा बालः शुभान् मणीन् ॥ २६ ॥
 धारयेदौषधीः श्रेष्ठा ब्राह्मैन्द्रजीवकादिकाः ।
 हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात् सततं वचाम् ॥ २७ ॥
 आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरीं रक्षोऽभिरक्षिणीम् ।
 पञ्चमे मासि पुण्येऽङ्घ्रि धरण्यामुपवेशयेत् ॥ २८ ॥
 षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तत्र प्रयोजयेत् ।
 षट्सप्तमाष्टमासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥ २९ ॥

कर्णौ हिमागमे विध्येत् धात्रङ्गस्थस्य सान्त्वयन् ।
 प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ॥ ३० ॥
 दक्षिणेन दधत्सूचीं पालिमन्येन पाणिना ।
 मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चिन्नखाश्रयं प्रति ॥ ३१ ॥
 जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्मप्रवभासिते ।
 धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्गिते ॥ ३२ ॥
 बिध्येद्द्वैवक्तते छिद्रे सकृदेकर्जुलाघवात् ।
 नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः शिरास्तत्र हि संश्रिताः ॥ ३३ ॥
 कालिका मर्मरी रक्ता तद्व्यधाद्रागरुज्वराः ।
 सशोफदाहसंरश्ममन्यास्तन्भापतानकाः ॥ ३४ ॥
 तेषां यथामयं कुर्याद् विभज्याशु चिकित्सितम् ।
 स्थाने व्यधान्न रुधिरं न रुपागादिसम्भवः ॥ ३५ ॥
 स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ।
 आमे तैलेन सिञ्चेच्च बहलां तद्वदारया ॥ ३६ ॥
 विध्येत्पालीं हितभुजः सञ्चार्याथ स्थवीयसी ।
 वर्त्तिस्त्र्यहात्ततो रूढं वर्द्धयेत् शनैः शनैः ॥ ३७ ॥
 अथैनं जातदशनं क्रमेणापनयेत् स्तनात् ।
 पूर्वोक्तं योजयेत् चीरमन्नं च लघु वृंहणम् ॥ ३८ ॥
 प्रियालमज्जमधुकमधुलाजासितोत्पलैः ।
 अपस्तनस्य संयाज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः ॥ ३९ ॥
 दीपनो बालविल्वैलाशर्करालाजसक्तुभिः ।
 संयाहीधातुकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः ॥ ४० ॥
 रोगांश्चास्य जयेत् सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः ।
 अन्यत्रात्ययिकादुव्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ॥ ४१ ॥
 वासयेन्नाविधेयं तं व्रस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ।
 वस्तवातात्परस्पर्शात् पालयेत्तद्विज्ञातम् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मीसिद्धार्यकवचासारिवाकुष्ठसैन्धवैः ।
 सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधास्मृतिवृद्धम् ॥ ४३ ॥
 आयुष्यं पाप्मरक्षीघ्नं भूतोन्मादनिवर्हणम् ।
 वचेन्दुलेखा मण्डूकी शङ्खपुष्पी शतावरी ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मसोमामृताब्राह्मीः कल्कीकृत्य पलांशिकाः ।
 अष्टाङ्गं विपचेत्सर्पिः प्रस्थं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥
 तत्पीतं धन्यमायुष्यं वाङ्मेधास्मृतिवृद्धिदत् ।
 अजाक्षीराभयाव्योषपाठोग्राशिशुसैन्धवैः ॥ ४६ ॥
 सिद्धं सारस्वतं सर्पिर्वाङ्मेधास्मृतिवृद्धिदत् ।
 वचामृताशठीपथ्याशङ्किनीविल्लनागरैः ॥ ४७ ॥
 अपामार्गेण च घृतं साधितं पूर्ववद्गुणैः ।
 हेमश्वेतवचाकुष्ठमर्कपुष्पी सकाञ्चना ॥ ४८ ॥
 हेममत्स्याक्षकः शङ्खः कैण्डूर्यः कनकं वचा ।
 चत्वार एते पादोक्ताः प्राश्या मधुघृतप्लुताः ॥ ४९ ॥
 वर्षे लीढा वपुर्मेधाबलवर्णकराः शुभाः ।
 वचायव्याहसिन्धूत्यपथ्यानागरदीप्यकैः ॥ ५० ॥
 शुद्धाते वाग्दहविलीढैः सकुष्ठकणजीरकैः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो बालामयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्त्तनः ।
 स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥ १ ॥
 यदङ्गिरेकतां याति न च दोषैरधिष्ठितम् ।
 तद्विशुद्धं पयो वाताद्दुष्टं तु प्लवतेऽम्भसि ॥ २ ॥
 कषायं फेनिलं रूक्षं वर्चो मूत्रविवन्धकम् ।
 पित्तादुदुष्टास्त्वकटुकं पीतराज्यम् दाहकम् ॥ ३ ॥

कफात्सलवणं सान्द्रं जले मज्जति पिच्छिलम् ।
 संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ४ ॥
 यथा खलिङ्गांस्तद्व्याधीन् जनयत्युपयोजितम् ।
 शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णां च रोदनाल्लक्षयेद्भुजम् ॥ ५ ॥
 सोऽयं स्पृशेद्भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ।
 तत्र विद्याद्भुजं मूर्ध्नि रुजं चाक्षिणिमीलनात् ॥ ६ ॥
 हृदि जिह्वौष्ठदशनश्वासमुष्टिनिषीडितैः ।
 कोष्ठे विबन्धवमथुस्तनदंशान्त्वकूजनैः ॥ ७ ॥
 आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्मनैरपि ।
 वस्त्रौ गुह्ये च विष्णून् त्रसद्भ्रूचासदिगौक्षणैः ॥ ८ ॥
 अथ धात्रः क्रियां कुर्याद्यथादोषं यथामयम् ।
 तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलं त्र्यहं पिवेत् ॥ ९ ॥
 अथवाग्निवचापाठाकटुकाकुष्ठदीप्यकम् ।
 समार्द्धोदारुसरलवृश्चिकालीकणेषणम् ॥ १० ॥
 ततः पिबेदन्यतमं वातव्याधिहरं घृतम् ।
 अनुचाच्छसुरामिवं स्निग्धं मृदु विरेचयेत् ॥ ११ ॥
 वस्तिकर्म ततः कुर्यात् स्वेदादींश्चानिलापहान् ।
 राज्ञाजमोदासरलदेवदारुरजोऽन्वितम् ॥ १२ ॥
 बालो लिङ्गाद् घृतं तैर्वा विपक्वं ससितोत्पलम् ।
 पित्तदुष्टे मृताभौरुपटोलीनिम्बचन्दनम् ॥ १३ ॥
 धात्री कुमारश्च पिवेत् काथयित्वा ससारिवम् ।
 अथवा त्रिफलामुस्तभूनिम्बकटुरोहिणीः ॥ १४ ॥
 सारिवादिं पटोलादिं पद्मकादिं तथा गणम् ।
 घृतान्येभिश्च सिद्धानि पित्तघ्नं च विरेचनम् ॥ १५ ॥
 शोतांश्चाभ्यङ्गलेपादीन् युञ्ज्यात् स्नेहात्मके पुनः ।
 यथ्याह्नसैन्धवयुतं कुमारं पाययेद् घृतम् ॥ १६ ॥

सिन्धूल्यपिपलीमद्वा पिष्टैः क्षौद्रयुतैरथ ।
 राठपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ १७ ॥
 सुखमेवं वमद्वालस्तीक्ष्णैर्धात्रीं तु वामयेत् ।
 अथाचरितसंसर्गी मुस्तादिं कथितं पिबेत् ॥ १८ ॥
 तद्वत्तगरपृथ्वीकासुरदारुकलिङ्गकान् ।
 अथवातिविषामुस्तषड्गन्ध्यापञ्चकोलकम् ॥ १९ ॥
 स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्ध्यामं जलोपमम् ।
 विबद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेश्यते ॥ २० ॥
 शक्तन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम् ।
 ज्वरारोचकटृच्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः ॥ २१ ॥
 अङ्गभङ्गोऽङ्गविक्षेपः कूजनं वेपथुर्भ्रमः ।
 प्राणाक्षिमुखपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम् ॥ २२ ॥
 क्षीरालसकमित्याहुरत्ययं चातिदारुणम् ।
 तत्राशु धात्रीं बालञ्च वमनेनोपपादयेत् ॥ २३ ॥
 विहितायां च संसर्ग्यां वचादिं योजयेद्गणम् ।
 निशादिं वाथवा माद्रीपाठातिक्ताघनामयान् ॥ २४ ॥
 पाठाशुण्डामृतातिक्तातिक्तादेवाह्वसारिवाः ।
 समुस्तमूर्वेन्द्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥ २५ ॥
 अनुबन्धे यथाव्याधिं प्रतिकुर्वीत कालवित् ।
 दन्तोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् ॥ २६ ॥
 विशेषाज्ज्वरविज्ञेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम् ।
 अतिस्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥ २७ ॥
 पृष्ठभङ्गे विडालानां बर्हिणां च शिखोद्गमे ।
 दन्तोद्भवे च बालानां नहि किञ्चिन्न दूयते ॥ २८ ॥
 यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं यथाशयम् ।
 विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम् ॥ २९ ॥

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।
 अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३० ॥
 सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वानुपसेवनात् ।
 स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ ३१ ॥
 सद्यःस्तान्वमनं तस्मात्पाययेन्मतिमान् मृदु ।
 स्तन्यस्य दूष्यं वमयेत् क्षीरक्षीरान्नसेविनम् ॥ ३२ ॥
 पीतवन्तं तनुं पेयामन्नादं घृतसंयुताम् ।
 बस्तिं साध्ये विरेकेण मर्शनं प्रतिमर्शनम् ॥ ३३ ॥
 युञ्ज्याद्विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ।
 मूर्वाव्योषवराकोलजम्बुत्वग्दारुसर्षपाः ॥ ३४ ॥
 सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परम् ।
 दन्तपालीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ॥ ३५ ॥
 पिप्पल्या धातुकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ।
 लावतित्तिरवस्मूररजःपुष्परसद्भुतम् ॥ ३६ ॥
 द्रुतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुखम् ।
 वचाद्विवृहतीपाठाकटुकातिविषाघनैः ॥ ३७ ॥
 मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ।
 रजनी दारुसरलश्रेयसी वृहतीद्वयम् ॥ ३८ ॥
 घृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ।
 ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनम् ॥ ३९ ॥
 अतीसारज्वरश्वासकामलापाण्डुकासनुत् ।
 बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ॥ ४० ॥
 समङ्गधातुकीरोधकुटबटबलाह्वयैः ।
 महासहासुद्रसहासुद्रबिल्वशलाटुभिः ॥ ४१ ॥
 सकार्पासीफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम् ।
 क्षीरमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दन्तोद्भवोद्भवान् ॥ ४२ ॥

विविधानामयानेतद्वृद्धकश्यपनिर्मितम् ।
 दन्तोद्भवेषु रोगेषु न बालमतिथन्वयेत् ॥ ४३ ॥
 स्वयमप्युपशम्यन्ति जातदन्तस्य यद्गदाः ।
 अत्यहः स्वप्नशीताम्बुक्षैभिकस्तन्यसेविनः ॥ ४४ ॥
 शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु ।
 अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥ ४५ ॥
 कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुक्तमुखेक्षणः ।
 सैन्धवव्योषशार्ङ्गिष्ठापाठागिरिकदम्बकान् ॥ ४६ ॥
 शुष्यतो मधुसर्पिभ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ।
 अशोकरोहिणीशुक्तं पञ्चकोलं च चूर्णितम् ॥ ४७ ॥
 बदरीधातकौधालीचूर्णं वा सर्पिषा मुतम् ।
 स्थिरावचाद्विह्वलतृकाकोलीपिप्पलीनतैः ॥ ४८ ॥
 निचुलोत्पलवर्षाभूभाङ्गीसुस्तैश्च कार्ष्णिकैः ।
 सिद्धं प्रस्थाद्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परम् ॥ ४९ ॥
 सिंहश्वगन्धा सुरसा कणागर्भं च तद्गुणम् ।
 यथ्याह्वपिप्पलीरोध्रपद्मकोत्पलचन्दनैः ॥ ५० ॥
 तालीससारिवाभ्यां च साधितं शोषजिदृष्टम् ।
 शृङ्गीमधूलिकाभार्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५१ ॥
 अश्वगन्धाद्विकाकोलीरास्त्रर्षभकजीवकैः ।
 सूपपर्णीविडङ्गैश्च कल्कितैः साधितं दृष्टम् ॥ ५२ ॥
 शशोत्तमाङ्गनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परम् ।
 वचावयस्यातगरकायस्याचोरकैः शृतम् ॥ ५३ ॥
 वस्तसूतसुराभ्यां च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
 लाक्षारससमं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणम् ॥ ५४ ॥
 अश्वगन्धानिशादारुकौन्तिकुष्ठान्दचन्दनैः ।
 समूर्वारोहिणीरास्त्राशताह्वामधुकैः समैः ॥ ५५ ॥

सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिदम् ।
 बल्यं ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत् ॥ ५६ ॥
 यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां च शस्यते ।
 मधुनाऽतिविषाशृङ्गीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुम् ॥ ५७ ॥
 एकां वातिविषां कासज्वरच्छर्दिरुपद्रुतम् ।
 पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ ५८ ॥
 द्विवार्त्ताकीफलरसं पञ्चकालं च लेहयेत् ।
 पिप्पलीपञ्चलवणकमिजित्पारिभद्रकम् ॥ ५९ ॥
 तद्वल्लिह्यात्तथा व्योषं मषीं वा रोमचर्मणाम् ।
 लाभतः शल्यकश्वाविद्रोधर्चशिखिजन्मनाम् ॥ ६० ॥
 खदिरार्जुनतालीसकुष्ठचन्दनजे रसे ।
 सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमथुं विनियच्छति ॥ ६१ ॥
 सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः ।
 कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शान्तिकश्च द्विजातये ॥ ६२ ॥
 दद्यात् सदक्षिणं बालं नैगमेषञ्च पूजयेत् ।
 तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ॥ ६३ ॥
 तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ।
 तालुपातस्तनद्वेषः कृच्छात्पानं शक्नुवन् ॥ ६४ ॥
 तृडास्यकण्डूचिरुजा ग्रीवादूर्ध्वरता वमिः ।
 तत्रोत्क्षिप्य यवचारक्षीद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ ६५ ॥
 तालु तद्वत्कणाशुण्ठीगोशक्नद्रससैन्धवैः ।
 शृङ्गवेरनिशामृङ्गं कल्कितं वटपल्लवैः ॥ ६६ ॥
 बध्ना गोशक्नता लिप्तं कुक्कूले स्वेदयेत्ततः ।
 रसेन लिम्पेत्ताल्वास्यं नेत्रे च परिषेचयेत् ॥ ६७ ॥
 हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ।
 पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥ ६८ ॥

मलोपलेपात् स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
 ताम्बो व्रणोऽन्तः कण्डूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥ ६८ ॥
 केचित्तं मातृकादोषं वदन्यन्येऽपि पूतनम् ।
 प्रष्टारुगुदकुन्दं च केचिच्च तमनामिकम् ॥ ७० ॥
 तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ।
 शृतशीतं च शीताम्बुयुक्तमन्तरपानकम् ॥ ७१ ॥
 सक्षौद्रतार्क्ष्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ।
 त्रिफलावदरौल्लक्षत्वक्काथपरिषेचितम् ॥ ७२ ॥
 कासीसरोचनातूत्यमनोह्वालरसाञ्जनैः ।
 लेपयेदस्त्रपिष्टैर्वा चर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥ ७३ ॥
 सुश्लक्ष्णैरथवा यष्टीशङ्खसीवीरकाञ्जनैः ।
 सारिवाशङ्खनाभिभ्यामशनस्य त्वचाऽथवा ॥ ७४ ॥
 रागकण्डूक्टे कुर्याद्रक्तसावं जलीकसा ।
 सर्वञ्च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके ॥ ७५ ॥
 पाठावेल्लद्विरजनीमुस्तभाङ्गीपुनर्नवैः ।
 सबिल्वतूषणैः सर्पिर्वृश्चिकालीयुतैः शृतम् ॥ ७६ ॥
 लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते शृत्तिकोद्भवैः ।
 व्याधिर्यद्यस्य भैषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपयेत् ।
 स्थितो मुहूर्तं धीतो नु पीतस्त्वं तं जवेद्भद्रम् ॥ ७७ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 पुरा गुह्यस्य रक्षार्थं निर्मिता शूलपाणिना ।
 मनुष्यविग्रहाः पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥ १ ॥
 स्कन्दो विशाखो मेषाख्यः खग्रहः पितृसंज्ञितः ।
 शकुनिः पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना ॥ २ ॥

मुखमण्डलिका तद्वदेवती शुष्करेवती ।
 तेषां ग्रहीथ्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ॥ ३ ॥
 सामान्यं रूपमुच्चासजृम्भाभूक्षेपदीनताः ।
 फेनसावोर्द्ध्वदृष्ट्योष्ठदन्तदंशप्रजागराः ॥ ४ ॥
 रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषस्वरवैकृतम् ।
 नखैरकस्मात्परितः स्वधात्राङ्गविलेखनम् ॥ ५ ॥
 तत्रैकनयनस्त्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।
 हतैकपक्षः स्तब्धाङ्गः सस्त्रेदो नतकन्धरः ॥ ६ ॥
 दन्तखादी स्तनद्वेषी तस्यन् रोदिति विस्वरः ।
 वक्रवक्त्रो वमस्त्रालां भृशमूर्द्ध्वं निरीक्षते ॥ ७ ॥
 वसासृग्गन्धिरुद्विग्नो ब्रह्ममुष्टिशक्तच्छिशुः ।
 चलितैकाक्षिगण्डभ्रूः संरक्तोभयलोचनः ॥ ८ ॥
 स्कन्दार्त्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेदधुवम् ।
 संज्ञानाशि मुहुः केशलुञ्चनं कन्धरानतिः ॥ ९ ॥
 विनश्य जृम्भमाणस्य शक्नून्प्रवर्त्तनम् ।
 फेनोदमनमूर्द्ध्वं चाहस्तभ्रूपादनर्त्तनम् ॥ १० ॥
 स्तनस्त्रजिह्वासन्दंशसंरम्भज्वरजागराः ।
 पूयशोणितगन्धश्च स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ ११ ॥
 आध्मानं पाणिपादास्यसन्दनं फेननिर्वमः ।
 तृणमुष्टिवन्धातीसारस्वरदैर्घ्यविवर्णताः ॥ १२ ॥
 कूजनं स्तननं हृदिः कासहिष्वाप्रजागराः ।
 ओष्ठदंशाङ्गसङ्कोचस्तम्भवस्तामगन्धिताः ॥ १३ ॥
 ऊर्द्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनमनं ज्वरः ।
 मूर्च्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः ॥ १४ ॥
 कफो हृषितरोमत्वं खेदश्चक्षुर्निमीलनम् ।
 बहिरायामनं जिह्वादंशोऽन्तःकण्ठकूजनम् ॥ १५ ॥

धावनं विट्सगन्धत्वं क्रोशनं श्वानवच्छुनि ।
 रोमहर्षी मुहुस्त्रासः सहसा रोदनं ज्वरः ॥ १६ ॥
 कासातिसारवमथुजृम्भाट्टश्वगन्धिताः ।
 अङ्गेष्वक्षेपविक्षेपः शोषस्तम्भविवर्णताः ॥ १७ ॥
 मुष्टिबन्धः स्फुटिश्चाक्षोर्बालस्य स्युः पितृग्रहे ।
 सस्ताङ्गत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥ १८ ॥
 स्फोटः सदाहरकृपाकाः सन्धिषु स्युः पुनः पुनः ।
 निश्चङ्गि प्रविलीयन्ते पाको वक्त्रे गुदेऽपि वा ॥ १९ ॥
 भयं शकुनिगन्धित्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ।
 पूतनायां वमिः कम्पस्तन्द्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ २० ॥
 हिष्माभानं शक्लद्देः पिपासा मूत्रनिग्रहः ।
 सस्तद्वष्टाङ्गरोमत्वं काकवत्पूतिगन्धिता ॥ २१ ॥
 शीतपूतनया कम्पो रोदनं तिर्य्यगीक्षणम् ।
 दृष्टान्त्वकूजोऽतीसारो वसावद्विस्रगन्धिता ॥ २२ ॥
 पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ।
 अन्यपूतनया हृदिर्ज्वरः कासोऽल्पवह्निता ॥ २३ ॥
 वर्चसो भेदवैवर्ण्यं दीर्गन्धान्यङ्गशोषणम् ।
 दृष्टिसादोऽतिरुक्कण्डूपोथकीजन्मशून्यताः ॥ २४ ॥
 हिष्मोद्देगस्तनद्वेषवैवर्ण्यं स्वरतीक्ष्णता ।
 वेपथुर्मत्स्यगन्धित्वमथवा सान्निगन्धिता ॥ २५ ॥
 मुखमण्डितया पाणिपादस्य रमणीयता ।
 सिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ २६ ॥
 अरोचकोऽङ्गग्लपनं गोमूत्रसमगन्धिता ।
 रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनम् ॥ २७ ॥
 कासहिष्माक्षिविक्षेपवक्त्रवक्त्ररक्तताः ।
 वस्तगन्धो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवम् ॥ २८ ॥

जायते शुष्करेत्यां क्रमात् सर्वाङ्गसंज्ञयः ।
 केशघातोऽन्नविद्वेषः स्वरदेन्यं विवर्णता ॥ २८ ॥
 रोदनं गृध्रगन्धित्वं दीर्घकालानुवर्तनम् ।
 उदरे ग्रन्थयो वृत्ता यस्य नानाविधं शक्तम् ॥ ३० ॥
 जिह्वाया निम्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत् ।
 मुञ्चानोऽन्नं बहुविधं यो बालः परिह्रीयते ॥ ३१ ॥
 दृष्णागृहीतक्षामाक्षो हन्ति तं शुष्करेत्यौ ।
 हिंसारत्यर्चनाकाङ्क्षा ग्रहग्रहणकारणम् ॥ ३२ ॥
 तत्र हिंसात्मके बालो महान् वा सुतनासिकः ।
 क्षतजिह्वः कण्ठेद् वादमसुखी साश्रुलोचनः ॥ ३३ ॥
 दुर्वर्णो हीनवचनः पूतिगन्धिश्च जायते ।
 क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृद्नाति न जुगुप्सते ॥ ३४ ॥
 हस्तौ चोदस्य संरब्धौ हन्त्यात्मानं तथा परम् ।
 तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैरग्निं वा दीप्तमाविशेत् ॥ ३५ ॥
 षण्णु मज्जेत्पतेत्कूपे कुर्थ्यादन्यच्च तद्विधम् ।
 दृङ्दाहमोहान् पूयस्य कर्दनञ्च प्रवर्त्तयेत् ॥ ३६ ॥
 रक्तञ्च सर्वमार्गैर्भ्यो रिष्टोत्पत्तिश्च तं त्यजेत् ।
 रहः स्त्रीरतिसंलापगन्धस्रग्भूषणप्रियः ॥ ३७ ॥
 हृष्टः शान्तश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ।
 दौनः परिमृशेद्वृत्तं शुष्कौष्ठगलतालुकः ॥ ३८ ॥
 शङ्कितं वीक्षते रीति ध्यायत्यायाति दौनताम् ।
 अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नाति बुभुक्षते ॥ ३९ ॥
 गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात्सुखसाधनम् ।
 हन्तुकामं जयेद्भोमैः सिद्धमन्त्रप्रवर्त्तितैः ॥ ४० ॥
 इतरो तु यथाकामं रतिबल्यादिदाजतः ।
 अथ साध्यग्रहं बालं विविक्ते शरणे स्थितम् ॥ ४१ ॥

त्रिरङ्गः सित्तसंष्टे सदा सन्निहितानले ।
 विकीर्णभूतिकुसुमपत्रवीजान्नसर्षपे ॥ ४२ ॥
 रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मनि ।
 व्यवायमद्यपिशितनिवृत्तपरिचारके ॥ ४३ ॥
 पुराणसर्पिषाभ्यक्तं परिषिक्तं सुखाश्विना ।
 साधितेन बलानिम्बवैजयन्तीनृपद्रुमेः ॥ ४४ ॥
 परिभद्रककटद्वङ्गजम्बूवरुणकट्दणैः ।
 कपोतवङ्गापामार्गपाटलामधुशियुभिः ॥ ४५ ॥
 काकजङ्गामहाश्वेताकापित्यक्षीरपादपैः ।
 सकदम्बकरञ्जैश्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ॥ ४६ ॥
 द्वौपिव्याघ्राहिसिंहर्चचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ।
 पूतौदशाङ्गीसिद्धार्थवचाभक्तातदीप्यकैः ॥ ४७ ॥
 सकुष्ठैः सष्टैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ।
 वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥ ४८ ॥
 पाठा प्रतिविषा व्योषं दशाङ्गः कश्यपोदितः ।
 सर्षपानिम्बपत्राणि मूलमश्वत्थुरा वचा ॥ ४९ ॥
 भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिवारणः ।
 अनन्ताम्नास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ॥ ५० ॥
 शृगालविन्ना सुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ।
 दशमूलरसक्षीरं युक्तं तद्यहजित्परम् ॥ ५१ ॥
 रास्नाध्वंशुमतीवृद्धपञ्चमूलवचाघनात् ।
 काथे सर्पिः पचेत्पिष्टैः सारिवाव्योषचित्रकैः ॥ ५२ ॥
 पाठाविडङ्गमधुकपयस्याहिङ्गुदारुभिः ।
 सग्रन्थिकैः सेन्द्रयवैः शिशोस्तत्सततं हितम् ॥ ५३ ॥
 सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम् ।
 सारिवासुरभीब्राह्मीशङ्खिनीकृष्णसर्षपैः ॥ ५४ ॥

वचाश्वगन्धामुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
 तन्नाशयेद् ग्रहान् सर्वान् पानेनाभ्यञ्जनेन च ॥ ५५ ॥
 गोशृङ्गलोमबालाहिनिर्मोकवृषदंशविट् ।
 निम्बपत्रान्यकटुका मदनं वृहतीद्वयम् ॥ ५६ ॥
 कार्पासास्थिरवच्छागरोमदेवाह्वसर्षपम् ।
 मयूरपत्रश्रीवासं तुषकेशं सरामठम् ॥ ५७ ॥
 शृङ्गाण्डे वस्तमूत्रेण भावितं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
 धूपनार्थं हितं सर्वं भूतेषु विषमे ज्वरे ॥ ५८ ॥
 घृतानि भूतविद्यायां वक्ष्यन्ते यानि तानि च ।
 युञ्ज्यात्तथा बलिं ह्रीमं स्तूपनं मन्त्रतन्त्रवित् ॥ ५९ ॥
 पूतौकरञ्जत्वक्पत्रं चौरिभ्यां वर्वरादपि ।
 तुम्बीविशालारलुकाशमीबिल्वकपित्थकाः ॥ ६० ॥
 उत्काथ्य तोयं तद्रात्रौ बालानां स्तूपनं शिवम् ।
 अनुबन्धान्यथा कच्छं ग्रहापायेऽप्युपद्रवान् ।
 बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदये कौमारतन्त्रं द्वितीयं समाप्तम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो भूतविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् ।
 पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ १ ॥
 भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः ।
 यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् ॥ २ ॥
 सोऽष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः ।
 हेतुस्तदनुषङ्गौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा ॥ ३ ॥

प्रज्ञापराधः सुतरां तेन कामादिजन्मना ।
 तुल्यधर्मव्रताचारः पूज्यानप्यतिवर्त्तते ॥ ४ ॥
 तं तथा भिन्नमर्थ्यादं पापमात्मोपघातिनम् ।
 देवादयोऽप्यनुब्रूयन्ति ग्रहाण्डिप्रहारिणः ॥ ५ ॥
 छिद्रं पापक्षियारम्भः पाकोऽनिष्टस्य कर्मणः ।
 एकस्य शून्येऽवस्थानं श्मशानादिषु वा निशि ॥ ६ ॥
 दिग्वासस्त्वं गुरोर्निन्दा रतेरविधिसेवनम् ।
 अशुचेर्देवतार्चादिपरसूतकसङ्करः ॥ ७ ॥
 होममन्त्रबलीज्यानां विगुणं परिकर्म च ।
 समासाद्दिनचर्यादिप्रोक्ताचारव्यतिक्रमः ॥ ८ ॥
 गृह्णन्ति शुक्लप्रतिपत् त्रयोदश्योः सुरा नरम् ।
 शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ ९ ॥
 गन्धर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चोरगाः पुनः ।
 पञ्चम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्योस्तु धनेश्वराः ॥ १० ॥
 शुक्लाष्टपञ्चमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसाः ।
 कृष्णे रक्षःपिशाचाद्या नवद्वादशपर्वसु ॥ ११ ॥
 दशमावास्थ्ययोरष्टनवम्योः पितरोऽपरे ।
 गुरुद्विजादयः प्रायः कालं सन्ध्यासु लक्षयेत् ॥ १२ ॥
 फुल्लपद्मोपममुखं सौम्यदृष्टिमकोपनम् ।
 अल्पवाक् स्वेदविष्मूत्रं भोजनानभिलाषिणम् ॥ १३ ॥
 देवद्विजातिपरमं शुचिसंस्कृतवादिनम् ।
 मौलयन्तं चिरान्नेत्रे सुरभिं वरदायिनम् ॥ १४ ॥
 शुक्लमाल्याम्बरसरिच्छैलोज्ज्वलभवनप्रियम् ।
 अनिद्रमप्रपृथञ्च विद्याद्देववशौकतम् ॥ १५ ॥
 जिह्मदृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषम् ।
 निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनम् ॥ १६ ॥

रुद्रः स्कन्दो विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनम् ।
 सुरामांसरुचिं विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥ १७ ॥
 स्वाचारं सुरभिं हृष्टं गीतनर्तनकारिणम् ।
 स्नानोद्यानरुचिं रक्तवस्त्रमाल्यानुलेपनम् ॥ १८ ॥
 शृङ्गारलीलाभिरतं गन्धर्वाभ्युषितं वदेत् ।
 रक्ताक्षं क्रोधनं स्वव्यदृष्टिं वक्रगतिं चलम् ॥ १९ ॥
 श्वसन्तमनिशं जिह्वालालिनं सृक्किणौलिहम् ।
 प्रियदुग्धगुडस्नानमधोवदनशायिनम् ॥ २० ॥
 उरगाधिष्ठितं विद्यात् त्रस्यन्तं चातपत्रतः ।
 विप्लुतं त्रस्तरक्ताक्षं शुभगन्धं सुतेजसम् ॥ २१ ॥
 प्रियनृत्यकथागीतस्नानमाल्यानुलेपनम् ।
 मत्स्यमांसरुचिं हृष्टं नष्टं बलिनमव्ययम् ॥ २२ ॥
 चलिताग्रकरं कस्मै किं ददामीति वादिनम् ।
 रहस्यभाषिणं वैद्यद्विजातिपरिभाविनम् ॥ २३ ॥
 अल्परोषं हृतगतिं विद्याद्यक्षगृहीतकम् ।
 हास्यनृत्यप्रियं रौद्रचेष्टं छिद्रप्रहारिणम् ॥ २४ ॥
 आक्रोशिनं शीघ्रगतिं देवद्विजभिषग्द्विषम् ।
 आत्मानं काष्ठशस्त्राद्यैर्घ्नन्तं भोः शब्दवादिनम् ॥ २५ ॥
 शास्त्रवेदपठं विद्याद् गृहीतं ब्रह्मराक्षसैः ।
 सक्रोधदृष्टिं भृकुटिमुद्वहन्तं ससम्भ्रमम् ॥ २६ ॥
 प्रहरन्तं प्रधावन्तं शब्दन्तं भैरवाननम् ।
 अन्नादिनापि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् ॥ २७ ॥
 निर्लज्जमशुचिं शूरं क्रूरं षरुषभाषिणम् ।
 रोषणं रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्याभिषप्रियम् ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ ।
 हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥ २९ ॥

अस्वस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठन्तं परिधाविनम् ।
 उच्छिष्टवृत्त्यगान्धर्वहासमद्यामिषप्रियम् ॥ ३० ॥
 निर्भर्त्सनाद्दीनमुखं रुदन्तमनिमित्ततः ।
 नखैर्लिखन्तमात्मानं रूक्षध्वस्तवपुःस्वरम् ॥ ३१ ॥
 आवेदयन्तं दुःखानि सम्बद्धाबद्धभाषिणम् ।
 नष्टस्मृतिं शून्यरतिं लोलं नग्नं मलीमसम् ॥ ३२ ॥
 रथ्याचैलपरीधानं तृणमालाविभूषणम् ।
 आरोहयन्तं काष्ठाश्वं तथा सङ्करकूटकम् ॥ ३३ ॥
 बद्धाशिनं पिशाचेन विजानीयादधिष्ठितम् ।
 प्रेताकृतिक्रियागन्धं भीतमाहारविद्विषम् ॥ ३४ ॥
 तृणच्छिदञ्च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ।
 बहुप्रलापं कृष्णास्यं प्रविलम्बितयायिनम् ॥ ३५ ॥
 शून्यप्रलम्बवृषणं कूष्माण्डाधिष्ठितं वदेत् ।
 गृहीत्वा काष्ठलोष्टादि भ्रमन्तं चीरवाससम् ॥ ३६ ॥
 नग्नं भ्रान्तमुत्रस्तदृष्टिं तृणविभूषणम् ।
 श्मशानशून्यायतनं रथ्यैकद्रुमसेविनम् ॥ ३७ ॥
 तिलान्नमद्यमांसेषु सततं सक्तलोचनम् ।
 निषादाधिष्ठितं विद्याद्वदन्तं परूषाणि च ॥ ३८ ॥
 याचन्तमुदकं चान्नं तस्त्रालोहितलोचनम् ।
 उग्रवाक्यञ्च जानीयान्नरमौकिरणार्दितम् ॥ ३९ ॥
 गन्धमाल्यरतिं सत्यवादिनं परिवेपिनम् ।
 बहुच्छिद्रञ्च जानीयाद्देतालेन वशीकृतम् ॥ ४० ॥
 अप्रसन्नदृशं दीनवदनं शुष्कतालुकम् ।
 चलन्नयनपद्माणं निद्रालुं मन्दपावकम् ॥ ४१ ॥
 अप्रसन्नपरीधानं तिलमांसगुडप्रियम् ।
 स्खलदाचं च जानीयात् पितृग्रहवशीकृतम् ॥ ४२ ॥

गुरुवृद्धर्षिसिद्धाभिशापचिन्तानुरूपतः ।
 व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्वं तदग्रहं वदेत् ॥ ४३ ॥
 कुमारवृन्दानुगतं नग्नमुद्धतमूर्ध्वजम् ।
 असंस्थमनसं दैर्घ्यकालिकं तं ग्रहं त्यजेत् ॥ ४४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिब्रतैः ।
 तपःशीलसमाधानज्ञानदानदयादिभिः ॥ १ ॥
 हिङ्गुव्योषालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ।
 अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा लता ॥ २ ॥
 कुक्कुटी सर्पगन्ध्या तिलाः कालविषाणिके ।
 वज्रप्रोक्तावयस्था च शृङ्गी मोहनवल्कपि ॥ ३ ॥
 स्रोतोजाञ्जनरक्षोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधम् ।
 खराश्वखाविदुष्टार्चगोधानकुलशल्यकान् ॥ ४ ॥
 द्वीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्वतः ।
 चर्मपित्तद्विजनखा वर्गोऽस्मिन् साधयेद्भृतम् ॥ ५ ॥
 पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ।
 अभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णञ्च धूपने ॥ ६ ॥
 एभिश्च गुटिकां युञ्ज्यादञ्जने सावपीडने ।
 प्रलेपे कल्कमेतेषां काथञ्च परिषेचने ॥ ७ ॥
 प्रयोगोऽयं ग्रहोन्मादान् सापस्मारांश्छमं नयेत् ।
 गजाह्वा पिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ॥ ८ ॥
 गोधानकुलमार्जारभक्षपित्तप्रपेषितान् ।
 नावनाभ्यङ्गसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ ९ ॥

सिद्धार्थकवचा हिङ्गु प्रियङ्गु रजनीद्वयम् ।

मञ्जिष्ठा श्वेतकटभी वचा श्वेताद्रिकर्णिका ॥ १० ॥

निम्बस्य पत्रं वीजन्तु नक्तमालशिरीषयोः ।

सुराङ्गं तूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ ११ ॥

सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ।

ग्रहान् सर्वान्निहन्त्याश्च विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ १२ ॥

कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपापम् च ।

एभिरेवौषधैर्वस्तवारिणा कल्पितो गदः ॥ १३ ॥

पाननस्याञ्जनानालेपस्तनौ घर्षणयोजितः ।

गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ १४ ॥

सिद्धार्थकव्योषवचाश्वगन्धानिशद्वयं हिङ्गुपलाण्डुकन्दम् ।

वीजं करञ्जात्कुसुमं शिरीषात् फलञ्च वल्कश्च कपित्थवृक्षात् ॥ १५ ॥

समाणिमन्यं सनतं सकुष्ठं श्योनाकमूलं किण्विही सिता च ।

वस्तस्य मूत्रेण विभावितं तत्पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥ १६ ॥

दुष्टव्रणोन्मादतमो निशाब्धानुद्वक्कान् वारिनिमग्नदेहान् ।

दिग्बाहतान् दर्पितसर्पदंष्ट्रांस्ते साधयन्त्यञ्जननस्य लेपैः ॥ १७ ॥

कार्पासास्थिमयूरपिच्छवृहतीनिर्माव्यपिण्डीतक-

त्वज्जासीवृकदंशविट् तुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ।

नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं

स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १८ ॥

त्रिकटुकदलकुङ्कुमग्रन्थिकक्षारसिंही

निशादारुसिद्धार्थयुग्माश्वशुक्राह्वयैः ।

सितलशुनफलत्रयोशौरतिक्तावचा

तुल्ययष्टीबलालोहितैलाशिलापद्मकैः ॥

दधितगरमधूकसारप्रियाङ्गा

निशाख्याविषातार्घ्यशैलैः सचव्यामयैः ।

कल्कितैर्घृतमभिनवमशेषमूत्रांशसिद्धमतं
भूतरावाहयं पानतस्तदग्रहन्नं परम् ॥ १९ ॥

नतमधुकरञ्जलाक्षापटोलौसमङ्गावचा-
पाटलौहिङ्गुसिद्धार्थसिंहीनिशायुग्लतारोहिणी ।
वदरकटुफलत्रिकाकाण्डदारुक्षमिघ्ना-
जगन्धामराङ्गोन्नकोशातकीशिथुनिम्बाम्बुदेन्द्राह्वयैः ।
गदशुकतरुपुष्पवीजोययध्यद्रिकर्णीनिकुम्भाग्नि-
बिल्वैः समैः कल्कितैःमूत्रवर्गेण सिद्धं घृतम् ।
विधिविनिहितमाशु सर्वैः क्रमैर्योजितं हन्ति सर्व-
ग्रहोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतम् ॥ २० ॥
ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ।
दिनेषु बलिहोमादौन् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥ २१ ॥
स्नानवस्त्रवसामांसमयच्चौरगुडादि च ।
रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ २२ ॥
रत्नानि गन्धमाल्यानि वीजानि मधुसर्पिषौ ।
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ २३ ॥
सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ।
दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद् बलिम् ॥ २४ ॥
पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरि ।
गन्धर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् ॥ २५ ॥
पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।
यक्षा यक्षायतने सरितोर्वा समागमे ॥ २६ ॥
चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ।
रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २७ ॥
शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ।
शुचिशुक्लानि माल्यानि गन्धाः चैरेयमोदनम् ॥ २८ ॥

दधिच्छत्रञ्च धवलं देवानां बलिरिष्यते ।
 हिङ्गुसर्षपषड्ग्रन्थाव्योषैरर्द्धपलोन्मितैः ॥ २८ ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 तत्पाननावनाभ्यङ्गैर्देवग्रहविमोक्षणम् ॥ ३० ॥
 नस्याञ्जनं वचाहिङ्गुलशुनं वस्तवारिणा ।
 दैत्ये बलिर्बहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ ३१ ॥
 नागानां सुमनोलाजगुडापूपगुडीदनैः ।
 परमान्नमधुक्षीरक्षणासृन्नागकेसरैः ॥ ३२ ॥
 वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ।
 खेतपत्रञ्च रोध्रञ्च तगरं नागसर्षपाः ॥ ३३ ॥
 शीतेन वारिणा पिष्टं नावनाञ्जनयोर्हितम् ।
 यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकोदनगुग्गुलुः ॥ ३४ ॥
 देवदारुत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्रकाञ्चनम् ।
 हिरण्यञ्च बलिर्योज्यो मूचाज्यक्षीरमेकतः ॥ ३५ ॥
 सिद्धं समोन्मितं पाननावनाभ्यञ्जने हितम् ।
 हरौतकी हरिद्रे द्वे लशुनो मरिचं वचा ॥ ३६ ॥
 निम्बपत्रञ्च वस्ताम्बुकल्कितं नावनाञ्जनम् ।
 ब्रह्मरक्षोबलिः सिद्धं यवानां पूर्णमादकम् ॥ ३७ ॥
 तोयस्य कुम्भः पललं कृतं वस्त्रं विलेपनम् ।
 गायत्रीविंशतिपलकायेऽर्द्धपलिकैः पचेत् ॥ ३८ ॥
 तृप्रषण्णत्रिफलाहिङ्गुषड्ग्रन्थामिशिसर्षपैः ।
 सनिम्बपत्रलशुनैः कुडवान् समसर्पिषः ॥ ३९ ॥
 गोमूत्रे त्रिगुणे पाने नस्याभ्यङ्गेषु तद्धितम् ।
 रक्षसां पललं शुक्लं कुसुमं मिश्रकौदनम् ॥ ४० ॥
 बलिः पक्वाममांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः ।
 नक्तमालशिरौषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च ॥ ४१ ॥

तद्वच्च कृष्णपाटल्या बिल्वमूलं कटुत्रिकम् ।
 हिङ्गुन्द्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलम् ॥ ४२ ॥
 नावनाञ्जनयोर्योज्यो वस्तुमूत्रहृतो गदः ।
 एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४३ ॥
 रक्षोग्रहान् वारयते पानाभ्यञ्जननावनैः ।
 पिशाचानां बलिः सीधुपिण्याकः पललं दधि ॥ ४४ ॥
 मूलकं लवणं सर्पिः सभूतोदनयावकम् ।
 हरिद्राद्वयमञ्जिष्ठामिश्रसैन्धवनागरम् ॥ ४५ ॥
 हिङ्गुप्रियङ्गुत्रिकटुरसोनत्रिफला वचा ।
 पाटलाश्चेतकटभौशिरौषकुसुमैर्घृतम् ॥ ४६ ॥
 गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ।
 वस्ताम्बुपिटैस्तैरेव योज्यमञ्जननावनम् ॥ ४७ ॥
 देवर्षिपितृगन्धर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ।
 सर्पिःपानादिसृङ्गस्निग्धं भैषज्यमवचारयेत् ॥ ४८ ॥
 ऋते पिशाचान् सर्वेषु प्रतिकूलञ्च नाचरेत् ।
 सर्वेद्यमातुरं घ्नन्ति क्रुद्धास्ते हि महौजसः ॥ ४९ ॥
 ईश्वरं द्वादशभूजं नाथमार्यावलोकितम् ।
 सर्वव्याधिविक्रान्तं जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ ५० ॥
 तथोन्मादानपस्मारादन्यं वा चित्तविभ्रवम् ।
 महाविद्याञ्च मायूरीं शुचिं तं श्रावयेत् सदा ॥ ५१ ॥
 भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्गणान् ।
 जपन् सिद्धांश्च तन्मन्त्रान् ग्रहान् सर्वानपोहति ॥ ५२ ॥
 यच्चानन्तरयोः किञ्चिद् वक्ष्यतेऽध्याययोर्हितम् ।
 यच्चोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुञ्जीत परस्परम् ॥ ५३ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथात उन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः ।

उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मागैर्मदः ॥ १ ॥

शारीरमानसैर्दुष्टैरहितादत्र पानतः ।

विकृतासात्प्रसमलादिषमादुपयोगतः ॥ २ ॥

विषमस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवात् ।

क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात्युज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥ ३ ॥

आधिभिश्चित्तविभ्रंशाद् विषेणोपविषेण च ।

एभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥ ४ ॥

धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान् ।

उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥ ५ ॥

देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारधिवद्रथः ।

भ्रमत्यचिन्तितारम्भं तत्र वातात् कृशाङ्गता ॥ ६ ॥

अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ।

गीतवादित्रवागङ्गविचेपास्फोटनानि च ॥ ७ ॥

असाम्नावेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।

आस्थात्फेनागमोऽजस्रमटनं बहुभाषिता ॥ ८ ॥

अलङ्कारोऽनलङ्कारैरयानैर्गमनोद्यमः ।

गृहिरव्यवहार्येषु तत्क्षामे वावमानता ॥ ९ ॥

उत्पिण्डितारुणाचित्वं जीर्णं चान्ने गदाङ्गवः ।

पित्तात्सन्तर्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्टाद्यभिद्रवः ॥ १० ॥

श्रीतच्छायोदकाकाङ्क्षा नग्नत्वं पीतवर्णता ।

असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ ११ ॥

कफादरोचकम्बुर्दिरव्योहाहारवाक्यता ।

स्त्रीकामता रहःप्रीतिर्लासासिङ्गाणकश्रुतिः ॥ १२ ॥
 वैभक्त्यं शीचविद्वेषो निद्राश्रयथुरानने ।
 उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ १३ ॥
 सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।
 उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥
 धनकान्तादिनाशिन दुःसहेनाभिषङ्गवान् ।
 पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥ १५ ॥
 रोदित्वकक्षात् स्त्रियते तद्गुणान् बहु मन्यते ।
 शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ १६ ॥
 विषेण श्याववदनो नष्टच्छायाबलेन्द्रियः ।
 वेगान्तरेऽपि संभ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥
 अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ १८ ॥
 कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरचनम् ।
 क्लिग्धस्निग्धस्य वस्तिञ्च शिरसः सविरचनम् ॥ १९ ॥
 तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।
 इत्यमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ॥ २० ॥
 हर्षणाश्वासनोच्चासभयताडनतर्जनम् ।
 अभ्यङ्गोदत्तनालेपधूमपानञ्च सर्पिषः ॥ २१ ॥
 युक्तात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः ।
 हिङ्गुसीवर्चलव्योषैर्दिपलांशैर्घृताढकम् ॥ २२ ॥
 सिद्धं समूलमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम् ।
 द्वौ पक्षौ खरसाद् ब्राह्मण्य घृतप्रस्थञ्च साधितम् ॥ २३ ॥
 व्योषश्चासतिवृहन्तीशङ्खपुष्पीनृपद्रुमैः ।
 सप्तमलाक्रमिहरैः कल्पातैरक्षसम्मितैः ॥ २४ ॥
 पलवृक्ष्या प्रयुञ्जीत परं मात्राचतुष्पलम् ।

उन्मादकुष्ठापस्मारहरं बन्ध्यासुतप्रदम् ॥ २५ ॥
 वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद् धन्यं ब्राह्मीष्टतं स्मृतम् ।
 वराविशालाभद्रेलादेवदाविलवालुकैः ॥ २६ ॥
 द्विसारिवाहिरजनीद्विस्थिराफलिनी नतैः ।
 बृहतीकुष्ठमस्त्रिष्ठानागकेशरदाङ्गिमैः ॥ २७ ॥
 वेङ्गतालीसपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ।
 सदन्तीपद्मकहिमैः कर्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २८ ॥
 प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ।
 पाण्डुकण्डुविषे शोफे मोहे मेहे गरे ज्वरे ॥ २९ ॥
 अरेतस्य प्रजसि वा दैवोपहचेतसि ।
 अमेधसि खल्लहाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ ३० ॥
 बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ।
 कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ ३१ ॥
 एभ्यो द्विसारिवादौनि जले पक्त्वैकविंशतिः ।
 रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गृष्टिचौरचतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥
 वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छूविषाणिभिः ।
 सर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥ ३३ ॥
 बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ।
 जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ॥ ३४ ॥
 त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ।
 कायस्था शूकरी छत्रा अतिच्छत्रा पलङ्गषा ॥ ३५ ॥
 महापुरुषदन्ता च वनस्था नाकुलीद्वयम् ।
 कटुश्वरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ॥ ३६ ॥
 सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
 महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ॥ ३७ ॥
 बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानां चाङ्गवर्द्धनम् ।

ब्राह्मीमैन्द्रीविडङ्गानि व्योषं हिङ्गु जटां सुराम् ॥ ३८ ॥

राम्नां विशल्यां लशुनं विषघ्नां सुरसां वचाम् ।

व्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्तां सहरीतकीम् ॥ ३९ ॥

काच्छीच्च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा च्छायाविशोषिता ।

वर्तिर्नस्याञ्जनालेपधूपैरुन्मादसूदनी ॥ ४० ॥

अवपीडाश्च विविधाः सर्षपाः स्नेहसंयुताः ।

कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्यापयेच्चास्य तद्रजः ॥ ४१ ॥

सहिङ्गुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।

शृगालशल्यकोलूकजलूकावृषवस्तजैः ॥ ४२ ॥

मूतपित्तशक्लोलोमनखचर्मभिराचरेत् ।

धूपधूमाञ्जनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥ ४३ ॥

धूपयेत् सततं चैनं श्वगोमल्यैस्तु पूतिभिः ।

वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ ४४ ॥

तिक्तकं जीवनौयच्च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।

शिशिराखण्डपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ४५ ॥

विध्येच्छिरां यथोक्तां वा द्रुमं मेद्यामिषस्य वा ।

निवाते शाययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात् ॥ ४६ ॥

प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ।

आश्वासयेत् सुहृत्तं वा वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ ४७ ॥

ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदङ्गुतानि वा ।

बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यस्तुं चोत्तानमातपे ॥ ४८ ॥

कपिकच्छाथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।

कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्धं श्वभे विनिक्षिपेत् ॥ ४९ ॥

अथवा वीतशस्ताश्मजने सन्तमसे गृहे ।

सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ५० ॥

अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयुतम् ।

भाययेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाञ्जया ॥ ५१ ॥
 देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।
 तेन याति शमं तस्य सर्वतो विष्णुतं मनः ॥ ५२ ॥
 सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ।
 इष्टद्रव्यविनाशान्तु मनो यस्योपहन्यते ॥ ५३ ॥
 तस्य तत्सदृशप्राप्तिः शान्त्वाश्वासैः शमं नयेत् ।
 कामशोकभयक्रोधहर्षैर्धालोभसम्भवान् ॥ ५४ ॥
 परस्तरप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ।
 भूतानुबन्धमौक्षेत प्रोक्तालिङ्गाधिकाकृतिम् ॥ ५५ ॥
 यद्युन्मादे ततः कुर्याद् भूतनिर्दिष्टमौषधम् ।
 बलिञ्च दद्यात्पललं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ॥ ५६ ॥
 स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोक्षितान् ।
 पक्कामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ॥ ५७ ॥
 अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जाल्या सहचरस्य च ।
 चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥ ५८ ॥
 निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्ववान्न स युज्यते ॥ ५९ ॥
 प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ६० ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः सन्धिसत्त्वाभिसङ्गवात् ।
 जायतेऽभिहते चित्ते चिन्ताशोकभयादिभिः ॥ १ ॥
 उन्मादवत् प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।

हते सत्त्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावाह्येषु स्त्रेषु च ॥ २ ॥
 तमोविशन्मूढमतिर्वीभक्ताः कुरुते क्रियाः ।
 दन्तान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ३ ॥
 पश्यन्नसन्ति रूपाणि प्रस्खलन् पतति क्षिती ।
 विजिह्वाक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते ॥ ४ ॥
 कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ।
 अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन तु ॥ ५ ॥
 रूपमुत्पित्त्यमानेऽस्मिन् हृत्कम्पः शून्यता भ्रमः ।
 तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूयुदासोऽक्षिवैकृतम् ॥ ६ ॥
 अशब्दश्रवणं स्वेदो लालासिङ्घाणकश्रुतिः ।
 अविपाकोऽरुचिर्मूर्च्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ ७ ॥
 निद्रानाशोऽङ्गमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्तनम् ।
 पानं मद्यस्य तैलस्य तयोरेव च मेहनम् ॥ ८ ॥
 तत्र वातात् स्फुरत्सक्थि प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ।
 अपस्मार इति संज्ञां च लभते विश्वं रुदन् ॥ ९ ॥
 उत्पिण्डिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कम्पते ।
 आविध्यति शिरोदन्तान् दशत्याध्मातकन्धरः ॥ १० ॥
 परितो विक्षिपत्यङ्गं विषमं विनताङ्गुलिः ।
 रुक्षश्चावारुणाक्षित्वङ्गनखास्यः कृष्णमीक्षते ॥ ११ ॥
 चपलं परुषं रूपं विरूपं विकृताननम् ।
 अपस्मारति पित्तेन मुहुः संज्ञाञ्च विन्दति ॥ १२ ॥
 पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगास्फालयति मेदिनीम् ।
 भैरवादीसरुषितरूपदर्शी तृषान्वितः ॥ १३ ॥
 कफाक्षिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनम् ।
 चेष्टाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लनेत्रनखास्यता ॥ १४ ॥
 शुक्लाभरूपदर्शित्वं सर्वलिङ्गान् वज्रयेत् ।

अथावतानां धीचित्तहृत्खानां प्राक्प्रबोधनम् ॥ १५ ॥
 तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ।
 वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥ १६ ॥
 श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ।
 सर्वतस्तु विशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ १७ ॥
 अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् शृणु ।
 गोमयस्वरसक्षीरदधिभूचैः शृतं हविः ॥ १८ ॥
 अपस्मारज्वरोन्मादकामलान्तकरं पिबेत् ।
 द्विपञ्चमूलत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः ॥ १९ ॥
 सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ।
 शम्याकपुष्करजटाफलमूलदुरालभाः ॥ २० ॥
 द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्ता पादावशेषिते ।
 भाङ्गीपाठादकौकुभनिकुम्भव्योषरोहिषैः ॥ २१ ॥
 मूर्वाभूतिकभूनिस्त्र्येयसीसारिवाहयैः ।
 मदयन्त्यग्निनिक्षुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥
 प्रस्थं तद्वद्भूचैः पूर्वैः पञ्चगव्यमिदं महत् ।
 ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहरं परम् ॥ २३ ॥
 शोफार्शः कामलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम् ।
 ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीशृतं घृतम् ॥ २४ ॥
 पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ।
 तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ २५ ॥
 क्षीरद्रोणे पचेत् सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ।
 कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ॥ २६ ॥
 कार्ष्णिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २७ ॥
 वातपित्तोज्ज्वलं क्षिप्रमपस्मारं निहन्ति तत् ॥ २८ ॥
 तद्वत्कासविदारौक्षुकुशकाथशृतं पयः ।

कुष्माण्डस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ॥ २८ ॥
 यष्टीकल्कमपस्मारहरं धौवाक्स्वरप्रदम् ।
 कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितम् ॥ २९ ॥
 श्वशृगालविडालानां सिंहादीनाञ्च पूजितम् ।
 गोधानकुलनागानां वृषभर्चगवामपि ॥ ३० ॥
 पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ।
 त्रिफलाव्योषपीतदूयवच्चारफणिज्जकैः ॥ ३१ ॥
 श्यामापामार्गकारञ्जवीजैस्तैलं विपाचितम् ।
 वस्तसूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वाष्णापयेद्भिषक् ॥ ३२ ॥
 न कुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
 तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूमस्य प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥
 शीलयेत्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
 ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ३४ ॥
 समं क्रुद्धैरपस्मारो दोषैः शरीरमानसैः ।
 यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥ ३५ ॥
 तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।
 तदार्त्तं चाग्नितोयादेर्विषमात्यालयेत् सदा ॥ ३६ ॥
 मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्यं कृतवानिति ।
 न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चितोऽस्य वृंहयेत् ॥ ३७ ॥
 इत्यष्टाङ्गहृदये भूततन्त्रं तृतीयं समाप्तम् ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 सर्वरोगनिदानोत्तरहितैः कुपिता मलाः ।
 अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ १ ॥
 शिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ।
 वर्त्मसन्धिं क्षितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा ॥ २ ॥

रोगान् कुर्व्युच्चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः शिराः ।
 सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तम्भं सवेदनम् ॥ ३ ॥
 पांशुपूर्णाभनेतत्वं कच्छ्रोन्मिलनमशु च ।
 विमर्दनात्स्याच्च शमः कच्छ्रोन्मौलं वदन्ति तम् ॥ ४ ॥
 चालयन्वर्त्मनी वायुनिमेषोन्मेषणं मुहुः ।
 करोत्यरुड् निमेषोऽसौ वर्त्म यत्तु निमील्यते ॥ ५ ॥
 विमुक्तसन्धि निषेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ।
 कृष्णाः पित्तेन बह्वोऽन्तर्वर्त्मकुम्भीकबीजवत् ॥ ६ ॥
 आध्मायन्ते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुम्भिसंज्ञिताः ।
 सदाहक्तेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् ॥ ७ ॥
 पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति तत् ।
 करोति कण्डूं दाहञ्च पित्तं पक्ष्मान्तमास्थितम् ॥ ८ ॥
 पक्ष्मणां शातनं चानु पक्ष्मशातं वदन्ति तम् ।
 पोथक्चः पिटिकाः श्वेताः सर्षपाभाः घनाः कफात् ॥ ९ ॥
 शोफोपदेहं हृत्कण्डूपिच्छलाशुसमन्विताः ।
 कफोत्क्लिष्टं भवेद्वर्त्म स्तम्भकं दोषदेहवत् ॥ १० ॥
 ग्रन्थिः पाण्डुररुक्पाकः कण्डुमान् कठिनः कफात् ।
 कोलमात्रः सलगणः किञ्चिदल्पस्ततोऽपि वा ॥ ११ ॥
 रक्तारक्तेन पिटिकास्तत्तुल्यपिटिकाचिताः ।
 उल्लङ्घ्यास्तथोत्क्लिष्टं राजिमत् स्पर्शनाक्षमम् ॥ १२ ॥
 अर्शोऽधिमांसं वर्त्मन्तः स्तम्भं स्निग्धं सदाहरक् ।
 रक्तं रक्तेन तत्स्रावी छिन्नं छिन्नञ्च वर्द्धते ॥ १३ ॥
 मध्ये वा वर्त्मनोऽन्ते वा कण्डूषारुग्वतौ स्थिरा ।
 मुद्गमात्रासृजा ताम्रा पिटिकाश्चननामिका ॥ १४ ॥
 दोषैर्वर्त्मं बहिः शूनं यदन्तः सूक्ष्मखाचितम् ।
 सस्रावमन्तरुदकं विसाभं विसवर्त्मं तत् ॥ १५ ॥

यद्वर्मात्क्लिष्टमुत्क्लिष्टमकस्मात् स्नानतामियात् ।
 रक्तदोषत्रयोत्क्लिष्टाद् बदन्युत्क्लिष्टवर्म् तत् ॥ १६ ॥
 श्याववर्म् मलैः सास्रैः श्यावं रुक्क्लेदशोफवत् ।
 क्लिष्टाख्यवर्म्नोऽस्तिष्ठे कण्डूश्चयथुरागिणी ॥ १७ ॥
 वर्म्नोऽन्तः खरा रूक्षाः पिष्टिकाः सिकतोपमाः ।
 सिकतावर्म् कृष्णान्तु कर्दमं कर्दमोपमम् ॥ १८ ॥
 बहलं बहलैर्मसैः सवर्णैश्चीयते समैः ।
 कुक्कूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥ १९ ॥
 स्यात्तेन शिशुरुच्छूनतास्त्राक्षो वीक्षणक्षमः ।
 स वर्म्नशूलपैच्छिद्यकर्षणासाक्षिमर्दनः ॥ २० ॥
 पक्ष्मोपरोधे सङ्कोचो वर्म्ननां जायते तथा ।
 खरतान्तर्मुखत्वञ्च लोम्नामन्यानि वा पुनः ॥ २१ ॥
 कण्टकैरिव तीक्ष्णग्रैर्घृष्टं तैरिच्च सूयते ।
 उष्यते चानिलाद्विडम्बाहः शान्तिरुद्धतैः ॥ २२ ॥
 कनौनके बहिर्वर्म् कठिनो ग्रन्थिरुन्नतः ।
 ताम्रः पक्कोऽस्रपूयाश्चुदलज्याधायते मुहुः ॥ २३ ॥
 वर्म्नान्तर्मांसपिण्डाभः श्वयथुर्ग्रथितो रुजः ।
 सास्रैः स्यादर्वुदो दोषैर्विषमो वाङ्मातश्चलः ॥ २४ ॥
 चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्म्नसंश्रयाः ।
 आद्योऽत्र भेषजैः साध्यो द्वौ ततोऽर्शश्च वर्जयेत् ॥ २५ ॥
 पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छे प्राञ्छस्त्रेण साधयेत् ।
 कुट्टयेत्पक्ष्मसदनं छिन्यात्तेष्वपि चार्वुदम् ॥ २६ ॥
 भिन्द्याल्लगणकुम्भीकाविमोक्षङ्गाञ्जनालजीः ।
 पोथकीश्यावसिकतास्त्रिष्टोत्क्लिष्टचतुष्टयम् ।
 सकर्दमं सबहलं विलिखेत्सुकुक्कूणकम् ॥ २७ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

कृच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं द्वाक्षाकल्काभ्युसाधितम् ।

ससितं योजयेत् स्निग्धं नस्यधूमाञ्जनादि च ॥ १ ॥

कुम्भीकावर्त्म लिखितं सैन्धवप्रतिसारितम् ।

यष्टौधात्रीपटोलीनां काथेन परिषेचयेत् ॥ २ ॥

निवातेऽधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।

बहिः क्रीणाभ्युत्तमेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ ३ ॥

निर्भुज्य वस्त्रान्तरितं वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीधृतम् ।

न संसते चलति वा वर्त्मेवं सर्वतस्ततः ॥ ४ ॥

मण्डलाग्रेण तत्तिथ्यक्त्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ।

लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिकादिजैः ॥ ५ ॥

फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रसृजन्नसृक् ।

स्थिते रक्ते सुलिखितं सच्चौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६ ॥

यत् स्वमुक्तैरेनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ।

घृतेनासितमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वाधः कर्णयोर्दत्त्वा पिण्डौ च यवसक्तुभिः ।

द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ॥ ८ ॥

कुर्यात् चतुर्थे नस्यादीन्मुञ्चदेवाङ्गि पञ्चमे ।

समं नखनिभं शोफकण्डूधर्षाद्यपीडितम् ॥ ९ ॥

विद्याभ्युलिखितं वर्त्म लिखेद् भूयो विपर्यये ।

रुक्पक्ष्यवर्त्मसदनं संसनादतिलेखनात् ॥ १० ॥

स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्टो वातहरः क्रमः ।

अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोध्नं प्रलेपयेत् ॥ ११ ॥

परण्डमूलकल्केन पुटपाके पचेत्ततः ।

स्निग्धं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतम् ॥ १२ ॥
 स्त्रियाः क्षीरे कृगव्या वा मृद्धितं नेत्रसेचनम् ।
 शालितण्डुलकल्केन लिप्तं तद्वत्परिष्कृतम् ॥ १३ ॥
 कुश्यान्नित्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना ।
 केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जाङ्गलाग्निः ॥ १४ ॥
 पिष्टिकां ब्रीहिवक्त्रेण भित्वा तु कठिनोन्नताम् ।
 निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥
 लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्तनि ।
 पित्तास्रोत्क्लिष्टयोः स्वादुस्कन्धसिद्धेन सर्पिषा ॥ १६ ॥
 शिराविमोक्षः स्निग्धस्य त्रिवृच्छेष्टं विरेचनम् ।
 लिखिते सूतरक्ते च वर्त्तनि क्षालनं हितम् ॥ १७ ॥
 यष्टीकषायः सेकस्तु क्षीरं चन्दनसाधितम् ।
 पद्मणां सदने सूच्या रोमकूपान् विकुट्टयेत् ॥ १८ ॥
 ग्राहयेद्वा जलौकोभिः पयसेक्षुरसेन वा ।
 वमनं नावनं सर्पिः शृतं मधुरशीतलैः ॥ १९ ॥
 संचूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत् सुरसारसैः ।
 ताम्ने दशाहं परमं पद्मशाते तदञ्जनम् ॥ २० ॥
 पोथकीर्लिखिताः शृण्ठीसैन्धवप्रतिसारिताः ।
 उष्णाम्बुक्षालिताः सिञ्चेत् खदिरादकिशिशुभिः ॥ २१ ॥
 अग्निहृद्दिनिशाश्रेष्ठामधुकैर्वा समाचिकैः ।
 कफोत्क्लिष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २२ ॥
 सूक्ष्मैः सैन्धवकासीसमनोद्वाकणतार्क्ष्यजैः ।
 वमनाञ्जननस्यादि सर्वञ्च कफजिहितम् ॥ २३ ॥
 कर्तव्यं लग्नेष्येतद्दशान्तावग्निना दहेत् ।
 कुकूणे खदिरयेष्ठानिम्बपत्रैः शृतं घृतम् ॥ २४ ॥
 पीत्वा धात्री वमेत् क्षणायष्टीसर्षपसैन्धवैः ।

अभयापिप्पलीद्राक्षाकायेनैनां विरेचयेत् ॥ २५ ॥
 मुस्ताद्विरजनीकृष्णाकल्कां नालेपयेत् स्तनी ।
 धूपयेत्सर्पपैः साज्यैः शुद्धां काथञ्च पाययेत् ॥ २६ ॥
 पटोलमुस्तसृङ्गीकागुडूचीत्रिफलोद्भवम् ।
 शिशोस्तु लिखितं वल्गुं सुतासृग्वास्वुजन्मभिः ॥ २७ ॥
 धात्राशमन्तकजस्वल्थपत्रकायेन सेचयेत् ।
 प्रायः क्षीरघृताशित्वाद् बालानां क्षेप्सजा गदाः ॥ २८ ॥
 तस्माद्दमनमेवाग्रे सर्वव्याधिषु पूजितम् ।
 सिन्धूत्यक्तृष्णापामार्गवीजाज्यस्तन्यमाचिकम् ॥ २९ ॥
 चूर्णो वचायाः सक्षौद्रो मदनं मधुकान्वितम् ।
 क्षीरं क्षीरान्नमन्नञ्च भजतः क्रमशः शिशोः ॥ ३० ॥
 वमनं सर्वरोगेषु विशेषेण कुकूणके ।
 सप्तलारससिद्धाज्यं योज्यं चोभयशोधनम् ॥ ३१ ॥
 द्विनिशारोभ्रयध्याद्द्विरोहिणीनिम्बपल्लवैः ।
 कुकूणके हिता वर्त्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोन्वितैः ॥ ३२ ॥
 क्षीरक्षौद्रघृतोपेतं दग्धं वा लोहितं रजः ।
 एलारसोनकतकशङ्खोषणफणिज्जकैः ॥ ३३ ॥
 वर्त्तिः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैः सकटफलैः ।
 पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ॥ ३४ ॥
 उत्तृज्य द्वौ भ्रुवोऽधस्ताद्भागौ भागञ्च पक्ष्मतः ।
 यवमात्रं यवाकारं तिर्यक्च्छित्त्वाऽऽर्द्रवाससा ॥ ३५ ॥
 अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणितम् ।
 सौव्यैः कुटिलया सूच्या मुद्गमात्रान्तरैः पदैः ॥ ३६ ॥
 बद्ध्वा ललाटे पट्टञ्च तत्र सीवनसूत्रकम् ।
 नातिगाढं श्लथं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ॥ ३७ ॥
 मधुसर्पिः कबलिकां न चास्मिन् बन्धमाचरेत् ।

न्यग्रोधादिकषायैश्च सक्षीरैः सेचयेद्गुजि ॥ ३८ ॥
 पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।
 गैरिकेण व्रणं युञ्ज्यात्तौक्ष्णं नस्याञ्जनादि च ॥ ३९ ॥
 दहेदशान्तौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रयां बलीम् ।
 सन्दंशेनाधिकं पक्ष्मं हृत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ४० ॥
 सूच्यरेणाग्निवर्णेन दाहो बाह्यालजेः पुनः ।
 भिन्नस्य क्षारवह्निभ्यां सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ॥ ४१ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिसितासितरोगविज्ञानमारभ्यते ।
 वायुः क्रुद्धः शिराः प्राप्य जलामं जलवाहिनीः ।
 अशु स्रावयते वर्त्मं शुक्लसन्धेः कनौनकात् ॥ १ ॥
 तेन नेत्रं सरुप्रागशोफं स्यात्स जलास्रवः ।
 कफात्कफस्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहलं द्रवेत् ॥ २ ॥
 कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः ।
 पृथुमूलबलः क्लिग्धः सवर्णमृदुपिच्छिलः ॥ ३ ॥
 महानपाकः कण्डूमानुपनाहः स नीरुजः ।
 रक्ताद् रक्तस्रवे ताम्रं बह्मणं चाशु संस्रवेत् ॥ ४ ॥
 वर्त्मसन्ध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ।
 ताम्रा मुद्गोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणि ॥ ५ ॥
 पूयास्रावे मलाः सास्रवर्त्मसन्धेः कनौनकात् ।
 स्रावयन्ति मुहुः पूयं सास्रत्वङ्मांसपाकतः ॥ ६ ॥
 पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरम्भपूर्वकः ।
 कनौनसन्धावाधायी पूयास्रावी सवेदनः ॥ ७ ॥
 कनौनस्यान्तरलजौ शोफौ रक्तोददाहवान् ।
 अपाङ्गे वा कनौने वा कण्डपापक्ष्मणोटवान् ॥ ८ ॥

पूयासावी कृमिग्रन्थिग्रन्थिकृमियुतोऽर्त्तिमान् ।
 उपनाहकृमिग्रन्थिपूयासकपर्वणीः ॥ ८ ॥
 शस्त्रेण साधयेत्पञ्चसालजी नासवांस्त्यजेत् ।
 पित्तं कुर्यात्क्षिते विन्दूनसितश्चावपीतकान् ॥ १० ॥
 मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरकम् ।
 रोगोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशक्लङ्गेदृढज्वरः ॥ ११ ॥
 कफाच्छुक्लं समं श्वेतं चिरवृद्धाधिमांसकम् ।
 शुक्लार्धं शोफस्वरजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥ १२ ॥
 गुरुः स्निग्धोऽम्बुविन्दाभो बलासग्रथितं स्मृतम् ।
 बिन्दुभिः पिष्टधवलैरुत्पन्नैः पिष्टकं वदेत् ॥ २३ ॥
 रक्तराजीतं शुक्लमुष्यते यत्सवेदनम् ।
 अशोफाश्रूपदेहं च शिरोत्पातः सशोणितात् ॥ १४ ॥
 उपेक्षितः शिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्धयन् ।
 कुर्यात्सासं शिराहर्षं तेनाच्छुद्धीक्षणाक्षमम् ॥ १५ ॥
 शिराजाले शिराजालं वृहद्रक्तं घनोन्नतम् ।
 शोणितार्धसमं श्लक्ष्णं पद्माभमधिमांसकम् ॥ १६ ॥
 नोरक् श्लक्ष्णोऽर्जुनं विन्दुः शशलोहितलोहितः ।
 मृदाशुवृद्धारुद्धांसं प्रस्तारिष्यावलोहितम् ॥ १७ ॥
 प्रस्तार्यर्धमलैः साक्षैः स्यावार्धं स्यावसन्निभम् ।
 शुक्लासृक्पिण्डवच्छावं यन्मांसं बहलं पृथु ॥ १८ ॥
 अधिमांसार्धं तद्वाहवर्षबन्धुः शिरावृताः ।
 कृष्णासन्नाः शिरासंज्ञाः पिटिकाः सर्षपोपमाः ॥ १९ ॥
 शुक्लहर्षशिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनम् ।
 साधयेदौषधैः षट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकम् ॥ २० ॥
 नवीत्यं तदपि द्रव्यैः अर्मीकं यच्च पञ्चधा ।
 तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्रावशिरावृतम् ॥ २१ ॥

चर्मोद्दालवदुच्छायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत् ।

पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्रं तोदाशुरागवत् ॥ २२ ॥

क्वित्वा लवचं जनयति तेन स्यात् कृष्णमण्डलम् ।

पक्वजम्बूनिभं किञ्चिन्निम्नञ्च क्षतशुक्रकम् ॥ २३ ॥

तत् कच्छसाध्यं याप्यं तु द्वितीयपटलव्यधात्,

तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचिविज्ञाभकृष्णता ॥ २४ ॥

तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निचितं व्रणैः ।

शङ्खशुक्लं कफाच्छावं नातिरुक् शुद्धशुक्रकम् ॥ २५ ॥

आताम्रपिच्छिलासामृगाताम्रपिटिकातिरुक् ।

अजावित् सदृशोच्छायकाष्णार्णवर्ज्यासृजाजका ॥ २६ ॥

शिराशुक्रं मलैः सास्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमण्डलम् ।

सतोददाहताम्राभिः शिराभिरवतन्धते ॥ २७ ॥

अनिमित्तोष्णशीताच्छघनाससुक् च तत्त्यजेत् ।

दोषैः सास्रैः सकृत् कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ॥ २८ ॥

धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावाहं दलाकृति ।

अतितीव्ररुजारागदाहश्चयथुपौडितम् ॥ २९ ॥

पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ।

यस्य वाऽऽसिङ्गनाशोऽन्तःस्थानं यद्वा सलोहितम् ॥ ३० ॥

अत्युत्सेधावगाढं वा साश्वनाडीव्रणावृतम् ।

पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम् ।

पञ्चेलुक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ ३१ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

उपनाहं भिषक् स्निग्धं भिन्नं ब्रौहिमुखेन च ।

लेखयेन्मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥

पिप्पलीक्षौद्रसिन्धूलैर्बध्नीयात् पूर्ववत्ततः ।
 पटोलपत्रामलककाथेनाद्योतयेच्च तम् ॥ २ ॥
 पर्वणी वडिशेनात्ता बाह्यसन्धित्रिभागतः ।
 वडिपत्रेण वड्यांश्च स्यादशुगतिरन्यथा ॥ ३ ॥
 चिकित्वा चार्मवत्क्षौद्रसैन्धवप्रतिसारिता ।
 पूयालसे शिरां विध्येततस्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥
 कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं सर्वं कर्म यथाविधि ।
 सैन्धवार्द्रककासीसलोहताम्रैः सचूर्णितैः ॥ ५ ॥
 चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।
 क्षमिग्रन्थिं करीषेण स्विन्नं भित्त्वा विलिख्य च ॥ ६ ॥
 त्रिफलाक्षौद्रकासीससैन्धवैः प्रतिसारयेत् ।
 पित्ताभिष्यन्दवच्छुक्तिं बलासाह्वयपिष्टकौ ॥ ७ ॥
 कफाभिष्यन्दवन्मुक्ता शिराव्यधमुपाचरेत् ।
 बीजपूररसाक्तञ्च व्योषकटफलमञ्जनम् ॥ ८ ॥
 जातीमुकुलसिन्धूल्यदेवदारुमहौषधैः ।
 पिष्टैः प्रसन्नया वर्त्तिः शोफकण्डूघ्नमञ्जनम् ॥ ९ ॥
 रक्तस्यन्दवदुत्पातहर्षजालार्जुनक्रिया ।
 शिरोत्पाति विशेषेण घृतमाक्षिकमञ्जनम् ॥ १० ॥
 शिरावर्षे तु मधुना श्लक्ष्णघृष्टं रसाञ्जनम् ।
 अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्रयोतनं हितम् ॥ ११ ॥
 स्फटिकः कुङ्कुमं शङ्खो मधुको मधुनाञ्जनम् ।
 मधुना चाञ्जनं शङ्खः फेनो वा सितया सह ॥ १२ ॥
 अमोक्तं पञ्चधा तत्तु न तु धूमाविलञ्च यत् ।
 रक्तं दधिनिभं यच्च शुक्रवत्तस्य भेषजम् ॥ १३ ॥
 उत्तानस्येतरत् स्विन्नं ससिन्धूत्येन चाञ्चितम् ।
 रसेन बीजपूरस्य निमील्याच्च विमर्दयेत् ॥ १४ ॥

इत्थं संरोषिताक्षस्य प्रचलेऽर्माधिमांसके ।
 धृतस्य निश्चलं मूर्ध्नि वर्त्मनोश्च विशेषतः ॥ १५ ॥
 अपाङ्गमीक्षमाणस्य वृद्धेर्मणिकनीनकात् ।
 बली स्याद्यत्र तत्रार्मं वडिशेनावलम्बितम् ॥ १६ ॥
 नात्यायतं मुचुण्डा वा सूच्या सूत्रेण वा ततः ।
 समन्तान्मण्डलाग्रेण मोचयेदथ माक्षिकम् ॥ १७ ॥
 कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ।
 छिन्द्यात्कनीनके रत्नेद्वाहिनीश्चाशुवाहिनीः ॥ १८ ॥
 कनीनकव्यधादशुनाडी चाक्षिण प्रवर्त्तते ।
 वृद्धेऽर्मणि तथाऽपाङ्गात्प्रश्यतोऽस्य कनीनकात् ॥ १९ ॥
 सम्यक् छिन्नं मधुव्योषसैन्धवप्रतिसारितम् ।
 उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ २० ॥
 बध्नीयात्सेचयेन्मुक्ता तृतीयादिदिनेषु च ।
 करञ्जवीजसिद्धेन क्षीरेण कथितैस्तथा ॥ २१ ॥
 सक्षौद्रैर्दिनिशारोध्रपटोलीयष्टिकिंशुकैः ।
 कुरण्टमुकुलोपेतैमुच्चैर्देवाङ्गि सममे ॥ २२ ॥
 सम्यक् छिन्ने भवेत्स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान् गदान् ।
 सेकाञ्जनप्रभृतिभिर्जयेत्सेखनवृंहणैः ॥ २३ ॥
 सितामनःशिलाशैललवणोत्तमनागरम् ।
 अर्धकषोन्मितं तार्क्ष्यं पलाईच्च मधुप्लुतम् ॥ २४ ॥
 अञ्जनं श्लेष्मतिमिरपिप्तशुक्लार्मशोषजित् ।
 त्रिफलेकतमद्रव्यत्वचं पानीयकल्किताम् ॥ २५ ॥
 शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।
 पृथक्शेषौषधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ २६ ॥
 सा मधौ शोषिता पेष्टा भूयो द्विलवणान्विता ।
 त्रीत्येतान्यञ्जनान्याह लेखनानि परं निमिः ॥ २७ ॥

शिराजाले शिरायास्तु कठिनालेखनौषधैः ।
 न सिद्धात्यर्मवत्तासां पिटिकानाञ्च साधनम् ॥ २८ ॥
 दोषानुरोधाच्छुक्रेषु सिग्धरूचं वराष्ट्रतम् ।
 तिक्तं मूर्द्धमसृक्सावो रिकसेकादि चेष्यते ॥ २९ ॥
 त्रिस्त्रिवृद्धारिणा पक्वं क्षतशुक्रे घृतं पिबेत् ।
 शिरया नु हरेद्रक्तं जलीकोभिश्च लोचनात् ॥ ३० ॥
 सिद्धेनोत्पलकाकोलीद्राचायष्टिविदारिभिः ।
 ससितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ ३१ ॥
 रागाश्रुवेदनाशान्तौ परं लेखनमञ्जनम् ।
 वर्त्तयो जातिमुकुललाक्षागैरिकचन्दनैः ॥ ३२ ॥
 प्रसादयन्ति पित्तास्रं घ्नन्ति च क्षतशुक्रकम् ।
 दन्तैर्दन्तिवराहोद्भगवाश्वाजखरोद्भवैः ॥ ३३ ॥
 सशङ्खमौक्तिकाभोधिफेनैर्मरिचपादिकैः ।
 क्षतशुक्रमपि व्यापि दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत् ॥ ३४ ॥
 तमालपत्रं गोदन्तशङ्खफेनोऽस्थि गार्दभम् ।
 ताम्रञ्च वस्तिमूत्रेण सर्वशुक्रकनाशिनी ॥ ३५ ॥
 रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि धातवस्त्यूषणं त्रुटिः ।
 करञ्जवीजं लशुनो वणसादि च भेषजम् ॥ ३६ ॥
 सत्रणात्रणगम्भीरत्वक्स्थशुक्रघ्नमञ्जनम् ।
 निम्नमुन्नमयेत् स्नेहपाननस्वरसाञ्जनैः ॥ ३७ ॥
 सरुजं नीरुजं त्रिपुटपाकेन शुक्रकम् ।
 शुद्धशुक्रे निशायष्टीसारिवाशावराभसा ॥ ३८ ॥
 सेचनं रोध्रपोटल्या कोष्णाभोमग्नयाऽथवा ।
 वृहतीमूलयथ्याह्वताम्रसैन्धवनागरैः ॥ ३९ ॥
 धात्रीफलाम्बुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ।
 यवाज्यामलकीपत्रैर्बहुशो धूपयेत्ततः ॥ ४० ॥

तत्र कुर्वीत गुटिकास्ता जलक्षौद्रपेषिताः ।
 महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्रहराः परम् ॥ ४१ ॥
 स्थिरे शुक्रे घने चाऽस्य बहुशोषहरेदसृक् ।
 शिरःकायविरिकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ॥ ४२ ॥
 कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरौषफलसैम्भवैः ।
 वर्षणं त्रिफलाक्वाथपीतेन लवणेन वा ॥ ४३ ॥
 कुर्यादञ्जनयोगी वा श्लोकाईगदिताविमौ ।
 शङ्खकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ ४४ ॥
 सुरादन्तार्णवमलैः शिरौषकुसुमान्वितैः ।
 धात्रीफणिज्जकरसे चारो लाङ्गलिकोद्भवः ॥ ४५ ॥
 उषितः शोषितश्चूर्णः शुक्रहर्षणमञ्जनम् ।
 मुहा वा निस्तुषाः पिष्टाः शङ्खक्षौद्रसमा युताः ॥ ४६ ॥
 सारो मधूकान्मधुमान् मज्जा वाचात्ममाक्षिका ।
 गोखराश्वोद्भृदशनाः शङ्खः फेनः समुद्रजः ॥ ४७ ॥
 वर्तिरर्जुनतोयेन हृष्टशुक्रकनाशिनी ।
 उल्लङ्घनं वा सशल्यं वा शुक्रं बालादिभिर्लिखेत् ॥ ४८ ॥
 सिराशुक्रौ त्वष्टृष्टिन्ने चिकित्सा व्रणशुक्रवत् ।
 पुण्ड्रयव्याहृकाकोलीसिंहीलोहनिशाञ्जनम् ॥ ४९ ॥
 कल्कितं क्वागदुग्धेन सष्टतैर्धूपितं यवैः ।
 धात्रीपत्रैश्च पर्यायाद्वर्तिर्नेत्राञ्जनं परम् ॥ ५० ॥
 अग्रान्तावर्मवच्छस्त्रमजकाख्ये च योजयेत् ।
 अजकायामसाध्यायां शुक्रोऽन्यत्र च तद्विधैः ॥ ५१ ॥
 वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्सावणादिभिः ।
 कुर्याद्बीभत्सतां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनम् ॥ ५२ ॥
 नालिकेरास्थिमल्लततालवंशकरीरजम् ।
 भस्माद्भिः स्त्रावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ॥ ५३ ॥

चूर्णं शुक्रैवसाध्येषु तद्वैवर्ण्यमञ्जनम् ।

साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ॥ ५४ ॥

अजकां पार्श्वतो विध्वा सूच्या विम्राव्य चोदकम् ।

समं प्रपीड्याङ्गुष्ठेन वसाद्रेणानुपूरयेत् ॥ ५५ ॥

व्रणं गोमांसचूर्णेन बडं बडं विमुच्य च ।

सप्तरात्रात् व्रणे रुढे कृष्णभागे समे स्थिरे ॥ ५६ ॥

स्नेहाञ्जनञ्च कर्तव्यं नस्यञ्च क्षीरसर्पिषा ।

तथापि पुनराश्नाने भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ।

युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ॥ ५७ ॥

नित्यञ्च शुक्रेषु शृतं यथास्वं पाने च मर्शं च घृतं विदध्यात् ।

न हीयते लब्धबला तथान्तस्तीक्ष्णाञ्जनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥ ५८ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ।

अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ १ ॥

प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।

भूतं तु यन्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मञ्च नेक्षते ॥ २ ॥

दूरान्तिकस्थं रूपञ्च विपर्यासेन मन्यते ।

दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ॥ ३ ॥

द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ।

दृष्टेरभ्यन्तरगते क्लृप्तद्विविपर्ययम् ॥ ४ ॥

नान्तिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरि स्थितम् ।

पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥ ५ ॥

प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।

तेनोद्धुं मौक्षते नाधस्तनुचैलावृतापमम् ॥ ६ ॥

यथावर्णञ्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।
 तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ ७ ॥
 लिङ्गनाशं मलः कुर्वन् क्वादयेद् दृष्टिमण्डलम् ।
 तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ ८ ॥
 चलाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ।
 जालानि केशान्मशकान् रश्मीन्धोपेक्षितेऽत्र च ॥ ९ ॥
 काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ।
 चन्द्रदौपायनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ १० ॥
 वृद्धः काचदृशं कुर्याद् रजाधूमावृतामिव ।
 स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ॥ ११ ॥
 सलिङ्गनाशो वाति तु सङ्कोचयति दृक्शिराः ।
 दृग्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ॥ १२ ॥
 पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतेद्योतदौपितम् ।
 शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति ॥ १३ ॥
 काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।
 अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ॥ १४ ॥
 मृङ्गनीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिङ्गनाशतः ।
 दृष्टिः पित्तेन क्लृप्ताख्या सा क्लृप्ता क्लृप्तदर्शना ॥ १५ ॥
 भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ।
 कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ॥ १६ ॥
 शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुसुदैरिव चाचितम् ।
 काचे तु निष्प्रभेन्द्रकप्रदौपायैरिवाचितम् ॥ १७ ॥
 सिताभा सा च दृष्टिः स्यात्सिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ।
 मूर्त्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ॥ १८ ॥
 विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।
 उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ १९ ॥

शङ्कुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ।

रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ॥ २० ॥

काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ।

लिङ्गनाशोऽपि तादृग् दृङ् निष्प्रभा हतदर्शना ॥ २१ ॥

संसर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणान् ।

तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्यादव्यक्ताकुलेक्षणम् ॥ २२ ॥

तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ।

द्योत्यते नकुलस्येव यस्य दृङ् निचितामलैः ॥ २३ ॥

नकुलान्धः स तत्राङ्गि चित्रः पश्यति नो निशि ।

अर्कोऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तम्भमागताः ॥ २४ ॥

स्थगयन्ति दृशं दोषा दोषान्धः सगदोपरः ।

द्वाकाकरकरस्मृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ २५ ॥

विलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राङ्गि दर्शनम् ।

उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥ २६ ॥

विदोषरक्तसंपृक्तो यात्यूष्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणी ।

दाहोषे मलिनं शक्लमहन्नाविलदर्शनम् ॥ २७ ॥

रात्रावान्धश्च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ।

श्वशमन्ताशनाहोषैः सास्त्रैर्या दृष्टिराचिता ॥ २८ ॥

सक्तो दकण्डूकलुषा विदग्धान्धेन सा स्मृता ।

शोकज्वरशिरोरोगसन्तप्तस्थानिलादयः ॥ २९ ॥

धूमाविलां धूमदर्शां दृशं कुर्युः स धूमरः ।

सहसैवाल्पसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ॥ ३० ॥

भास्वरं भास्करादिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः ।

कुर्वन्ति तेजः संश्लोष्य दृष्टिं सुषितदर्शनाम् ॥ ३१ ॥

वैदूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवाव्यथाम् ।

श्रीपसर्गिक इत्येष लिङ्गनाशोऽत्र वर्जयेत् ॥ ३२ ॥

विना कफास्त्रिङ्गनाशान् गम्भीरां ऋस्वजामपि ।
 षट् काचा नकुलान्धश्च याप्याः शेषांस्तु साधयेत् ।
 द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ ३३ ॥

तथोदशोऽध्यायः ।

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्धमुपेक्षया ।
 नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद् द्रुतम् ॥ १ ॥
 तुलां पचेत् जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।
 तत् काये द्विगुणं क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥
 प्रपौण्ड्रौककाकोलीपिप्यलीरोध्रसैन्धवैः ।
 शताह्वामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ ३ ॥
 कार्ष्णिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।
 द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोलीहयजीवकैः ॥ ४ ॥
 सिताशतावरीमेदापुण्ड्राह्वमधुकोत्पलैः ।
 पञ्चेज्जीर्णं घृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ ५ ॥
 हन्ति तत्काचतिमिररक्तराजौशिरोरुजः ।
 पटोलनिम्बकटुकादावीसैव्यवराहषम् ॥ ६ ॥
 सधन्वयासत्रायन्ती पर्यटं पालिकं पृथक् ।
 प्रस्थमामलकानाञ्च काथयेदुल्लण्ड्वाभ्रसि ॥ ७ ॥
 तदादकेऽर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ।
 सुस्तभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटजोदीचचन्दनैः ॥ ८ ॥
 सपिप्यलीकैस्तत्सर्पिर्ग्राणकर्णास्यरोगजित् ।
 विद्रधिर्ज्वरदुष्टार्क्सर्पापचिकुष्ठतृत् ॥ ९ ॥
 विशेषाच्छ्रुतिमिरनन्तान्योष्णान्मदाहनुत् ।
 त्रिफलाष्टपलं काथ्यं पादशेषं जलादके ॥ १० ॥

तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ।
 अर्द्धप्रस्थो घृतात्सिद्धः सितया माचिकेण वा ॥ ११ ॥
 युक्तं पिबेत्तिमिरौ तद्युक्तं चैव वरारसम् ।
 यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीकृष्णाशृतोत्पलैः ॥ १२ ॥
 पालिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत्समैः ।
 अजाक्षीरवरावासामार्कवस्त्ररसैः पृथक् ॥ १३ ॥
 महात्रैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित् ।
 त्रैफलेनाथ हविषा लिहानस्त्रिफलां निशि ॥ १४ ॥
 यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ।
 मासमेकं हिताहारः पिवन्नामलकोदकम् ॥ १५ ॥
 सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः ।
 ताप्यायोहेमयध्याह्नसिताजीर्णाज्यमाचिकैः ॥ १६ ॥
 संयोजिता यथाकामं तिमिरघ्नौ वरा वरा ।
 सघृतं वा वराक्ताथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ १७ ॥
 अपूपसूपसक्तून् वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ।
 पायसं वा वरायुक्तं शीतं समधुशर्करम् ॥ १८ ॥
 प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात्यथां पृथक् पृथक् ।
 मृद्वीकां शर्कराक्षौद्रैः सततं तिमिरातुरः ॥ १९ ॥
 स्त्रीतोजांशांश्चतुःषष्टिं ताम्बायोरूप्यकाञ्चनैः ।
 युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरन्ध्रमूषोदरस्थितान् ॥ २० ॥
 आपयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ।
 रसस्कन्धकषायेषु समक्तत्वं पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥
 वैदूर्यमुक्ताशङ्कानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।
 चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सत्सर्वं तिमिरापहम् ॥ २२ ॥
 मांसीत्रिजातकायःकुङ्कुमनीलोत्पलाभयातुल्यैः ।
 सितकाचशङ्खफेनकमरिचाञ्जनपिप्पलीमधुकैः ॥ २३ ॥

चन्द्रेऽश्विनीसनाथे सुचूर्णितैरञ्जयेद्युगलमञ्जोः ।

तिमिरार्मरक्तराजीकण्डूकाचादिशममिच्छन् ॥ २४ ॥

मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।

सौवीरभागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ २५ ॥

द्राक्षामृणालीखरसे क्षीरमद्यवसासु च ।

पृथक् दिव्याप्सु स्रोतोजं सप्तकल्पो निषेचयेत् ॥ २६ ॥

तच्चूर्णितं स्थितं शङ्खे दृक्प्रसादनमञ्जनम् ।

शस्त्रं सर्वाक्षिरोगेषु विदेहपतिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

निर्दग्धं वादराङ्गरैस्तुल्यं चेत्यं निषेचितम् ।

क्रमादजापयः सर्पिः क्षौद्रे तस्मात् पलद्वयम् ॥ २८ ॥

कार्षिकैस्त्राप्यमरिचस्रोतोजकटुकानतैः ।

पटुरोघ्रशिलापथ्याकणैलाञ्जनफेनिकैः ॥ २९ ॥

युक्तं पलेन यथ्याश्च मूषान्तर्भातचूर्णितम् ।

हन्ति काचार्मनक्ताभ्यरक्तराजीः सुशीलितः ॥ ३० ॥

चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ।

त्रिंशद्भागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ॥ ३१ ॥

शुल्वतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनाक्षयम् ।

अन्धमूषीकृतं श्वातं पक्वं विमलमञ्जनम् ।

तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥ ३२ ॥

गोमूत्रे कृगणरसेऽम्लकाञ्जिके च

स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।

यत्तुल्यं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं

तत् कुर्याद्भरुडसमं नरस्य चक्षुः ॥ ३३ ॥

श्रेष्ठाजलं भृङ्गरसं सविषाज्यमजापयः ।

यथीरसञ्च यत्सीसं सप्तकल्पः पृथक् पृथक् ॥ ३४ ॥

तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका नीत्रे युक्ता साञ्जनानञ्जना वा ।

तैमिर्यामस्रावपैच्छिल्यपैलं कण्डूं जाड्यं रक्तराजीञ्च हन्ति ॥३५॥

रसेन्द्रमृजगी तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।

ईषत्कपूर्परसंयुक्तमञ्जनं नयनामृतम् ॥ ३६ ॥

योगध्रस्तरुणरविप्रकाशगल-

स्तस्यास्यं समयमृतस्य गोशङ्कभिः ।

निर्दग्धं समष्टतमञ्जनञ्च पेयं

योगोऽयं नयनबलं करोति गार्ध्रम् ॥ ३७ ॥

कृष्णसर्पवदने सहविष्कं दग्धमञ्जनमनिमृतधूमम् ।

चूर्णितं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नतारमपि रक्षति चक्षुः ॥ ३८ ॥

कृष्णं सर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्चापि वृश्चिकान् ।

क्षीरकुम्भे त्रिसप्ताहं क्लृपयित्वाथ मन्ययेत् ॥ ३९ ॥

तत्र यन्नवनीतं स्यात् पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।

अन्धस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमञ्जनात् ॥ ४० ॥

कृष्णसर्पवसा शङ्खः कतकात् पलमञ्जनम् ।

रसक्रियेयमचिरादन्धानां दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥

मरिचानि दशाह्वपिचुस्ताप्यात्तुल्याह्वपलं पिचुर्यध्याः ।

क्षीराह्वदग्धमञ्जनमप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ ४२ ॥

अक्षवीजमरिचामलकत्वक् तुल्ययष्टिमधुकैर्जलपिष्टैः ।

क्वाययैव गुटिकाः परिशुष्का नाशयन्ति तिमिराण्यचिरेण ॥४३॥

मरिचामलकजलोद्भवतुल्याञ्जनताप्यधातुभिः क्रमद्वहैः ।

षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरार्मकुं दकाचकण्डूर्हन्ता ॥ ४४ ॥

रत्नानि रूप्यं स्फटिकं सुवर्णं स्रोतोऽञ्जनं ताम्रमयं सशङ्खम् ।

कुचन्दनं लोहितगैरिकञ्च चूर्णाञ्जनं सर्वदृगामयघ्नम् ॥ ४५ ॥

तिलतैलमक्षतैलं भृङ्गस्त्रसोऽसनाञ्च निर्यूहः ।

आयसपाचविपक्वं करोति दृष्टेर्वलं नस्यम् ॥ ४६ ॥

दोषानुरोधेन च नैकशस्तं स्नेहासृविम्रावणरेकनस्यैः ।

उपाचरेदञ्जनमूर्ध्वस्तिवस्तिक्रियातर्पणलेपसकैः ॥ ४७ ॥

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाश्रसा घृतम् ॥ ४८ ॥

क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ।

त्रिफलापञ्चमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ॥ ४९ ॥

एरण्डतैलसंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम् ।

समूलजालजीवन्तीतुलां द्रोणेऽश्रसः पचेत् ॥ ५० ॥

अष्टभागस्थिते तस्मिंस्तैलप्रस्थं पयः समे ।

बलात्रितयजीवन्तीवरौमूलैः पलोन्मितैः ॥ ५१ ॥

यष्टीपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ।

लोह एव स्थितं मासं नावनादूर्ध्वजलुजान् ॥ ५२ ॥

वातपित्तामयान् हन्ति तद्विशेषाह्वगामयान् ।

केशास्थकन्धरास्कन्धपुष्टिलावण्यकान्तिदम् ॥ ५३ ॥

सितैरण्डजटासिंहीफलदारुवचानतैः ।

घोषया बिल्वमूलैश्च तैलं पक्वं पयोऽन्वितम् ॥ ५४ ॥

नस्यं सर्वोर्ध्वजलूयवातश्लेष्मामयार्तिजित् ।

वसाञ्जने च वैय्याघ्री वाराहौ वा प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

गृध्राहिकुक्कुटोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ।

प्रत्यञ्जने च म्रुतोजं रसक्षीरघृते क्रमात् ॥ ५६ ॥

निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ।

न चेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ ५७ ॥

शताह्वाकुष्ठनलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ।

प्रपौण्डरीकसरलपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५८ ॥

सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।

मेदसस्तद्वद्वैण्डेयाद्गुग्गुसिद्धात् खजाहतात् ॥ ५९ ॥

उद्धृतं साधितं तेजो मधुकोशीरचन्दनैः ।

स्वाविच्छेद्यकगोधानां दक्षमिदित्तिरवर्हिणाम् ॥ ६० ॥
 पृथक् पृथगनेनैव विधिना कल्पयेद्वसाम् ।
 प्रसादनं स्नेहनञ्च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥
 वातपीनसवच्चात्र निरुहं सानुवासनम् ।
 पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ॥ ६२ ॥
 विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ।
 शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ॥ ६३ ॥
 सुशीतान् सेकलेपादीन् युक्तगान्नेवास्यमूर्द्धसु ।
 सारिवापद्मकोशीरमुक्ताशाबरचन्दनैः ॥ ६४ ॥
 वर्त्तिः शस्त्राञ्जने चूर्णस्तथा पत्रोत्पलाञ्जनैः ।
 सनागपुष्पकपूर्वयष्ट्याह्वस्वर्णगैरिकैः ॥ ६५ ॥
 सौवीराञ्जनतुल्यकशृङ्गीधात्रीफलस्फटिककपूर्वम् ।
 पञ्चाशं पञ्चाशं त्र्यंशमथैकांशमञ्जनं तिमिरघ्नम् ॥ ६६ ॥
 नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।
 श्लेष्मोद्भवेऽमृताकाथवराकणशृतं घृतम् ॥ ६७ ॥
 विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ।
 काथं पूगाभयाशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ॥ ६८ ॥
 क्लीवेरदारुद्विनिशाकृष्णाकल्कैः पयोऽन्वितैः ।
 द्विपञ्चमूलनिर्यूहे तैलं पक्वञ्च नावनम् ॥ ६९ ॥
 शङ्खप्रियङ्गुनेपालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ।
 दृग्वैमल्याय विमला वर्त्तिः स्यात् कोकिला पुनः ॥ ७० ॥
 कृष्णलोहरजोव्योषसैन्धवत्रिफलाञ्जनैः ।
 शशगोखरसिंहोद्विजलालाटमस्थि च ॥ ७१ ॥
 श्वेतगोवालमरिचशङ्खचन्दनफेनकम् ।
 पिष्टं स्तन्याजदुग्धाभ्यां वर्त्तिस्तिमिरशुक्रजित् ॥ ७२ ॥
 रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चासं प्रसादयेत् ।

द्राक्षया नलदरोधयष्टिभिः शङ्खताम्रहिमपद्मपद्मकैः ॥७३॥
 सोत्पलैश्चगलदुग्धवर्त्तितैरस्रजं तिमिरमाशु नश्यति ।
 संसर्गसन्निपातोत्थे यथादोषोदयां क्रियाम् ॥ ७४ ॥
 सिद्धं मधूककमिजिम्बरिचामरदारुभिः ।
 सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपो मुखस्य च ॥ ७५ ॥
 नतनीलोत्पलानन्तायश्वाह्वसुनिषण्णकैः ।
 साधितं नावने तैलं शिरोवस्त्री च शस्यते ॥ ७६ ॥
 दद्यादुशीरभिर्गृह्यचूर्णितं कणसैम्बवम् ।
 तत्स्थृतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं घने क्षिपेत् ॥ ७७ ॥
 शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ।
 अस्थीनि मज्जपूर्णानि सत्त्वानां रात्रिचारिणाम् ॥ ७८ ॥
 सोतोजाञ्जनयुक्तानि वद्वत्यम्भसि वासयेत् ।
 मासं विंशतिरात्रं वा ततश्चोद्धृत्य शोषयेत् ॥ ७९ ॥
 समेषशृङ्गीपुष्पाणि सयश्वाह्वानि तानि तु ।
 चूर्णितान्यञ्जनं श्रेष्ठं तिमिरे सान्निपातिके ॥ ८० ॥
 काचेऽप्येषा क्रिया मुक्ता शिरां यन्मनिपीडिताम् ।
 आन्ध्याय स्युर्मला दद्याच्छ्राव्ये रक्ते जलौकसः ॥८१॥
 गुडः फेनोऽञ्जनं कृष्णा मरिचं कुङ्कुमाद्रजः ।
 रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम् ॥ ८२ ॥
 नकुलाम्ब्ये त्रिदोषोत्थे तैमिर्यविहितो विधिः ।
 रसक्रियाघृतक्षौद्रगोमयस्त्रसद्भुतैः ॥ ८३ ॥
 तार्क्ष्यगैरिकतालीसैर्निशाम्ब्ये हितमञ्जनम् ।
 दध्ना विष्टुष्टं मरिचं रात्र्यान्ध्याञ्जनमुत्तमम् ॥ ८४ ॥
 करञ्जिकोत्पलस्पर्णगैरिकाभोजकेसरैः ।
 पिष्टैर्गोमयतोयेन वर्त्तितोऽपाम्ब्यनाशिनी ॥ ८५ ॥
 अजामूत्रेण वा कौन्तीकृष्णांस्रोतोजसैम्बवैः ।

कालानुसारीत्तिकटुत्रिफलालमनःशिलाः ॥ ८६ ॥

सफेनाम्हागदुग्धेन रात्र्यास्ये वर्त्तयो हिताः ।

सन्निवेश्य यक्ष्ममध्ये पिप्पलीरदहन् पचेत् ॥ ८७ ॥

ताः शुष्का मधुना घृष्टा निशास्ये श्रेष्ठमञ्जनम् ।

खादेच्च ग्रीहयक्ष्मती माहिषे तैलसर्पिषा ॥ ८८ ॥

घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पल्लवानि च भक्षयेत् ।

तथातिमुक्तकैरण्डशेफाल्यभिरुजामि च ॥ ८९ ॥

मृष्टं घृतं कुम्भयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ।

धूमराख्याम्बपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा ॥ ९० ॥

सिग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ।

गोशङ्कद्रसदुग्धाच्चैर्विपक्वं शस्यतेऽञ्जनम् ॥ ९१ ॥

स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ।

मेदाशावरकानन्तामस्त्रिष्ठादार्वियष्टिभिः ॥ ९२ ॥

क्षीराष्टांशं घृतं पक्वं सतैलं नावनं हितम् ।

तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादशाम्यति शिराव्यधः ॥ ९३ ॥

चिन्तामिघातभीशोकरीक्षात् सोल्लटकासनात् ।

विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ॥ ९४ ॥

विदग्धाहारवमनात् क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ।

अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगवत् ॥ ९५ ॥

यथास्त्रं तत्र युञ्जीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ।

सूर्योपरागानलविद्युदादिविबोक्तेनोपहतेक्षणस्य ।

सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं तथाञ्जनं हेमघृतेन घृष्टम् ॥ ९६ ॥

चक्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यै-

र्यल्लः कर्त्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।

व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां

पंसामन्थानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥ ९७ ॥

त्रिफला रुधिरस्रुतिर्विशुद्धिर्मनसो निर्वृतिरव्ययञ्च नस्यम् ।
 शकुनासनतासपादपूजा घृतपानञ्च सदैव नैवरेक्ष्यते ॥ ८८ ॥
 अहितादशनात्सदा निवृत्तिर्भृशभास्वच्चैलसूक्ष्मवीक्षणञ्च ।
 मुनिना निमिनोपदिष्टमेतत् परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंसाम् ॥ ८९ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो लिङ्गनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विध्येत्युजातं निःप्रेक्षं लिङ्गनाशं कफोद्भवम् ।
 आवर्त्तत्वादिभिः षड्भिर्विवर्जितमुपद्रवैः ॥ १ ॥
 सोऽसञ्ज्ञातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः ।
 शलाकयाऽवकृष्टोऽपि पुनरुद्धं प्रपद्यते ॥ २ ॥
 करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिञ्च स्थगयेत्पुनः ।
 श्लेष्मलैः पूर्यते चाशु सोऽन्यैः सोपद्रवैश्चिरात् ॥ ३ ॥
 श्लेष्मिको लिङ्गनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।
 तस्यान्यदोषाभिभवाद् भवत्यानीलता गदः ॥ ४ ॥
 तत्रावर्त्तचला दृष्टिरावर्त्तक्यरुणा सिता ।
 शर्करार्कपयोलेशनिचितेव घनाति च ॥ ५ ॥
 राजीमतीदृङ्निचिताशालिशूकाभराजिभिः ।
 विषमच्छिन्नदग्धाभा सरक्च्छिन्नांशुका स्मृता ॥ ६ ॥
 दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृतिः ।
 छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका ॥ ७ ॥
 न विध्येदशिरार्हाणां न दृक्पीनसकासिनाम् ।
 नाजीर्णीभौखमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ॥ ८ ॥
 अथ साधारणे काले शुद्धसम्भोजितात्मनः ।
 देशे प्रकाशे पूर्वाह्णे भिषग् जानूच्चपीठगः ॥ ९ ॥

यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्विन्नाक्षस्य मुखानिलैः ।
 अङ्गुष्ठमृदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्टोत्प्लुतं मलम् ॥ १० ॥
 खनासां प्रेक्षमाणस्य निष्क्रम्यं मूर्ध्नि धारिते ।
 कृष्णादर्द्धाङ्गुलं मुक्ता तदर्द्धार्द्धमपाङ्गतः ॥ ११ ॥
 तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निश्चलं धृताम् ।
 दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वार्द्धादूर्ध्वं सामान्ययन्त्रिव ॥ १२ ॥
 सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चैतरत् ।
 विध्येत् सुविद्धे शब्दः स्यादरुक्चाख्युलवत् स्फुटिः ॥ १३ ॥
 सान्त्वयन्नातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ।
 शलाकायास्ततोऽग्रेण निर्लिखेन्नेत्रमण्डलम् ॥ १४ ॥
 अबाधमानः शनकैर्नासां प्रतिनुदंस्ततः ।
 उत्तिञ्चनाच्चापहरेद्दृष्टिमण्डलगं कफम् ॥ १५ ॥
 स्थिरे दोषे चले वापि स्नेदयेदक्षिबाह्वतः ।
 अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥ १६ ॥
 धृताङ्गुतं पिचुं दत्त्वा बध्वाक्षि शाययेत्ततः ।
 विद्वादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं द्वयोर्व्यधे ॥ १७ ॥
 निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम् ।
 क्षवयुं कासमुन्नारं छीवनं पानमश्वसः ॥ १८ ॥
 अधोमुखस्थितिं स्नानं दन्तधावनभक्षणम् ।
 सप्ताहं नाचरेत् स्नेहपीतवच्चात्र यन्त्रणा ॥ १९ ॥
 शक्तितो लङ्घयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा ।
 सव्योषामलकं वाव्यमश्रीयात्सष्टतं द्रवम् ॥ २० ॥
 विलेपीं वा त्र्यहाचास्य क्वाथैर्मुक्ताक्षि सेचयेत् ।
 वातघ्नैः सप्तमे त्वङ्गि सर्वथैवाक्षि मोचयेत् ॥ २१ ॥
 यन्त्रणामनुरुध्येत दृष्टे राख्यैर्यलाभतः ।
 रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ २२ ॥

शोफरागरुजादीनामधिमथ्यस्य चोद्भवः ।
 अहितैर्वेधदोषाच्च यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ २३ ॥
 कल्किताः सष्टता दूर्वायवगैरिकसारिवाः ।
 मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ २४ ॥
 ससर्षपास्तिलास्तद्वन्मातुलुङ्गरसाप्लुताः ।
 पयस्यासारिवानन्तामञ्जिष्ठामधुयष्टिभिः ॥ २५ ॥
 अजाचीरयुतैर्लेपः सुखोष्णः धर्मकृत्परम् ।
 रोध्रसैन्धवमृद्वीकामधुकैष्ठागलं पयः ॥ २६ ॥
 शृतमाञ्जोतनं योज्यं रुजारागविनाशनम् ।
 मधुकोत्पलकुष्ठैर्वा द्राक्षाक्षीक्षिताम्वितैः ॥ २७ ॥
 वातघ्नसिद्धे पयसि शृतं सर्पिश्चतुर्गुणे ।
 पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ॥ २८ ॥
 शिरां तथानुपशमे स्निग्धस्निग्धस्य मोक्षयेत् ।
 मथ्योक्ताच्च क्रियां कुर्याद् व्यधे रूढेऽञ्जनं मृदु ॥ २९ ॥
 आढकीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।
 विद्धेऽक्षिणं सगुडा वर्त्तिर्योज्या दिव्याम्बुपेक्षिता ॥ ३० ॥

जातीशिरौषधवमेधविषाणपुष्प-
 वैदूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टम् ।
 अजेन ताम्रममुना प्रतनु प्रदिग्धं
 सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टम् ॥ ३१ ॥
 पिण्डाञ्जनं हितमनातपशुष्कमक्षिणं
 विद्धे प्रसादजननं बलकञ्च दृष्टेः ।
 स्रोतोऽजविद्रुमशिलाम्बुधिफेनतीक्ष्णै-
 रस्यैव तुल्यमुदितङ्गुणकल्पनाभिः ॥ ३२ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातः सर्वाक्षिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

वातेन नेत्रेऽभिष्यन्दे नासानाहोऽल्पशोफता ।

शङ्खाक्षिभ्रूललाटस्य तोदस्फुरणभेदनम् ॥ १ ॥

शुष्काल्यादूषिकाशीतमच्छमशुचलारुजः ।

निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राज्जन्तूनामिव सर्पणम् ॥ २ ॥

अध्याधातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यैरिवाचितम् ।

स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं सोऽभिष्यन्द उपेक्षितः ॥ ३ ॥

अधिमन्यो भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं भ्रमः ।

अरण्येव च मथ्यन्ते ललाटाक्षिभ्रुवादवः ॥ ४ ॥

हताधिमन्यः सोऽपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः ।

अनेकरूपा जायन्ते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ॥ ५ ॥

मन्याक्षिशङ्गतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयेत् ।

व्यथां तीव्रामपैच्छित्यरागशोफं विलोचनम् ॥ ६ ॥

सङ्कोचयति पथ्यंश्च सोऽन्यतो वातसंज्ञितः ।

तद्वन्नेत्रं भवेज्जिह्वामूनवातविपर्यये ॥ ७ ॥

दाहो धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो बहिः ।

अन्तःक्षोदोऽश्रुपौतोष्णं रागः पौताभदर्शनम् ॥ ८ ॥

क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ।

ज्वलदङ्गारकीर्णाभं यत्कृत्पिण्डसमप्रभम् ॥ ९ ॥

अधिमन्ये भवेन्नेत्रं स्यन्दे तु कफसम्भवे ।

जाड्यं शोफो महान् कण्डूर्निद्रान्नानभिनन्दनम् ॥ १० ॥

सान्द्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छावदूषिकाश्रुता ।

अधिमन्ये नतं कण्ठमुन्नतं शुक्लमण्डलम् ॥ ११ ॥

प्रसेको नासिकाध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणम् ।

रक्ताश्रुराजीदूषीकशुक्लमण्डलदर्शनम् ॥ १२ ॥

रक्तस्यन्देन नयनं सपित्तस्यन्दलक्षणम् ।

मन्थेऽक्षि ताम्रपर्यन्तमुत्पाटनसमानरुक् ॥ १३ ॥

रागेण बन्धूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षम् ।

असृङ् निमग्नारिष्टाभं कृष्णमग्न्याभदर्शनम् ॥ १४ ॥

अधिमन्या यथास्वच्च सर्वे स्यन्दाधिक्यव्याः ।

शङ्खदन्तकपोलेषु कषाले चातिरुकराः ॥ १५ ॥

वातपित्तोत्तरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् ।

रूक्षदारुणवर्णाक्षिक्लृच्छोन्मीलनमीलनम् ॥ १६ ॥

विकूर्णनं विशुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत् ।

उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयं सशोफः स्यात्त्रिभिर्मलैः ॥ १७ ॥

सरक्तैस्तत्र शोफोऽतिरुग्दाहष्ठोवनादिमान् ।

पक्वोदुम्बरसङ्काशं जायते शुक्लमण्डलम् ॥ १८ ॥

अशूष्णशीतविशदपिच्छिलाच्छघनं मुहुः ।

अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ १९ ॥

अक्षिपाकात्यये शोफः संरम्भः कलुषाश्रुता ।

कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् ॥ २० ॥

दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाद्यानवस्थिताः ।

अन्नसारोऽग्नतां नीतः पित्तरक्तोत्प्लवणैर्मलैः ॥ २१ ॥

शिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितम् ।

सशोफदाहपाकाशु भृशं चाविलदर्शनम् ॥ २२ ॥

अन्तोषितोऽयमित्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ।

हताधिमन्यमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ २३ ॥

वातोद्भूतः पञ्चरात्रेण दृष्टिं सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमन्यः ।

रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वच्चिरात्तान् मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

प्राग्रूप एव स्यन्देषु तीक्ष्णगण्डूषनावनन् ।
कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ १ ॥

दाहोपदेहरागाशुशोफशान्धै विडालकम् ।
कुर्यात्सर्वत्र पत्रैलामरिचस्पर्णगैरिकैः ॥ २ ॥

सरसाञ्जनयध्याह्नतचन्दनसैन्धवैः ।
सैन्धवं नागरं तार्क्ष्यं भृष्टं मण्डेन सर्पिषः ॥ ३ ॥

वातजे घृतभृष्टं वा योज्यं शबरदेशजम् ।
मांसीपद्मककाकोलीयध्याह्नैः पित्तरक्तयोः ॥ ४ ॥

मनोह्वाफलिनीक्षौद्रैः कफे सर्वैस्तु सर्वजे ।
सितमरिचभागमेकं चतुर्म्मनोह्वं द्विरष्टशाबरकम् ।
सच्चूर्णं वस्त्रवद्धं प्रकुपितमात्रेऽवगुण्ठनं नेत्रे ॥ ५ ॥

आरण्याञ्छुगणरसे पटावबद्धाः

सुखिन्नानखवितुषीकताः कुलत्याः ।

तच्चूर्णं सकृदवचूर्णनान्निशीथे

नेत्राणां विधमति सद्य एव कोपम् ॥ ६ ॥

घोषाभयातुल्यकयष्टिरोध्रैर्मूतीससूक्ष्मैः श्लथवस्त्रवद्धैः ।

ताम्रस्थधान्याम्बुनिमग्नमूर्तिरतिं जयत्यक्षिणि नैकरूपाम् ॥ ७ ॥

षोडशभिः सलिलपलैः पलं तथैकं कटङ्कटैर्याः सिद्धम् ।

सेकोऽष्टभागशिष्टः क्षौद्रयुतः सर्वदोषकुपिते नेत्रे ॥ ८ ॥

वातपित्तकफसन्निपातजां नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ।

शीघ्रमेव जयति प्रयोजितः शिशुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ९ ॥

तरुणमुह्वकपत्रं मूलं च विभिद्य सिद्धमाज्ञे क्षीरे ।

वाताभिष्यन्दरुजं सद्यो विनिहन्ति सक्तुपिण्डिका चोष्णा ॥ १० ॥

आश्वीतनं मारुतजे काथो बिल्यादिभिर्हतः ।
 कोष्णः सहैरण्डजटावृहतीमधुशिशुभिः ॥ ११ ॥
 क्लीबैरवक्रशार्ङ्गेष्टोदुम्बरत्वक्षु साधितम् ।
 साम्भसा पयसाजेन शूलाश्वीतनमुत्तमम् ॥ १२ ॥
 मञ्जिष्ठारजनीलाक्षाद्राक्षाद्विमधुकोत्पलैः ।
 काथः सशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ १३ ॥
 कसेरुयष्ट्याह्वरजस्तान्तवे शिथिलं स्थितम् ।
 अम्बु दिव्यासु निहितं हितं स्यन्देऽस्रपित्तजे ॥ १४ ॥
 पुण्ड्रयष्टीनिशामूतौप्लुताः स्तन्ये सशर्करे ।
 छागदुग्धेऽथवा दाहकृग्रागाशुनिवर्तनी ॥ १५ ॥
 श्वेतरोध्नं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ।
 वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ १६ ॥
 नागरत्रिफलानिखवासारोध्नरसं कफे ।
 कोष्णमाश्वीतनं मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ॥ १७ ॥
 सर्पिः पुराणं पवने पित्ते शर्करयान्वितम् ।
 व्योषसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ १८ ॥
 सावयेद्रुधिरं भूयस्ततः स्निग्धं विरेचयेत् ।
 आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ १९ ॥
 उष्णेन शूले दाहे तु पयः सर्पिर्युतैर्हिमैः ।
 तिमिरप्रतिषेधञ्च वीक्ष्य युञ्ज्याद्यथायथम् ॥ २० ॥
 अयमेव विधिः सर्वो मन्त्रादिष्वपि शस्यते ।
 अशान्ती सर्वथा मन्त्रे भ्रूवोरुपरि दाहयेत् ॥ २१ ॥
 रूप्यं रुक्षेण गोदध्ना लिम्पेन्नीलत्वमागते ।
 शुष्के तु मस्तुना वर्त्तिर्वाताख्यामयनाशिनौ ॥ २२ ॥
 सुमनः कोरका शङ्खस्त्रिफला मधुकं बला ।
 पित्तरक्तापहा वर्त्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३ ॥

सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।

फेनः शैलेयकं सर्जो वर्त्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ २४ ॥

प्रपौण्डरीकं यश्चाह्वं दावीं चाष्टपलं पचेत् ।

जलद्रोणे रसे पूते पुनः पक्के घने क्षिपेत् ॥ २५ ॥

पुष्पाञ्जनादशपलं कर्षच्च मरिचात्ततः ।

कृतश्चूर्णोऽथवा वर्त्तिः सर्वाभिष्यन्दसम्भवान् ॥ २६ ॥

हन्ति रागरुजाघर्षान् सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ।

अयं पाशुपतो योगो रहस्यं भिषजां परम् ॥ २७ ॥

शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्षौश्च तर्पणम् ।

घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाणुना ॥ २८ ॥

परिषेको हितश्चात्र पयः कोष्णं ससैन्धवम् ।

सर्पिर्युक्तं स्तन्यपिष्टमञ्जनं हि महीषधम् ॥ २९ ॥

वसा चानूपसत्त्वोत्था किञ्चित्सैन्धवनागरा ।

घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केशान् मल्लकसम्पुटे ॥ ३० ॥

दग्ध्राज्यपिष्टा लोहस्था सा मघी श्रेष्ठमञ्जनम् ।

सशोफे चाल्पशोफे च स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ३१ ॥

रैकः स्निग्धैः पुनर्द्राक्षापथ्याकाथत्रिवृदृष्टैः ।

श्वेतरोध्रं घृतभृष्टं चूर्णितं तान्तवस्थितम् ॥ ३२ ॥

उष्णाम्बुना विमृदितं सेकः शूलहरः परम् ।

दावींप्रपौण्डरीकस्य काथो वास्योतने हितः ।

सैन्धवांश्च प्रयुञ्जीत घर्षरागाशुरुग्धरान् ॥ ३३ ॥

ताम्रं लोहे सूतघृष्टं प्रयुक्तं नेत्रे सपिर्धूपितं वेदनाघ्नम् ।

ताम्रैर्वृष्टो गव्यदध्नः सरो वा युक्तः कृष्णासैन्धवाभ्यां वरिष्ठः ॥ ३४ ॥

शङ्खं ताम्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः शम्याः पत्रैर्धूपितं तद्वैश्व ।

नेत्रे युक्तं हन्ति सन्धावसंज्ञं क्षिप्रं घर्षे वेदनां चातितीव्राम् ॥ ३५ ॥

उदुम्बरफलं लोहघृष्टं स्तन्येन धूपितम् ।

साज्यैः शमीच्छदैर्दाहशूलरागाशुहर्षजित् ॥ ३६ ॥
 शिश्रुपल्लवनिर्यासः सुवृष्टस्ताम्रसम्पुटे ।
 घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाशुवेदनाः ॥ ३७ ॥
 तिलाम्भसा मृत्कपालं कांस्ये वृष्टं सुधूपितम् ।
 निम्बपत्रैर्घृताभ्यक्तैर्घर्षशूलाशुरागजित् ॥ ३८ ॥
 सन्धावेनाञ्जिते नेत्रे विगतौषधवेदने ।
 स्तन्येनाञ्जितं कार्यं त्रिपरं नाञ्जयेच्च तैः ॥ ३९ ॥
 तालीसपत्रचपलानतलोहरजोऽञ्जनैः ।
 जातीमुकुलकासीससैन्धवैर्मूत्रपेषितैः ॥ ४० ॥
 ताम्रमालिष्य सप्ताहं धारयेत्प्रषयेत्ततः ।
 मूत्रेष्वैवानु गुटिकाः कुर्याच्छायाविशोषिताः ॥ ४१ ॥
 ताः स्तन्यघृष्टा घर्षाशुशोफकण्डूविनाशनाः ।
 व्याघ्रीत्वङ्मधुकं ताम्ररजोजाक्षीरकल्कितम् ॥ ४२ ॥
 शम्यामलकपत्राज्यधूपितं शोणरुक्प्रणुत् ।
 अन्तोषिते प्रयुञ्जीत पित्ताभिश्चन्दसाधनम् ॥ ४३ ॥
 उत्क्लिष्टाः कफपित्तास्रनिचयोत्थाः कुक्कणकाः ।
 पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयालसं विसः ॥ ४४ ॥
 पोथक्यन्तोषितोऽल्पाख्यस्यन्दमन्याविनानिलात् ।
 एतेऽष्टादश पिप्पलाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः ॥ ४५ ॥
 चिकित्सा पृथगीतेषां स्वं स्वमुक्ताथ वक्ष्यते ।
 पिप्पलीभूतेषु सामान्यादथ पिप्पलाक्षिरोगिणः ॥ ४६ ॥
 स्निग्धस्य हृदि तवतः शिराविद्धहृतासृजः ।
 विरिक्तस्य च वर्मानु निर्लिखेदाविशुद्धितः ॥ ४७ ॥
 तुल्यकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ।
 त्रिंशताकाञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥ ४८ ॥
 पिप्पलानपिप्पलान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।

तत् सेकेनोपदेहास्तु कण्डूशोफांश्च नाशयेत् ॥ ४८ ॥
 करञ्जबीजं सुरसं सुमनःकीरकाणि च ।
 संक्षुध्य साधयेत् काथे पूते तत्र रसक्रिया ॥ ५० ॥
 अञ्जनं पिल्लभैषज्यं पक्ष्मणाञ्च प्ररोहणम् ।
 रसाञ्जनं सर्जरसो रौतौपुष्पं मनःशिला ॥ ५१ ॥
 समुद्रफेनं लवणं गैरिकं मरिचानि च ।
 अञ्जनं मधुना पिष्टं क्लेदकण्डूघ्नमुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 अभयारसपिष्टं वा तगरं पिल्लनाशनम् ।
 भावितं वस्तमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च ॥ ५३ ॥
 सैन्धवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशङ्गनाभयः ।
 सताम्ररजसो वर्त्तिः पिल्लशुक्रकनाशिनी ॥ ५४ ॥
 पुष्पकासौसचूर्णौ वा सुरसारसभावितः ।
 ताम्बे दशाहं तत् पैलप्रपक्ष्मशातजिदञ्जनम् ॥ ५५ ॥
 अलञ्च सौवीरकमञ्जनञ्च ताभ्यां समं ताम्ररजश्च सूक्ष्मम् ।
 पिल्लेषु रोमाणि निषेवितोऽसौ चूर्णः करोत्येकशलाकयापि ॥ ४६ ॥
 लाक्षानिर्गुण्डीभृङ्गदार्वरिसेन
 श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः ।
 दीपः प्रज्वाल्यः सर्पिषा तत्समुत्था
 श्रेष्ठा पिल्लानां रोपणार्थं मषी सा ॥ ५७ ॥
 वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ।
 पुनः पुनर्विरेकञ्च नित्यमाश्रितनाञ्जनम् ॥ ५८ ॥
 नावनं धूमपानञ्च पिल्लरोगातुरो भजेत् ।
 पूयालसे त्वशान्तेऽन्तर्दाहः सूक्ष्मशलाकया ॥ ५९ ॥
 चतुर्नवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।
 परस्परमसङ्गीर्णाः कात्थ्येन गदिता गदाः ॥ ६० ॥
 सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ।

पुराणयवगोधूमशालिषष्टिककोद्वान् ॥ ६१ ॥
 मुद्गादीन् कफपित्तघ्नान् भूरिसर्पिःपरिप्लुतान् ।
 शाकं चैवं विधं मांसं जाङ्गलं दाडिमं सिताम् ॥ ६२ ॥
 सैन्धवं त्रिफलां द्राक्षां वारिपानि च नाभसम् ।
 आतपत्रं पदत्राणं विधिवद्दोषशोधनम् ॥ ६३ ॥
 वर्जयेद्देगसंरोधमजौर्णाध्यशनानि च ।
 शोकक्रोधदिवास्वप्ननिशाजरणानि च ॥ ६४ ॥
 विदाहि विष्टम्भकरं यच्चेहाहारभेषजम् ।
 द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।
 ताम्रक्षणेद्वर्तनलेपनादीन् पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति ॥ ६५ ॥
 मलोष्णसङ्घट्टनपौडनायैस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
 भजेत् सदा दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥ ६६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः कर्णरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत् ।
 मिथ्यायोगिन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥ १ ॥
 प्राप्य ओत्तशिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ।
 अर्द्धावभेदकं स्तम्भं शिशिरानभिनन्दनम् ॥ २ ॥
 चिराच्च पाकं पक्वन्तु लसीकामल्पशः स्रवेत् ।
 ओत्तं शून्यमकस्माच्च स्यात्सञ्चारविचारवत् ॥ ३ ॥
 शूलं पित्तात् सदाहोषा शीतेच्छा श्वयथुं ज्वरम् ।
 आशु पाकं प्रपक्वञ्च सपीतलसिकास्रुतिः ॥ ४ ॥
 सालसीका स्रुश्लेष्मत्तत्तत्पाकमुपैति च ।
 कफाच्छिरोहनुग्रीवागौरवं मन्दतारुजः ॥ ५ ॥

कण्डूः श्वयथुरुष्णं च्छा पाकात् श्वेतघना सुतिः ।
 करोति श्वणे शूलमभिघातादि दूषितम् ॥ ६ ॥
 रक्तं पित्तसमानार्त्तिं किञ्चिद्वाधिकलक्षणम् ।
 शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ॥ ७ ॥
 पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ।
 पक्वं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ ८ ॥
 शब्दवाहिशिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ।
 नादानकस्माद्विविधान् कर्णनादं वदन्ति तम् ॥ ९ ॥
 श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।
 उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्याद् बधिरत्वं क्रमेण च ॥ १० ॥
 वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतो लिम्पेत्ततो भवेत् ।
 रुग्णैरवं पिधानञ्च सप्रतीनाहसञ्चितः ॥ ११ ॥
 कण्डूशोफौ कफात् श्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ ।
 कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ १२ ॥
 घनपूतिबहुलं दं कुरुते पूतिकर्णकम् ।
 वातादिद्रूषितं श्रोत्रं मांसासृक्लोदजां रुजम् ॥ १३ ॥
 खादन्तो जन्तवः कुर्युस्त्रीत्रां स कृमिकर्णकः ।
 श्रोत्रकण्डूयनाज्जाते क्षते स्यात् पूर्वलक्षणः ॥ १४ ॥
 विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः शोफोऽर्शोऽर्बुदमीरितम् ।
 तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते ॥ १५ ॥
 गर्भेऽनिलात् सङ्कुचिता शष्कुली कुचिकर्णकः ।
 एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्कुरः स्थिरः ॥ १६ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमानः सन्निपाताद्विदारिका ।
 सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥ १७ ॥
 कटुतैलनिभं पक्वं सवेत् कृच्छ्रेण रोहति ।
 सङ्कोचयति रूढा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुलीम् ॥ १८ ॥

शिरास्यः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम् ।
 कृशा दृढा च तन्नीवत् पालौ वातेन तन्त्रिका ॥ १९ ॥
 सुकुमारे चिरोत्सर्गात्सहसैव प्रवर्द्धिते ।
 कर्णे शोफः सरूक्पाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥ २० ॥
 परिपोटः स पवनादुत्पातः पित्तशोणितात् ।
 गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्दाहपाकवान् ॥ २१ ॥
 श्वयथुः स्फोटपिटकारागोषाक्लेदसंयुतः ।
 पाल्यां शोफोऽनिलकफात् सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥ २२ ॥
 स्तब्धः सवर्णः कण्डूमानुन्मत्यो गल्लिरश्व सः ।
 दुर्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकण्डूदाहपाकरूक् ॥ २३ ॥
 श्वयथुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः ।
 कफासृक्क्षमिजाः सूक्ष्माः सकण्डूक्लेदवेदनाः ॥ २४ ॥
 लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिङ्ग्यः पालीमुपेक्षिताः ।
 पिप्पलीसर्वजं शूलं विदारौ कुचिकर्णकः ॥ २५ ॥
 एषामसाध्या याप्यैका तन्त्रिकान्यांस्तु साधयेत् ।
 पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः ॥ २६ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

कर्णशूले पवनजे पिवेद्रात्रौ रसाशितः ।
 वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्निन्नञ्च पूरयेत् ॥ १ ॥
 पत्राणां पृथगश्वत्यन्त्रिन्वाकैरण्डजन्मनाम् ।
 तैलसिन्धूल्यदिग्धानां स्निन्नानां पुटपाकतः ॥ २ ॥
 रसैः कवोणैस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि ।
 गणे वातहरेऽन्त्रेषु सूत्रेषु च विपाचितः ॥ ३ ॥

महास्नेहो द्रुतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।
 महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षीमेण वेष्टितात् ॥ ४ ॥
 तैलसिक्तात् प्रदीप्ताग्रात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ।
 योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात् कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलात् ॥ ५ ॥
 वातव्याधिप्रतिश्यायविहितं हितमत्र च ।
 वर्जयेच्चिरसा स्नानं शीताभ्यः पानमन्यपि ॥ ६ ॥
 पित्तशूलं सितायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचयेत् ।
 द्राक्षाद्यष्टिसृतं स्नानं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ७ ॥
 यध्यनन्ताहिमोशीरकाकोलीरोध्रजीवकैः ।
 मृणालविसमञ्जिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥ ८ ॥
 यष्टीमधुरसप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थसंयुतम् ।
 तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यञ्जनैरिदम् ॥ ९ ॥
 निहन्ति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।
 यध्यादिभिश्च सघृतैः कर्णौ दिव्यात्ममन्ततः ॥ १० ॥
 वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिः स्निग्धं कफोद्धवे ।
 धूमनावनगण्डूषस्वेदान् कुर्यात् कफापहान् ॥ ११ ॥
 लशुनार्द्रकशिग्रूणां सुरग्या मूलकस्य च ।
 कदल्याः खरसः श्रेष्ठः कटुष्णः कर्णपूरणे ॥ १२ ॥
 अर्काङ्गुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तांस्तवणान्वितान् ।
 सन्निधाय सुह्रीकाण्डं कोरिते तच्छेदावृतान् ॥ १३ ॥
 स्वेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।
 रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥ १४ ॥
 सूक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्वचूर्णयेत् ।
 अजाविमूत्रवंशत्वक्सिद्धं तैलञ्च पूरणम् ॥ १५ ॥
 सिद्धं वा सार्पपं तैलं हिङ्गुतुम्बरुनागरैः ।
 रक्तजे पित्तवत् कार्यं शिराञ्चाशुविमोक्षयेत् ॥ १६ ॥

पक्वे पूयवहे कर्णे धूमगण्डूपनावनम् ।
 युञ्जन्नाडीविधानञ्च दृष्टव्रणहरञ्च यत् ॥ १७ ॥
 स्रोतः प्रमृज्य दिग्धन्तु द्वौ कालौ पितुवर्त्तिभिः ।
 पूरयेद् धूपयित्वा तु मात्तिकेण प्रपूरयेत् ॥ १८ ॥
 सुरसादिगणकाथफाणिताक्ताञ्च योजयेत् ।
 पितुवर्त्तिं सुसूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैर्वचूर्णयेत् ॥ १९ ॥
 शूलक्लेदगुरुत्वानां विधिरेष निवर्त्तकः ।
 प्रियङ्गुमधुकाम्बुष्ठाघातकुत्पलपर्णिभिः ॥ २० ॥
 मञ्जिष्ठालोघ्नलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।
 पचेत्तैलं तदास्त्रावं निगृह्णात्याशु पूरणात् ॥ २१ ॥
 नादबाधिर्ययोः कुर्याद्वातशूलोक्तमौषधम् ।
 श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्दमनादिभिः ॥ २२ ॥
 एरण्डशिग्रुवरुणमूलकात्पत्रजे रसे ।
 चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिमे ॥ २३ ॥
 यथ्याह्वक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।
 नादबाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ २४ ॥
 पक्वं प्रतिविषाहिङ्गुमिश्रित्वक्स्वर्जिकोषणैः ।
 ससूक्तैः पूरणात्तैलं रुक्मावश्रुतिनादनुत् ॥ २५ ॥
 कर्णनादे हितं तैलं सर्षपोत्थञ्च पूरणे ।
 शुष्कमूलकखण्डानां क्षारो हिङ्गु महीषधम् ॥ २६ ॥
 शतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिग्रुसञ्जनम् ।
 सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकीद्भिदसैन्यधम् ॥ २७ ॥
 भूर्जग्रन्थिविडं मुस्तामधुसूतं चतुर्गुणम् ।
 मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीस्वरसश्च तैः ॥ २८ ॥
 पक्वं तैलं जयत्याशु सुक्कच्छानपि पूरणात् ।
 कण्डूक्लेदञ्च बाधिर्यं पूतीकर्णञ्च रुक्कमीन् ॥ २९ ॥

चारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयेषु च ।
 अथ सुप्ताविव स्थातां कर्णौ रक्तां हरेत्ततः ॥ ३० ॥
 सशोफक्लेदयोर्मन्दस्रुतेर्वसनमाचरेत् ।
 बाधिर्यं वर्जयेद्बालवृद्धयोश्चिरजं च यत् ॥ ३१ ॥
 प्रतिनाहे परितो द्य स्नेहस्त्रैदैर्विशोधयेत् ।
 कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥ ३२ ॥
 ससुक्तसैन्धवमधोर्मातुलुङ्गरसस्य वा ।
 शोधनाद् रुक्षतोत्पत्तौ घृतमण्डस्य पूरणम् ॥ ३३ ॥
 क्रमोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे कण्डूं कफापहम् ।
 नस्यादितद्वच्छोफेऽपि कटृष्णैश्चात्र लेपनम् ॥ ३४ ॥
 कर्णस्त्रावोदितं कुर्यात्पूतिक्रमिककर्णयोः ।
 पूरणं कटुतैलेन विशेषात् क्रमिकर्णके ॥ ३५ ॥
 वमिपूर्वा हिता कर्णविद्रवौ विद्रविक्रिया ।
 पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्तव्यं क्षतविद्रवौ ॥ ३६ ॥
 अर्शोऽर्बुदेषु नासावदामा कर्णविदारिका ।
 कर्णविद्रविवत्साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ३७ ॥
 पालीशोषेऽनिलश्रीतशूलवन्नस्यलेपनम् ।
 खेदं च कुर्यात् स्निग्धाञ्च पालीमुद्वर्तयेत्तिलैः ॥ ३८ ॥
 प्रियालबीजयष्ट्याह्वयगन्धायवान्वितैः ।
 ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥ ३९ ॥
 शतावरीवाजिगन्धायस्यैरण्डजीवकैः ।
 तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ ४० ॥
 कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।
 आनूपमांसकाथे च पालीपोषणवर्द्धनम् ॥ ४१ ॥
 पालीं क्लिप्त्वात्सिद्धीणां शेषां सन्धाय पोषयेत् ।
 याप्येवं तन्निष्कास्यापि परिपाटेऽप्ययं विधिः ॥ ४२ ॥

उत्पाते शीतलैर्लेपो जलीकोद्धतशोणिते ।
 जम्ब्वाम्पल्लवबलायष्टीरोध्रतिलोत्पलैः ॥ ४३ ॥
 सधान्याम्लैः समञ्चितैः सकदम्बैः ससारिवैः ।
 सिद्धमभ्यञ्जनं तैलं विसर्पोक्तवृत्तानि च ॥ ४४ ॥
 उन्मथ्येऽभ्यञ्जनं तैलं गोधाकर्कवसान्वितम् ।
 तालपत्राश्वगन्धार्कवाकूचीतिलसैन्धवैः ॥ ४५ ॥
 सुरसालाङ्गलीभ्याञ्च सिद्धं तीक्ष्णञ्च नावनम् ।
 दुर्विद्धेऽश्मन्तजम्ब्वाम्पत्रकाथेन सेचितम् ॥ ४६ ॥
 तैलेन पालीं स्वभ्यक्तां सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।
 चूर्णैर्मधुकमञ्जिष्ठाप्रपुण्ड्राह्वनिशोद्धवैः ॥ ४७ ॥
 लाक्षाविडङ्गसिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
 खिन्नां गोमयजैः पिण्डैर्बहुशः परिलेहिकाम् ॥ ४८ ॥
 विडङ्गसारैरालिम्पेदुरभ्वीमूत्रकल्कितैः ।
 कौटजेङ्गुदकारञ्चवीजशम्याकवल्कलैः ॥ ४९ ॥
 अथवाभ्यञ्जने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।
 सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेहिकात्रणे ॥ ५० ॥
 छिन्नन्तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमालोच्य यौगिकम् ।
 शुद्धासं लागयेत्तन्ने सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ॥ ५१ ॥
 अथ ग्रथित्वा केशान्तं कृत्वा छेदनलेखनम् ।
 निवेश्य सन्धिं सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ॥ ५२ ॥
 अभ्यञ्ज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुप्त्रोतावगुण्ठितम् ।
 सूत्रेणागादशितिलं बद्ध्वा चूर्णैरवाकिरन् ॥ ५३ ॥
 शोणितस्थापनैर्ब्रह्ममाचारं चादिशेत्ततः ।
 सप्ताह्वादामतैलाक्तं शनैरपनयेत् पिचुम् ॥ ५४ ॥
 सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धिसमस्थिरम् ।
 सुवर्ष्माणं सुरागञ्च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥ ५५ ॥

जलशूकः स्वयंगुप्ता रजन्यौ बृहतीद्वयम् ।
 अश्वगन्धाबलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपाः ॥ ५६ ॥
 मूलं कोशातकाश्वत्थरूपिकासप्तपर्णजम् ।
 कुच्छुन्दरीकालमृतागृहं मधुकरीकृतम् ॥ ५७ ॥
 जन्तूका जलजन्मा च तथा शावरकन्दकम् ।
 एभिः कल्कैः खरं पक्वं सतैलं माहिषं घृतम् ॥ ५८ ॥
 हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गात्कर्णवर्द्धनम् ।
 अथ कुर्याद्वयस्यस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥ ५९ ॥
 छिन्द्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यञ्च कपोलतः ।
 त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षस्तत्तनुतां नयेत् ॥ ६० ॥
 सौव्येद् गण्डं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ।
 नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्त्योपरि त्वचम् ॥ ६१ ॥
 कपोलवम्भं सन्दध्यात्सौव्येन्नासाञ्च यत्नतः ।
 नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥ ६२ ॥
 आमृतैलेन सिक्त्वा तु पतङ्गमधुकाञ्जनैः ।
 शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥ ६३ ॥
 ततो मधुघृताभ्यक्तं बद्ध्वा चारिकमादिशेत् ।
 ब्राह्मावस्थान्तरं कुर्यात् सद्यो व्रणविधिं ततः ॥ ६४ ॥
 छिन्द्याद्रूढेऽधिकं मांसं नासोपान्ते च चर्मवत् ।
 सौव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं ह्रीनं संवर्द्धयेत्पुनः ॥ ६५ ॥
 निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ।
 नाडीयोगादिनौष्ठस्य नासासन्धानवद्दिधिः ॥ ६६ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो नासारोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

अवश्यायानिलरजोभाषातिस्वप्नजागरैः ।
 नौचाल्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ १ ॥
 अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिवाष्पग्रहादिभिः ।
 क्रुद्धा वातोत्थणा दोषा नासायां स्थानतां गताः ॥ २ ॥
 जनयन्ति प्रतिश्लायं वर्द्धमानं चयप्रदम् ।
 तत्र वातात्यतिश्लाये सुखशोषो भृशं चवः ॥ ३ ॥
 घ्राणोपरोधनिस्तोददन्तशङ्खशिरोव्यथाः ।
 कीटका इव सर्पान्ति मन्थते परितो भ्रुवौ ॥ ४ ॥
 खरसादश्चिरात्पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ।
 पित्तातृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासम्भवभ्रमाः ॥ ५ ॥
 नासाग्रपाको रूक्षोष्णस्ताम्रपीतकफस्रुतिः ।
 कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥
 माधुर्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लघना स्रुतिः ।
 सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्बृद्धिशान्तिमान् ॥ ७ ॥
 दुष्टं नासाशिराः प्राप्य प्रतिश्लायं करोत्यसृक् ।
 उरसः सुप्तताताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ ८ ॥
 कण्डूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्र लक्षणम् ।
 सर्व एव प्रतिश्लायया दुष्टतां यान्त्युपेक्षिताः ॥ ९ ॥
 यथोक्तोपद्रवाधिव्याससर्वेन्द्रियतापनः ।
 साग्निसादज्वरश्वासकासोरः पार्श्ववेदनः ॥ १० ॥
 कुप्यत्यकस्मादुबहुशो मुखदौर्गन्ध्यशोफकृत् ।
 नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥ ११ ॥
 पूयोपमासिता रक्तग्रथिता श्लेष्मसंस्रुतिः ।
 मूर्च्छन्ति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ १२ ॥
 पक्कलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघवं चवथोः श्रमः ।
 श्लेष्मा सचिक्कणः पीतो ज्ञानञ्च रसगन्धयोः ॥ १३ ॥

तीक्ष्णप्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रवृणादिभिः ।
 वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थिनि ॥ १४ ॥
 विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत् ।
 निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशद्वयः ॥ १५ ॥
 शोषयन्नासिकास्रोतः कफञ्च कुरुतेऽनिलः ।
 शूकपूर्णाभनासात्वं कृच्छादुच्छसनं ततः ॥ १६ ॥
 स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो नासानाहे तु जायते ।
 नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ १७ ॥
 निःश्वासोच्छ्वाससंरोधात् स्रोतसी संवृते इव ।
 पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दाहशूलवत् ॥ १८ ॥
 स घ्राणपाकः स्रावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसम्भवः ।
 अच्छोजलोपमोऽजस्रं विशेषान्निशि जायते ॥ १९ ॥
 कफः प्रवृद्धो नासायां रुद्धा स्रोतांस्त्वपीनसम् ।
 कुर्यात् सधुर्वुरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥ २० ॥
 अवेरिव स्रवत्वस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका ।
 अजस्रं पिच्छिलं पीतं पक्वं सिङ्गाणकं घनम् ॥ २१ ॥
 रक्तेन नासादध्वेन बाह्यान्तः स्पर्शनासहा ।
 भवेद्भ्रूमोपमोच्छ्वासा सा दौमिर्दहतीव च ॥ २२ ॥
 तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात् ।
 श्लेष्मा च पृतिर्निर्मच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् ॥ २३ ॥
 निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका सवेत् ।
 तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥ २४ ॥
 पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्नरत् ।
 कफं सशृङ्खपुटतां प्राप्नोति पुटकन्तु तत् ॥ २५ ॥
 अर्शोर्बुदानि विभजेद्दोषलिङ्गैर्यथायथम् ।
 सर्वेषु कृच्छाच्छसनं पीनसः प्रततं क्षवः ॥ २६ ॥

सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ।

अष्टादशानामिलेषां यापयेद्दृष्टपीनसम् ॥ २७ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सर्वेषु पीनसैश्वादी निवातामारगो भवेत् ।

स्नेहनस्नेदवमनधूमगण्डूषधारणम् ॥ १ ॥

वासो गुरुणं शिरसः सुवनं परिवेष्टनम् ।

लघुमूलवणं स्निग्धमुष्णं भोजनमद्रवम् ॥ २ ॥

धन्वमांसगुडचीरचणकतिकटूत्कटम् ।

यवगोधूमभूयिष्ठं दधिदाडिमसाधितम् ॥ ३ ॥

बालमूलकजो यूषः कुलथोत्थश्च पूजितः ।

कवोष्णं दशमूलाम्बु जीर्णं वा वारुणीं पिबेत् ॥ ४ ॥

जिघ्रेश्चोरकतर्कारौवचाजाज्यपकुञ्चिकाः ।

व्योषतालीसचविकातिन्तिडीकास्त्ववेतसम् ॥ ५ ॥

साम्यजाजीद्विपलिकात्वगेलापत्रपादिकम् ।

जैर्णादगुडात्तुलार्द्धेन पक्वेन वटकीकृतम् ॥ ६ ॥

पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ।

शताह्वात्वग्वलामूलं श्लोनाकैरगण्डविल्वजम् ॥ ७ ॥

सारग्वधं पिबेद्भूमं वसाज्यमदनाऽन्वितम् ।

अथवा सष्टतान् सक्तून् कृत्वा मल्लकसम्पुटे ॥ ८ ॥

त्यजेत् स्नानं शूचं क्रोधं भृशं शय्यां हिमं जलम् ।

पिबेद्वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ॥ ९ ॥

पटुपञ्चकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ।

स्नेदनस्यादिकां कुर्यात् चिकित्सासिद्धीर्दत्ताम् ॥ १० ॥

पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।
 परिषेकात् प्रदेहांश्च शीतैः कुर्वीत शीतलान् ॥ ११ ॥
 धवत्वक्त्रिफलाश्यामाश्रीपर्णीयष्टिविल्वकैः ।
 क्षीरे दशगुणे तैलं नावनं सनिशैः पचेत् ॥ १२ ॥
 कफजे लङ्घनं लेपः शिरसो गौरसर्षपैः ।
 सत्तारं वा घृतं पीत्वा वमेत् पिष्टैस्तु नावनम् ॥ १३ ॥
 वस्ताम्बुना पटुव्योषवेल्लवत्सकजीरकैः ।
 कटुतीक्ष्णैर्घृतैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् ॥ १४ ॥
 यक्ष्मकृमिक्रमं कुर्वन् पाययेद्दृष्टपीनसे ।
 व्योषोरुबुकृमिजिह्व दारुमाद्रीगदे गुदम् ॥ १५ ॥
 वार्त्ताक्रवीजं त्रिवृता सिद्धार्थः पूतिमत्त्यक्तः ।
 अग्निमन्यस्य पुष्पाणि पीलुशिगुफलानि च ॥ १६ ॥
 अखविडूरसमूवाभ्यां वस्तिमूत्रेण चैकतः ।
 क्षौमयर्भां कृतां वर्त्तिं धूमं घ्राणस्यतः पिवेत् ॥ १७ ॥
 क्षवथौ पुटपाकाख्ये तीक्ष्णैः प्रधमनं हितम् ।
 शुण्ठौ कुष्ठकणवेल्लद्राक्षाकल्ककाषायवत् ॥ १८ ॥
 साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ।
 नासाशोषे बलातैलं पानादौ भोजनं रसैः ॥ १९ ॥
 स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो नासानाहिऽप्ययं विधिः ।
 पाके दीप्ती च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादिसंस्तौ ॥ २० ॥
 कफपीनसवत् पूतिनासापीनसयोः क्रिया ।
 लाक्षाकरञ्जमरिचवेल्लहिङ्गकणागुडैः ॥ २१ ॥
 अविमूत्रद्रुतैर्नस्यं कारयेद्दमने कृते ।
 शिग्रुसिंहोनिकुम्भानां वीजैः सव्योषसैन्धवैः ॥ २२ ॥
 सवेत्तमुरलैस्तैलं नावनं परमं हितम् ।
 पूयरक्तं नवे कुर्याद् रक्तपीनसवत्क्रियाम् ॥ २३ ॥

अतिप्रवृद्धे नाडीवह्मेष्वर्शोऽर्बुदेषु च ।

निकुम्भकुम्भसिन्धूत्यमनोह्वालकाग्निर्कैः ॥ २४ ॥

कल्कितैर्घृतमध्वाक्तां घ्राणे वर्त्तिं प्रवेशयेत् ।

शिम्ब्रादि नावनं चात्र पूतिनासोऽपि तं भजेत् ॥ २५ ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

मात्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम् ।

माषसूपदधिचौरसुक्तेक्षुरसफाणितम् ॥ १ ॥

अवाक् शय्या च भजतो द्विषतो दन्तधावनम् ।

धूमच्छर्दनगण्डूषानुचितञ्च शिराव्यधम् ॥ २ ॥

क्रुद्धाः श्लेष्मोल्बणा दोषाः कुर्वन्त्यन्तर्मुखे गदान् ।

तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥ ३ ॥

ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ ।

दाह्येते परिपाच्येते पक्ष्वासितकर्कशौ ॥ ४ ॥

पित्तात्तीक्ष्णसह्यौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ ।

पिटिकाभिर्महाक्लेदावाशु पाकौ कफात्पुनः ॥ ५ ॥

शैतासह्यौ गुरु शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ ।

सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धास्त्रावपिच्छिलौ ॥ ६ ॥

अकस्मान् ज्ञानसंशूनुरुजौ विषमपाकिनौ ।

रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ७ ॥

खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेऽर्बुदं भवेत् ।

मांसपिण्डोपमौ मांसात्स्यातां सूच्छं तक्मसौ क्रमात् ॥ ८ ॥

तैलाभखयथुक्ते दौ सकण्ठौ मेदसा मृदु ।

क्षतजाववदीर्येते पाच्येते चासक्तत्पुनः ॥ ९ ॥

ग्रथितौ च पुनः स्यातां कण्डूली दशनच्छदी ।
 जलबुद्वुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ॥ १० ॥
 गण्डालजी स्थिरः शोफो गण्डे दाहज्वरान्वितः ।
 वातादुष्णसहा दन्ताः शीतस्पर्शाधिकव्यथाः ॥ ११ ॥
 दाल्यन्त इव शूलेन शीताख्यो दालनश्च सः ।
 दन्तहर्षे प्रवाताग्नशीतभक्ष्याक्षमा द्विजाः ॥ १२ ॥
 भवन्त्यम्नाशनैर्नैव सरुजाश्चलिता इव ।
 दन्तभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः ॥ १३ ॥
 चालश्चलद्भिर्देशनैर्भक्षणादधिकव्यथैः ।
 करालः सुकरालानां दशनानां समुद्भवः ॥ १४ ॥
 दन्ताधिकोऽधिदन्ताख्यः स चोक्तः खलु वर्द्धनः ।
 जायते जायमानेऽतिरुक् जाते तत्र शाम्यति ॥ १५ ॥
 अधावनाक्षलो दन्ते कफो वा वातशोषितः ।
 पूतिगन्धः स्थिरीभूतः शर्करा सोऽप्युपेक्षितः ॥ १६ ॥
 शतयत्यणुशो दन्तात्कपालानि कपालिका ।
 श्यावः श्यावत्वमायाता रक्तपित्तानिलैर्द्विजाः ॥ १७ ॥
 समूलं दन्तमाश्रित्य दीर्घैरुल्बणमारुतैः ।
 शोषिते मन्त्रि शुषिरे दन्तेऽन्नमलपूरिते ॥ १८ ॥
 पूतित्वात् क्रमयः सूक्ष्मा जायन्ते जायते ततः ।
 अहेतुतौव्रार्तिशमः ससरम्भोऽसितश्चलः ॥ १९ ॥
 प्रभूतपूयरक्तस्तु स चोक्तः क्लमिदन्तकः ।
 श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहन्त्यसमहेतुकम् ॥ २० ॥
 शीर्यन्ते दन्तमांसानि रुदुक्लिन्नासितानि च ।
 शीतादोऽसौ उपकुशः पाकः पित्तासृगुद्भवः ॥ २१ ॥
 दन्तमांसानि दह्यन्ते रक्तान्युत्प्लेदवन्त्यतः ।
 कण्डूमन्ति स्रवन्त्यसमाधायन्तेऽसृजि स्थिते ॥ २२ ॥

चला मन्दरुजो दन्ताः पूतिवक्त्रञ्च जायते ।
 दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो वदरास्थिनिभो घनः ॥ २३ ॥
 कफास्त्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दन्तपुष्पुटः ।
 दन्तमांसं मलैः सास्रैर्वाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः ॥ २४ ॥
 सरुग्दाहः सवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ।
 श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ २५ ॥
 लालास्त्रावी ससुषिरो दन्तमांसप्रशातनः ।
 ससन्निपातज्वरवान् सपूयरुधिरस्तुतिः ॥ २६ ॥
 महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धनः ।
 दन्तान्ते कौलवच्छोफो हनुकर्णरुजाकरः ॥ २७ ॥
 प्रतिहन्यभ्यवहृतिं श्लेष्मणा सोऽभिमांसकः ।
 घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ॥ २८ ॥
 यस्मिंश्चलन्ति दन्ताश्च सविदर्भोऽभिघातजः ।
 दन्तमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यान्प्युपेक्षते ॥ २९ ॥
 अन्तस्तस्यास्रवन् दोषः सूक्ष्मां सञ्जनयेद्भ्रतिम् ।
 पूयं मुहुः सा स्रवति त्वङ्मांसास्थिप्रभेदिनी ॥ ३० ॥
 ताः पुनः पञ्च विज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः ।
 शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ॥ ३१ ॥
 जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्गुरैश्चिता ।
 शास्त्रलौकण्टिकाभैस्तु कफेन बहुला गुरुः ॥ ३२ ॥
 कफपित्तादधः शोफो जिह्वास्तम्भकदुन्नतः ।
 मत्स्यगन्धिर्भवेत्यक्कः सोऽलसो मांसशायनः ॥ ३३ ॥
 प्रबन्धनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्निभः ।
 साङ्गुरः कफपित्तास्रैर्लालोषास्तम्भवान् खरः ॥ ३४ ॥
 अधिजिह्वः सरुक्कण्डूर्वाक्याहारविघातकृत् ।
 तादृग्वोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि स्थितः ॥ ३५ ॥

तालुमांसेऽनिलादुदुष्टे पिटिकाः स्रजः खराः ।
 बह्वो घनाः स्त्रावयुक्तास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ॥ ३६ ॥
 तालुमूले कफात्सात् मत्स्यर्वास्तनिभो मृदुः ।
 प्रलम्बः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहारमीरयन् ॥ ३७ ॥
 कण्ठोपरोधस्तृट्कासवमिक्कलशुण्डिका ।
 तालुमध्ये निरुग्मांसं संहतं तालुसंहतिः ॥ ३८ ॥
 पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छयथुरवुदम् ।
 कच्छपः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥ ३९ ॥
 कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां पुष्पुटो नीरुजः स्थिरः ।
 पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयास्त्रावी महारुजः ॥ ४० ॥
 वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाह्वयः ।
 जिह्वाप्रबन्धजाः कण्ठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ ४१ ॥
 मांसाङ्गुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ।
 कण्ठास्यशोषकदु वातात् सा हनुश्रोत्ररुक्करी ॥ ४२ ॥
 पित्ताज्ज्वरोषाढरुमोहकण्ठधूमायनान्विता ।
 क्षिप्रजा क्षिप्रपाकार्तिरागिणी स्पर्शनासहा ॥ ४३ ॥
 कफेन पिच्छिला पाण्डुः असृजा स्फोटकाचिता ।
 तप्ताङ्गारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ ४४ ॥
 गम्भीरपाका निचयात्सर्वलिङ्गसमन्विता ।
 दोषैः कफोत्प्लवैः शोफः कोलवद् ग्रथितोन्नतः ॥ ४५ ॥
 शूककण्ठकवत्कण्ठे शालूको मार्गरोधनः ।
 वृन्दो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकदु गलपार्श्वगः ॥ ४६ ॥
 हनुसन्ध्याश्रितः कण्ठे कार्पासीफलसन्निभः ।
 पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठिनस्तुण्डिकेरिका ॥ ४७ ॥
 बाह्यान्तः श्वयथुर्वीरो गलमार्गर्गलोपमः ।
 गलीघो मूर्धगुरुतातन्द्रालालाज्वरप्रदः ॥ ४८ ॥

वलयं नातिरुक् शोफस्तद्वेवायतोन्नतः ।
 मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथवात्यरुक् ॥ ४८ ॥
 कच्छोच्छ्वासाभ्यवहतिः पृथुमूलो गलायुक्तः ।
 भूरिमांसाङ्गुरावृत्ता तीव्रटट्ज्वरमूर्ध्वरुक् ॥ ५० ॥
 शतघ्नी निचिता वर्त्तिः शतघ्नी वातिरुक्करी ।
 व्याप्तसर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ ५१ ॥
 पूतिपूयनिभस्त्रावी श्वयथुर्गलविद्रधिः ।
 जिह्वावसाने कण्ठादावपाकं श्वयथुं मलाः ॥ ५२ ॥
 जनयन्ति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद् गलावुदम् ।
 पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलगण्डो भवेत् वह्निः ।
 वर्धमानः स कालेन मुष्कवल्लम्बते निरुक् ॥ ५३ ॥
 कृष्णोऽरुणो वा तोदाब्धः स वातात् कृष्णराजिमान् ।
 वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥ ५४ ॥
 स्थिरः सवर्णः कण्डूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् ।
 वृद्धस्तालुगले लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥ ५५ ॥
 मेदसः श्लेष्मवद्धानिवृद्धोः सोऽनु विधीयते ।
 देहवृद्धिञ्च कुरुते गले शब्दं स्वरऽल्पताम् ॥ ५६ ॥
 श्लेष्मरुद्धाऽनिलगतिः शुष्ककण्ठो हृतस्वरः ।
 ताम्यन् प्रसक्तं श्वसिति येन स स्वरहानिलात् ॥ ५७ ॥
 करोति वदनस्यान्तर्ब्रणान् सर्वसरोऽनिलः ।
 सञ्चारिणोऽरुणान् रूक्षानिष्ठौ ताम्नौ चलत्वचौ ॥ ५८ ॥
 जिह्वा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कण्टकाचिता ।
 विवृणोति च कच्छेण मुखपाको मुखस्य च ॥ ५९ ॥
 अधः प्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः ।
 यालुङ्गं वक्तदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदस्तु सः ॥ ६० ॥
 मुखस्य पित्तजे पाके दाहोपे तित्त्ववक्त्रता ।

चारोक्षितक्षतसमा व्रणास्तद्वच्च रक्तजे ॥ ६१ ॥
 कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमत्पिच्छिला व्रणाः ।
 अन्तःकपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डु कफोऽर्जुदम् ॥ ६२ ॥
 कुर्यात् तत्पाटितं क्षिन्नं मृदितञ्च विवर्द्धते ।
 मुखपाको भवेत्साक्षैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ ६३ ॥
 पूत्यास्यता च तैरेव दन्तकाष्ठादिविद्विषः ।
 ओष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले ॥ ६४ ॥
 वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पञ्चसप्ततिरामयाः ।
 एकादशैको दश च त्रयोदश तथा च षट् ॥ ६५ ॥
 अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात् तेष्वनुपक्रमाः ।
 करालौ मांसरक्तोष्ठावर्षुदानि जलादिना ॥ ६६ ॥
 कच्छपस्तालुपिटिका गलीवः सुषिरो मूहान् ।
 स्वरघ्नोर्ध्वगदः श्वावः शतघ्नो वलयालसाः ॥ ६७ ॥
 नाड्योष्ठकोपनिचयात् रक्ताक्षर्वैश्च रोहिणी ।
 दशने स्फुटिते दन्तभेदः पक्वोपजिह्विका ॥ ६८ ॥
 गलगण्डः स्वरभ्रंशः कच्छोच्छासोऽतिवत्सरः ।
 याप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥ ६९ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 खण्डोष्ठस्य विलिख्यान्तौ सूत्वा व्रणवदाचरेत् ।
 यष्टीज्योतिष्मतीरोध्रश्चावणीसारिवोत्पलैः ॥ १ ॥
 पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ।
 नस्यञ्च तैलं वातघ्नमधुरस्कन्धसाधितम् ॥ २ ॥
 महास्नेहेन वातौष्ठे सिद्धेनाक्तः पिचुर्हितः ।
 देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुल्वमरदारुभिः ॥ ३ ॥

यथ्याह्वचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणम् ।
 नाड्योष्ठं स्वेदयेद्गुग्गुसिद्धैरेरण्डपल्लवैः ॥ ४ ॥
 खण्ड्योष्ठविहितं नस्यं तस्य मूर्ध्नि च तर्पणम् ।
 पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलौकोभिरुपाचरेत् ॥ ५ ॥
 रोध्रसर्ज्जरसक्षौद्रमधुकैः प्रतिसारणम् ।
 गुडूचीयष्टिपित्तङ्गसिद्धमभ्यञ्जने घृतम् ॥ ६ ॥
 पित्तविद्रधिवच्चात्र क्रिया शोणितजेऽपि च ।
 इदमेव भवेत्कार्यं कर्म्मोष्ठे तु कफोत्तरे ॥ ७ ॥
 पाठाचारमध्वयोषैर्हृतास्ते प्रतिसारणम् ।
 धूमनावनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ॥ ८ ॥
 खिन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमग्निना ।
 प्रियङ्गुरोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ ९ ॥
 सक्षौद्रा घर्षणं तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलार्बुदे ।
 अवगादेऽतिवृद्धे वा चारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ॥ १० ॥
 आमामयवस्थास्त्रलजीं गण्डूषोफवदाचरेत् ।
 खिन्नस्य शीतदन्तस्य पालीं विलिखितां दहेत् ॥ ११ ॥
 तैलेन प्रतिसार्था च सक्षौद्रघनसैम्भवैः ।
 दाडिमत्वग्बरातार्च्यकान्ताजम्बास्थिनागरैः ॥ १२ ॥
 कवलः क्षीरिणां काथैरण्तैलञ्च नावनम् ।
 दन्तहर्षे तथा भेदे सर्वा वातहरा क्रिया ॥ १३ ॥
 तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गण्डूषधारणम् ।
 सस्नेहं दशमूलाम्बु गण्डूषः प्रचलद् द्विजे ॥ १४ ॥
 तुल्यरोध्रकणाश्रेष्ठापित्तङ्गपटुघर्षणम् ।
 क्षिग्धाः शील्या यथावस्थं नस्थान्नकवलादयः ॥ १५ ॥
 अधिदन्तकमालिप्तं यदा चारेण जर्जरम् ।
 क्षमिदन्तमिवोत्पाद्य तद्वक्षोपचरेत्तदा ॥ १६ ॥

अनवस्थितरक्ते च दग्धे त्रण इव क्रिया ।
 अहिंसन् दन्तमूलानि दन्तेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ १७ ॥
 चारचूर्णेर्मधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत् ।
 कपालिकायामप्येवं हर्षीकञ्च समाचरेत् ॥ १८ ॥
 जयेद्विस्त्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् ।
 स्निग्धैश्चालेपगण्डूषणस्याहारैश्चलापहैः ॥ १९ ॥
 गुडेन पूर्णं सुषिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।
 सप्तच्छदार्कचौराभ्यां पूरणं कृमिशूलजित् ॥ २० ॥
 हिङ्गुकटफलकासीसखर्जिकाकुष्ठवेल्गजम् ।
 रजोरुजं जयत्याशु वस्त्रस्थं दशने धृतम् ॥ २१ ॥
 गण्डूषं धारयेत्तैलमेभिरेव च साधितम् ।
 काथैर्वा युक्तमेरण्डद्विव्याघ्रीभूकदम्बजैः ॥ २२ ॥
 क्रियायोगैर्बहुविधैरित्यशान्तरुजं भृशम् ।
 दृढमप्युद्धरेदन्तं पूर्वं मूलाद्विमोक्षितम् ॥ २३ ॥
 सन्दंशकेन लघुना दन्तनिर्घातनेन वा ।
 तैलं सयध्याह्वरजो गण्डूषो मधुना ततः ॥ २४ ॥
 ततो विदारियध्याह्वशृङ्गाटककसेरुभिः ।
 तैलं दशगुणक्षीरं सिद्धं युञ्जीत नावनम् ॥ २५ ॥
 कशदुर्वलवृद्धानां वातार्तानां च नोद्धरेत् ।
 नोद्धरेच्चोत्तरं दन्तं बह्वपद्रवकृद्धि सः ॥ २६ ॥
 एषामप्युद्धृतैः स्निग्धः स्नादुः शीतः क्रमो हितः ।
 विस्त्रावितास्त्रे शीतादे सक्षीद्रेः प्रतिसारणम् ॥ २७ ॥
 मुस्तार्जुनत्वक्त्रिफलाफलनीतार्च्यनागरैः ।
 तत्क्वाथः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम् ॥ २८ ॥
 दन्तमांसान्युपकुशे स्विन्नान्युष्णाम्बुधारणैः ।
 मण्डलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ॥ २९ ॥

ततश्च प्रतिसार्थाणि घृतमण्डमधुद्रुतैः ।
 लाक्षाप्रियङ्गुपत्तङ्गलवणोत्तमगैरिकैः ॥ ३० ॥
 सकुष्ठशुण्ठीमरिचयष्टीमधुरसाञ्जनैः ।
 सुखोष्णो घृतमण्डोऽनु तैलं वा कवलग्रहः ॥ ३१ ॥
 घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनखयोः ।
 दन्तपुण्ड्रके स्निग्धच्छिन्नभिन्नविलेखिते ॥ ३२ ॥
 यक्ष्माह्वस्वर्जिकाशुण्ठीसैन्धवैः प्रतिसारणम् ।
 विद्रधी कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवललेपनम् ॥ ३३ ॥
 घर्षणं कटुकाकुष्ठहृदिकालीयबोद्धवैः ।
 रक्षेत्पाकं हिमैः पक्कः पाच्यो दाह्योऽवगाढकः ॥ ३४ ॥
 सौषिरे क्षिन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ।
 रोध्रमुस्तमिश्रिष्टातार्क्ष्यपत्तङ्गकिंशुकैः ॥ ३५ ॥
 सकटफलैः कषायैश्च तेषां गण्डूष इष्यते ।
 यष्टीरोध्रोत्पलानन्तासारिवागरुचन्दनैः ॥ ३६ ॥
 सगैरिकसितापुण्ड्रैः सिद्धं तैलं च नावनम् ।
 क्षित्वाधिमांसकं चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥
 वचातेजावतीपाठास्वर्जिकायवशुकजैः ।
 पटोलनिख्वविफलाकषायः कवलो हितः ॥ ३८ ॥
 विदभे दन्तमूलानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् ।
 क्षावं युञ्ज्यात्ततो नख्यं गण्डूषादि च शीतलम् ॥ ३९ ॥
 संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपचरेत्ततः ।
 नाडीं दन्तानुगां दन्तं समुद्धृत्याग्निना हरेत् ॥ ४० ॥
 कुञ्जां नैकगतिं पूर्णां मदनेन गुडेन वा ।
 धावनं जातिमदनखदिरस्वादुकण्टकैः ॥ ४१ ॥
 क्षौरिहृक्षाखुगण्डूषो नख्यं तैलं च तत्कृतम् ।
 कुर्याद्वातिष्ठकोपिक्तां कण्टकेष्वनिलात्मसु ॥ ४२ ॥

जिह्वायां पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरैः स्मृते ।
 प्रतिसारणगण्डूषनावनं मधुरैर्हितम् ॥ ४३ ॥
 तीक्ष्णैः कफोत्थैश्चैवं सर्वपचूषणादिभिः ।
 नवे जिह्वालसेऽप्येवं तं तु शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ४४ ॥
 उदस्य जिह्वामाकृष्टां वडिशेनाधिजिह्विकाम् ।
 छेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च ॥ ४५ ॥
 उपजिह्वां परिस्राव्य यवक्षारिण घर्षयेत् ।
 कफघ्नैः शुण्डिका साध्या नस्यगण्डूषघर्षणैः ॥ ४६ ॥
 ऐर्वाह्वीजप्रतिमं वृद्धायामसिराततम् ।
 अग्रे निरिष्टं जिह्वाया वडिशायवल्बितम् ।
 छेदयेन्मण्डलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः ।
 छेदेऽत्यसृक्क्षयान्मृत्युर्हीने व्याधिर्विवर्द्धते ॥ ४८ ॥
 मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटबटैः ।
 छिन्नायां सपटुक्षौद्रैर्घर्षणं कवलः पुनः ॥ ४९ ॥
 कटुकातिविषापाठानिम्बरास्नावचास्त्रुभिः ।
 सङ्घाते पुष्पुटे कूर्मे विलिख्यैवं समाचरेत् ॥ ५० ॥
 अपक्वे तालुपाके तु कासीसक्षौद्रतार्क्ष्यजैः ।
 घर्षणं कवलः शीतकषायमधुरौषधैः ॥ ५१ ॥
 पक्वेऽष्टापदवद्भिन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ।
 वृषनिम्बपटोलाद्यैस्त्रिभैः कवलधारणम् ॥ ५२ ॥
 तालुशोषे त्वष्टणस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकम् ।
 कणाशुस्थीशृतं पानमस्त्रैर्गण्डूषधारणम् ॥ ५३ ॥
 धन्वमांसरसाः स्निग्धाः क्षीरसर्पिश्च नावनम् ।
 कण्ठरोगेष्वसृक्षोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादि कर्म च ॥ ५४ ॥
 काथः पानञ्च दावीत्वग्निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजः ।
 हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ ५५ ॥

श्रेष्ठाव्योषयवचारदार्ढीपिरसाञ्जनैः ।

सपाठतेजिनीनिखैः सूक्तगोमूत्रसाधितैः ॥ ५६ ॥

कवलो गुटिका चात्र कल्पिता प्रतिसारणम् ।

निचुलं कटभीमुस्तं देवदारुमहौषधम् ॥ ५७ ॥

वचा दन्ती च मूर्वा च लेपः कोणोऽर्तिशोफहा ।

अथान्तर्बाह्यतः स्निग्धां वातरोगिणिकां लिखेत् ॥ ५८ ॥

अङ्गुलीशस्त्रकेणाश पटुयुक्तनखेन वा ।

पञ्चमूलास्त्रुकवलस्तैलं गण्डूषनावनम् ॥ ५९ ॥

विस्त्राय पित्तसम्भूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।

घर्षेत्सरोध्रपत्तङ्गैः कवलः कथितैश्च तैः ॥ ६० ॥

द्राक्षापरुषकक्वाथो हितश्च कवलग्रहे ।

उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायाससम्भवाम् ॥ ६१ ॥

सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।

नस्यगण्डूषयोस्तैलं साधितं च प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

अपामार्गफलश्चेतादन्तीजन्तुघ्नसैन्धवैः ।

तद्वच्च वृन्दशालूकतुण्डकेरीगलायुषु ॥ ६३ ॥

विद्रधौ स्राविते श्रेष्ठारोचनातार्क्ष्यगैरिकैः ।

सरोध्रपटुपत्तङ्गकणैर्गण्डूषघर्षणे ॥ ६४ ॥

गलगण्डः पवनजः स्निग्धा निस्तृतशोणितः ।

तिलैर्वीजैश्च नट्टोमाप्रियालशणसम्भवैः ॥ ६५ ॥

उपानाह्यो व्रणे रुद्धे प्रलेप्यश्च पुनः पुनः ।

शिशू तिल्वकतर्कारीगजकृष्णापुनर्नवैः ॥ ६६ ॥

कालामृतार्कमूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ।

एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया काञ्चिकेन वा ॥ ६७ ॥

गुडूचौनिम्बकुटजहंसपादीबलाद्वयैः ।

साधितं पाययेत्तैलं सकृन्नादेवदारुभिः ॥ ६८ ॥

कर्तव्यं कफजेऽप्येतत् स्वेदविस्त्रापने त्वति ।
 लेपोजगन्धातिविषाविशल्यासविषाणिकाः ॥ ६८ ॥
 गुञ्जालावुशुकाह्वाश्च पलाशक्षारकल्किताः ।
 मूत्रशृतं हठक्षारं पक्त्वा कोद्रवमुक् पिबेत् ॥ ७० ॥
 साधितं वल्सकाद्यैर्वा तैलं सपटुपञ्चकैः ।
 कफघ्नान् धूमवमननावनादींश्च शीलयेत् ॥ ७१ ॥
 मेदोभवे शिरां बिभ्येत् कफघ्नञ्च विधिं भजेत् ।
 असनादिरजश्चैनं प्रातर्मूर्ध्वेण पाययेत् ॥ ७२ ॥
 अशान्तौ पाटयित्वा च सर्वान् व्रणवदाचरेत् ।
 मुखपाकेषु सच्चौद्राः प्रयोज्या मुखधावनाः ॥ ७३ ॥
 कथितास्त्रिफलापाठासृङ्गीका जातिपल्लवाः ।
 निष्टेय्या भक्षयित्वा वा कुठेरादिगणोऽथवा ॥ ७४ ॥
 मुखपाकेऽनिलात् कृष्णापट्टे लाः प्रतिसारणम् ।
 तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्थयोः ॥ ७५ ॥
 पित्तास्त्रे रक्तपित्तघ्नः कफघ्नश्च कफे विधिः ।
 लिखेच्छाखादिपत्रैश्च पिटिकाः कठिनाः स्थिराः ॥ ७६ ॥
 यथादोषोदयं कुर्यात् सन्निपाते चिकित्सितम् ।
 नवेऽर्बुदे त्वसंहृदे छेदिते प्रतिसारणम् ॥ ७७ ॥
 स्वर्जिकानागरक्षौद्रैः काथो गण्डूष इष्यते ।
 गुडूचीनिम्बकल्कोल्यो मधुतैलसमन्वितः ॥ ७८ ॥
 यवान्नमुक् तोदयतैलनस्याभ्यङ्गांस्तथाचरेत् ।
 वमिते पूतिवदने धूमस्त्रीक्ष्णः सनावनः ॥ ७९ ॥
 समङ्गाधातकौरोध्रफलनौपद्मकैर्जलम् ।
 धावनं वदनस्यान्तश्चूर्णितैरवचूर्णनम् ।
 शीतादोषकुशोक्तं च नावनादि च शीलयेत् ॥ ८० ॥
 फलत्रयद्वीपिकिराततिक्तयष्ट्याह्वसिद्धार्थकटुत्रिकाणि ।

मुस्ताहरिद्राहययावशूकवृक्षाम्बकास्त्राग्रिमवेतसाश्च ॥ ८१ ॥
 अश्वत्थजम्बूअधनञ्जयत्वक्त्वक् चाहिमारात् खदिरस्य सारः ।
 क्वाथेन तेषां घनतां गतेन तच्चूर्णयुक्ता गुटिका विधेयाः ॥ ८२ ॥
 ता धारिता घ्नन्ति मुखेन नित्यं
 कण्ठौष्ठताल्लादिगदान् सुकृच्छान् ।
 विशेषतो रोहिणिकास्यशोष-
 गन्धान् विदेहाधिपतिप्रणीताः ॥ ८३ ॥
 खदिरतुलामम्बुघटे पक्ता तोयेन तेन पिष्टैश्च ।
 चन्दनजोऽङ्गकुकुडुमपरिपेलववालकोशीरैः ॥ ८४ ॥
 सुरतरुगोघ्राक्षामञ्जिष्ठाचोचपद्मकविडङ्गैः ।
 सृक्कानतनखकटफलसूक्ष्मैलाध्यामकैः सपतङ्गैः ॥ ८५ ॥
 तैलप्रस्थं विपचेत् कर्षांशैः पाननस्यगण्डूषैस्तत् ।
 हृत्वास्ये सर्वगदान् जनयति गार्भीं दृशं श्रुतिञ्च वाराहीम् ॥ ८६ ॥
 उद्वर्त्तितञ्च प्रपुन्नाटरोघ्रादार्वीभिरभ्यक्तमनेन वक्तम् ।
 निर्व्यङ्गनीलीमुखद्रूषिकादि सञ्जायते चन्द्रसमानकान्ति ॥ ८७ ॥
 पलशतं बाणात्तोयघटे पक्ता रसेऽस्मिञ्च पलाङ्गिकैः ।
 खदिरजम्बूयध्यानन्ताम्बैरहिमारनीलोत्पलान्वितैः ॥ ८८ ॥
 तैलप्रस्थं पाचयेच्छुष्पिष्टैरेभिर्द्रव्यैर्धारितं तन्मुखेन ।
 रोगान् सर्वान् हन्ति वक्त्रे विशेषात्स्वैर्यं धत्ते दन्तपङ्क्तेश्चलायाः ८९ ॥
 खदिरसाराद् द्वे तुले पचेद्वल्कात्तुलां चारिमेदसः ।
 घटचतुष्के पादशेषेऽस्मिन् पूते पुनः काथनाद् घने ॥ ९० ॥
 आचिकं क्षिपेत्सूक्ष्मं रजः सेव्याम्बुपत्तङ्गैरिकम् ।
 चन्दनद्वयरोघ्रपुण्ड्राह्वे यध्यः हृत्वाक्षान्नद्वयम् ॥ ९१ ॥
 धातकीकटफलद्विनिशात्रिफलाचतुर्जातयोऽङ्गकम् ।
 मुस्तमञ्जिष्ठान्यगोध्ररोहमांसीयवासकम् ॥ ९२ ॥
 पद्मकैलेयसमङ्गाश्च शीते तस्मिन् स्तथा पालिकां पृथक् ।

जातिपत्रिकां सजातीफलान् सहलवङ्गकङ्कोल्लकाम् ॥ ८३ ॥

स्फटिकशुभ्रसुरभिकर्पूरकुडवं च तत्रावपेक्षतः ।

कारयेद्भुटिकाः सदा चैता धार्या मुखे तद्गदापहाः ॥ ८४ ॥

क्वाथौषधव्यत्यययोजनेन तैलं पचेत्कल्पनयाऽनयैव ।

सर्वास्वरोगोद्धृतये तदाहुर्दन्तस्थिरत्वं त्विदमेव मुख्यम् ॥ ८५ ॥

खदिरैणैता गुटिकास्तैलमिदं वारिमिदसा प्रथितम् ।

अनुशीलयन् प्रतिदिनं स्वस्थोऽपि दृढद्विजो भवति ॥ ८६ ॥

बुद्रागुडूचीसुमनःप्रवालदावीयवासत्रिफलाकषायः ।

क्षौद्रेण युक्तः कवलग्रहोऽयं सर्वामयान् वक्त्रगतान्निहन्ति ॥ ८७ ॥

पाठादावीत्वक्कुष्ठमुस्तासमङ्गा-

तिक्तापीताङ्गारोध्रतेजोवतीनाम् ।

चूर्णः सक्षौद्रो दन्तमांसार्तिकण्डू-

पाकसावाणां नाशनो घर्षणेन ॥ ८८ ॥

गृहधूमतार्क्ष्यपाठाव्योषक्षारान्ययोवरातेजोह्वैः ।

मुखदन्तगलविकारे सक्षौद्रः कालको विधार्थ्यश्चूर्णः ॥ ८९ ॥

दावीत्वक्सिन्धुज्वमनःशिलायावशूकहरितालैः ।

घार्थः पीतकचूर्णो दन्तास्यगलामये समध्वान्यः ॥ ९० ॥

द्विचारधूमवरापञ्चपटुव्योषवेल्लगिरितार्क्ष्यैः ।

गोमूत्रेण विपक्वा गलामयघ्नौ रसक्रियेषा ॥ ९१ ॥

गोमूत्रकथनविलीनविग्रहाणां

पथ्यानां जलमिश्रिकुष्ठभावितानाम् ।

अत्तारं नरमणवोऽपि वक्त्ररोगाः

ओतारं नृपमिव न स्पृशन्त्यनर्थाः ॥ ९२ ॥

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।

यथ्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च क्वाथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥ ९३ ॥

पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-

त्रायन्ति तित्तादिनिशामृतानाम् ।

पौतः कषायो मधुना निहन्ति

सुखस्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥ १०४ ॥

स्वरसः कथितो दार्ढ्या घनीभूतः सगैरिकः ।

आस्यस्थः समधुर्वक्त्रपाकनाडीव्रणापहः ॥ १०५ ॥

पटोलनिम्बयष्ट्याह्ववासाजात्यरिमेदसाम् ।

खदिरस्य वरायाश्च पृथगेवं प्रकल्पना ॥ १०६ ॥

खदिरायोवरापार्थमदयन्त्यहिमारकैः ।

गण्डूषोऽम्बुशृतैर्धार्ढ्या दुर्बलद्विजशान्तये ॥ १०७ ॥

सुखदन्तमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्त्रभूयिष्ठाः ।

तस्मात्तेषामसक्तद् रुधिरं विस्त्रावयेद्दुष्टम् ॥ १०८ ॥

कायशिरसोर्विरको वमनं कवलग्रहाश्च कटुकतिक्ताः ।

प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ १०९ ॥

यवदणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोषितैरपस्नेहाः ।

यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यत्क्षेपनाशाय ॥ ११० ॥

प्राणानिलपथसंस्थाः श्वसितमपि निरुन्धन्ते प्रमादवतः ।

कण्ठामयाश्चिकित्सितमतोदृतं तेषु कुर्वीत ॥ १११ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः शिररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

धूमातपतुषाराम्बुक्रीडातिस्त्रिप्रजागरैः ।

उत्स्वेदाधिपुरोवातवाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ १ ॥

अत्यम्बुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः ।

उपधानसृजाभ्यङ्गद्वेषाधः प्रततेक्षणैः ॥ २ ॥

असात्तग्रगन्धदुष्टामभाषाद्यैश्च शिरोगताः ।

जनयन्त्यामयान् दीषास्तत्र मारुतकोपतः ॥ ३ ॥

- निस्तुद्यते भृशं शङ्खौ घाटा सम्बिद्यते तथा ।
 भ्रुवोर्मध्यं ललाटञ्च पततीवातिवेदनम् ॥ ४ ॥
 बाध्यते स्वनतः श्रोत्रे निःकृष्येत इवाक्षिणी ।
 घूर्णतीव शिरः सर्वं सम्बिभ्य इव मुच्यते ॥ ५ ॥
 स्फुरत्यतिशिराजालं कन्दराहनुसंग्रहः ।
 प्रकाशासहता घ्राणसावोऽकस्मात् व्यथाशमौ ॥ ६ ॥
 मार्दवं मर्दनस्नेहस्वेदवन्धैश्च जायते ।
 शिरस्तापोऽयमर्द्धं तु मूर्ध्निः सोऽर्द्धावभेदकः ॥ ७ ॥
 पक्षाक्षुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शाम्यति ।
 प्रतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ ८ ॥
 शिरोऽभितापे पित्तोत्थे शिरो धूमायनं ज्वरः ।
 खेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छां निशि शीतैश्च मार्दवम् ॥ ९ ॥
 अरुचिः कफजे मूर्ध्नौ गुरुस्तिमितशीतता ।
 शिरानिस्पन्दतालस्यं रुग्मन्दाङ्गप्रधिका निशि ॥ १० ॥
 तन्द्राशूनाक्षिकूटत्वं कर्णकण्डूयने वमिः ।
 रक्तात्पित्ताधिकारजः सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥
 सङ्कीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिश्रे ।
 कोपिते सन्निपाते च जायन्ते मूर्ध्नि जन्तवः ॥ १२ ॥
 शिरसस्ते पिबन्तोऽस्रं घोराः कुर्वन्ति वेदनाः ।
 चित्तविभ्रंशजननीर्ज्वरः कासो बलक्षयः ॥ १३ ॥
 रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाहस्फुटनपूतिताः ।
 कपाले तालुशिरसो कण्डूः शोषप्रमौलकः ॥ १४ ॥
 ताम्राच्छसिङ्घाणकता कर्णनादश्च जन्तुजे ।
 वातोत्पन्नाः शिरः कम्पं तत्संज्ञं कुर्वते मलाः ॥ १५ ॥
 पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शङ्खे शोफः सशोणितैः ।
 तीव्रदाहरजारागप्रलापज्वरदृग्भ्रमाः ॥ १६ ॥

तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी स शङ्कः ।
 विरातात् जीवितं हन्ति सिध्यत्यप्याश साधितः ॥ १७ ॥
 पित्तानुबद्धः शङ्खाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ।
 रुजं सस्यन्दनां कुर्यादनुसूर्यादयोदयाम् ॥ १८ ॥
 आमध्याङ्गं विवर्हिष्णुः क्षुद्रतः सा विशेषतः ।
 अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परम् ॥ १९ ॥
 सूर्यावर्तः स इत्युक्ता दशरोगाः शिरोगताः ।
 शिरस्येवञ्च वक्ष्यन्ते कपाले व्याधयो नव ॥ २० ॥
 कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते ।
 सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशौर्षकम् ॥ २१ ॥
 यथादोषोदयं ब्रूयात् पिटिकावुदविद्रधीन् ।
 कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजन्तुभिः ॥ २२ ॥
 कङ्कुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकाः स्युररुषिकाः ।
 कण्डूकुशच्युतिस्त्रापरीच्यकृत् स्फुटनं त्वचः ॥ २३ ॥
 सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्याद्द्वारुणकन्तु तत् ।
 रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह भूर्च्छितम् ॥ २४ ॥
 प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।
 रोमकूपान् रुणद्धास्य तेनान्येषामसम्भवः ॥ २५ ॥
 तदिन्द्रलुप्तं रूढ्याञ्च प्राहुश्चाचेति चापरे ।
 खलतेरपि जन्मैवं सदनं तत्र तु क्रमात् ॥ २६ ॥
 सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात् स्विन्नशिरावृता ।
 कफाद्बनत्वग्वर्णाञ्च यथास्त्वं निर्दिशेत् त्वचि ॥ २७ ॥
 दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ।
 दग्धाग्निनेव निर्लोमा सदाहा या च जायते ॥ २८ ॥
 शोकश्चक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
 केशान् सदोषः पचति पलितं सम्भवत्यतः ॥ २९ ॥

तद्वातात् स्फुटितं श्यावं खरं रूक्षं जलप्रभम् ।
 पिताक्षादाहं पीताभं कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् ॥ ३० ॥
 स्थूलं सुशुक्तं सर्वैस्तु विद्याद्वयामिश्रलक्षणम् ।
 शिरोरुजोद्भवं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहम् ॥ ३१ ॥
 असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।
 शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनम् ॥ ३२ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 शिरोऽभितापेऽनिलजे वातव्याधिविधिं चरेत् ।
 घृताभ्यक्तशिरा रात्रौ पिबेदुष्णपयोनुपः ॥ १ ॥
 माषान् मुद्गान् कुलत्थान् वा तद्वत् खादेदुष्टतान्वितान् ।
 तैलं तिलानां कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् ॥ २ ॥
 पिण्डोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यकृता हिताः ।
 वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ३ ॥
 स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरः श्रवणतर्पणम् ।
 वरणादौ गणे क्षुण्णे क्षीरमर्द्धोदकं पचेत् ॥ ४ ॥
 क्षीरावशिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत् ।
 ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्पूजितं हविः ॥ ५ ॥
 वर्गेऽत्र पक्वं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ।
 कार्पासमज्जात्वङ्मुस्तासुमनःकोरकाणि च ॥ ६ ॥
 नस्यमुष्णास्त्रुपिष्ठानि सर्वमूर्ध्वरुजापहम् ।
 शर्कराकुड्मुमशृतं घृतं पित्तासृगन्वये ॥ ७ ॥
 प्रलेपः सघृतैः कुष्ठकुटिलोत्पलचन्दनैः ।
 वातोद्रेकभयाद्रक्तं न चास्मिन्नवसेचयेत् ॥ ८ ॥
 इत्यशान्तौ चले दाहः कफे चोष्णं यथोदितम् ।

अर्द्धविभेदकेऽप्येषा यथादोषान्वया क्रिया ॥ ८ ॥
 शिरोषवीजापामार्गमूलं नस्यं विडान्वितम् ।
 स्थिरारसा वा लेपे तु प्रपुन्नाटोऽन्तकल्कितः ॥ १० ॥
 सूर्यावर्त्तं तु तस्मिंस्तु शिरयापहरेदसृक् ।
 शिरोऽभितापे पित्तोत्थे स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ११ ॥
 शीताः शिरोमुखालेपसकशोधनवस्तयः ।
 जीवनीयशृतोशौरसर्पिषो पाननस्ययोः ॥ १२ ॥
 कर्त्तव्यं रक्तजेऽप्येतत् प्रत्याख्याय च शङ्खके ।
 श्लेष्माभितापैर्जीर्णाज्यस्नेहितः कटुकैर्वमेत् ॥ १३ ॥
 स्नेदप्रलेपनस्याद्या रूक्षतीक्ष्णोष्णभेषजैः ।
 शस्यन्ते स्यापवासोऽत्र निचये मिश्रमाचरेत् ॥ १४ ॥
 कृमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ।
 मत्ताः शोणितगन्धेन निर्यान्ति घ्राणवक्त्रयोः ॥ १५ ॥
 सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां कुर्यान्निर्हरणं ततः ।
 विडङ्गखर्जिकादन्तीहिङ्गुगामूत्रसाधितम् ॥ १६ ॥
 कटुनिम्बेऽङ्गुदीपीलुतैलं नस्यं पृथक् पृथक् ।
 अजामूत्रद्रुतं नस्ये कृमिजित् कृमिजित्परम् ॥ १७ ॥
 पूतिमत्स्ययुतैः कुर्याद् धूमं नावनभेषजैः ।
 कृमिभिः पौतरक्तत्वादृक्तमत्र न निर्हरेत् ॥ १८ ॥
 वाताभितापविहितः कम्पे दाहद्विना क्रमः ।
 नवे जम्बोत्तरं जाते योजयेदुपशोषके ॥ १९ ॥
 वातव्याधिक्रियां पक्वे कर्मविद्रधिचोदितम् ।
 आमपक्वे यथायोग्यं विद्रधिपिटिकावुदे ॥ २० ॥
 अरू प्रिकाजलौकोभिर्हृतासा निम्बवारिणा ।
 सिक्ता प्रभूतलवणैर्लिम्बेदम्बशक्तद्रवैः ॥ २१ ॥
 पटोलनिम्बपत्रैर्वा सहरिद्रैः सुकल्कितैः ।

गोमूत्रजीर्णपिण्याककवाकुमलैरपि ॥ २२ ॥
 कपालभृष्टं कुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ।
 रूषिकालेपनं कण्डूच्छेददाहार्तिनाशनम् ॥ २३ ॥
 मालतीचित्रकाश्वन्ननक्तमालप्रसाधितम् ।
 वचारूषिकयोस्तैलमभ्यङ्गः क्षुरष्टयोः ॥ २४ ॥
 अशान्तौ शिरसः शुद्धैर्यतेत वमनादिभिः ।
 विध्वेच्छिरां दारुणके लालाद्यां शीलयेन्मृजाम् ॥ २५ ॥
 नावनं मूर्ध्नि वस्तिञ्च लेपयेच्च समाचिकैः ।
 प्रियालवीजमधुकुष्ठमाषैः ससर्षपैः ॥ २६ ॥
 लाक्षाशम्याकपत्रैर्गजधानीफलैस्तथा ।
 कोरदूषट्णचारवारिप्रक्षालनं हितम् ॥ २७ ॥
 इन्द्रगुप्ते यथासन्नं शिरां विध्वा प्रलेपयेत् ।
 प्रच्छाय गाढं कासीसमनोद्घातुत्यकोषणैः ॥ २८ ॥
 वन्यामरतरुभ्यां वा गुच्चांमूलफलैस्तथा ।
 तथा लाङ्गलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ २९ ॥
 सक्षौद्रक्षुद्रवार्त्ताकस्वरसेन रसेन वा ।
 धतूरेकस्य पत्राणां भस्मात्करसेन वा ॥ ३० ॥
 अथवा माञ्जिकहविस्तिलपुष्पत्रिकण्टकैः ।
 तैलाक्ता हस्तिदन्तस्य मषी वा चौषधं परम् ॥ ३१ ॥
 शुक्लरोमोद्गमे तद्वन्मषी मेषविषाणजा ।
 वर्जयेद्धारिणा सेकं यावद्रोमसमुद्भवः ॥ ३२ ॥
 खलतौ पलिते वल्यां हरिल्लोम्नि च शोध्यतम् ।
 नस्यवक्त्रशिरोऽभ्यङ्गप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ३३ ॥
 सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनम् ।
 मासं वा निम्बजं तैलं क्षीरमुङ्नावयेद्यतिः ॥ ३४ ॥
 नीलोशिरौषकोरुण्टभृङ्गस्वरसभावितम् ।

शैल्वक्षतिलरामाणां बीजं काकाण्डकीसमम् ॥ ३५ ॥
 पिष्टाजपयसा लोहान्निषादकांशुतापितात् ।
 तैलं शृतं चौरभुजो नावनात् पतान्तकृत् ॥ ३६ ॥
 चौरात्महचरात् भृङ्गरजसः सौरसाद्रसात् ।
 प्रस्थैस्तैलस्य कुडवः सिद्धो यष्टीपलान्वितः ॥ ३७ ॥
 नस्यं शैलोद्भवे भाण्डे शृङ्गे मेषस्य वा स्थितः ।
 चौरिणं श्लक्ष्णपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवोरकौ ॥ ३८ ॥
 उत्पाव्य पलितं देयावाशये पलितापह्वी ।
 चौरं प्रियालं यष्ट्याहं जीवनीयो गणस्त्रिलाः ॥ ३९ ॥
 कृष्णाः प्रलेपो वक्त्रस्य हरी लोमवलीहितः ।
 तिलाः सामलकाः पद्मकिञ्चल्को मधुकं मधु ॥ ४० ॥
 बृंहयेच्च रजेचैतत् केशान्मूर्धप्रलेपनात् ।
 मांसी कुष्ठं तिलाः कृष्णाः सारिवा नीलमुत्पलम् ॥ ४१ ॥
 चौद्रं च चौरपिष्टानि केशसंवर्द्धनं परम् ।
 अयोरजोभृङ्गरजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ ४२ ॥
 स्थितमिचुरसे मासं समूलं पलितं रजत् ।
 माषकोद्रवधान्यास्त्रैर्यवागूस्त्रिदिनोषिता ॥ ४३ ॥
 लोहशुक्लोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रञ्जयेत् ।
 प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥ ४४ ॥
 सिद्धं धातौरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन च ।
 सर्वान् मृद्गदान् हन्ति पलितानि च शैलितम् ॥ ४५ ॥
 वरीजीवन्तिनिर्थासपयोभिर्यमकं पचेत् ।
 जीवनोयैश्च तन्नस्यं सर्वजतूर्ध्वरोषजित् ॥ ४६ ॥
 मयूरं पक्षपित्तान्द्रपादविट्पुण्डवर्जितम् ।
 दशमूलबलारास्त्रामधुकैस्त्रिपलैर्युतम् ॥ ४७ ॥
 जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् चौरसमं पचेत् ।

कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४८ ॥
 तदभ्यासीकृतं पानं वस्यभ्यञ्जननावनैः ।
 एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४९ ॥
 चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ।
 जीवन्तोत्रिफलामेदासृद्धीकादिपुरुषकैः ॥ ५० ॥
 समङ्गाचविकाभाङ्गीकाश्मरीककर्कटाह्वयैः ।
 आत्मगुप्तामहामेदातालुखर्जूरमुस्तकैः ॥ ५१ ॥
 मृणालविसखर्जूरयटीमधुकजीवकैः ।
 शतावरीविदारीचुबृहतीसारिवायुगैः ॥ ५२ ॥
 दूर्वाश्वदंष्ट्रर्षभकमृङ्गाटककसेरुकैः ।
 रास्त्रास्थिरातामलकौसूक्ष्मैलाशठिपौष्करैः ॥ ५३ ॥
 पुनर्नवातुगाचौरोकाकोलीधन्वयासकैः ।
 मधूकाक्षोटवाताममुञ्जाताभिषुकैरपि ॥ ५४ ॥
 महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं गुणैः ।
 धात्विन्द्रियस्वरभ्रंशश्वासकासारदितापहम् ॥ ५५ ॥
 योत्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ।
 आखुभिः कर्कटैर्हंसैः शशैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥
 जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशत्तद्वयम् ।
 परस्परमंसङ्घौर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ ५७ ॥
 ऊर्ध्वमूलमधः शाखमृषयः पुरुषं विदुः ।
 मूलप्रहारिणस्तस्माद् रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ ५८ ॥
 सर्वेन्द्रियाणि येनास्मिन् प्राणा येन च संश्रिताः ।
 तेन तस्योत्तमाङ्गस्य रक्षायामाहतो भवेत् ॥ ५९ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

व्रणो द्विधा निजागन्तुदुष्टशुद्धविभेदतः ।

निजो दोषैः शरीरोत्थैरागन्तुर्बाह्यहेतुजः ॥ १ ॥

दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तैरनधिष्ठितः ।

संहतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुताऽपि वा ॥ २ ॥

अत्युत्पन्नावसन्नत्वमत्यौष्ण्यमतिशीतता ।

रक्तत्वं पाण्डुता कार्ण्यं पूतिपूयपरिस्रुतिः ॥ ३ ॥

पूतिमांसशिरास्त्रायुच्छत्रतोत्सङ्गितातिरुक् ।

संरम्भदाहृष्यथुकण्डूदिभिरुपद्रुतिः ॥ ४ ॥

दीर्घकालानुबन्धश्च विद्याद्दुष्टव्रणाकृतिम् ।

स पञ्चदशधा दोषैः सरक्तैस्तत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

श्यावः कृष्णोऽरुणो भस्मकपोतास्थिनिभोऽपि च ।

मस्तुमांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्वल्पसंस्त्रुतिः ॥ ६ ॥

निर्मांसस्तोदभेदाब्धो रूक्षश्चटचटायते ।

पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिङ्गलः ॥ ७ ॥

मूत्रकिंशुकभस्माम्बुतैलोऽभ्रोष्णबहुस्रुतिः ।

क्षारोक्षितक्षतसमव्यथो रागोष्णपाकवान् ॥ ८ ॥

कफेन पाण्डुः कण्डूमान् बहुश्वेतघनस्रुतिः ।

स्थूलौष्ठः कठिनः स्नायुशिराजालस्ततोऽल्परुक् ॥ ९ ॥

प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूयमुद्गिरेत् ।

वाजिस्थानसमो गन्धे युक्तो लिङ्गैश्च पैत्तिकैः ॥ १० ॥

द्वाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्यालक्षणसङ्करात् ।

जिह्वाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः स्यावौष्ठपिटिकः समः ॥ ११ ॥

किञ्चिदुन्नतमध्यो वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ।

त्वगामिषशिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिनि व्रणाशयाः ॥ १२ ॥

कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्नुत्तरोत्तरम् ।
 सुसाध्यः सत्त्वमांसाग्निवयोवलवति व्रणः ॥ १३ ॥
 वृत्तो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः ।
 तथास्फिक्पायुमेद्रोष्ठपृष्ठान्तर्वक्त्रगण्डगः ॥ १४ ॥
 कच्छसाध्योऽक्षिदशननासिकापाङ्गनाभिषु ।
 सेवनीजठरश्चोत्रपार्श्वकक्षास्तनेषु च ॥ १५ ॥
 फेनपूयानिलवह्नः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ।
 भगन्दरोऽन्तर्वदनस्तथा कव्यस्थिसंश्रितः ॥ १६ ॥
 कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
 व्रणाः कच्छेण सिद्ध्यन्ति येषाञ्च स्युर्वणे व्रणाः ॥ १७ ॥
 नैव सिद्ध्यन्ति वीसर्पज्वरातीसारकासिनाम् ।
 पिपासूनामनिद्राणां श्वासिनामविपाकिनाम् ॥ १८ ॥
 भिन्ने शिरः कपाले वा मस्तुलुङ्गस्य दर्शने ।
 स्नायुक्लोदाच्छिराच्छेदाद् गाम्भीर्यात् कृमिभक्षणात् ॥ १९ ॥
 अस्थिभेदात्क्षयत्वात्क्षयविषत्वादतर्कितात् ।
 मिथ्याबन्धादतिस्नेहाद् रौक्ष्याद्रोमातिघट्टनात् ॥ २० ॥
 क्षोभादशुब्दकोष्ठत्वात् सौहित्यादतिकर्शनात् ।
 मद्यपानाहिवास्त्रापाद् व्यवायाद्रात्रिजागरात् ॥ २१ ॥
 व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ।
 कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ २२ ॥
 स्थिरास्त्रिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ।
 अथात्र शोफावस्थायां यथासन्नं विशोधनम् ॥ २३ ॥
 योज्यं शोफो हि शुद्धानां व्रणश्चाशु प्रशम्यति ।
 कुर्याच्छीतोपचारन्तु शोफावस्थस्य सन्ततम् ॥ २४ ॥
 दोषाग्निरग्निवत्तेन प्रयाति सहसा शमम् ।
 शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ २५ ॥

विययुक्ते विशेषेण जलीकाद्यैर्हरदसृक् ।
 दुष्टास्तेऽपगते सद्यः शोफरागरुजां शमः ॥ २६ ॥
 हृते हृते च रुधिरं सुशीतैः स्पर्शवीर्ययोः ।
 सुश्लक्ष्णैस्तदहः पिष्टैः क्षीरेक्षुखरसद्रवैः ॥ २७ ॥
 शतधीतघृतोपेतैर्मुहुर्न्यैरशोषिभिः ।
 प्रतिलोमं हितो लेपः सेकाभ्यङ्गाश्च तत्क्षताः ॥ २८ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लवितसवल्कलैः ।
 प्रदेह्यो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ॥ २९ ॥
 वातोत्खणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम् ।
 स्नुतासृजाश्च शोफानां व्रणानामपि चेष्टशाम् ॥ ३० ॥
 भ्रानूपवेसवाराद्यैः स्नेदः सोमास्तिलाः पुनः ।
 भृष्टा निर्वाटिताः क्षीरे तत्पिष्टादाहरुग्धराः ॥ ३१ ॥
 स्थिरान् मन्दरुजः शोफान् स्नेहैर्वातकफापहैः ।
 अभ्यज्य स्नेदयित्वा च वेणुनाद्या शनैः शनैः ॥ ३२ ॥
 विस्त्रापनार्थं मृद्नीयात् तैलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।
 यवगोधूममुत्रैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥
 विलीयते सचेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत् ।
 अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्रुते ॥ ३४ ॥
 सकोलतिलवस्त्रोमा दध्यस्त्रा सक्तुपिण्डिका ।
 सकिण्वकुष्ठलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ३५ ॥
 सुपक्वे पिण्डिते शोफे पौडनैरुपपीडिते ।
 दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते ॥ ३६ ॥
 गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरौ कपोतविट् ।
 क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ॥ ३७ ॥
 पूयगर्भान्गुद्गारान् सोक्ष्णान्मर्मगानपि ।
 निःस्त्रैः पौडनद्रव्यैः समन्तात् प्रतिपीडयेत् ॥ ३८ ॥

शुथन्तं समुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ।
 न मुखे चैनमालिम्पेत् तथा दोषः प्रसिच्यते ॥ ३८ ॥
 कलाययवगोधूममाषमुद्गहरेणवः ।
 द्रव्याणां पिच्छलानाञ्च त्वग्मूलानि प्रपीडनम् ॥ ४० ॥
 सप्तसु क्षालनाद्येषु सुरसारग्वधादिकौ ।
 भृशं दुष्टे व्रणे योज्यौ मेहकुष्ठव्रणेषु च ॥ ४१ ॥
 अथवा क्षालनं क्वाथः पटोलौनिम्बपत्रजः ।
 अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्गवः ॥ ४२ ॥
 पटोलौतिलयक्ष्माह्वनिवृहन्तीनिशादयम् ।
 निम्बपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधनः ॥ ४३ ॥
 व्रणान् विशोधयेद् वर्त्या सूक्ष्मास्थान् सन्धिसर्मगान् ।
 क्षतया त्रिहृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ४४ ॥
 वाताभिभूतान् साप्सावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।
 यवाज्यभूर्जमदनश्रीविष्टकसुराह्वयैः ॥ ४५ ॥
 निर्वापयेद् भृशं शीतैः पित्तरक्तविषोत्खणान् ।
 शुष्काल्पमांसे गन्धौरे व्रणे उत्सादनं हितम् ॥ ४६ ॥
 न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगन्धावलातिलैः ।
 अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ॥ ४७ ॥
 मांसं मांसादमांसेन वर्धते शुद्धचेतसः ।
 उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम् ॥ ४८ ॥
 जातीमुकुलकासीसमनोह्वालपुराग्निकैः ।
 उत्सन्नमांसान् कठिनान् कण्डूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥ ४९ ॥
 व्रणान् सुदुःखशोथ्यांश्च शोधयेत् क्षारकर्मणा ।
 स्रवन्तोऽश्मरिजामृतं ये चाव्ये रक्तवाहिनः ॥ ५० ॥
 छिन्नाश्च सन्धयो येषां यथोक्तैर्ये च शोधनैः ।
 शोध्यमाना न शुद्धान्ति शोथ्याः स्युस्तेऽग्निकर्मणा ॥ ५१ ॥

शुद्धानां रोपणं योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ।
 अश्वगन्धारहारोघ्नं कटुफलं मधुयष्टिका ॥ ५२ ॥
 समङ्गाधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ५३ ॥
 कल्कं संरोहणं कुर्यात् तिलानां मधुकान्वितम् ।
 स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजित् ॥ ५४ ॥
 सक्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परम् ।
 पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशुरोपणः ॥ ५५ ॥
 तिलवद्यवकल्कन्तु केचिदिच्छन्ति तद्दिदः ।
 सास्रपित्तविषागन्तुगन्धौरान् सोष्णो व्रणान् ॥ ५६ ॥
 क्षीरोपणमैषज्यशृतेनाज्येन रोपयेत् ।
 रोपणीषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ ५७ ॥
 काच्छीरोध्राभयासर्जसिन्दूराञ्जनतुल्यकम् ।
 चूर्णितं तैलमदनैर्युक्तं रोपणमुत्तमम् ॥ ५८ ॥
 समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं इष्यते ।
 ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बूकटुफलरोध्रजैः ॥ ५९ ॥
 त्वचमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ।
 लाक्ष्यामनोह्वामक्षिष्ठाहरितालनिशादयैः ॥ ६० ॥
 प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ।
 कालीयकलताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ ६१ ॥
 लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ।
 दग्धो वारणदन्तोऽन्तर्धूमं तैलं रसाञ्जनम् ॥ ६२ ॥
 रोमसञ्जननो लेपस्तद्वैतैलपरिष्कृता ।
 चतुष्पान्नखरोमास्थित्वक्शृङ्गखुरजा मधी ॥ ६३ ॥
 व्रणिनः शस्त्रकर्माक्तं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।
 द्वे पञ्चमूले वर्गश्च वातक्ष्णो वातिके हितः ॥ ६४ ॥

न्यग्रोधपद्मकाद्यौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते ।
 आरग्वधादिः श्लेष्मन्नः कफे मिश्रस्तु मिश्रके ॥ ६५ ॥
 एभिः प्रक्षालनालेपघृततैलरसक्रियाः ।
 चूर्णो वर्त्तिश्च सद्योज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥ ६६ ॥
 जातौनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशासारिवा-
 मञ्जिष्ठाभयसिद्धतुल्यमधुकैर्नक्ताह्वीजान्वितैः ।
 सर्पिःसाध्यमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः क्लोदिनी-
 गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतयः शुद्धान्ति रोहन्ति च ॥ ६७ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातः सद्योव्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सद्योव्रणा ये सहसा सम्भवन्त्यभिघाततः ।
 अनन्तरपि तैरङ्गमुच्यते जुष्टमष्टधा ॥ १ ॥
 घृष्टावकृत्तविच्छिन्नप्रविलम्बितपातितम् ।
 विद्धं भिन्नं विदलितं तत्र घृष्टं लसीकया ॥ २ ॥
 रक्तलेशेन वा युक्तं सङ्क्षोषं छेदनात् सवेत् ।
 अवगाढं ततः कृत्तं विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ ३ ॥
 प्रविलम्बि सशेषेऽस्थि पातितं पतितं तनोः ।
 सूक्ष्मास्य शल्यविद्धं तु विद्धं कोष्ठविवर्जितम् ॥ ४ ॥
 भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिप्लुते ।
 प्रहारपीनोत्पेषात्सहास्या पृथुतां गतम् ॥ ५ ॥
 सद्यः सद्यो व्रणं सिञ्चेदथ यद्वाह्वसर्पिषा ।
 तीव्रव्यथं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ ६ ॥
 क्षतोष्णो निग्रहार्थं तत्कालं विस्ृतस्य च ।
 कषायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ ७ ॥
 सद्यो व्रणेष्वायतेषु सन्धानार्थं विशेषतः ।

मधुसर्पिश्च युञ्जीत पित्तघ्नीश्च हिमाः क्रियाः ॥ ८ ॥
 ससंरम्भेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
 उपवासो हितं भुक्तं प्रततं रक्तमोक्षणम् ॥ ९ ॥
 घृष्टे विदलिते चैष सुतरामिष्यते विधिः ।
 तयोर्हृत्प्लवं स्रवत्यसं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १० ॥
 अत्यर्थमस्त्रं स्रवति प्रायशोऽन्यत्र विक्षते ।
 ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ ११ ॥
 स्नेहपानपरीषेकस्त्रेदलेपोपनाहनम् ।
 स्नेहवस्तिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥
 इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ।
 सप्ताह्यादगतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १३ ॥
 प्रायः सामान्यकर्मदं वक्ष्यते तु पृथक् पृथक् ।
 घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १४ ॥
 कल्कादीन्यवकुत्ते तु विच्छिन्नप्रविलम्बिनोः ।
 सीवनं विधिनोक्तेन बन्धनं चानुपीडनम् ॥ १५ ॥
 असाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्घं लम्बते तु यत् ।
 सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धशिरं भिषक् ॥ १६ ॥
 पीडयेत् पाणिना पद्मपलाशान्तरितेन तत् ।
 ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ १७ ॥
 विपक्वमाजं यष्ट्याह्नजीवकर्षभकोत्पलैः ।
 सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८ ॥
 गलपीडावसन्नेऽक्षिण वमनोत्कृष्टशनक्षवाः ।
 प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १९ ॥
 कर्णे स्थानात् च्युते स्यूते स्रोतस्तेलेन पूरयेत् ।
 कृकाटिकायां क्षिन्नायां निर्गच्छत्यपि मारुते ॥ २० ॥
 समं निवेश्य बध्नीयात् स्यूत्वा शीघ्रं निरन्तरम् ।

आजेन सर्पिषा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ २१ ॥
 उत्तानोऽन्नानि भुञ्जीत शयीत च सुयन्त्रितः ।
 घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ २२ ॥
 स्यूत्वा वेष्टितबन्धेन बभ्रीयाद् घनवाससा ।
 चर्मणा गोष्पणाबन्धः कार्यश्चासङ्गते व्रणे ॥ २३ ॥
 पादौ विलम्बिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ।
 प्रवेश्य वृषणी सौव्येत् सेवन्त्या तुन्नसंज्ञया ॥ २४ ॥
 कार्यश्च गोष्पणाबन्धः कव्यामावेश्य पट्टकम् ।
 स्नेहसेकं न कुर्वीत तत्र क्लियति हि व्रणः ॥ २५ ॥
 कालानुसार्यगुर्वेलाजातीचन्दनपर्पटैः ।
 शिलादार्यमृतातुल्यैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥ २६ ॥
 छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः ।
 बभ्रूयात् कोशबन्धेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ २७ ॥
 कार्या शल्याहृते विद्धे भङ्गाद्विदलिते क्रिया ।
 शिरसोऽपहृते शल्ये बालवर्त्तिं प्रवेशयेत् ॥ २८ ॥
 मस्तुलुङ्गे सुते क्रुद्धो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ।
 व्रणे रोहति चैकैकं शनैरपनयेत्कचम् ॥ २९ ॥
 मस्तुलुङ्गसुती खादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ।
 शल्ये हृतेऽङ्गादन्यस्मात् स्नेहवर्त्तिं निधापयेत् ॥ ३० ॥
 दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः सुतशोणिताः ।
 सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेचार्पितेन तान् ॥ ३१ ॥
 भिन्ने कोष्ठेऽसृजापूर्णं मूर्क्षाहृत्पाश्ववेदनाः ।
 ज्वरोदाहृढाधानं भक्तस्थानभिनन्दनम् ॥ ३२ ॥
 सङ्गो विण्मूत्रमरुतां श्वासः खेदोऽक्षिरक्तताम् ।
 लोहगन्धित्वमास्यस्य स्याद् गात्रे च विगन्धता ॥ ३३ ॥
 ग्रामाशयस्थे रुधिरं रुधिरं कर्दयत्यपि ।

आधानेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्यते ॥ ३४ ॥
 पक्वाशयस्थे रुधिरं सशूलं गौरवं भवेत् ।
 नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ ३५ ॥
 अभिन्नाऽप्याशयः सूक्ष्मैः स्त्रोतोभिरभिपूर्यते ।
 असृजास्यन्दमानेन पाश्वे मूत्रेण वस्तिवत् ॥ ३६ ॥
 तत्रान्तर्लोहितं शीतपादोच्छासकराननम् ।
 रक्ताक्षं पाण्डुवदनमानङ्गं च विवर्जयेत् ॥ ३७ ॥
 आम्लाशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रये ।
 विरेचनं निरूहं च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ ३८ ॥
 यवकोलकुलत्यानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।
 भुञ्जीतान्नं यगागूं वा पिवेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ ३९ ॥
 अतिनिःस्रुतरक्तसु भिन्नकोष्ठः पिवेदसृक् ।
 छिन्नभिन्नान्द्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः ॥ ४० ॥
 मूर्च्छादयोऽल्पाः प्रथमे द्वितीये त्वतिबाधकाः ।
 क्लिन्नान्तः संशयी देही भिन्नान्तो नैव जीवति ॥ ४१ ॥
 यथास्त्रं मार्गमापन्ना यस्य विरलमूत्रमारुताः ।
 व्युपद्रवः सभिन्नेऽपि कोष्ठे जीवत्यसंशयम् ॥ ४२ ॥
 अभिन्नमन्त्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं नत्वतोऽन्यथा ।
 उत्पिङ्गिलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ॥ ४३ ॥
 प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं दणशोणितपांसुभिः ।
 प्रवेशयेत् कृमनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ ४४ ॥
 क्षीरेणाद्रीकृतं शुष्कं भूरिसर्पिः परिप्लुतम् ।
 अङ्गुल्या प्रमृशेत्कण्ठं जलेनोद्देलयेदपि ॥ ४५ ॥
 तथान्त्राणि विशन्त्यन्तस्तत्कालं पीडयन्ति च ।
 व्रणसीक्ष्मरात् बहुत्वाद्वा कोष्ठमन्त्रमनाविशत् ॥ ४६ ॥
 तत् प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत् ।

यथास्थानं स्थिते सम्यगन्त्रे सौव्येदनुव्रणम् ॥ ४७ ॥
 स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं च तत् ।
 वेष्टयित्वानुपष्टेन घृतेन परिषेचयेत् ॥ ४८ ॥
 पाययेत्तं ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः ।
 मृदुक्रियार्थं शक्नोती वायोश्चांधः प्रवृत्तये ॥ ४९ ॥
 अनुवर्त्तत वर्षञ्च यथोक्तां व्रणयन्त्रणाम् ।
 उदरान्मेदसो वर्त्तिं निर्गतां भस्मना मृदा ॥ ५० ॥
 भवकीर्यं कषायैर्वा श्लक्ष्णैर्मूलैस्ततः समम् ।
 दृढं बध्ना च सूत्रेण वर्द्धयेत् कुशलो भिषक् ॥ ५१ ॥
 तीक्ष्णो नाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सक्तदेव तु ।
 स्यादन्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा क्षिद्यमानया ॥ ५२ ॥
 सच्चौद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णेऽन्ने घृतं पिबेत् ।
 क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षांगोक्षुरकैः शृतम् ॥ ५३ ॥
 रुग्दाहजित्क्षयध्याह्नैः परं पूर्वोदितो विधिः ।
 मेदोग्न्युदितं तत्र तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ५४ ॥
 तालीसं पद्मकं मांसौहरेण्वगुरुचन्दनम् ।
 हरिद्रे पद्मवीजानि सोशीरं मधुकं च तैः ॥ ५५ ॥
 पक्वं सद्योव्रणेषूक्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ।
 गूढप्रहाराभिहृते पतिते विषमोच्चकैः ॥ ५६ ॥
 काय्यं वातास्रजित् तृप्तिमर्दनाभ्यञ्जनादिकम् ।
 विस्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्माहताहतम् ।
 वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाग्निनम् ॥ ५७ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातो भङ्गप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 पातघातादिभिर्द्वेधा भङ्गोऽस्थ्नां सन्ध्यसन्धितः ।

प्रसारणाकुञ्चनयोरशक्तिः सन्धिमुक्तता ॥ १ ॥
 इतरस्मिन् भृशं शोफः सर्वावस्थास्वतिथ्यया ।
 अशक्त्येष्टितेऽल्पेऽपि पीड्यमाने सशब्दता ॥ २ ॥
 समासादिति भङ्गस्य लक्षणं बहुधा तु तत् ।
 भिद्यते भङ्गभेदेन तस्य सर्वस्य साधनम् ॥ ३ ॥
 यथा स्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।
 प्राच्याणुदारि यत्त्वस्थिसर्गं शब्दं करोति यत् ॥ ४ ॥
 यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्थो विदारितः ।
 भग्नं यच्चाभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥ ५ ॥
 उन्नम्यमानं क्षतवद्यच्च मज्जनि मज्जति ।
 तद्दुःसाध्यं कृशाशक्तवातलात्पाशिनामपि ॥ ६ ॥
 भिन्नं कपालं यत् कव्यां सन्धिमुक्तं च्युतं च यत् ।
 अघनं प्रतिपिष्टं च भग्नं यत्तद्विवर्जयेत् ॥ ७ ॥
 असंस्निष्टकपालं च ललाटं चूर्णितं तथा ।
 यच्च भग्नं भवेच्छङ्खशिरः पृष्ठस्तनान्तरे ॥ ८ ॥
 सम्यग्यमितमप्यस्थिदुर्न्यासाद्निबन्धनात् ।
 सङ्कोभादपि यद्गच्छेद्विक्रियां तद्विवर्जयेत् ॥ ९ ॥
 आदितो यच्च दुर्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ।
 तरुणास्थीनि भुज्यन्ते भुज्यन्ते नलकानि तु ॥ १० ॥
 कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा ।
 अथावनतमुन्नम्यमुन्नतं चावपीडयेत् ॥ ११ ॥
 आच्छेदति क्षिप्तसधोगतं चोपरि वर्तयेत् ।
 आच्छेदोत्पीडनोन्नामचर्मसंक्षेपबन्धनैः ॥ १२ ॥
 सन्धौन् शरीरगान् सर्वान् चलानप्यचलानपि ।
 इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम् ॥ १३ ॥
 पटैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखैस्ततः ।

कदम्बोदुम्बराख्यसर्जार्जुनपलाशजैः ॥ १४ ॥
 वंशोद्वैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ।
 सुस्रक्ष्यैः सुप्रतिस्तम्भैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ १५ ॥
 कुशाह्वयैः समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेत् ।
 शिथिलेन हि बन्धेन सन्धेः स्थैर्यं न जायते ॥ १६ ॥
 मादेनातिरुजादाहपाकखययुसम्भवः ।
 ब्रह्मात् ब्रह्मादृती घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्धिमे ॥ १७ ॥
 साधारणे तु पञ्चाहाद् भङ्गदोषवशेन वा ।
 न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ १८ ॥
 तं पञ्चमूलपक्केन पयसा तु सवेदनम् ।
 सुखोष्णं वावचार्यं स्याच्चक्रतैलं विजानता ॥ १९ ॥
 विभज्य देशं कालञ्च वातघ्नौषधसंयुतम् ।
 प्रततं सेकलेपाञ्च विदध्याद् भृशशीतलान् ॥ २० ॥
 गृष्टिद्वीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
 प्रातः प्रातः पिबेद्भग्नः शीतलं साचयायुतम् ॥ २१ ॥
 सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ।
 कषायैः प्रतिसार्थ्योऽथ शेषो भङ्गोदितः क्रमः ॥ २२ ॥
 लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।
 सन्दधीत व्रणान् वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥ २३ ॥
 तान् समान् सुस्थितान् चाल्वा फलिनीरोध्रकट्फलैः ।
 समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥
 धातकीरोध्रचूर्णैर्वा रोहन्त्याशु तथा व्रणाः ।
 इति भङ्गो उपक्रान्तः स्थिरधातो ऋतौ हिमे ॥ २५ ॥
 मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ।
 पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ २६ ॥
 मासैः स्थैर्यं भवेत्सन्धेर्यथोक्तं भजतो विधिम् ।

कटीजङ्घोरुभग्नानां कपाटशयनं हितम् ॥ २७ ॥

यन्त्रणार्थं तथा कोलाः पञ्च कार्या निबन्धनाः ।

जङ्घोर्वीः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ २८ ॥

श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्त्रस्याक्षकयोस्तथा ।

विमोक्षे भग्नसन्धीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥ २९ ॥

सन्धींश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धस्निन्नान् मृदुकृतान् ।

उक्तैर्विधानैर्बुध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥ ३० ॥

असन्धिभग्नैः रुद्धे तु विषमोत्प्लवणसाधिते ।

आपोथ्य भङ्गं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥ ३१ ॥

भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।

पक्वमांसशिरास्त्रायुसन्धिः श्लेष्मं न गच्छति ॥ ३२ ॥

व्यातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य योजयेत् ।

चतुःप्रयोगान् बल्यांश्च बस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ ३३ ॥

शाल्वाज्यरसदुग्धाद्यैः पेश्टिकैरविदाहिभिः ।

मात्रयोपचरेद्भग्नं सन्धिसंश्लेषकारिभिः ॥ ३४ ॥

ग्लानिर्न शस्यते तस्य सन्धिविश्लेषकहि सा ।

लवणं कटुकं क्षारमग्नं मैथुनमातपम् ।

व्यायामश्च न सेवेत भग्नो रुद्धश्च भोजनम् ॥ ३५ ॥

कृष्णांस्तिलान् विरजसो दृढवस्त्रबद्धान्

सप्त क्षिपावहति वारिणि वासयेत ।

संशोषयेदनुदिनं प्रविसार्थं चैतान्

क्षीरे तथैव मधुककथिते च तोये ॥ ३६ ॥

पुनरपि पीतपयस्कांस्तान् पूर्ववदेव शोषितान् वाढम् ।

विगततुषानरजस्कान् संचूर्ण्य संचूर्णितैर्युञ्ज्यात् ॥ ३७ ॥

नलदवालकलोहितयष्टिकानखमिशिष्टवकुष्ठबलात्रयैः ।

भगरुचन्दनकुङ्कुमसारिवासरजसर्जरसामरदारुभिः ॥ ३८ ॥

पञ्चकादिगणोपेतैस्त्रिलपिष्टं ततश्च तत् ।

समस्तगन्धमेषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ ३८ ॥

शैलेयरास्त्रांशुमतीकसेरुकालानुसारो नतपत्रोद्भिः ।

सचीरयुक्तैः सपयस्कदूर्वैस्तैलं पचेत्तन्नलदादिभिश्च ॥ ४० ॥

गन्धतैलमिदमुत्तममंस्थिस्थैर्युक्तज्जयति चाशु विकारान् ।

वातपित्तजनितानतिवीर्यान् व्यापिनोऽपि विविधैरुपयोगैः ४१

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो भगन्दरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

हृत्स्थश्चपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः ।

अशोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः ॥ १ ॥

अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।

प्रायेण पिटिकापूर्वो योऽङ्गुले द्व्यङ्गुलेऽपि वा ॥ २ ॥

पायोर्ब्रणोऽन्तर्बाह्यो वा दुष्टासृज्जांसगो भवेत् ।

बस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वात् सन्दनात्मकः ॥ ३ ॥

भगन्दरः स सर्वश्च दारयत्यक्रियावतः ।

भगवस्तिगुदांस्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥

वातमूत्रशक्नुक्रं खैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ।

दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागन्तुः सोऽष्टमः स्मृतः ॥ ५ ॥

अपक्वं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगन्दरम् ।

गूढमूलां ससंरम्भां रुगाब्धां रुदकोपिनीम् ॥ ६ ॥

भगन्दरकरीं विन्द्यात्पिटिकां न त्वतोऽन्यथा ।

तत्र श्यावारुणातोदभेदस्फुरणरुक्करी ॥ ७ ॥

पिटिकामारुतात्पित्तादुद्ग्रीवावदुच्छिता ।

रागिणी तनुरुष्माब्धा ज्वरधूमायनान्विता ॥ ८ ॥

स्थिरा स्निग्धा महामूला पाण्डुः कण्डूमती कफात् ।

श्यावा ताम्बा सदाहोषा घोररुग्वातपित्तजा ॥ ८ ॥
 पाण्डुरा किञ्चिदाश्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ।
 पादाङ्गुष्ठसमा सर्वैर्दोषैर्नानाविधव्यथा ॥ १० ॥
 शूलारोचकटङ्गदाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता ।
 व्रणतां यान्ति ताः पक्ताः प्रमादात्तत्र वातजा ॥ ११ ॥
 दीर्यतेऽणुमुखैश्चिद्रैः शतपोनकवत् क्रमात् ।
 अच्छं स्रवद्गिरास्रावमजस्रं फेनसंयुतम् ॥ १२ ॥
 शतपोनकसंज्ञोऽयमुद्ग्रीयोवस्तु पित्तजः ।
 बहुपिच्छापरिस्रावी परिस्रावी कफोद्भवः ॥ १३ ॥
 वातपित्तात्परिस्त्रेपी परिस्त्रिप्य गुदं गतिः ।
 जायते परितस्तत्र प्राकारपरिखेव च ॥ १४ ॥
 ऋजुर्वातकफादृज्वा गुदो गत्या तु दीर्यते ।
 कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामाश्चित्य कुप्यतः ॥ १५ ॥
 अर्शोमूले ततः शोफः कण्डूदाहादिमान् भवेत् ।
 स शीघ्रं पक्वभिन्नोऽस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥ १६ ॥
 स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमर्शो भगन्दरः ।
 सर्वजः शम्बुकावर्त्तः शम्बुकावर्त्तसन्निभः ॥ १७ ॥
 गतयो दारयन्त्यस्मिन् रुग्वेगैर्दारुणैर्गुदम् ।
 अस्थिलेशोऽभ्यवहतो मांसगृध्या यदा गुदम् ॥ १८ ॥
 क्षिणोति तिर्यङ्निर्गच्छन्नुन्मार्गे क्षततो गतिः ।
 स्यात्ततः पूयदौर्ण्यां मांसकोथेन तत्र च ॥ १९ ॥
 जायन्ते क्लमयस्तस्य खादन्तः परितो गुदम् ।
 विदारयन्ति न चिरादुन्मार्गी क्षतजश्च सः ॥ २० ॥
 तेषु रुग्दाहकण्डूदीन् विन्द्यात् व्रणनिषेधतः ।
 षट् कृच्छ्रसाधनास्तेषां निचयक्षतजौ त्यजेत् ॥ २१ ॥
 प्रवाहिनीं बलीं प्राप्तं सेवनीं वा समाश्रितम् ।

अथास्य पिटिकामिव तथा यत्नादुपाचरेत् ॥ २२ ॥
 शृङ्गासृक्सुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ।
 पाके पुनरुपस्निग्धं खेदितं चावगाहतः ॥ २३ ॥
 यन्त्रयित्वाशंसमिव पश्येत्सम्यग्भगन्दरम् ।
 अवाचीनं पराचीनमन्तर्मुखबहिर्मुखम् ॥ २४ ॥
 अथान्तर्मुखमेषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् ।
 बहिर्मुखञ्च निःशेषं ततः क्षारेण साधयेत् ॥ २५ ॥
 अग्निना वा भिषक् साधुक्षारेणैवोद्वक्तव्यम् ।
 नाडीरेकान्तराः कृत्वा पाटयेच्छतपोनकम् ॥ २६ ॥
 तासु रूढासु शेषाश्च मृत्युदीर्घं गुदेऽन्यथा ।
 परिक्षेपिणि चाप्येवं नाद्युक्तैः क्षारसूक्तकैः ॥ २७ ॥
 अर्शोभगन्दरे पूर्वमर्शांसि प्रतिसाधयेत् ।
 त्यक्तोपचर्यः क्षतजः शल्यं शल्यवतस्ततः ॥ २८ ॥
 आहरेच्च तथा दद्यात् क्षमिघ्नं लेपभोजनम् ।
 पिण्डनाद्यादयः खेदाः सुस्निग्धा रुजि पूजिताः ॥ २९ ॥
 सर्वत्र च बहुच्छिद्रे छेदानालोच्य योजयेत् ।
 गोतीर्थसर्वतोभद्रदललाङ्गललाङ्गलान् ॥ ३० ॥
 पार्श्वं गतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ।
 सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोऽर्द्धलाङ्गलः ॥ ३१ ॥
 पार्श्वद्वये लाङ्गलकः समस्तांश्चाग्निना दहेत् ।
 आस्रावमार्गान्निःशेषान्नैवं विकुरुते पुनः ॥ ३२ ॥
 यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यान्तरान्तरा ।
 लेपो व्रणे विडालास्थित्रिफलारसकल्कितम् ॥ ३३ ॥
 ज्योतिष्मतीमलयुलाङ्गलशिलुपाठा-
 कुम्भाग्निसर्जकरवोरवचासुधार्कैः ।
 अभ्यञ्जनाय विपचेत भगन्दराणां

तैलं वदन्ति परमं हितमेतदेषाम् ॥ ३४ ॥

मधुकरोध्रकणाचुटिरेणुकाद्विरजनौफलनीपटुसारिवाः ।

कमलकेसरपद्मकधातकीमदनसर्जरसामयरोध्रकाः ॥ ३५ ॥

सवीजपूरच्छदनैरिभस्तैलं विपाचितम् ।

भगन्दरापचीकुष्ठमधुमेहव्रणापहम् ॥ ३६ ॥

मधुतैलयुताविडङ्गसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ।

कृमिकुष्ठभगन्दरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोहणा भवन्ति ॥ ३७ ॥

अमृताचुटिवेङ्गवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।

क्रमवृद्धमिदं मधुदृतं पिटिकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ ३८ ॥

मागधिकाग्निमलिकविडङ्गैर्विल्वद्वृतैः सधरापलषट्कैः ।

गुग्गुलुना सदृशेन समेतैः क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः ॥ ३९ ॥

गुग्गुलुपञ्चपलं पलिकोशं मागधिका त्रिफला च पृथक् स्यात् ।

त्वक् चुटिकर्षयुतं मधुलीढं कुष्ठभगन्दरगुल्मगतिघ्नम् ॥ ४० ॥

शृङ्गवेररजोयुक्तं तदेव च सुभावितम् ।

काथेन दशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ ४१ ॥

उत्तमाखदिरसारजं रजः शौलयन्नसनवारिभावितम् ।

हन्ति तुल्यमहिषाख्यमाक्षिकं कुष्ठमेहपिटिकाभगन्दरान् ॥ ४२ ॥

भगन्दरेष्वेष विशेष उक्तः शेषाणि तु व्यञ्जनसाधनानि ।

व्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च सम्यग्विदित्वौषधिकं विदध्यात् ॥ ४३ ॥

अश्वपृष्ठगमनं चलरोधं मय्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम् ।

साहसानि विविधानि च रूढे वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ ४४ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रन्थार्बुदक्षौपदापचीनाडीविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसास्रगा मलाः ।

वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः ॥ १ ॥

दोषास्त्रमांसमेदोऽस्थिशिराव्रणभवा नव ।
 ते तत्र वातादायामतोदमेदान्वितो सितः ॥ २ ॥
 स्थानात् स्थानान्तरगतिरक्स्माहानिवृद्धिमान् ।
 मृदुर्वस्तिरिवानङ्गो विभिन्नोऽच्छं स्रवत्यसृक् ॥ ३ ॥
 पित्तात्सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।
 भिन्नोऽस्त्रमुष्णं स्रवति श्लेष्मणा नौरुजो घनः ॥ ४ ॥
 शीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं स्रवेद्वनम् ।
 दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ॥ ५ ॥
 शिरामांसञ्च संश्रित्य सः स्वापः पित्तलक्ष्यः ।
 मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत् ॥ ६ ॥
 स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानङ्गं कफाकृतिम् ।
 प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥ ७ ॥
 वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।
 श्लेष्मतुल्याकृतिं देहचयवृद्धिचयोदयम् ॥ ८ ॥
 स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्बासितसितं स्रवेत् ।
 अस्थिभङ्गाभिवाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ॥ ९ ॥
 सोऽस्थिग्रन्थिः पदातेस्तु सहस्राभ्योऽवगाहनात् ।
 व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य शिराजालं सशोणितम् ॥ १० ॥
 वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रौकल्य विशोष्य च ।
 निःस्फुरं नौरुजं ग्रन्थिं कुरुते सशिराद्वयः ॥ ११ ॥
 अरुढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाग्निनः ।
 सार्द्रं वा वन्धरहिते गात्रे ऽश्माभिहतेऽथवा ॥ १२ ॥
 वातास्रसम्प्लुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।
 कुर्यात्सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥ १३ ॥
 साध्यादोषास्त्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्रुलाः ।
 मर्मकण्ठोदरस्थाश्च महत्तु ग्रन्थितोऽर्बुदम् ॥ १४ ॥

तल्लक्ष्णं च मेदोऽन्तैः षोढादोषादिभिस्तु तत् ।
 प्रायो मेदः कफाव्यत्वात् स्थिरत्वाच्च न पच्यते ॥ १५ ॥
 शिरास्थं शोणितं दोषः सङ्कोच्यन्तः प्रपीड्य च ।
 पाचयेत तदानङ्गं सास्त्राव मांसपिण्डितम् ॥ १६ ॥
 मांसाङ्गुरैश्चितं याति वृद्धिं चाशु स्रवेत्ततः ।
 अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ॥ १७ ॥
 तेष्वसृग्मांसजे वर्ज्यं चत्वार्यन्यानि साधयेत् ।
 प्रस्थिता वङ्गणोर्वादिमधः कायं कफोत्क्षणाः ॥ १८ ॥
 दोषा मांसास्त्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ।
 शनैः शनैर्घनं शोफं श्लीपदं तत्रचक्षते ॥ १९ ॥
 परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरुजं खरम् ।
 रुचञ्च वातात्पित्तात्तु पीतं दाहज्वरान्वितम् ॥ २० ॥
 कफाद्गुस्त्रिगन्धमरुक्चितं मांसाङ्गुरैर्बद्धम् ।
 तत्त्यजेद्वत्सरातीतं सुमहत्सुपरिसृति ॥ २१ ॥
 पाणिना सौष्ठकर्णेषु वदन्येके तु पादवत् ।
 श्लीपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं भृशम् ॥ २२ ॥
 मेदस्थाः कण्ठमन्याश्चकक्षावङ्गणगा मलाः ।
 सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्त्ताकामलकाकृतीन् ॥ २३ ॥
 अवगाढान् बह्वन् गण्डांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।
 पच्यन्तेऽल्परुजस्वन्ये स्रवन्त्यन्येतिकण्डूराः ॥ २४ ॥
 नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घकालानुबन्धिनः ।
 गण्डमालापची चेयं दूर्वेव चयवृद्धिभाक् ॥ २५ ॥
 तां त्यजेत्स्रज्वरच्छर्दिपाश्वरुक्कासपीनसाम् ।
 अमेदात्यक्तशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ॥ २६ ॥
 अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति ।
 गतिः सा पूरगमनाद्गाडौ गाडौव संसृतेः ॥ २७ ॥

नाड्येकानृचुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ।

सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पञ्चमी ॥ २८ ॥

वातात्सरकसूक्ष्ममुखी विवर्णा फेनिलोद्भवा ।

स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ पित्तात्तृड्ज्वरदाहकृत् ॥ २९ ॥

पीतोष्णपूतिपूयासुर्दिवा चाति निषिञ्चति ।

घनपिच्छिलसंस्त्रावा कण्डूला कठिना कफात् ॥ ३० ॥

निशि चाभ्यधिकक्लेदा सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ।

अन्तःस्थितं शल्यमनाहृतं तु करोति नाडीं वहते च सास्य ।

फेनानुविद्धं तनुमल्पमुष्णं सास्त्रञ्च पूयं सखञ्च नित्यम् ॥ ३१ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रन्थार्बुदस्त्रीपदापचौनाडीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

ग्रन्थिष्वामिषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।

वृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ १ ॥

स्रं हयेच्छुद्धिकामश्च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।

संस्त्रेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृदनीयात् पुनः पुनः ॥ २ ॥

एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तास्रजे पुनः ।

अलौकसो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥ ३ ॥

तथाप्यपक्वं क्षिप्त्वं न स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।

साध्यशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ४ ॥

मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थौ पाटयेदेवमेव च ।

कार्थ्यं मेदोभवोऽप्येतत्तैः फालादिभिश्च तम् ॥ ५ ॥

प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन कृन्नं द्विगुणवाससा ।

शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूदृते ॥ ६ ॥

शिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरं तथा ।

उपनाहोऽनिलहरैर्वस्त्रिकर्मशिराव्यधः ॥ ७ ॥

अर्बुदे ग्रन्थवत् कुर्यात् यथास्व सुतरां हितम् ।
 स्त्रीपदेऽनिलजे विध्येत् स्निग्धस्त्रिन्नोपनाहिते ॥ ८ ॥
 शिरामुपरि गुल्फस्थ इङ्गुले पाययेच्च तम् ।
 मासमेरुजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ९ ॥
 जीर्णं जीर्णान्नमश्रीयाच्छुण्ठीशृतपयोऽन्वितम् ।
 त्रैवृतं वा पिवेदेवमशान्तावग्निना दहेत् ॥ १० ॥
 गुल्फस्याधः शिरामोक्षः पैत्ते सर्वञ्च पित्तजित् ।
 शिरामङ्गुष्ठके विध्वा कफजे शीलयेद्यवान् ॥ ११ ॥
 सक्षौद्राणि कषायाणि वर्द्धमानास्तथाभयाः ।
 लिम्पेस्पर्शपवार्ताकीमूलाभ्यां धान्ययायवा ॥ १२ ॥
 ऊर्द्धाधः शोधनं पेयमपच्यं साधितं घृतम् ।
 दन्तौद्रवन्तीब्रिवृताजालिनीदेवदालिभिः ॥ १३ ॥
 शीलयेत्कफमेदोघ्नं धूमगण्डूषनावनम् ।
 शिरयाऽपहरेद्रक्तं पिवेन्मूत्रेण तार्क्ष्यजम् ॥ १४ ॥
 ग्रन्थीनपक्वानालिम्पेन्नाकुलीपटुनागरैः ।
 स्त्रिन्नान् लवणपोटल्या कठिनाननुमर्दयेत् ॥ १५ ॥
 शमीमूलकशिग्रूणां बीजैः सयवसर्षपैः ।
 लेपः पिष्टोऽस्त्रतक्रेण ग्रन्थिगण्डविलापनः ॥ १६ ॥
 पाकोन्मुखान् सुतासस्य पित्तक्षेपहरैर्जयेत् ।
 अपक्वानिव चोद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपाचरेत् ॥ १७ ॥
 क्षुण्णानि निम्बपत्राणि क्षिन्नैर्भस्मातकैः सह ।
 शरावसम्पुटे दग्ध्वा सार्धं सिद्धार्थकैः समैः ॥ १८ ॥
 एतच्छागाश्वुना पिष्टं गण्डमालाप्रलेपनम् ।
 काकादनीलाङ्गलिकानहिकोत्तुण्डिकौफलैः ॥ १९ ॥
 जीमूतबीजकर्कोटीविशालाकृतविधनैः ।
 पात्रान्वितैः पलाह्मिंशैर्विषकर्षयुतैः पचेत् ॥ २० ॥

प्रस्थं करञ्जतैलस्य निर्गुण्डीस्वरसाढकैः ।
 अनेन माला गण्डानां चिरजा पूयवाहिनी ॥ २१ ॥
 सिध्यत्यसाध्यकल्पापि पानाभ्यञ्जननावनैः ।
 तैलं लाङ्गलिकीकन्दकल्फपादे चतुर्गुणे ॥ २२ ॥
 निर्गुण्डीस्वरसे पक्वं नस्याद्यैरपचौप्रणुत् ।
 भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिवृद्धनैः ॥ २३ ॥
 मनःशिलालनलदविशालाकरवीरकैः ।
 गोमूलपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्द्धपलेन च ॥ २४ ॥
 ब्राह्मीरसार्कजक्षीरगोशक्कद्रससंयुतम् ।
 प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ॥ २५ ॥
 पानाद्यैः शीलितं कुष्ठं दुष्टनाडीव्रणापचौः ।
 वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचन्दनैः ॥ २६ ॥
 तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत् ।
 शरपुङ्खोद्भवं मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ॥ २७ ॥
 नस्यास्त्रेपाच्च दुष्टारुरपचौविषजन्तुजित् ।
 मूलैरुत्तमकारुण्याः पीलुपर्ण्याः सहाचरात् ॥ २८ ॥
 सरोध्राभययष्ट्याह्वशताह्वाहौपिदारुभिः ।
 तैलं क्षीरसमं सिद्धं नस्येऽभ्यङ्गे च पूजितम् ॥ २९ ॥
 गोव्यजाश्वखुरादग्धाकटुतैलेन लेपनम् ।
 ऐङ्गुदेन तु कृष्णाहिर्वायसो वा स्वयं मृतः ॥ ३० ॥
 इत्यशान्तौ गदस्यान्यपार्श्वजङ्घासमाश्रितम् ।
 वस्त्रैरुर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो हृत्वाग्निना दहेत् ॥ ३१ ॥
 स्थितस्योर्ध्वं पदं भित्त्वा तन्मानेन च पार्श्वितः ।
 तत ऊर्ध्वं हरेद् ग्रन्थीनित्याह भगवान्निभिः ॥ ३२ ॥
 पार्श्वं प्रतिहादशचाङ्गुलानि सुक्तेन्द्रबस्तिञ्च गदान्यपार्श्वं ।
 विदार्यमत्स्याण्डनिभानि मध्याज्जालानि कर्षेदिति सुश्रुतोक्तिः ॥ ३३ ॥

आगुलफकर्णात्सुमितस्य जन्तोस्तस्याष्टभागं खुडकाद्विभज्य ।
प्राणार्जवेधः सुरराजबस्तेभिर्त्वाक्षमात्रं त्वपरि वदन्ति ॥ ३४ ॥

उपनाह्वानिलाद्वाडीं पाटितां साधु लेपयेत् ।

प्रत्यक्पुष्पौफलयुतैस्तैलैः पिष्टैः ससैन्धवैः ॥ ३५ ॥

पैत्तीं तु तिलमस्त्रिष्ठानागदन्तीशिलाह्वयैः ।

श्लेष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ३६ ॥

शस्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ।

अशस्त्रकृत्यामेषिण्या भित्त्वान्ते सम्यगेषिताम् ॥ ३७ ॥

क्षारपीतेन सूत्रेण बहुशो दारयेद् गतिम् ।

व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगम्भीरादिषु साधनम् ॥ ३८ ॥

या वर्त्ची यानि तैलानि तद्वाडीष्वपि शस्यते ।

पिष्टं चञ्चुफलं लेपाद्वाडीव्रणहरं परम् ॥ ३९ ॥

घोण्टाफलत्वग्मवणं सलाक्षं बुकस्य पत्रं वनितापयश्च ।

सुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को वर्त्तिकृतो हन्यचिरेण नाडीम् ॥ ४० ॥

सामुद्रसौवर्चलसिन्धुजन्मसुपक्वघोण्टाफलवेश्मधूमाः ।

आम्नातगायत्रिजपल्लवाश्च कटङ्कटैर्यावथ चेतकी च ॥ ४१ ॥

कल्कोऽभ्यङ्गे चूर्णे वर्त्च्यां चैतेषु सेव्यमानेषु ।

अगतिरिव नश्यति गतिश्चपला चपलेषु भूतिरिव ॥ ४२ ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुहसम्भिता ।

पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥ १ ॥

यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।

अवक्ताक्षालजीवृत्तास्तोकपूया घनोन्नताः ॥ २ ॥

ग्रन्थयः पञ्च वा षड्वा कच्छपीकच्छपीक्षता ।

कर्णस्थोऽङ्गं समन्ताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक् ॥ ३ ॥
 शालूकाभा पनसिका शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः ।
 हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्दभः ॥ ४ ॥
 *शाल्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः ।
 भेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्यां च मुखदूषिकाः ॥ ५ ॥
 ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः ।
 चौयते नीरुजैश्चैतैः शरीरं कफवातजैः ॥ ६ ॥
 पित्तेन पिटिका वृत्ता पक्वोदुम्बरसन्निभा ।
 महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥ ७ ॥
 गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ।
 मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ८ ॥
 ततः कष्टतराः स्फोटो विस्फोटोऽस्या महारुजाः ।
 या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥ ९ ॥
 सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी ।
 मण्डला विपुलोत्पन्ना संरागपिटिकाचिता ॥ १० ॥
 कक्षेति कक्षासन्धेषु प्रायो देशेषु सानिलात् ।
 पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ॥ ११ ॥
 तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कीर्तिता ।
 घर्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ १२ ॥
 राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाद्वयाः ।
 दोषैः पित्तोत्पन्नैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥ १३ ॥
 शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्बो ज्वरकृज्जालगर्दभः ।
 मलैः पित्तोत्पन्नैः स्फोटो ज्वरिणो मांसदारणाः ॥ १४ ॥
 कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साऽग्निरोहिणी ।
 पञ्चाहासरात्राद्वा पञ्चाहा हन्ति जीवितम् ॥ १५ ॥
 त्रिलिङ्गा पिटिकावृत्ता जलवृद्धमिरिवेक्षिका ।

विदारीकन्दकठिना विदारीकक्षवङ्कणे ॥ १६ ॥
 मेदोऽनिलकफैर्यन्थिः स्नायुमांसशिराश्रयैः ।
 भिन्नो वसाज्यमध्वाभं सवेतत्रोत्खणोऽनिलः ॥ १७ ॥
 मांसं विशोथ्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ।
 दुर्गन्धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥ १८ ॥
 तां स्नावयन्ति निचितां विन्द्यात्तच्छर्करार्बुदम् ।
 पाणिपादतले सन्धी जतूङ्घं वोपचीयते ॥ १९ ॥
 वल्मीकवच्छनैर्यन्थिस्तद्वद्वह्णुभिर्मुखैः ।
 रुग्दाहकण्डूक्लोदाद्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ २० ॥
 शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
 ग्रन्थिः कौलवदुत्सन्नो जायते कदरन्तु तत् ॥ २१ ॥
 वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।
 अणूकरोति बाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शकृत् ॥ २२ ॥
 कच्छान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्गुदो ततः ।
 कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसं सरुग्ज्वरम् ॥ २३ ॥
 चिप्यमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम् ।
 कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥ २४ ॥
 दुष्टकर्दमसंस्पर्शात्कण्डूक्लोदान्वितान्तराः ।
 अङ्गुल्योऽलसमित्याहुस्तिलाभांस्तिलकालकान् ॥ २५ ॥
 कृष्णानवेदनांस्वक्स्थान् माषांस्तानेव चोन्नतान् ।
 माषेभ्यस्तून्नतरांश्चर्मकौलान् सितासितान् ॥ २६ ॥
 तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।
 कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ॥ २७ ॥
 शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।
 श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥ २८ ॥
 परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावञ्च मारुतात् ।

पित्तात्ताम्बान्तमानीलं खेतान्तं कण्डूमव कफात् ॥ २८ ॥
 रक्ताद्रक्तान्तमाताम्बं शोषं चिमचिमायते ।
 वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ३० ॥
 ततस्त्वग्जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।
 अल्पकण्डुरविक्लोदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः ॥ ३१ ॥
 असम्यग्मनोदीर्णपित्तश्लेष्माननिग्रहैः ।
 मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बह्वनि च ॥ ३२ ॥
 उत्कोठः सोऽनुबद्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।
 प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥ ३३ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विस्रावयेज्जलौकोभिरपक्तामजगल्लिकाम् ।
 स्वेदयित्वा यक्प्रस्थान् विलयाय प्रलेपयेत् ॥ १ ॥
 दारुकुष्ठमनोह्वालैरित्थापाषाणगर्दभात् ।
 विधिस्तांश्चाचरेत्पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ॥ २ ॥
 रोध्रकुस्तुम्बरुवचाप्रलेपो मुखदूषिके ।
 वटपक्षवयुक्ता वा नारिकेलोत्थशुक्तयः ॥ ३ ॥
 अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च शिराव्यधः ।
 निम्बाम्बुवान्तौ निम्बाम्बुसाधितं पद्मकण्टके ॥ ४ ॥
 पिबेत् क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनम् ।
 विहतादींस्तु जालान्तांश्चिकित्सेन्निरिवेक्षिकान् ।
 पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायाग्निरोहिणीम् ॥ ५ ॥
 विलङ्घनं रक्तविमोक्षणञ्च विरुक्षणं कायविशोधनञ्च ।
 धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान् कुर्यात्सदा जालकगर्दभस्य ॥ ६ ॥

विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
 मेदोऽर्बुदक्रियां कुर्यात्सुतरां शर्करावुदे ॥ ७ ॥
 प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्मणि स्थितम् ।
 वल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेद् इतरत्युनः ॥ ८ ॥
 शुद्धस्यास्त्रे हृते लिम्पेत् सपट्टारैवतामृतैः ।
 श्यामाकुलथिकामूलदन्तौपललसक्तुभिः ॥ ९ ॥
 पक्के तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वाश्च शोधयेत् ।
 शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ १० ॥
 शस्त्रेणोत्कृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।
 निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपायोश्चिकित्सितम् ॥ ११ ॥
 चिप्यं शुद्धा जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्मणा ।
 दुष्टं कुनखमप्येवं चरणावलसे पुनः ॥ १२ ॥
 धान्याम्बुसिक्तौ कासीसपटोलोरोचनातिलैः ।
 सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्दहेत् तु तिलकालकान् ॥ १३ ॥
 माषांश्च सूर्यकान्तेन क्षारेण यदि वाऽग्निना ।
 तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्मकीलजतूमणौ ॥ १४ ॥
 लाञ्छनादित्रये कुर्याद्यथासन्नं शिराव्यधम् ।
 लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्गुरैः ॥ १५ ॥
 व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
 लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मषौ ॥ १६ ॥
 रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाकुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ।
 वटाङ्गुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥ १७ ॥
 द्वे जोरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।
 पिष्टाः कुवन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ॥ १८ ॥
 क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।
 मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ॥ १९ ॥

सगुडः कोलमज्जा वा शशाङ्कक्षौद्रकल्लितः ।
 सप्ताहं मातुलुङ्गस्थं कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ॥ २० ॥
 पिष्टा वा क्वागपयसा सक्षौद्रा मौशली जटा ।
 गौरस्थिमृशलीमूलयुक्तं वासाज्यमाक्षिकम् ॥ २१ ॥
 जम्बूाम्रपल्लवा मस्तुहरिद्रे द्वे नवो गुडः ।
 लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ॥ २२ ॥
 उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकालीयकदस्वदरमज्जा ।
 इदमुद्वर्तनमास्थं करोति शतपत्रसङ्काशम् ॥ २३ ॥
 एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।
 यथादोषर्तुकान् स्नेहान् मधुकक्कायसंयुतैः ॥ २४ ॥
 यवान् सर्जरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु ।
 घृतं गुडञ्च गोमूत्रं पचेदादर्विलेपनात् ॥ २५ ॥
 तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ।
 मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ २६ ॥
 कुङ्कुमोशीरकालीयलाक्षायाश्चाह्वचन्दनम् ।
 न्योग्रोधपादांस्स्वरूपान् पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ २७ ॥
 सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं सतिलादके ।
 पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्ष्णिकैः ॥ २८ ॥
 लाक्षापत्रङ्गमञ्जिष्ठायष्टीमधुकुङ्कुमैः ।
 अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥ २९ ॥
 नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।
 हन्ति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥ ३० ॥
 मञ्जिष्ठाशवरोद्भवस्तुवरिकालाक्षाहरिद्राद्वयम् ।
 नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
 पत्रं पाण्डुवटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदम्
 पत्रङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ॥ ३१ ॥

सिक्थं तुल्यं पद्मकाद्योवसाज्यं
 मज्जा क्षीरं क्षीरिष्ठाम्बु चाग्नौ ।
 सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनीत्यादिनाशे
 वक्त्रे क्षायामैन्दवीं चाशु धत्ते ॥ ३२ ॥
 मार्कवस्त्रसक्षीरतोयपिष्टानि नावने ।
 प्रसूती वातकुष्ठोक्तं कुर्याद्वाहं च वज्जिना ।
 उल्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्वञ्च कौष्ठिकम् ॥ ३३ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।
 स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ।
 दोषाध्युषितसङ्कीर्णमलिनानुरजः पथाम् ॥ १ ॥
 अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकाम् ।
 दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥
 विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
 मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषवच्छुक्रपातनैः ॥ ३ ॥
 वेगनिग्रहदौर्वातिखरस्पर्शविघट्टनैः ।
 दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ ४ ॥
 जनयन्त्युपदंशादीन् उपदंशोऽत्र पञ्चधा ।
 पृथग्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्चात्र मारुतात् ॥ ५ ॥
 भेदशोफे रुजश्चित्राः स्तम्भस्त्वक्परिपोटनम् ।
 पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कण्डूमान् शीतलो गुरुः ।
 शोणितेनासितस्फोटसम्भवोऽस्रसूतिर्ज्वरः ॥ ७ ॥
 सर्वजं सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ।
 तीव्रा रुगाश्चपचनं दरणं कृमिसम्भवः ॥ ८ ॥

याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः ।
 जायन्ते कुपितैर्दोषैर्गुह्यामृक्पिशिताश्रयैः ॥ ८ ॥
 अन्तर्बहिर्वा मेदस्य कण्डूला मांसकौलकाः ।
 पिच्छिलास्रस्रवा योनौ तद्वच्च कृत्रसन्निभाः ॥ १० ॥
 तेऽर्शांस्यपेक्षया घ्नन्ति मेदपुंस्त्वभगार्त्तवम् ।
 गुह्यस्य वह्निरन्तर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ ११ ॥
 सर्षपा मानसस्थाना घनाः सर्षपिका स्मृताः ।
 पिटिका बहवो दीर्घा दीर्थ्यन्ते मध्यतश्च याः ॥ १२ ॥
 सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ।
 कुम्भीकारक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा ॥ १३ ॥
 जलजीं मेहवद्विद्यादुत्तमां रक्तपित्तजाम् ।
 पिटिकां माषमुद्गाभां पिटिका पिटिकाचिता ॥ १४ ॥
 कर्णिका पुष्करस्थे व ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।
 पाणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढापिटिका भवेत् ॥ १५ ॥
 मृदितं मृदितं वस्त्रसंरब्धं वातकोपतः ।
 विषमा कठिना भुग्ना वायुनाऽष्ठीलिका स्मृता ॥ १६ ॥
 विमर्द्नादिदुष्टेन वायुना चर्ममेदजम् ।
 निवर्त्तते सरुग्दाहं क्वचित्पाकञ्च गच्छति ॥ १७ ॥
 पिण्डितं ग्रन्थितं चर्मं तत् प्रलम्बमधोमणेः ।
 निवृत्तसंज्ञं सकफं कण्डूकाठिन्यवत्तु तत् ॥ १८ ॥
 दुरुद्धं स्फुटितं चर्मं निर्दिष्टमवपाटिका ।
 वातेन दूषितं चर्मं मणौ सक्तं रुणद्धि चेत् ॥ १९ ॥
 स्रोतोमूत्रं ततोऽभ्येति मन्दधारमवेदनम् ।
 मणेर्युक्ताशरोधश्च सनिरुद्धमणिर्गदः ॥ २० ॥
 लिङ्गं शूकैरिवापूर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवम् ।
 शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ॥ २१ ॥

छिद्रेरणमुखैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितम् ।
 वातशोणितकोपेन तं विद्याच्छतपोनकम् ॥ २२ ॥
 पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।
 मांसाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशतनः ॥ २३ ॥
 सरागैरसितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितम् ।
 मेहनं वेदनाद्योग्रास्तं विद्यादसृग्वर्षुदम् ॥ २४ ॥
 मांसार्बुदं प्रागुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ।
 कृष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यन्ते समन्ततः ॥ २५ ॥
 पक्वानि सन्निपातेन तान् विद्यात्तिलकालकान् ।
 मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् ॥ २६ ॥
 चतुरो वर्जयेदेषां शेषान् शीघ्रमुपाचरेत् ।
 विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायन्ते दुष्टभोजनात् ॥ २७ ॥
 विषमस्थान्नाशयनभृशमैथुनसेवनैः
 दुष्टार्तवादपद्रव्यैर्वीजदोषेण देवतः ॥ २८ ॥
 योनौ ऋद्धोऽनिलः कुर्याद् रुक्तोदायामसुप्तताः ।
 पिपीलिकासृप्तिमिव स्तम्भं कर्कशतां स्वनम् ॥ २९ ॥
 फेनिलारुणकृष्णाल्पतनुरुक्षार्तवस्रुतिम् ।
 स्रंसं वङ्गणपार्श्वौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च ॥ ३० ॥
 तांस्तांश्च स्वान् गदान् व्यापद् वातिकी नाम सा स्मृता ।
 सैवातिचरणा शोफसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ ३१ ॥
 मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजङ्घोरुवङ्गणम् ।
 रुजन् संदूषयेद्योनिं वायुः प्राकरणेति सा ॥ ३२ ॥
 विगोदावर्त्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः ।
 स फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुञ्चति ॥ ३३ ॥
 इयं व्यापदुदावृत्ता जातघ्नी तु यदानिलः ।
 जातं जातं सुतं हन्ति रौब्यादुष्टार्तवोद्भवम् ॥ ३४ ॥

अत्याशिताया विषमं स्थितायाः सुरते मरुत् ।
 अत्रेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ ३५ ॥
 सास्थिमांसं मुखं तीव्ररुजमन्तर्मुखीति सा ।
 वातलाह्वारसेविन्यां जनन्यां कुपितोऽनिलः ॥ ३६ ॥
 स्त्रियो योनिमण्डूदारां कुर्यात्सूचीमुखीति सा ।
 वेगरोधादृती वायुर्दुष्टो विष्णुचसंग्रहम् ॥ ३७ ॥
 करोति योनेः शोषं च शुष्काख्या सातिवेदना ।
 षड्हात्सपरावादा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत् ॥ ३८ ॥
 वमेत्सरुङ्नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ।
 योनौ वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ ३९ ॥
 मृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात्षण्डसंज्ञाऽनुपक्रमा ।
 दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्यं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ ४० ॥
 कुरुते विहतां स्रस्तां वातिकीमिव दुःखिताम् ।
 उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायोनं महारुजाम् ॥ ४१ ॥
 यथास्त्रेर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् ।
 करोति दाहपाकोषापूतिगन्धज्वरान्विताम् ॥ ४२ ॥
 मृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्तवाम् ।
 सा व्यापत्त्वैत्तिकी रक्तयोन्याख्यासृगतिस्त्रुतेः ॥ ४३ ॥
 कफोऽभिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनाम् ।
 शीतलां कण्डुलां पाण्डुपिच्छिलां तद्विधम् ॥ ४४ ॥
 सा व्यापत्स्त्रैष्णिकी वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः ।
 सदाहकाशैर्वैवर्ण्यं यस्यां सा लोहिताक्षया ॥ ४५ ॥
 पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात् ।
 पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥ ४६ ॥
 शूनास्यर्गामहा सार्त्तिनीलपीतास्रवाहिनौ ।
 वस्त्रिण्युपि श्रुत्वातीसारारोचककारिणी ॥ ४७ ॥

श्रीशिवङ्गणरुक्तोदञ्जरक्तसा परिप्लुता ।
 वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ ४८ ॥
 उपप्लुता स्मृता योनि विप्लुतास्या त्वधावनात् ।
 सञ्जातजन्तुः कण्डूला कण्डू चातिरतिप्रिया ॥ ४९ ॥
 अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः ।
 कर्णिकाच्चनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनी ॥ ५० ॥
 सा कर्णिनी त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैः ।
 यथास्त्रोपद्रवकरैर्व्यापत्ता सान्निपातिकौ ॥ ५१ ॥
 इति योनिगदा नारी यैः शुक्रं न प्रतीच्छति ।
 ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चाप्नोति दाहणान् ।
 असृग्दराशीगुल्मादीनावाधाश्चानिलादिभिः ॥ ५२ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 मेढ्रमध्ये शिरां विध्येदुपदंशे नवोत्थिते ।
 शीतां कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥ १ ॥
 तिलकल्काष्टतक्षौद्रैर्लेपः पक्वो तु पाटिते ।
 जम्बूास्त्रसुमनोनीपश्चेतकाम्बोजिकाङ्कुरान् ॥ २ ॥
 शल्लकीवदरीबिल्वपलाशातिनिशोद्धवाः ।
 त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च जले पचेत् ॥ ३ ॥
 स क्वाथः क्षालनं तेन पक्व तैलं च रोपणम् ।
 तुल्यगैरिकलोघ्रैलामनोह्वालरसाञ्जनैः ॥ ४ ॥
 हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ।
 लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशव्रणपहः ॥ ५ ॥
 कपाले त्रिफला दग्धा सृष्टा रोपणं परम् ।
 सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषं तु शोफवत् ॥ ६ ॥

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशम् ।
 पक्कैः स्नायुशिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ ७ ॥
 अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्थ्योपदेशवत् ।
 सर्षपा लिखिताः सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥ ८ ॥
 तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ।
 क्रियेयमवमन्येऽपि रक्तं स्नायुं तथोभयोः ॥ ९ ॥
 कुम्भीकायां हरिद्रक्तं पक्कायां शोधिते व्रणे ।
 तिन्दुकत्रिफलारोग्रैर्लेपस्तैलञ्च रोपणम् ॥ १० ॥
 अलज्यां सुनरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।
 उत्तमास्थान्तु पिटिकां संक्षिद्य बद्धिशोद्धृताम् ॥ ११ ॥
 कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।
 क्रमः पित्तविसर्पीक्तः पुष्करव्यूहयोर्हितः ॥ १२ ॥
 त्वक्पाके स्पर्शहान्याञ्च सेचयेन्मृदितं पुनः ।
 बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ १३ ॥
 अष्टौलिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
 निवृत्तं सर्पिषाऽभ्यज्य खेदयित्वा उपनाहयेत् ॥ १४ ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सुस्निग्धैः शाल्वलादिभिः ।
 खेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥ १५ ॥
 मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।
 मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनाञ्चात्र शस्यते ॥ १६ ॥
 अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाद्यामपि क्रमः ।
 नाडीमुभयतो द्वारां निरुद्धे जतुना सृताम् ॥ १७ ॥
 स्नेहाक्तां स्रोतसि न्यस्य सिञ्चेत् स्नेहैश्चलापहैः ।
 व्रहात् व्रहात् स्थूलतरां न्यस्य नाडीं विवर्द्धयेत् ॥ १८ ॥
 स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वान् शस्त्रेण पाटयेत् ।
 सेवनीं वर्जयन् युञ्ज्याद्वयः क्षतविधिं ततः ॥ १९ ॥

ग्रन्थितं स्वेदितं नाढ्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।
 लिम्पेत् कषायैः सत्तौद्रैर्लिखित्वा शतपोनकम् ॥ २० ॥
 रक्तविद्रधिवत् कार्या चिकित्सा शोणितार्बुदे ।
 व्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥
 योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।
 स्नेहनस्त्रेदवस्थ्यादिवातजासु विशेषतः ॥ २२ ॥
 न हि वातादृते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ।
 अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ २३ ॥
 पाययेत् बलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् ।
 स्निग्धस्निग्धां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्समाम् ॥ २४ ॥
 पाणिनोन्नमयेज्जिह्वां संहत्तां व्यधयेत् पुनः ।
 प्रवेशयेन्निःसृताञ्च विवृतां परिवर्त्तयेत् ॥ २५ ॥
 स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्यभूता स्त्रियो भवेत् ।
 कर्मभिर्वमनाद्यैश्च मृदुभिर्योजयेत् स्त्रियम् ॥ २६ ॥
 सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ।
 वस्त्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपपित्तुधारणम् ॥ २७ ॥
 काश्मर्यचिफलाद्राक्षाकाशमर्दनिशादयैः ।
 गुडूचीसैर्यकाभौरुशुकनासापुनर्नवैः ॥ २८ ॥
 परूषकैश्च विपचेत् प्रस्थमच्चसस्त्रैर्घृतात् ।
 योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परम् ॥ २९ ॥
 वचोपकुञ्चिकाजजीकुष्णावृषकसैन्धवम् ।
 अजमोदायवच्चारशर्कराचित्रकान्वितम् ॥ ३० ॥
 पिष्ट्वा प्रसन्नयाऽऽलोद्य खादेत्तद्वृतभर्जितम् ।
 योनिपार्श्वार्त्तिहृद्रोगगुल्माशीविनिवृत्तये ॥ ३१ ॥
 वृषकं मातुलुङ्गस्य मूलानि मदयन्तिकाम् ।
 पिबेन्मद्यैः सलवणैस्तथा क्षणोपकुञ्चिकैः ॥ ३२ ॥

राम्नाश्वदंष्ट्रावृषकैः मृतं शूलहरमयः ।

गुडूचीलिफलादन्तौकायैश्च परिषेचनम् ॥ ३३ ॥

नतवार्त्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ।

तैलात् प्रसाधिताद्धार्यः पितुर्योनौ रुजापहः ॥ ३४ ॥

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपित्तुक्रियाः ।

शौठाः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ३५ ॥

शतावरीमूलतुलाचतुष्कात् क्षुण्णपौडितात् ।

रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृताढकम् ॥ ३६ ॥

जीवनीयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परुषकैः ।

पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षांशैर्मधुकाद्विबलान्वितैः ॥ ३७ ॥

सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।

शर्कराया दशपलं क्षिपेत्त्रिज्वात्पित्तुन्ततः ॥ ३८ ॥

योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।

क्षतं क्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥ ३९ ॥

कामलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।

अपस्मारादितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ४० ॥

एवमेव पयः सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।

गर्भदं पित्तजानाञ्च रोगाणां परमं हितम् ॥ ४१ ॥

बलाद्रोणहयक्वाथे घृततैलाढकं पचेत् ।

क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ४२ ॥

जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरर्द्धिजीरकैः ।

पयस्याश्ववणोमुद्गपौलुमाषाख्यपर्णिभिः ॥ ४३ ॥

वातपित्तामयान् हत्वा पानाद् गर्भं दधाति तत् ।

रक्तयोन्यामसृक्खर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च ॥ ४४ ॥

यथादोषोदयं युक्त्वाद् रक्तस्थापनमौषधम् ।

पाठाजम्बूामयोरस्थिशिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ॥ ४५ ॥

अम्बुठां शास्त्रलीपिच्छां समङ्गां वत्सकत्वचम् ।
 बाह्लीकबिल्वतिविषारोध्रतोयदगैरिकम् ॥ ४६ ॥
 शुण्ठीमधूकमाचौकरक्तचन्दनकटफलम् ।
 कटुङ्गवत्सकानन्ताधातकीमधुकार्जुनम् ॥ ४७ ॥
 पुथे गृहीत्वा सञ्चूर्ण्य सक्षौद्रं तण्डुलाम्बसा ।
 पिबेदर्शःस्वतीसारि रक्तं यश्चोपवेश्यते ॥ ४८ ॥
 दोषा जन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
 योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्चेतारूणासितम् ॥ ४९ ॥
 चूर्णं पुष्यातुंगं नाम हितमात्रे यपूजितम् ।
 योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रुक्षोष्णमौषधम् ॥ ५० ॥
 धातक्वामलकीपत्रश्चोतोजमधुकोत्पलैः ।
 जम्बाम्रसारकासीसरोध्रकटफलतिन्दुकैः ॥ ५१ ॥
 सौराष्ट्रिकादाडिमत्वग्दुम्बरशलाटुभिः ।
 अन्तमाचैरजामूर्त्तौ क्षीरं च द्विगुणे पचेत् ॥ ५२ ॥
 तैलप्रस्थं तदभ्यङ्गपिचुवस्तिषु योजयेत् ।
 शूनोतानोन्नता स्तब्धा पिच्छिला स्त्राविणी तथा ॥ ५३ ॥
 विप्लतोपप्लुता योनिः सिद्धेयस्फोटशूलिनी ।
 यवान्नमभयारिष्टं सीधुतेलञ्च शीलयेत् ॥ ५४ ॥
 पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ।
 कासीसं त्रिफलाकाङ्क्षीसाम्बजम्बुस्थिधातुकी ॥ ५५ ॥
 पैच्छिले क्षौद्रसंयुक्तञ्चूर्णो वैशद्यकारकः ।
 पलाशधातुकीजम्बूसमङ्गामोचसर्जजः ॥ ५६ ॥
 दुर्गन्धे पिच्छिले क्लेदस्तम्भनञ्चूर्णं इष्यते ।
 आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचनम् ॥ ५७ ॥
 स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकम् ।
 धारणं विसवारस्य कसरा फोयसस्य च ॥ ५८ ॥

दुर्गन्धानां कषायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।
 चूर्णो वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणः ॥ ५८ ॥
 श्लेष्मलानां कटुप्रायाः समूहा वस्त्यो हिताः ।
 पित्ते समधुकक्षीरा वाते तैलान्मसंयुताः ॥ ६० ॥
 सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।
 एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति घोषितः ॥ ६१ ॥
 अदुष्टे प्राक्तते बीजे जीवोपक्रमणे सति ।
 पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥ ६२ ॥
 परीक्ष्य वर्णैर्दोषाणां दुष्टं तद्वन्नैरुपाचरेत् ।
 मञ्जिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करा वचाः ॥ ६३ ॥
 हे निशे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ।
 पयस्याहिङ्गुकाकोलीवाजिगन्धाशतावरीः ॥ ६४ ॥
 पिष्ट्वाचांशैर्दृष्टं तप्रस्थं पचेत् क्षीराच्चतुर्गुणम् ।
 योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु च शस्यते ॥ ६५ ॥
 आयुषं पीष्टिकं मेघं धन्यं पुंसवनं परम् ।
 फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्पे पीतं फलाय यत् ॥ ६६ ॥
 म्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ।
 एतत्परञ्च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनम् ॥ ६७ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ।
 जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥
 दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रे हरिक्लेशोऽनलेक्षणः ।
 जगद्विषस्य तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ २ ॥
 हुङ्क्तो ब्रह्मणा मूर्त्ती ततः स्थावरजङ्गमे ।

सोऽध्यतिष्ठन्निजं रूपमुज्झित्वा वञ्चनात्मकम् ॥ ३ ॥

स्थिरमत्युल्लेखं वीर्यं यत्कन्देषु प्रतिष्ठितम् ।

कालकूटेन्द्रवक्त्राख्यशृङ्गीहालाहलादिकम् ॥ ४ ॥

सर्पलूतादिदंघ्रासु दारुणं जङ्गमं विषम् ।

स्थावरं जङ्गमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥ ५ ॥

कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ।

हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराञ्च तत् ॥ ६ ॥

शोफपाण्डूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति च ।

तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्यवाय्याशुकरं लघु ॥ ७ ॥

विकाशि सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च ।

ओजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ ८ ॥

वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम् ।

विषं हि देहं सम्प्राप्य प्राग् दूषयति शोणितम् ॥ ९ ॥

कफपित्तानिलांश्वानु समं दोषान् सहाशयान् ।

ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते ॥ १० ॥

स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं प्रजायते ।

जिह्वायाः श्यावता स्तम्भो मूर्च्छा त्रासः क्लमो वमिः ॥ ११ ॥

द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्ठे च वेदना ।

विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥ १२ ॥

तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।

दुर्बले हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ १३ ॥

पक्वाशयगते तोदहिष्काकासान्त्वकूजनम् ।

चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १४ ॥

कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पञ्चमे ।

सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥ १५ ॥

षष्ठे संज्ञाप्रणाशश्च सुभृशं चातिसार्थ्ये ।

स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १६ ॥

प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेचितम् ।

सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद् द्रुतम् ॥ १७ ॥

द्वितीये पूर्ववहान्तं विरिक्तं चानुपाययेत् ।

तृतीयेऽगदपानं तु हितं नस्थं तथाञ्जनम् ॥ १८ ॥

चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।

पञ्चमे मधुकक्वाथमाक्षिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १९ ॥

षष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिरवपीडस्तु सप्तमे ।

मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा साष्टग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥ २० ॥

कोशातक्याग्निकः पाठासूर्यवत्यमृताभयाः ।

शैलुः शिरौषः किण्विही हरिद्रे चौद्रसाह्वया ॥ २१ ॥

पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्प्ली सारिवे बला ।

एषां यवागूं निर्यूहेऽशीतां सष्टतमाक्षिकाम् ॥ २२ ॥

युञ्जगाद्वेगान्तरे सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ।

तद्वन्मधुकमधुकपञ्चकेसरचन्दनैः ॥ २३ ॥

अञ्जनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।

फलिनी त्रिकटु स्फुक्ता नागपुष्पं सकेसरम् ॥ २४ ॥

हरेणु मधुकं मांसी रोचना काकमालिका ।

श्रीविष्टकं सर्जरसः शताह्वा कुङ्कुमं बला ॥ २५ ॥

तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरे निशाह्वयम् ।

कन्योपवासिनी स्नाता शक्तवासा मधुद्रुतैः ॥ २६ ॥

द्विजानभ्यर्च्य तैः पुथ्ये कल्पयेदगदोत्तमम् ।

वैद्यश्चात्र तदा मन्त्रं प्रयतात्मा पठेद्विमम् ॥ २७ ॥

नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ।

यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ॥ २८ ॥

एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्धातु ।

नमो वैदूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मां सर्वविषेभ्यः ॥ २८ ॥

गौरि गान्धारि चण्डालि मातङ्गि स्वाहा ।

पिष्टे च द्वितीयोमन्त्रः श्रीं हरिमायि स्वाहा ॥ ३० ॥

अशेषविषवेतालग्रहकार्मणपाप्मसु ।

मरकव्याधिदुर्भिन्नयुद्वाशनिभयेषु च ॥ ३१ ॥

पाननस्याञ्जनान्तेपमणिवन्मादियोजितः ।

एष चन्द्रोदयो नाम शान्तिः स्वस्थयनं परम् ॥ ३२ ॥

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ।

स्वभावतो वा सुगुणैर्न युक्तं दूषौविषाख्यां विषमभ्युपैति ॥ ३३ ॥

वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्कफाहतं वर्षगणानुबन्धि ।

तेनार्दितो भिन्नपुरौषवर्णो दुष्टास्त्ररोगो तृडरोचकार्तः ॥ ३४ ॥

मूर्च्छन् वमन् गदगदवाक् विमुह्यन् भवेच्च दूषोदरलिङ्गजुष्टः ।

आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ ३५ ॥

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षः स यथा विहङ्गः ।

स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ३६

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्वप्नाहिताशनैः ।

दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषौविषं स्मृतम् ॥ ३७ ॥

दूषौविषाक्तं सुखिन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ।

दूषौविषारिमगदं लेहयेत् मधुना पुतम् ॥ ३८ ॥

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेला सुवर्चिका ।

कुटन्नटं नतं कुष्ठं यष्टी चन्दनगैरिकम् ॥ ३९ ॥

दूषौविषारिर्नाम्नाऽयं न चान्यत्वापि वार्यते ।

विषदिग्धेन विह्वस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

विवर्णभावं भजते विषादं चाशु गच्छति ।

कौटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ ४१ ॥

श्रोणिपृष्ठशिरः स्कन्धसन्धयः स्युः सवेदनाः ।

कृष्णदुष्टासविस्त्रावी हृण्मूर्च्छाज्वरदाहवान् ॥ ४२ ॥
 दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ।
 आरक्तपीतपर्यन्तः श्वावमध्योऽतिरुग्त्रणः ॥ ४३ ॥
 स्रयते पचते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।
 प्रक्षिन्नं शीर्यतेऽभौक्ष्यं सपिच्छिलपरिस्रवम् ॥ ४४ ॥
 कुर्यादमर्मविहस्य हृदयावरणं द्रुतम् ।
 शल्यमाकुष्य तप्तेन लोहेनानु दहेद् व्रणम् ॥ ४५ ॥
 अथवा मुष्ककृस्नेतासोमत्वक्ताम्रवर्णितः ।
 शिरीषाद् गृध्रनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ ४६ ॥
 शुक्रनासाप्रतिविषाव्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ।
 कौटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ ४७ ॥
 व्रणे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ।
 सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽरातिचोदिताः ॥ ४८ ॥
 गरमाहारसंपृक्तं यच्छन्त्यासनवर्त्तिनः ।
 नानाप्राण्यङ्गशमलविरुद्धीषधिभस्मनाम् ॥ ४९ ॥
 विषाणां चाल्पवौर्याणां योगो गर इति स्मृतः ।
 तेन पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः ॥ ५० ॥
 वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिन्तापरायणः ।
 महोदरयुक्तत्प्लीही दीनवाग् दुर्बलोऽलसः ॥ ५१ ॥
 शोफवान् सतताश्वातः शुष्कपादकरः क्षयी ।
 स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ ५२ ॥
 प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजलाशयान् ।
 मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ ५३ ॥
 विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ।
 एतैरन्यैश्च बहुभिः क्षिष्टो घोरैरुपद्रवैः ॥ ५४ ॥
 गरार्त्तो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ।

गरार्ता वान्तवान् भुक्ता तत्पथं पानभोजनम् ॥ ५५ ॥
 शुद्धच्छीलयेद्धेम सूत्रस्थानविधेः स्मरन् ।
 शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ ५६ ॥
 स्नेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वयोगकृतं विषम् ।
 मूर्वासृतानतकणापटोलौचव्यचित्रकान् ॥ ५७ ॥
 घचामुस्तविडङ्गानि तक्रं कोष्णाम्बुमस्तुभिः ।
 पिबेद्रसेन वान्त्सेन गरोपहतपावकः ॥ ५८ ॥
 पारावतामिषशठीपुष्कराङ्गं शृतं हिमम् ।
 मरट्णारुजाकासखासहिष्माज्वरापहम् ॥ ५९ ॥
 विषप्रकृतिकालान्नदोषद्रूपादिसङ्गमे ।
 विषसङ्कटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽत्र जीवति ॥ ६० ॥
 क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ।
 अजीर्णवर्चो द्रवतः पित्तमारुतवृद्धिभिः ॥ ६१ ॥
 तिलपुष्पफलाग्राणभूवाष्पघनगर्जितैः ।
 हस्तिमूषिकवादिन्ननिःस्वनैर्विषसङ्कटैः ॥ ६२ ॥
 पुरोवातोत्पलामोढमदनैर्वर्द्धते विषम् ।
 वर्षासु चाम्बुयोनित्वात्संक्लेशं गुडवद्गतम् ॥ ६३ ॥
 विसर्पति घनापाये तदगस्थो हिनस्ति च ।
 प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद्द्विनात्यये ॥ ६४ ॥
 इति प्रकृतिसात्कार्तुस्थानवेगबलाबलम् ।
 आलोच्य निपुणं बुद्ध्या कर्मानन्तरमाचरेत् ॥ ६५ ॥
 श्लैष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।
 कषायकटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषम् ॥ ६६ ॥
 पैत्तिकं सूत्रसनैः सेकप्रदेहैर्भृशशीतलैः ।
 कषायतिक्तमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ६७ ॥
 वातात्मकं जयेत् स्वादुस्निग्धाम्ललवणान्वितैः ।

सद्यतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥ ६८ ॥
 नाद्यतं स्रंसनं शस्तं प्रलेपोभोज्यमौषधम् ।
 सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न द्यतोपमम् ॥ ६९ ॥
 विद्यते भेषजं किञ्चिद्विशेषात् प्रबलेऽनिले ।
 अयन्नात् श्लैष्मिकं साध्यं यन्नात्पित्ताशयाश्रयम् ।
 सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताश्रयगतं विषम् ॥ ७० ॥

षट्विंशोऽध्यायः ।

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

दर्वीकरा मण्डलिनो राजीमन्तश्च पद्मगाः ।
 त्रिधा समासतो भीमा भिद्यन्ते ते त्वनैकधा ॥ १ ॥
 व्यासतो योनिभेदेन नोच्यन्तेऽनुपयोगिनः ।
 विशेषादूचकटुकमस्त्रोष्णं स्वादु शीतलम् ॥ २ ॥
 विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ।
 तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशैतातपेषु च ॥ ३ ॥
 विषोत्खणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ।
 रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ॥ ४ ॥
 फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ।
 ज्ञेया मण्डलिनोऽभोगा मण्डलैर्विविधैश्चिताः ॥ ५ ॥
 प्रांशवी मन्दगमना राजीमन्तस्तु राजिभिः ।
 स्निग्धा विचित्रवर्णास्तिथ्यगूर्ङ्गं विचित्रिताः ॥ ६ ॥
 गोधासुतस्तु गोधेरो विषे दर्वीकरैः समः ।
 चतुष्पाद् व्यन्तरान् विद्यादेतेषामेव सङ्करात् ॥ ७ ॥

व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ।

आहारार्थं भयात्प्रादस्यर्शादतिविषात् क्रुधः ॥ ८ ॥

पापवृत्तितया वैराद्द्वे वर्षियमचोदनात् ।

दशन्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिकं यथोत्तरम् ॥ ९ ॥

आदिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ।

व्यन्तरः पापशीलत्वान्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ १० ॥

यत्र लालापरिक्षेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ।

न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुण्डाहतमादिशेत् ॥ ११ ॥

एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ।

दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि तु ॥ १२ ॥

मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दंष्ट्रकम् ।

दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वदृष्टनिर्णयितम् ॥ १३ ॥

निर्विषं हयमवाद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ।

विषमाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ॥ १४ ॥

रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमम्बुवत् ।

भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितोऽनलः ॥ १५ ॥

कदाचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतं तु तत् ।

दुष्टान्वकारे विद्वस्य केनचिद्दृष्टशङ्कया ॥ १६ ॥

विषोद्देशो ज्वरच्छर्दिर्मूर्च्छादाहोऽपि वा भवेत् ।

ग्लानिर्मोहोऽतिसारो वा तच्छङ्काविषमुच्यते ॥ १७ ॥

तुद्यते सविषो दंशः कण्डूशोफरुजान्वितः ।

दह्यते ग्रथितः किञ्चिद्विपरौतस्तु निर्विषः ॥ १८ ॥

पूर्वं दर्शयित्वा वेगे दुष्टं सावौभवत्यसृक् ।

श्वावता तेन वक्त्रादौ सर्पन्तौव च कीटकाः ॥ १९ ॥

द्वितीये ग्रन्थयो वेगे तृतीये मूर्ध्नि गौरवम् ।

दुर्गन्धो दंशवक्त्रोदस्यतुर्ये शीवनं वमिः ॥ २० ॥

सन्धिविज्ञेयं तन्द्रा पञ्चमे पर्वभेदनम् ।
 दाहो हिष्मा च षष्ठे च हृत्पीडा गात्रगौरवम् ॥ २१ ॥
 मूर्च्छा विपाकोऽतोसारः प्राग्र्य शुकन्तु सप्तमे ।
 स्कन्धघृष्ठकटीभङ्गः सर्वचेष्टानिवर्त्तनम् ॥ २२ ॥
 अथ मण्डलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यष्टम् ।
 तेन पीताङ्गता दाहो द्वितीये श्वयथूज्ज्वः ॥ २३ ॥
 तृतीये दंशविक्लेदः खेदस्तृष्णा च जायते ।
 चतुर्थे ज्वर्यते दाहः पञ्चमे सर्वगात्रगः ॥ २४ ॥
 दष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पाण्डुतां याति शोणितम् ।
 पाण्डुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताऽति च ॥ २५ ॥
 तृतीये दंशविक्लेदो नासिकाक्षिमुखस्रवाः ।
 चतुर्थे गरिमा मूर्ध्नो मन्यास्तम्भश्च पञ्चमे ॥ २६ ॥
 गात्रभङ्गो ज्वरः शीतः शेषयोः पूर्ववद्भेदेत् ।
 कुर्यात्पञ्चसु वेगेषु चिकित्सां न ततः परम् ॥ २७ ॥
 जलाप्लुता रतिक्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
 शीतवातातपव्याधिच्छुत्तृष्णाश्चमपीडिताः ॥ २८ ॥
 तूर्णं देशान्तरायाता विमुक्तविषकञ्चुकाः ।
 कुशोषधीकण्टकवद् ये चरन्तीव काननम् ॥ २९ ॥
 देशञ्च दिव्याध्युषितं सर्पास्तोऽल्पविषा मताः ।
 श्मशानचित्तिचैत्यादौ पञ्चमीपक्षसन्धिषु ॥ ३० ॥
 अष्टमीनवमोसन्ध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ।
 यास्याग्नेयमघाञ्चेष्टाविशाखापूर्वनैर्ऋते ॥ ३१ ॥
 नैर्ऋताख्ये मुहूर्त्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ।
 दष्टमात्रः सितास्याक्षः शीर्थमाणशिरोरुहः ॥ ३२ ॥
 स्तब्धजिह्वो मुहुर्मूर्च्छन् शीतोच्छ्वासो न जीवति ।
 हिष्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ३३ ॥

जायन्ते युगपद् यस्य स हृच्छूली न जीवति ।
 फेनं वमति निःसंज्ञः श्वावपादकराननः ॥ ३४ ॥
 नासावसादो भङ्गोऽङ्गे विद्भेदः स्रथसन्धिता ।
 विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धे नाभिहतस्य च ॥ ३५ ॥
 भवन्त्येतानि रूपाणि सम्प्राप्ते जीवितक्षये ।
 न नस्येष्टेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात् क्षतजागमः ॥ ३६ ॥
 दण्डाहतस्य नोराजीप्रयातस्य यमान्तिकम् ।
 अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्ताङ्गारवद्भिषक् ॥ ३७ ॥
 रक्षन् कण्ठगतान् प्राणान् विषमाशु शमं नयेत् ।
 मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ ३८ ॥
 देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।
 एतस्मिन्नन्तरे कर्म दंशस्योत्कर्त्तनादिकम् ॥ ३९ ॥
 कुर्वाच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।
 दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाग्निनम् ॥ ४० ॥
 लोष्टं महीं वा दशनैश्छित्त्वा चानु ससंभ्रमम् ।
 निष्ठीवेन समालिप्त्येदं शं कर्णमलेन वा ॥ ४१ ॥
 दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले ।
 घौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥ ४२ ॥
 अश्ववत् सेतुबन्धेन बन्धेन स्तम्भ्यते विषम् ।
 न वहन्ति शिराश्चास्य विषं बन्धाभिपीडिताः ॥ ४३ ॥
 निष्पीद्यानूदरेदं शं मर्मसन्ध्यगतं तथा ।
 न जायते विषाविषो वीजनाशादिवाद्दुरः ॥ ४४ ॥
 दंशं मण्डलिनां मुक्ता पित्तलत्वादथापरम् ।
 प्रतप्तैर्हमलोहाद्यैर्दहेदाशूल्मकेन वा ॥ ४५ ॥
 करोति भस्मसात् सद्यो वह्निः किं नाम न क्षणात् ।
 आचूषेत् पूर्ववक्त्रो वा सृङ्गस्त्रागदगोमयैः ॥ ४६ ॥

प्रच्छायान्तररिष्टायां मांसलं तु विशेषतः ।
 अङ्गं सहैव दंशेन लेपयेद्गदैर्मुहुः ॥ ४७ ॥
 चन्दनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत् ।
 विषे प्रविशते विध्याच्छिरां सा परमा क्रिया ॥ ४८ ॥
 रक्ते निर्झियमाणे हि कृत्स्नं निर्झियते विषम् ।
 दुर्गन्धं सविषं रक्तमग्नी चटचटायते ॥ ४९ ॥
 यथादोषं विशुद्धं च पूर्ववत्तद्वयेदसृक् ।
 शिरास्त्रदृश्यमानासु योज्याः शृङ्गजलौकसः ॥ ५० ॥
 शोणितं सुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ।
 लेपसेकैस्तु बहुशः स्तम्भयेद् भृशशीतलैः ॥ ५१ ॥
 अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्च्छायमदहृद्द्रवाः ।
 भवन्ति तान् जयेच्छीतैर्वीजिचारोमहर्षतः ॥ ५२ ॥
 स्कन्ने तु रुधिरं सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ।
 विषं कर्षति तीक्ष्णत्वाद् हृदयं तस्य गुप्तये ॥ ५३ ॥
 पिबेद् घृतं घृतचौद्रमगदं वा घृताद्भुतम् ।
 हृदयावरणे चास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥ ५४ ॥
 प्रवृत्तगौरवोत्कृष्टशङ्खलासं वामयेत्ततः ।
 द्रवैः काञ्जिककौलथतैलमद्यादिवर्जितैः ॥ ५५ ॥
 वमनैर्विषहृद्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्वपुः ।
 भुजङ्गदोषप्रकृतिस्थानवेगविशेषतः ॥ ५६ ॥
 सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य विशिष्टां वाऽऽचरेत् क्रियाम् ।
 सिन्धुवारितमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ ५७ ॥
 पानं दर्वीकरैर्दृष्टे नखं मधु सपाकलम् ।
 कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिम्पे ह्यं हृतेऽसृजि ॥ ५८ ॥
 चारटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ।
 पानं च चौद्रमञ्जिष्ठागृहधूमयुतं घृतम् ॥ ५९ ॥

तण्डुलीयककाश्मर्यकिण्णिहीगिरिकर्णिकाः ।
 मातुलुङ्गी सिता सेलुः पाननस्याञ्जनैर्हितः ॥ ६० ॥
 अगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि ।
 समाः सुगन्धा मृद्वीका श्वेताख्या गजदन्तिका ॥ ६१ ॥
 अर्द्धांशं सौरसं पत्रं कपिथं विव्ण्णदाडिमम् ।
 सच्चौद्रो मण्डलिविषे विशेषादगदो हितः ॥ ६२ ॥
 पञ्चवल्कवरायष्टीनागपुष्पं लवालुकम् ।
 वोजकर्षभकौशीरं सितापन्नकमुत्पलम् ॥ ६३ ॥
 सच्चौद्रो हिमवान्नाम हन्ति मण्डलिनां विषम् ।
 लेपात् श्वयथुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥ ६४ ॥
 काश्मर्यं वटशृङ्गाणि जीवकर्षभकौ सिता ।
 मञ्जिष्ठा मधुकं चेति दष्टो मण्डलिना पिबेत् ॥ ६५ ॥
 वंशत्वक्बीजकटुकापाटलीबीजनागरम् ।
 शिरीषबीजातिविषे मूलं गावेधुकं वचा ॥ ६६ ॥
 पिष्टो गोवारिणाष्टाङ्गो हन्ति गोनसजं विषम् ।
 कटुकातिविषाकुष्ठगृध्रधूमहरेणुकाः ॥ ६७ ॥
 सच्चौद्रव्योषतगरा घ्नन्ति राजीमतां विषम् ।
 निखनेत्काण्डचित्राया दंशं यामद्वयं भुवि ॥ ६८ ॥
 उडृत्य प्रस्थितं सर्पिर्धान्यमृद्गां प्रलेपयेत् ।
 पिबेत् पुराणं च घृतं वराचूर्णावचूर्णितम् ॥ ६९ ॥
 जीर्णं विरिक्ते भुञ्जीत यवान्नं सूपसंस्कृतम् ।
 करवीराकंकुसुममूललाङ्गलिकाकणाः ॥ ७० ॥
 कल्कयेदारनालेन पाठामरिचसंयुताः ।
 एष व्यन्तरदृष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥ ७१ ॥
 शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।
 भावितं सर्पदृष्टानां पाने नस्याञ्जने हितम् ॥ ७२ ॥

द्विपलं नतकुशाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ।

अपि तच्चकदष्टानां पानमेतत् सुखप्रदम् ॥ ७३ ॥

अथ दर्वीकृतां वेगे पूर्वे विस्त्राय शोणितम् ।

अगदं मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ ७४ ॥

द्वितीये वमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ।

विषापहैः प्रयुञ्जीत तृतीयेऽञ्जननावने ॥ ७५ ॥

पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ।

षष्ठपञ्चमयोः शीतैर्दिग्धं सिक्तमभीक्ष्णशः ॥ ७६ ॥

पाययेद्वमनं तीक्ष्णं यवागूं च विषापहैः ।

अगदं सप्तमे तीक्ष्णं युञ्ज्यादञ्जननस्ययोः ॥ ७७ ॥

कृत्वावगादं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं गतः ।

मांसं सरुधिरं तस्य चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥ ७८ ॥

तृतीये वमितः पेयां वेगे मण्डलिनां पिबेत् ।

अतीक्ष्णमगदं षष्ठे गणं वा पद्मकादिकम् ॥ ७९ ॥

आद्येऽवगादं प्रच्छायवेगे दष्टस्य राजिलैः ।

अलाभ्युना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥ ८० ॥

षष्ठेऽञ्जनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ।

अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दर्वीकरोदिताम् ॥ ८१ ॥

गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदुं विध्योच्छिरां न च ।

त्वङ्मनोहानिश्रे वक्रं रसः शार्दूलजो नखः ॥ ८२ ॥

तमालः केसरं शीतं पीतं तण्डुलवारिणा ।

हन्ति सर्वविषाण्ये तद्वज्जिवज्जमिवासुरान् ॥ ८३ ॥

विल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं फलं करञ्जस्य नतं सुराहम् ।

फलत्रिकं व्योषनिशादयश्च वस्तस्य मूत्रेण सुसृक्ष्मपिष्टम् ॥ ८४ ॥

भुजङ्गलूतोन्दुरवृक्षिकाद्यैर्विषूचिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।

आर्तान्नरान् भूतविधर्षितांश्च स्वस्थीकरोत्यञ्जनपाननस्यैः ॥ ८५ ॥

प्रक्षेपाद्यैश्च निःशेषं दंशादप्युद्धरेद्विषम् ।
 भूयो वेगाय जायेत श्रेष्ठं दूषीविषाय वा ॥ ८६ ॥
 विषापायेऽनिलं क्रुद्धं स्नेहादिभिरुपाचरेत् ।
 तैलमद्यकुलत्थान्त्वज्यैः पवननाशनैः ॥ ८७ ॥
 पित्तं पित्तज्वरहरैः कषायक्षेपहवस्तिभिः ।
 समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्वधादिना ॥ ८८ ॥
 सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।
 पाने समन्वपूताख्युप्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ॥ ८९ ॥
 सर्पाभिहते युष्मत्प्राक्तथा शङ्खाविषादिभिरिति ।
 कर्कोतनं मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकम् ॥ ९० ॥
 वैदूर्यं गर्दभमणिं पिचुकं विषमूषिकाम् ।
 हिमवन्निरिसम्भूतां सोसराजो पुनर्नवाम् ॥ ९१ ॥
 तथा द्रोणां महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिम् ।
 विषाणि विषग्रान्यथैर्वीर्यवन्ति च धारयेत् ॥ ९२ ॥
 छत्रो जर्जरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ।
 तच्छायाशब्दविविक्ताः प्रणश्यन्ति भुजङ्गमाः ॥ ९३ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः कीटक्षूतादिविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 सर्पाणामेव विषमूषाशुक्राण्डश्वकोथजाः ।
 दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥
 दृश्य कोटेर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोत्पणः ।
 आग्नेयैरल्पसंसावो दाहारागविसर्पवान् ॥ २ ॥
 पक्वपीलुफलप्रस्थः खर्जूरसदृशोऽथवा ।
 कफाधिक्रैर्मन्दरुजः पक्वोदुस्वरसन्निभः ॥ ३ ॥
 क्षावाब्धः सर्वलिङ्गस्तु विवर्ज्यः सान्निपातिकैः ।

वेगाश्च सर्पवच्छोफो वर्डिष्णुर्विसरक्ताता ॥ ४ ॥
 शिरोऽक्षिगौरवं मूर्च्छा भ्रमः श्वासोऽतिवेदना ।
 सर्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कण्डूरोचकः ॥ ५ ॥
 वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वक्रिवत् ।
 जड्विमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६ ॥
 दंशः सद्योऽतिरूक्ष्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ।
 ते गवादिशक्तृकोथादिग्धदष्टादिकोथतः ॥ ७ ॥
 सर्पकोथाश्च सम्भूता मन्दमध्यमहाविषाः ।
 मन्दाः पीताः सिताः श्वावा रूक्षकबुरमेचकाः ॥ ८ ॥
 रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पाण्डुरोदराः ।
 धूम्रोदरस्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलारुणाः ॥ ९ ॥
 पिशङ्गाः शबलाश्चित्राः शोणिताभा महाविषाः ।
 अग्न्याभा द्वेकपर्वाणो रक्ताः केचित् सितोदराः ॥ १० ॥
 तेर्दष्टः शूनरसनः स्तब्धगात्रो ज्वरादितः ।
 खैर्वमन् शोणितं क्षणमिन्द्रियार्थानसंविदन् ॥ ११ ॥
 स्त्रियमूर्च्छन् विशुष्कास्यो विह्वलो वेदनातुरः ।
 विशीर्यमाणमांसस्य प्रायशो विजहात्यसून् ॥ १२ ॥
 उच्चिटिङ्गस्तु वक्त्रेण दशत्यभ्यधिकव्ययः ।
 साध्यतो वृश्चिकात् स्तम्भं शेषसो हृष्टरोमताम् ॥ १३ ॥
 करोति सेकमङ्गानां दंशः शीताम्बुनेव च ।
 उद्ग्रधूमः स एवोक्तो रात्रिचाराच्च रात्रिकः ॥ १४ ॥
 वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लैशिकाः कणभोन्दुराः ।
 प्रायो वातोल्बणविषा वृश्चिकाः सोद्ग्रधूमकाः ॥ १५ ॥
 यस्य यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।
 तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६ ॥
 हृत्पीडोर्द्धानिलस्तम्भः शिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ।

घूर्णनोद्घेष्टनं गात्रश्यावतां वातिके विषे ॥ १७ ॥
 संज्ञानाशोष्णनिःश्वासौ हृद्वाहः कटुकास्थता ।
 मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १८ ॥
 हृद्यरोचकहृत्तासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः ।
 सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्यात् श्लेष्माधिकं विषम् ॥ १९ ॥
 पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।
 नाडीस्वेदो पुलाकार्यैर्वृंहणश्च विधिर्हितः ॥ २० ॥
 पैत्तिकं स्तम्भयेत्सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ।
 लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ २१ ॥
 कोटानां त्रिःप्रकाराणां त्रैविध्येन प्रतिक्रिया ।
 स्वेदालेपनसेकांस्तु कोष्णान् प्रायोऽवचारयेत् ॥ २२ ॥
 अन्यत्र मूर्च्छिताद् दंशपाकतः कोयतोऽथवा ।
 नृकेशः सर्पपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनम् ॥ २३ ॥
 विषदंशस्य सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत् ।
 विषघ्नश्च विधिं सर्वं कुर्यात् संशोधनानि च ॥ २४ ॥
 साधयेत्सर्पवद्दष्टान् विषोग्रैः कीटवृश्चिकैः ।
 तण्डुलीयकतुल्यांशां त्रिवृतां सर्पिषा पिबेत् ॥ २५ ॥
 याति कीटविषैः कम्पं न कैलास इवानिलैः ।
 क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ २६ ॥
 सुक्तालपो वरः शोफतोददाहन्वरप्रणुत् ।
 वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैम्बवं गजपिप्पली ॥ २७ ॥
 पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।
 दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २८ ॥
 सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ।
 विदारिगन्धासिद्धेन कवोष्णेनेतरणे वा ॥ २९ ॥
 लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।

सिञ्चेत् कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ ३० ॥
 उपनाहो हृते भृष्टः कल्कोजाज्याः ससैन्धवः ।
 आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥ ३१ ॥
 रजनीसैन्धवव्योषशिरीषफलपुष्पजैः ।
 मातुलुङ्गान्मगोमूत्रपिष्टञ्च सुरसाग्रजम् ॥ ३२ ॥
 लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ।
 पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम् ॥ ३३ ॥
 पारावतशङ्कतपथ्यातगरं विश्वभेषजम् ।
 बीजपूररसोन्मिश्रः परमो वृश्चिकागदः ॥ ३४ ॥
 सशैवलोद्भट्टश्च हन्ति वृश्चिकजं विषम् ।
 हिङ्गुना हरितालेन मातुलुङ्गरसेन च ॥ ३५ ॥
 लेपाञ्जनाभ्यां गुटिका परमं वृश्चिकापहा ।
 करञ्जार्जुनशैलूनां कटुभ्याः कुटजस्य च ॥ ३६ ॥
 शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ।
 यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ ३७ ॥
 तस्य पथ्यानिशाकृष्णामञ्जिष्ठातिविषोषणम् ।
 सालाम्बुहतं वार्त्ताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥ ३८ ॥
 सर्वत्र चोग्रालिविषे पाययेद्दधिसर्पिषी ।
 विध्येच्छिरां विदध्याच्च वमनाञ्जननावनम् ।
 उष्णस्निग्धान्ममधुरं भोजनं चानिलापहम् ॥ ३९ ॥
 नागरं गृहकपोतपुरोषं बीजपूरकरसो हरितालम् ।
 सैन्धवञ्च विनिहन्त्यगदोऽयं लेपतोऽलिकुलजं विषमाशु ॥ ४० ॥
 अन्ते वृश्चिकदृष्टानां समुदीर्णे भृशं विषे ।
 विषेणालेपयेद्दंशमुच्चिटिङ्गेऽप्ययं विधिः ॥ ४१ ॥
 नागपुरीषच्छत्रं रोहिषमूलञ्च शेलुतोयेन ।
 कुर्याद् गुटिकां लेपादियमलिविषनाशनी श्रेष्ठा ॥ ४२ ॥

अर्कस्य दुग्धेन शिरीषवीजं त्रिर्भावितं पिप्पलीचूर्णमित्रम् ।
 एषो गदो हन्ति विषाणि कीटभुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकानाम् ॥ ४३ ॥
 शिरीषपुष्पं सकरस्त्रवीजं काश्मीरजं कुष्ठमनःशिला च ।
 एषो गदो रात्रिकवृश्चिकानां संक्रान्तिकारी कथितो जिनेन

॥ ४४ ॥

कोटिभ्यो दारुणतरा लूताः षोडशा ता जगुः ।
 अष्टाविंशतिरित्ये के ततोऽप्यन्ये तु भूयसीः ॥ ४५ ॥
 सहस्ररश्मानुचरा वदन्यन्ये सहस्रशः ।
 बह्वपद्रवरूपा तु लूतैकैव विषात्मिका ॥ ४६ ॥
 रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसङ्करात् ।
 नास्ति स्थानव्यवस्था च दोषतोऽतः प्रचक्षते ॥ ४७ ॥
 कृच्छ्रसाध्या पृथग्दोषैरसाध्या निचयेन सा ।
 तद्दंशः पैत्तिको दाहहृत्स्फोटज्वरमोहवान् ॥ ४८ ॥
 भृशोष्मा रक्तपीताभः क्लेदी द्राक्षाफलोपमः ।
 स्रैक्षिकः कठिनः पाण्डुः परूषकफलाकृतिः ॥ ४९ ॥
 निद्रां शीतज्वरं कासं कण्डूञ्च कुरुते भृशम् ।
 वातिकः परूषः श्यावः पर्वभेदज्वरप्रदः ॥ ५० ॥
 तद्भिभागं यथास्वञ्च दोषलिङ्गैर्विभावयेत् ।
 असाध्यायान्तु हृन्मोहश्वासहिष्माशिरोरुजाः ॥ ५१ ॥
 श्वेताः पीताः सिता रक्ता पिटिकाः श्वयथूङ्गवाः ।
 वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृडान्ध्यं वक्त्रनासता ॥ ५२ ॥
 श्यावौष्ठवक्त्रदन्तत्वं पृष्ठग्रीवावभञ्जनम् ।
 पक्वजम्बुसवर्णञ्च दंशात् स्रवति शोणितम् ॥ ५३ ॥
 सर्वापि सर्वजा प्रायो व्यपदेशस्तु भूयसा ।
 तीक्ष्णमध्यावरत्वेन सा त्रिधा हन्त्युपेक्षिताः ॥ ५४ ॥
 सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ।

लूतादंशश्च सर्वोऽपि दद्रूमण्डलसन्निभः ॥ ५५ ॥
 सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरुन्नतः ।
 मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जालकावृतः ॥ ५६ ॥
 विसर्पवांश्चोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ।
 ज्वराशुपाकपित्ते दकोथावदरणान्वितः ॥ ५७ ॥
 हृदेन यत्सृशत्यङ्गं तत्रापि कुरुते व्रणम् ।
 श्लासदं द्राशकन्मूत्रशुक्रलालानखार्तवैः ॥ ५८ ॥
 अष्टामिरुद्धमत्येषा विषं वक्तुं विशेषतः ।
 लूता नामेर्दशत्यूर्ध्वमूर्ध्वं वा ऽधश्च कीटकाः ॥ ५९ ॥
 तद्दूषितञ्च वस्त्रादिदेहे पृक्तं विकारकृत् ।
 दिनार्धं लक्ष्यते नैव दंशो लूताविषोद्भवः ॥ ६० ॥
 सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ।
 अव्यक्तवर्णः प्रचलः किञ्चित्कण्डूरुजान्वितः ॥ ६१ ॥
 द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽन्तेषु पिटकैरिव वाचितः ।
 व्यक्तवर्णो नतो मध्ये कण्डूमान् ग्रन्थिसन्निभः ॥ ६२ ॥
 तृतीये सज्वरो रोमहर्षकद्रुमण्डलः ।
 शरावरूपस्तोदाव्यो रोमकूपेदुःसस्रवः ॥ ६३ ॥
 महांश्चतुर्थे श्वयथुस्तापश्चासन्नमप्रदः ।
 विकारान् कुरुते तांस्तान् पञ्चमे विषकोपजान् ॥ ६४ ॥
 षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ।
 इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनञ्च विभजेदतः ॥ ६५ ॥
 एकविंशतिरात्रेण विषं शाम्यति सर्वथा ।
 अथाशु लूतादष्टस्य शस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ॥ ६६ ॥
 दहेच्च जाम्बवीठाद्यैर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ।
 कर्कशं भिन्नरोमाशं मर्मसन्धादिसंश्रितम् ॥ ६७ ॥
 प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिन्दीत दहेच्च यः ।

लेपयेद्दग्धमगदैर्मधुसैन्धवसंयुतैः ॥ ६८ ॥
 सुशीतैः सेचयेच्चानु कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ।
 सर्वतोऽपहरेद्रक्तं शृङ्गाद्यैः सिरयापि वा ॥ ६९ ॥
 सेकालिपास्ततः शीता बोधिश्लेष्मान्तकाक्षरैः ।
 फलिनीदिनिशाक्षीद्रसर्पिभिः पद्मकाह्वयः ॥ ७० ॥
 अशेषलूता कीटानामगदः सर्वकार्मिकः ।
 हरिद्राद्वयपत्तङ्गमञ्जिष्ठानतकेसरैः ॥ ७१ ॥
 सक्षीद्रसर्पिःपूर्वस्नादधिकश्चम्पकाह्वयः ।
 तद्वदुगोमयनिष्पीडाशर्कराष्टतमाक्षिकैः ॥ ७२ ॥
 अपामार्गमनोह्वालदार्वीध्यामकगैरिकैः ।
 नतैलाकुष्ठमरिचयष्ट्याह्वृष्टतमाक्षिकैः ॥ ७३ ॥
 अगदो मन्दरी नाम तथा ऽन्यो गन्धमादनः ।
 नतरोध्रवचाकट्ठीपाठैलापत्रकुङ्कुमैः ॥ ७४ ॥
 विषघ्नं बहुदोषेषु प्रयुञ्जीत विशोधनम् ।
 यष्ट्याह्वमदनाङ्गोक्षजालिनीसिन्दुवारिकाः ॥ ७५ ॥
 कफे श्रेष्ठाम्बुना पीत्वा विषमाशुऽसमुद्भवेत् ।
 शिरीषपत्रत्वक्मूलफलं वाङ्गोक्षमूलवत् ॥ ७६ ॥
 विरेचयेच्च त्रिफलानीलिनीविह्वतादिभिः ।
 निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद् व्रणात् ॥ ७७ ॥
 कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।
 विह्वतासैन्धवं दन्तीकर्णिकापातनं तथा ॥ ७८ ॥
 मूलमुत्तरवारुण्या वंशनिर्लेखसंयुतम् ।
 तद्वच्च सैन्धवं कुष्ठं दन्ती कटुकदौग्धिकम् ॥ ७९ ॥
 राजकोशातकीमूलं किणोवा मथितोद्भवः ।
 कर्णिकापातसमये हंहयेच्च विषापह्नैः ॥ ८० ॥
 स्नेहकार्यमशेषञ्च सर्पिषैव समाचरेत् ।

विषस्य वृद्धये तैलमग्नेरिव तृणोलुपम् ॥ ८१ ॥
 ह्रीवेरवैकङ्कतगोपकन्यामुस्ताशमीचन्दनटिण्टुकानि ।
 शैवालनीलोत्पलवक्रयष्टीत्वग्नाकुलीपञ्चकराठमध्यम् ॥ ८२ ॥
 रजनीघनसर्पलोचनाकणशुण्ठीकणमूलचित्रकाः ।
 वरुणागुरुविल्वपाटलोपिचमन्दाभयशेलुकेसरम् ॥ ८३ ॥
 विल्वचन्दननतोत्पलशुण्ठीपिप्पलीनिचुलवेतसकुष्ठम् ।
 शक्तिशाकवरपाटलिभाङ्गीसिन्दुवारकघाटवराङ्गम् ॥ ८४ ॥
 पित्तकफानिललूताः पानाञ्जननखलेपसेकेन ।
 अगदवरा वृत्तस्थाः कुमतोरिव वारयन्त्येते ॥ ८५ ॥
 रोध्नं सेव्यं पञ्चकं पञ्चरेणुः कालीयाख्यं चन्दनं यच्च रक्तम् ।
 कान्तापुष्पं दुग्धनीका सृणालं लूताः सर्वा घ्नन्ति सर्वक्रियाभिः ॥ ८६ ॥

अष्टविंशोऽध्यायः ।

अथातो मूषिकालर्काविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 लालनश्चपलः पुत्रोहसिरश्चिकिरोजिरः ।
 कषायदन्तः कुलकः कोकिलः कपिलोऽसितः ॥ १ ॥
 अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोन्दुरः ।
 कुच्छुन्दरो रसालाख्यो दशाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ २ ॥
 शुक्रं पतति यत्रैषां शुक्रदिग्धैः सृशन्ति वा ।
 यदङ्गमङ्गैस्त्रासे दूषिते पाण्डुतां गते ॥ ३ ॥
 ग्रन्थयः श्वयथुः कोथो मण्डलानि भ्रमोऽरुचिः ।
 शीतज्वरोऽतिरुक् सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥ ४ ॥
 रोमहर्षः सुतिर्मूर्च्छा दीर्घकालानुबन्धनम् ।
 स्नेहानुबन्धवद्वायुपोतकच्छर्दनं सट्टम् ॥ ५ ॥
 व्यवाय्यासुविषं कच्छं भूयो भूयश्च कुप्यति ।

मूर्च्छागशोफवैवर्ण्यं क्लेशदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥ ६ ॥
 शिरोगुरुत्वं लालासृक् कृदिश्वामाध्यलक्षणम् ।
 शूनवस्तिं विवर्णौष्ठमाख्याभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ॥ ७ ॥
 कुच्छुन्दरसगन्धश्च वर्जयेदाखुदूषितम् ।
 शुनः श्लेष्मोल्लवणा दीषाः संज्ञां संज्ञावद्वाश्रिताः ॥ ८ ॥
 मुष्णन्तः कुर्वते क्षोभं धातूनामतदारुणम् ।
 लालावानन्धवधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ॥ ९ ॥
 सस्तपुच्छहनुस्कन्धशिरोदुःखी नताननः ।
 दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं चरत्यसृक् ॥ १० ॥
 हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तश्च स्तृणामूर्च्छोद्भवो तु च ।
 अनेनान्येऽपि बोद्धव्या व्याला दंष्ट्रप्रहारिणः ॥ ११ ॥
 कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यं सुप्तिक्लेशज्वरभ्रमाः ।
 विदाहरागरुक्पाकशोथग्रन्थिविकुञ्चनम् ॥ १२ ॥
 दंशावदरणं स्फोटः कर्णिका मण्डलानि च ।
 सर्वत्र सविषे लिङ्गं विपरीतन्तु निर्विषे ॥ १३ ॥
 दष्टो येन तु तच्चेष्टा कृतं कुर्वन् विनश्यति ।
 पश्यंस्तेमेव चाकस्मादादर्शमलिलादिषु ॥ १४ ॥
 योऽङ्गप्रखलस्येददष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः ।
 जलसन्नासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ॥ १५ ॥
 आखुना दष्टमात्रस्य दंशं काण्डेन दाहयेत् ।
 दर्पणेनाथवा तोत्ररुजा स्यात् कर्णिकान्यथा ॥ १६ ॥
 दग्धं विस्वावयेद्दंशं प्रच्छिन्नञ्च प्रलेपयेत् ।
 शिरोपरजनीवक्रकुङ्कुमाभृतवस्त्रिभिः ॥ १७ ॥
 अगारधूममस्त्रिष्ठारजनीलवर्णोत्तमैः ।
 लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ॥ १८ ॥
 ततोऽस्त्रैः क्षालयित्वाऽनु तोडैरनु च लेपयेत् ।

पालिन्दीश्वेतकटभीविल्वमूलगुडूचीभिः ॥ १८ ॥

अन्यैश्च विषशोफघ्नेः शिरां वा मोचयेद् द्रुतम् ।

कृदनं नीलिनीकायैः शुकाख्याङ्गोक्षयोरपि ॥ २० ॥

कोशातक्त्वाः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च ।

मदनस्य च सञ्चूर्णं दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ॥ २१ ॥

वचामदनजीमूतकुष्ठं वा मूत्रपेषितम् ।

पूर्वकल्मेन पातव्यं सर्वोन्दुरविषापहम् ॥ २२ ॥

विरचनं विष्टत्रीलीत्रिफलाकल्क इष्यते ।

अञ्जनं गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोऽन्वितः ॥ २३ ॥

कपित्थगोमयरसो मधुमानवलेहनम् ।

तन्दुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतम् ॥ २४ ॥

दिनिशाकटभोरक्तायध्याह्नौ वाऽमृतान्वितैः ।

आस्फोतमूलसिद्धं वा पञ्चकापित्थमेव वा ॥ २५ ॥

सिन्धुवारनतं शिग्रु विल्वमूलं पुनर्नवा ।

वचाश्वदंष्ट्राजीमूतमेषां क्वाथं समाचिकम् ॥ २६ ॥

पिवेच्छाल्योदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकादितः ।

तक्रेण शरपुङ्खाया वीजं सञ्चूर्ण्य वा पिवेत् ॥ २७ ॥

अङ्गोक्षमूलकल्को वा वस्तमूत्रेण कल्कितः ।

पानालेपनयोर्युक्तः सवाखुविषनाशनः ॥ २८ ॥

कपित्थमध्यतिलकतिलाङ्गोक्षजटाः पिवेत् ।

गवां मूत्रेण पयसा मञ्जरी तिलकस्य वा ॥ २९ ॥

अथवा सैर्यकामूलं सत्रौद्रं तन्दुलाम्बुना ।

कटुकालाम्बुविन्यस्तं पीतं वाम्बुनि शोषितम् ॥ ३० ॥

सिन्धुवारस्य मूलानि विङ्गालास्थिविषं नतम् ।

अलपिष्टो गदो हन्ति नस्याद्यैराखुजं विषम् ॥ ३१ ॥

सशेषं मूषिकविषं प्रकुप्यत्यभ्रदर्शने ।

यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ ३२ ॥
 तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरूपक्रमाः ।
 यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दूषोविषापह्नाः ॥ ३३ ॥
 दंशं क्षालकदष्टस्य दग्धमुष्णो न सर्पिषा ।
 प्रदिह्यादगदैस्तैस्तैः पुराणञ्च घृतं पिबेत् ॥ ३४ ॥
 अर्कचौरयुतञ्चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ।
 अङ्गोलोत्तरमूलासु त्रिफलं सहविः फलम् ॥ ३५ ॥
 पिबेत् सधत्तूरफलां श्वेतां वापि पुनर्नवाम् ।
 ऐकध्वं पललं तैलं रुषिकायाः पयो गुडः ॥ ३६ ॥
 भिनत्ति विषमालकं घनवृन्दमिवानिलः ।
 समन्त्रं सौषधीरन्नं स्रपनञ्च प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥
 चतुष्पाङ्गिर्द्विपाङ्गिर्वा नखदन्तपरिचतम् ।
 शूयते पच्यते रागज्वरसावरुजान्वितम् ॥ ३८ ॥
 सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।
 रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापह्नाः ॥ ३९ ॥
 इति विषतन्त्रं षष्ठं समाप्तम् ।

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
 प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलोदयम् ॥ १ ॥
 वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ।
 लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥
 पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।
 क्षिग्धस्य सुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥
 अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।

बाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रङ्ग इवाफलः ॥ ४ ॥
 रसायनानां द्विविधं प्रयोगसूत्रयो विदुः ।
 कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्यथा ॥ ५ ॥
 निर्वति निर्भये हर्म्ये प्राप्योपकरणे पुरे ।
 दिशुदीचां शुभे देशे त्रिगर्भा सूक्ष्मलोचनाम् ॥ ६ ॥
 धूमातपरजोऽथालस्त्रोमूर्खाद्यविलङ्घिताम् ।
 सज्जवैद्योपकरणां सुसृष्टां कारयेत् कुटीम् ॥ ७ ॥
 अथ पुण्ये ऽङ्गि सम्पूज्य पूज्यांस्तां प्रविशेच्छुचिः ।
 तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखो जातबलः पुनः ॥ ८ ॥
 ब्रह्मचारी धृतियुतः अद्धानो जितेन्द्रियः ।
 दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ ९ ॥
 देवतानुसृती युक्ती युक्तस्वप्नप्रजागरः ।
 प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥ १० ॥
 हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।
 हरिद्रां पिप्पलीं वेङ्गं गुडञ्चोष्णास्त्रुना पिबेत् ॥ ११ ॥
 सिग्धः स्निग्धो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ।
 ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ १२ ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।
 दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशक्तोऽथवा ॥ १३ ॥
 इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
 यस्य यद्यौगिकं पश्येत् सर्वमालोच्य सात्मप्रवित् ॥ १४ ॥
 पथ्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितम् ।
 पञ्चानां पञ्चमूलानां सार्द्धं पलशतद्वयम् ॥ १५ ॥
 जले दशगुणे पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ।
 आपोथ्य कृत्वा व्यस्थीनि विजयामलकान्यथ ॥ १६ ॥
 विनीय तस्मिन्निर्यहे योजयेत् कुडवांशकम् ।

त्वगीलामुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचन्दनम् ॥ १७ ॥

मण्डूकपर्णीकिनकशङ्खपुष्पीवचाप्लवम् ।

यथ्याह्वयं विडङ्गञ्च चूर्णितं तुलयाधिकम् ॥ १८ ॥

सितोपलार्द्धभागञ्च पात्राणि त्रीणि सर्पिकः ।

इ च तैलात् पचेत् सर्वं तदग्नी लेहतां गतम् ॥ १९ ॥

अवतीर्णं हिमं युञ्ज्याद्विशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ।

ततः खजेन मथितं निदध्याद् घृतभाजने ॥ २० ॥

यानोपरुन्ध्यादाहारमेकं मात्रास्य सा स्मृता ।

षष्टिकः पयसा चात्र जीर्णं भोजनमिष्यते ॥ २१ ॥

वैखानसा बालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।

ब्रह्मणा विहितं धन्यमिदं प्राश्य रसायनम् ॥ २२ ॥

तन्द्राश्रमकृतमवलीपलितामयवर्जिताः ।

मेधास्मृतिबलीपेता बभूवुरमितायुषः ॥ २३ ॥

अभयामलकसहस्रं निरामयं पिप्पलीसहस्रयुतम् ।

तरुणपलाशक्षारद्रवीकृतं स्थापयेद्ग्राह्ये ॥ २४ ॥

उपयुक्ते च चारे क्षायासंशुष्कचूर्णितं योज्यम् ।

फादांशेन सितायाश्चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्याम् ॥ २५ ॥

तद्वृतकुम्भे भूमौ निधाय षण्माससंस्थमुद्धृत्य ।

प्राह्मे प्राश्य यथानलमुचिताहारो भवेत् सततम् ॥ २६ ॥

इत्युपयुञ्ज्यादशेषं वर्षशतमनामयो जरारहितः ।

जीवति बलपुष्टिवपुः स्मृतिमेधाद्यन्वितो विशेषेण ॥ २७ ॥

निरुजार्द्रपलाशस्य छिन्ने शिरसि तत् क्षतम् ।

अन्तर्दिहस्तं गम्भीरं पूर्यमामलकैर्नवैः ॥ २८ ॥

आमूलं वेष्टितं दर्भैः पद्मिनीपङ्कलेपितम् ।

आदीप्य गोमयैर्वन्यैर्निर्वाते स्वेदयेत्ततः ॥ २९ ॥

स्त्रिन्नानि तान्यामलकानि तस्या खादेन्नरः क्षौद्रघृतान्वितानि ।

क्षीरं सृतं चानुपिवेत्प्रकामं तेनैव वर्त्तत च मासमेकम् ॥ ३० ॥
 वज्र्यानि वज्र्यानि च तत्र यत्नात् स्थूयं च शीताम्बु न पाणिना पि
 एकादशाहेऽस्य ततो व्यतीते पतन्ति केशा दशना नखाश्च ॥ ३० ॥
 अथाल्पकैरेव दिनैः सुरूपः स्त्रीष्वक्षयः कुञ्जरतुल्यवीर्यः ।
 विशिष्टमेधाबलबुद्धिसत्त्वो भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी ॥ ३२ ॥

दशमूलबलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलम् ।

पर्णिन्यौ पिप्पलीशृङ्गी मेदातामलकीवृटिः ॥ ३३ ॥

जीवन्तो जोङ्गकं द्राक्षा पौष्करं चन्दनं शठी ।

पुनर्नवद्विकाकोलोकाकनासासृताह्वयाः ॥ ३४ ॥

विदारीवृषमूलं च तदैकध्यं पलोन्मितम् ।

जलद्रोणे पचेत् पञ्चधात्रीफलशतानि च ॥ ३५ ॥

पादशेषं रसं तस्माद् व्यस्थीन्यामलकानि च ।

गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद् द्वादशभिः पलैः ॥ ३६ ॥

मत्स्यण्डिकातुलार्द्धेन युक्तं तस्मैहवत् पचेत् ।

स्नेहाच्चै मधुसिद्धे तु तुगाक्षीर्याश्चतुष्पलम् ॥ ३७ ॥

पिप्पल्या द्विपलं दद्याच्चतुर्जातं कणार्द्धितम् ।

अतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटोस्थः पथ्यभोजनः ॥ ३८ ॥

इत्येष च्यवनप्राशो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ।

जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननन्दनः ॥ ३९ ॥

कासं खासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितम् ।

मूत्रशकाश्रयान् दोषान् वैस्त्र्यै च व्यपोहति ।

बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामङ्गवर्द्धनः ॥ ४० ॥

मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वमायुःप्रकर्षं पवनानुलोम्यम् ।

स्त्रीषु ग्रहर्षं बलमिन्द्रियाणामग्नेश्च कुर्याद्विधिनोपयुक्तः ॥ ४१ ॥

मधुकेन तुगाक्षीर्या पिप्पल्या सिन्धुजम्बना ।

पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥ ४२ ॥

सितया वा समायुक्ता समायुक्ता रसायनम् ।

त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥ ४३ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसं यथाग्निक्षोरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसं गुडूच्याः सहमूलपुष्पाः कल्कं प्रयुञ्जीत च शङ्खपुष्पाः ॥ ४४ ॥

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शङ्खपुष्पी ॥ ४५ ॥

नलदं कटुरोहिणी पयस्या मधुकं चन्दनसारिवोगन्धाः ।

त्रिफला कटुकत्रयं हरिद्रे सपटोलं लवणं च तैः सुपिष्टैः ॥ ४६ ॥

त्रिगुणेन रसेन शङ्खपुष्पाः सपयस्कं घृतनल्लवणं विपक्वम् ।

उपयुज्य भवेज्जडोऽपि वाग्मी श्रुतधारी प्रतिभानवानरोगः ॥ ४७ ॥

पेष्यैर्मृणालविसर्केसरपत्रवीजैः

सिद्धं सहेमशकलं पयसा च सर्पिः ।

पञ्चारविन्दमिति तत्प्रथितं पृथिव्यां

प्रभ्रष्टपौरुषबलप्रतिभैर्निर्वेद्यम् ॥ ४८ ॥

यन्नालकन्ददलकेसरवडिपक्वं

नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।

सर्पिश्चतुः कुवलयं सहिरण्यपत्रं

मेध्यं गवामपि भवेत् किमु मानुषाणाम् ? ॥ ४९ ॥

ब्राह्मीवचासैन्धवशङ्खपुष्पीमत्स्याक्षकव्रजसुवर्चलेन्यः ।

वैदेहिका च त्रियवाः पृथक् सूर्यवी सुवर्णस्य तिलो विषस्य ॥ ५० ॥

सर्पिषश्च पलमेकत एतद्योजयेत् परिणते च घृताढ्यम् ।

भाजनं समधु वत्सरमेवं शीलयन्नधिकधीस्मृतिमेधः ॥ ५१ ॥

अतिज्ञान्तजराव्याधितन्द्रालस्यश्चमक्लमः ।

जीवत्यन्द्शतं पूर्णं श्रुतेजःकान्तिदीप्तिमान् ॥ ५२ ॥

विशेषतः कुष्ठकिलासगुल्मविषज्वरोन्मादगरोदराणि ।

अथर्वमन्त्रादिकृताश्च कृत्याः शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ ५३ ॥

शरन्मुखे नागबलां पुथयोगि समुद्धरेत् ।
 अक्षमात्रं ततो मूलाच्चूर्णितात् पयसा पिबेत् ॥ ५४ ॥
 लिङ्घान्मधुघृताभ्यां वा क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ।
 एवं वर्षप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतं बली ॥ ५५ ॥
 फलोन्मुखो गोक्षुरकः समूलम्छायाविशुष्कः सुविचूर्णिताङ्गः ।
 सुभावितः स्वेन रसेन तस्मान्मात्रां परां प्रासृतिको पिबेद्यः ॥ ५६ ॥
 क्षीरेण तेनैव च शालिमश्वन् जीर्णं भवेद् सद्वितुलोपयोगात् ।
 शक्तः सुरुपः सुभगः शतायुः कामी ककुद्भानिव गोकुलस्थः ॥ ५७ ॥
 वाराहीकन्दमार्द्राद्रिं क्षीरेण क्षीरपः पिबेत् ।
 मांसं निरन्नो मासञ्च क्षीरान्नादो जरां जयेत् ॥ ५८ ॥
 तत् कन्दश्चक्षुचूर्णं वा स्वरसेन सुभावितम् ।
 घृतक्षौद्रहृतं लिङ्घात्तत्पक्वं वा घृतं पिबेत् ॥ ५९ ॥
 तद्विदित्यतिबलावलामधुकवायसीः ।
 श्रेयसीश्रेयसीयुक्ताः पथाधात्रीस्थिरामृताः ॥ ६० ॥
 मण्डूकीशङ्कुसुमावाजिगन्धशतावरीः ।
 उपयुञ्जीत मेधावी वयःस्त्रैर्यबलप्रदाः ॥ ६१ ॥
 यथास्वं चित्रकः पुष्पैर्ज्ञेयः पीतसितासितैः ।
 यथोत्तरं सगुणवान् विधिना च रसायनम् ॥ ६२ ॥
 छायाशुष्कं ततो मूलं मांसं चूर्णीकृतं लिहन् ।
 सर्पिषा मधुसर्पिर्भ्यां पिबन् वा पयसा यतिः ॥ ६३ ॥
 अश्वसा वा हितान्नाशो शतं जीवति नीरुजः ।
 मेधावी बलवान् कान्तो वपुष्मान् दीप्तपावकः ॥ ६४ ॥
 तैलेन लोढो मासेन वातान् हन्ति सुदुस्तरान् ।
 मूत्रेण श्वित्रकूटानि पीतस्तक्रेण पायुजान् ॥ ६५ ॥
 भक्ष्मातकानि पुष्टानि धान्यराशौ निधापयेत् ।
 शोषो संगृह्य हेमन्तो स्वादुस्निग्धहिमैर्वपुः ॥ ६६ ॥

संस्त्रुत्व तान्यष्टगुणे सलिलेऽष्टौ विपाचयेत् ।
 अष्टांशशिष्टं तत्क्वाथं सक्षीरं शीतलं पिबेत् ॥ ६७ ॥
 वहेयेत् प्रत्यहं चानु तत्रैकैकमरुष्करम् ।
 सप्तरात्रत्रयं यावत् त्रीणि त्रीणि ततः परम् ॥ ६८ ॥
 आचत्वारिंशतस्तानि क्वासयेद् वृद्धिवत्ततः ।
 सहस्रमुपयुञ्जीत सप्ताहैरिति सप्तभिः ॥ ६९ ॥
 यन्नितात्मा दृढक्षीरशालिषष्टिकभोजनः ।
 तद्वक्षिगुणितं कालं प्रयोगान्तं ऽपि चाचरेत् ॥ ७० ॥
 आशिषो लभते पूर्वा वक्त्रेर्दीप्तिं विशेषतः ।
 प्रमेहकृमिकुष्ठार्शोमिदोदोषविवर्जितः ॥ ७१ ॥
 पिष्टस्त्रेदनमरुजैः पूर्णं भक्ष्यातकैर्विजर्जरितैः ।
 भूमिनिखाते कुम्भे प्रतिष्ठितं कृष्णमृत्क्षिप्तम् ॥ ७२ ॥
 परिवारितं समन्तात्पचेत्ततो गोमयाग्निना मृदुना ।
 तत्स्वरसो यश्चावते गृह्णीयात्तं दिनेऽन्यस्मिन् ॥ ७३ ॥
 असुमुपयुज्य स्वरसं मध्वष्टमभागिकं द्विगुणसर्पिः ।
 पूर्वविधियन्नितात्मा प्राप्नोति गुणान् स तानेव ॥ ७४ ॥
 पुष्टानि पाकेन परिच्युतानि भक्ष्यातकान्यादृकसम्मितानि ।
 दृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन प्रक्षाल्य संशोथ च मारुतेन ॥ ७५ ॥
 जर्जराणि विपचेज्जलकुम्भे पादशेषदृढगालितशीते ।
 तद्रसं पुनरपि श्रपयेत् क्षीरकुम्भसहितं चरणस्थे ॥ ७६ ॥
 सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं युञ्ज्यात् स्वेच्छं शर्कराया रजोभिः ।
 एकीभूतं तत् खजचोभनेन स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तम् ॥ ७७ ॥
 तममृतरसपाकं यः प्रगे प्राशमश्रन्
 अनु पिबति यथेष्टं वारिदुग्धं रसं वा ।
 अतिमतिबलमेधासत्त्वसारैरुपेतः
 कनकनिचयगौरः सोऽश्रुते दीर्घमायुः ॥ ७८ ॥

द्रोणेऽश्वसो व्रणकृतां त्रिशताद्विपक्तात्
क्वाथादके पलसमेस्तिलतैलपात्रम् ।

तिक्ताविषादयवरागिरिजन्मतार्क्ष्यैः

सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिवर्हणाय ॥ ७८ ॥

सहामलकशक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा

गुडेन पयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ।

तिलेन सह माद्विकेण पललेन सूपेन वा

वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करम् ॥ ८० ॥

भस्मातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।

भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ८१ ॥

कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।

यं न भस्मातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ ८२ ॥

वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ।

कुलत्थदधिसूक्तानि तैलाभ्यङ्गाग्निसेवनम् ॥ ८३ ॥

वृक्षास्तुवरका नाम पश्चिमार्षवतीरजाः ।

वीचीतरङ्गविलोभमारुतोद्भूतपल्लवाः ॥ ८४ ॥

तेभ्यः फलान्याददीत सुपक्वान्यम्बुदागमे ।

मज्जा फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण्य च ॥ ८५ ॥

तिलवत् पीडयेद् द्रोण्यां क्वाथयेद्वा कुसुमवत् ।

तत्तैलं सम्भृतं भूयः पचेदासलिलक्षयात् ॥ ८६ ॥

अवतार्य करीषे च पक्ष्मात्रं निधापयेत् ।

स्निग्धस्त्रिभो हृतमलः पक्षादुद्धृत्य तत्ततः ॥ ८७ ॥

चतुर्थभक्तान्तरितः प्रातः पाणितलं पिबेत् ।

मन्त्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ ८८ ॥

मज्जासार ! महावीर्य ! सर्वान् धातून् विशोधय ।

शङ्खचक्रगदापाणिस्त्वामाज्जापयतेऽच्युतः ॥ ८९ ॥

तेनास्त्रोर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यान्यसक्तततः ।
 सायमस्त्रेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ ८० ॥
 पञ्चाहानि पिबेत्तैलमित्यं वर्ज्यानि वर्जयेत् ।
 पचं सुन्नरसान्नाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ ८१ ॥
 तदेव खदिरकाथे त्रिगुणे साधु साधितम् ।
 निहितं पूर्ववत् पचं पिबेन्मांसं सुयन्त्रितः ॥ ८२ ॥
 तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीरितम् ।
 अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत् कुष्ठिनं नरम् ॥ ८३ ॥
 सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिरादिना ।
 पचं मांसरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥ ८४ ॥
 तदेव नस्ये पञ्चाशद्विसानुपयोजितम् ।
 वपुष्मन्तं श्रुतधरं करोति त्रिशतायुषम् ॥ ८५ ॥
 पञ्चाष्टौ सप्तदश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।
 रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ८६ ॥
 तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च ।
 पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥ ८७ ॥
 प्रजोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैषिणा ।
 क्रमवृद्ध्या दशाहानि दश पिप्पलिकं दिनम् ॥ ८८ ॥
 वर्द्धयेत् पयसा साह्यं तथैवापनयेत् पुनः ।
 जीर्णैषधश्च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ ८९ ॥
 पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।
 पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः सृता मध्यबलैर्नरैः ॥ ९० ॥
 तद्वच्च क्वागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।
 एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ॥ ९१ ॥
 यक्ष्ममेहग्रहण्यर्शः पाण्डुत्वविषमज्वरान् ।
 घ्नन्ति शोफं वमिं हिक्कां घ्नीहानं वातशोणितम् ॥ ९२ ॥

वित्स्वाह मात्रेण च पिप्पलीनां पात्रं प्रलिम्पेदयसो निशायाम्
 प्रातः पिवेत्स लिलाञ्जलिभ्यां वर्षं यथेष्टाशनपानचेष्टः ॥ १०३ ॥
 शुण्ठीविडङ्गत्रिफलागुडूचीयष्टीहरिद्रातिबलाबलाञ्च ।
 मुस्तासुराह्वागुरुचित्काञ्च सौगन्धिकं पङ्कजमुत्पलानि ॥ १०४ ॥
 धवाश्वकर्णासनबालपल्लसारास्तथा पिप्पलीवत् प्रयोज्याः ।
 लोहोपलिप्ताः पृथगेव जीवेत्समाः शतं व्याधिजराविमुक्तः ॥ १०५ ॥
 क्षीराञ्जलिभ्यां च रसायनानि शुक्लान्यमून्यायसलेपनानि ।
 कुर्वन्ति पूर्वोक्तगुणप्रकर्षमायुःप्रकर्षं द्विगुणं ततश्च ॥ १०६ ॥

असनखदिरयूषैर्भावितां सोमराजीं

मधुघृतशिखिपथ्यालोहचूर्णैरुपेताम् ।

शरदमवलिहानः पारिणामान् विकारान्

त्यजति मितहिताशी तद्वदाहारजातान् ॥ १०७ ॥

तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्त्तिर्यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।

संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां ससोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ १०८ ॥

ये सोमराज्या वितुषीकृतायाश्चूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातात् ।

उद्धृत्य सारं मधुना लिहन्ति तत्रं तदेवानुपिबन्ति चान्ते ॥ १०९ ॥

कुष्ठिनः कुथ्यमानाङ्गास्तो जाताङ्गुलिनासिकाः ।

भान्ति वृक्षा इव पुनः प्ररुद्धनवपल्लवाः ॥ ११० ॥

शीतवातहिमदग्धतनूनां स्तब्धभुग्नकुटिलव्यथितास्थाम् ।

मेषजस्य पवनोपहतानां वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥ १११ ॥

राहोरसृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गलात् ।

असृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥ ११२ ॥

द्विजा नाश्रन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।

साक्षादसृक्कसम्भूतेर्ग्रामणीः स रसायनम् ॥ ११३ ॥

शीलयेत्लशुनं शीते वसन्तेऽपि कफोल्लवणः ।

वनोदयेऽपि वातात्तः सदा वा ग्रीष्मलौलया ॥ ११४ ॥

सिग्धशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्कृताशयः ।
 तदुत्तमावतंसाभ्यां चर्चितानुचराजिरः ॥ ११५ ॥
 तस्य कन्दान् वसन्तान्ते हिमवच्छकदेशजान् ।
 अपनीतत्वचो रात्रौ तीमयेन्मदिरादिभिः ॥ ११६ ॥
 तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितान्तावपीडितम् ।
 मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन समन्वितम् ॥ ११७ ॥
 मद्यस्यान्यस्य तैलस्य मस्तुनः काञ्चिकस्य वा ।
 तत्काल एव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ ११८ ॥
 तैलसर्पिर्वसामज्जचीरमांसरसैः पृथक् ।
 क्वाथेन वा यथाव्याधि रसं केवलमेव वा ॥ ११९ ॥
 पिबेद् गण्डूषमात्रं प्राक् कण्ठनाडोविशुद्धये ।
 प्रतप्तं खेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ १२० ॥
 शीताम्बुसेकः सहस्रावमिमूर्च्छायमोर्मुखे ।
 शेषं पिबेत् क्षमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ १२१ ॥
 विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ।
 धारयेत् साम्बुकणिका मुक्ताः कर्पूरमालिकाः ॥ १२२ ॥
 कुङ्कुमोऽस्य परा मात्रा तदर्द्धं केवलस्य तु ।
 पक्षं पिष्टस्य तन्मज्जः सभक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥ १२३ ॥
 जीर्णशाल्योदनं जीर्णं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।
 भुञ्जीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥ १२४ ॥
 मद्यमेकं पिबेत्तत्र दृढप्रबन्धे जलान्वितम् ।
 अमद्यपस्त्वारनालं फलाम्बुपरिसिलिकाम् ॥ १२५ ॥
 तत्कल्कं वा समघृतं घृतपात्रे खजाहतम् ।
 * स्थितं दशाह्वादश्रीयात्तद्वद्वा वयसा समम् ॥ १२६ ॥
 विकच्युकप्राज्यरसोनगर्भान् सशूल्यमांसान् विविधोपदेशान् ।
 विमर्दकान्वा घृतशुक्तयुक्तान् प्रकाममद्यात्तु तुल्यमग्नम् ॥ १२७ ॥

पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्तावरणावृते ।
 शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात् परम् ॥ १२८ ॥
 प्रियाम्बुगुडदुग्धस्य मांसमद्यान्नाविहिषः ।
 षतितित्तोरजीर्णं च रसनो व्यापतेद् ध्रुवम् ॥ १२९ ॥
 पित्तकोपभयादन्ते युक्ताम्बुदु विरेचनम् ।
 रसायनगुणानिवं परिपूर्णान् समश्नुते ॥ १३० ॥
 ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जतुतुल्यं वमन्ति यत् ।
 हेमादिषड्धातुरसं प्रीच्यते तच्छिलाजतु ॥ १३१ ॥
 सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटुपाकतः ।
 छेदनं च विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥ १३२ ॥
 गोमूत्रगन्धि कृष्णं गुग्गुल्वाभं विशर्करं सृत्स्नम् ।
 स्निग्धमनन्तकषायं सृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठम् ॥ १३३ ॥
 व्याधिव्यधितसात्स्यं समनुस्मरन् भावयेदयः पात्रे ।
 प्राक् केवलजलघौतं शुष्कं क्वाथैस्ततो भाव्यम् ॥ १३४ ॥
 समगिरिजमष्टगुणितं निःक्वाथ्यं भावनौषधं तोये ।
 तन्निर्यूहेऽष्टांशे पूतोष्णं प्रक्षिपेद् गिरिजम् ॥ १३५ ॥
 तत् समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।
 स्त्रेः स्त्रैरेवं क्वाथैर्भाव्यं वारान् भवेत् सप्त ॥ १३६ ॥
 अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ।
 त्रग्रहं युञ्जीत गिरिजमेकैकेन तथा त्रग्रहम् ॥ १३७ ॥
 फलत्रयस्य यूषेण पटोल्या मधुकस्य च ।
 योगयोग्यं ततस्तस्य कालापेक्षं प्रयोजयेत् ॥ १३८ ॥
 शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकम् ।
 गुणान् समग्रान् कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ १३९ ॥
 एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्षमर्द्धपलं पलम् ।
 हीनमधोत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमाश्मतः ॥ १४० ॥

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाह्वयम् ।

युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥ १४१ ॥

क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलम् ।

कुलयां काकमाचीं च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ १४२ ॥

न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जलश्मजं यं न जयेत् प्रसह्य ।

तत् कालयोगैर्विधिवत् प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोर्जा विपुला दधाति

॥ १४३ ॥

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छेदवतां हितः ।

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ १४४ ॥

धातातपसश्चा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।

सुखोपचारा भ्रंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ १४५ ॥

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो दिशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेदयः ॥ १४६ ॥

गुडं न मधुना शुण्ठ्या कृष्णया लवणेन वा ।

द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥ १४७ ॥

हरीतकीं सर्पिषि सम्प्रताप्य समश्नतस्तत् पिबतो घृतञ्च ।

भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे सक्तत् कृतं साधु यथा कृतञ्चे ॥ १४८ ॥

धात्रीरसक्षौद्रसिताघृतानि हिताशनानां लिहतां नराणाम् ।

प्रणाशमायान्ति जराविकारा ग्रन्था विशाला इव दुष्टहीताः

॥ १४९ ॥

धात्रीकृमिघ्नासनसारचूर्णं सतैलसर्पिर्मधुलोहरेण ।

निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य तारुण्यलावण्यमविप्रनष्टम् ॥ १५० ॥

लोहं रजो वल्लभवं च सर्पिः क्षौद्रद्रुतं स्थापितमब्दमात्रम् ।

सामुद्रके बीजकसारक्लृप्ते लिहन् बली जीवति कृष्णकेशः ॥ १५१ ॥

विडङ्गभक्ष्मातकनागराणि येऽग्नान्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।

जरानदीं रोगतरङ्गिणीं ते लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥ १५२ ॥

खदिरासनयूषभावितायास्त्रिफलाया घृतमाक्षिकप्लुतायाः ।
नियमेन नरा निषेवितारो यदि जीवन्त्यरुजः किमत्र चित्रम्

॥१५३॥

बीजकस्य रसमङ्गुलिहार्यं शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ।

शीलयत्सु पुरुषेषु जरता स्वागतपि विनिवर्तत एव ॥१५४॥

पुनर्नवस्यार्द्धफलं नवस्य

पिष्टं पिवेद् यः पयसार्द्धमासम् ।

मासद्वयं तत्त्रिगुणं समां वा

जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ १५५ ॥

सूर्वावृहत्वं शुभतीबलानामुशीरपाठासनसारिवाणाम् ।

कालानुसार्यागुरुचन्दनानां वदन्ति पौनर्नवमेव कल्पम् ॥१५६॥

शतावरीकल्ककषायसिद्धं ये सर्पिरश्नन्ति सिताद्वितीयम् ।

तान् जीविताध्वानमभिप्रपन्नान् विप्रलुप्यन्ति विकारचौराः ॥१५७॥

पीताश्वगन्धपयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।

कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य शस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥१५८॥

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुञ्चं समश्नतां शीतजलानुपानम् ।

पोषः शरीरस्य भवत्यनल्यो दृढीभवन्त्यामरणाच्च दन्ताः ॥१५९॥

चूर्णं श्वदंष्ट्रामलकाष्टतानां लिहन् ससर्पिर्मधुभागमिश्रम् ।

वृषः स्थिरः शान्तविकारदुःखः समाः शतं जीवति कृष्णकेशः

॥ १६० ॥

सार्द्धं तिलैरामलकानि कृष्णैरक्ष्णाणि संक्षुध्य हरीतकीर्वा ।

येऽद्युर्मयूरा इव ते मनुष्या रम्यं परोणाममवाप्नुवन्ति ॥१६१॥

शिलाजतुचौद्रविडङ्गसर्पिलोहाभयापारदताप्यभक्षः ।

आपूर्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥ १६२ ॥

ये मासमेकं स्वरसं पिवन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।

चीराशिनस्तौ तलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥१६३॥

मासं वचामप्युपसेवमानाः क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ।
 भवन्ति रक्षोभिरघृष्टरूपा संधाविनो निर्मलमृष्टवाक्याः ॥१६४॥
 मण्डूकपर्णीमपि भक्षयन्तो भृष्टां घृते मासमनन्नभक्ष्याः ।
 जीवन्ति कालं विपुलं प्रगल्भास्तारुण्यलावण्यगुणोदयस्थाः ॥१६५॥
 लाङ्गलीत्रिफलालोहपलपञ्चाशतीकृतम् ।

मार्कवस्वरसे षष्ठ्या गुटिकानां शतत्रयम् ॥ १६६ ॥
 छायाविशुष्कं गुटिकार्द्धमद्यात् पूर्वं समस्तामपि तां क्रमेण ।
 भजिद्विरिक्तः क्रमशश्च मण्डं पेयां विलेपीं रसकौदनं च ॥१६७॥
 सर्पिः स्निग्धं मासमिकं यतात्मा मासादूर्ध्वं सर्वथा खैरवृत्तिः ।
 वर्ज्यं यत्नात् सर्वकालं त्वजीर्णं वर्षेणैव योगमेवोपयुञ्ज्यात् ॥१६८॥

भवति विगतरोगो योऽप्यसाध्यामयात्तः

प्रबलपुरुषकारः शोभते योऽपि बृहः ।

उपचितपृष्टुगात्रश्रोत्रनेत्रादियुक्तः

तरुण इव समानां पञ्च जीवेच्छतानि ॥१६९॥

गायत्रीशिखिशिंशिपाशनशिवावेक्षाक्षकारुष्करान्
 पिष्टाष्टादशसङ्कुण्डोऽश्वसि धृतान् खण्डैः सहायोमयैः ।
 पात्रे लोहमये त्रहं रविकरैरालोडयन् पाचयेत्
 अग्नीं चानुमृदौ सलोहशकलं पादस्थितं तत् पचेत् ॥१७०॥

पूतस्यांशः क्षीरतोऽंशस्तथांशौ

भाङ्गान्निर्यासाद् द्वौ वरायास्त्रयोऽंशाः ।

अंशाश्चत्वारश्चैह द्वैयङ्गवीनात्

एकीकृत्यै तत् साधयेत् क्षणलीहैः ॥१७१॥

विमलखण्डसितामधुभिः पृथक्

युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतम् ।

स्वरुचिभोजनपानविचेष्टितः

भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥ १७२ ॥

श्रीमान्निर्धूतपाप्मा वनमहिषबलो वाजिवेगः स्थिराङ्गः
 केशैर्मृङ्गाङ्गनीलैर्मधुसुरभिमुखो नैकयोषिन्निषेवी ।
 वाङ्मेधाधीसमृद्धः सपटुदुतवहो मासमात्रोपयोगात्
 धत्तेऽसौ नारसिंहं वपुरनलशिखातप्तचामीकराभम् ॥ १७३ ॥
 अत्तारं नारसिंहस्य व्याधयो न स्पृशन्त्यपि ।
 चक्रोज्ज्वलभुजं भीता नारसिंहमिवासुराः ॥ १७४ ॥
 मृङ्गप्रवालानमुनैव मृष्टान् घृतेन यः खादति यन्त्रितात्मा ।
 विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्धदुग्धानुपस्तत् कृतभोजनार्थः ॥ १७५ ॥
 मासोपयोगात् समुखो जीवत्यब्दशतद्वयम् ।
 मृच्छाति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रियः ॥ १७६ ॥
 अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोजयेत् ।
 तानेवाप्नोति स गुणान् कृष्णकेशश्च जायते ॥ १७७ ॥
 उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि युगानुरूपाणि रसायनानि ।
 महानुशंसान्यपि चापराणि प्रास्थ्यादिकष्टानि न कीर्तितानि
 ॥ १७८ ॥

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।
 यथास्वमौषधं तेषां कार्यं सुक्ता रसायनम् ॥ १७९ ॥
 सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवणेन्द्रियम् ।
 शान्तं सद्वृत्तनिरतं विद्यान्नित्यरसायनम् ॥ १८० ॥
 गुणैरेभिः समुद्धितः सेवते यो रसायनम् ।
 स निवृत्तात्मा दीर्घायुः परब्रह्म च मोदते ॥ १८१ ॥
 शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्त्तिनः ।
 बुद्धिरस्खलितार्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥ १८२ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो वाजीकरणाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 वाजीकरणमन्विच्छेत् सततं विषयी पुमान् ।
 तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १ ॥
 अपत्यसन्तानकरं यत् सद्यः संप्रहर्षणम् ।
 वाजी वाऽतिबलो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गनाः ॥ २ ॥
 भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
 तद्वाजीकरणं तद्वि देहस्योर्जस्करं परम् ॥ ३ ॥
 धर्म्यं यशःस्यमायुष्यं लोकद्वयरसायनम् ।
 अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ॥ ४ ॥
 अल्पसत्त्वस्य तु क्लेशैर्बाध्यमानस्य रागिणः ।
 शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥ ५ ॥
 कल्पस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ।
 सर्वेष्वृतुष्वहरहर्ष्यवायो न निवार्यते ॥ ६ ॥
 अथ स्निग्धविशुद्धानां निरुहान् सानुवासनान् ।
 घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ ७ ॥
 योगविद्योजयेत् पूर्वं क्षीरमांसरसाग्निम् ।
 ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यविवर्द्धनान् ॥ ८ ॥
 अच्छायः पूताकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः ।
 यथैकैकशस्त्रश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥ ९ ॥
 खललहमनमव्यक्तवचनं धूलिधूसरम् ।
 अपि लालाविलमुखं हृदयाच्चादकारकम् ॥ १० ॥
 अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु ।
 किं पुनर्थदशोधर्ममानश्रीकुलवर्द्धनम् ॥ ११ ॥
 शुद्धकाये यथाशक्ति वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् ।

शरेक्षुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥ १२ ॥
 मूलानि कण्टकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ।
 मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपण्णौ शतावरीम् ॥ १३ ॥
 अश्वगन्धामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।
 वीरां पयस्यां जीवन्तीमृद्धिं रास्त्रां त्रिकण्टकम् ॥ १४ ॥
 मधुकं शालिपर्णीं च भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ।
 माषाणामाढकं चैतद् द्विद्रोणे साधयेदपाम् ॥ १५ ॥
 रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
 दत्त्वा विदारौधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ॥ १६ ॥
 घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं पेश्याणीमानि चावपेत् ।
 वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टौ फलानि पिप्पलीम् ॥ १७ ॥
 द्राक्षां विदारौ खर्जूरं मधुकानि शतावरीम् ।
 तत् सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥ १८ ॥
 शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्याः कुङ्कुमेन च ।
 मरिचस्य प्रकुञ्चेन पृथग्दर्शपलोन्मितैः ॥ १९ ॥
 त्वगेलकेसरैः स्नग्धैः क्षौद्राद् द्विकुङ्कुमेन च ।
 पलामात्रं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥ २० ॥
 तेनारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव हृष्यति ।
 विदारौपिप्पलीशालिप्रियालेक्षुरकाद्रजः ॥ २१ ॥
 पृथक् स्वगुप्ता मूलाश्च कुङ्कुमांशं तथा मधु ।
 तुलाद्वं शर्कराचूर्णात् प्रस्थाद्वं नवसर्पिषः ॥ २२ ॥
 सोऽक्षमात्रमतः खादेत् यस्य रामाशतं गृहे ।
 सात्त्वगुप्ताफलान् क्षीरे गोधूमान् साधितान् हिमान् ॥ २३ ॥
 माषान्वा सघृतक्षौद्रान् खादन् गृष्टिपयोऽनुपः ।
 जागर्त्ति रात्रिं सकलामखिन्नः खेदयेत् स्त्रियः ॥ २४ ॥
 वस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसक्तितलान् ।

यः खादेत्सितान् गच्छेत्स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ २५ ॥
 चूर्णं विदार्या बहुशः स्त्रसेनैव भावितम् ।
 चौद्रसर्पिर्युतं लीढा प्रमदाशतमृच्छति ॥ २६ ॥
 कृष्णाधात्रीफलरजः स्त्रसेन सुभावितम् ।
 शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढा योऽनु पयः पिबेत् ॥ २७ ॥
 स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृत्यति ।
 कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतचौद्रसमन्वितम् ॥ २८ ॥
 पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ।
 कुलीरमृङ्गा यः कल्कमालोष्य पयसा पिबेत् ॥ २९ ॥
 सिताघृतपयोऽन्वाशी स नारीषु वृषायते ।
 यः पयस्यां पयःसिद्धां खादेन्मधुघृतान्विताम् ॥ ३० ॥
 पिबेद्वाष्कयणं चानु चीरं न क्षयमेति सः ।
 स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्वीजचूर्णं सशर्करम् ॥ ३१ ॥
 धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ।
 उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावर्थाश्च योजयेत् ॥ ३२ ॥
 चन्द्रशुभ्रं दधिसरं ससितं षष्टिकौदनम् ।
 पटे सुमार्जितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ३३ ॥
 श्वदंष्ट्रेक्षुरमाषात्मगुप्तावोजशतावरीः ।
 पिबन् चीरेण जीर्णोऽपि गच्छति प्रमदाशतम् ॥ ३४ ॥
 यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं वृंहणं बलवर्द्धनम् ।
 मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ ३५ ॥
 द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्वर्षितः प्रमदां व्रजेत् ।
 आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३६ ॥
 सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमाङ्गराः ।
 विषयातिशयाः पञ्च शराः कुसुमधन्वनः ॥ ३७ ॥
 इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्था हर्षप्रोतिकराः परम् ।

किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ३८ ॥
 नामापि यस्या हृदयोत्सवाय यां पश्यतां तस्मिन्नासपूर्वा ।
 सर्वेन्द्रियाकर्षणपाशभूतां कान्तानुवृत्तिव्रतदौक्षिताया ॥ ३९ ॥
 कलाविलासाङ्गवयोविभूषाशुचिः सलज्जा रहसि प्रगल्भा ।
 प्रियंवदा तुल्यमनःशया या सा स्त्री वृषत्वाय परं नरस्य ॥ ४० ॥
 आचरेच्च सकलां रतिचर्यां कामशास्त्रविहितामनवद्याम् ।
 देशकालबलशक्त्यनुरोधाद् वैद्यतन्त्रसमयोक्त्यविरुद्धाम् ॥ ४१ ॥
 अभ्यञ्जनोदत्तं नसेकगन्धसृक्पत्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।
 मान्यवर्वाक्यादिकथाप्रवीणाः समस्त्रभावा वशगा वयस्याः ॥ ४२ ॥
 दोषिका स्वभवनान्तनिविष्टा पद्मरेखुमधुमत्तविहङ्गाः ।
 नीलसानुगिरिकूटनितम्बे काननानि पुरकण्ठगतानि ॥ ४३ ॥
 दृष्टिसुखा विविधा तरुजातिः श्रोत्रसुखः कलकोकिलनादः ।
 अङ्गसुखचतुर्वशेन विभूषाचित्तसुखः सकलः परिवारः ॥ ४४ ॥
 ताम्बूलमच्छमदिरा कान्ता कान्ता निशा शशाङ्गाङ्गा ।
 यद्यच्च किञ्चिदिष्टं मनसो वाजीकरं तत्तत् ॥ ४५ ॥
 मधुमुखमिव सौत्पलं प्रियायाः कलरणना परिवादिनी प्रियेव ।
 कुसुमचयमनोरमा च शय्या किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताया ॥ ४६ ॥

देशे शरीरे च न काचिदन्तिरर्थेषु नात्पोऽपि मनोविधातः ।
 वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥ ४७ ॥
 मुस्तापपटकं ज्वरे तृषि जलं मृद्गृष्टलोष्टोद्भवं
 लाजाच्छर्दिषु वस्त्रिजेषु गिरिजं मेहेषु धात्रीनिशे ।
 पाण्डौ श्रेष्ठभयोभयानिलकफे म्लीहामये पिप्पली
 सन्धाने कृमिजा विषे शुकतरुर्मदोऽनिले गुग्गुलुः ॥ ४८ ॥
 वृषोऽस्त्रपित्ते कुटजोऽतिहारि भस्मातकोऽर्शः सु गरेषु हेम ।
 स्थलेषु तार्क्ष्यं कृमिषु कृमिघ्नं शोषे सुराच्छागपयोऽनु मांसम् ॥ ४९ ॥

अस्थामयेषु त्रिफला गुडूची वातासुरोगे मथितं ग्रहिण्याम् ।
कुष्ठेषु सेव्यः खदिरस्य सारः सर्वेषु रोगेषु शिलाहृत्यं च ॥५०॥

उन्मादं घृतममवं शोकं मद्यं विसंस्मृतिं ब्राह्मी ।

निद्रानाशं क्षीरं जयति रसाला प्रतिश्यायम् ॥ ५१ ॥

मांसं कार्श्यं लशुनः प्रभञ्जनं स्तब्धगात्रतां खेदः ।

गुडमञ्जूर्याः खपुरो नस्यां स्कन्धांसबाहुर्जम् ॥ ५२ ॥

नवनीतखण्डमर्दितमौष्ट्रं मूत्रं पयश्च हन्त्युदरम् ।

नस्यं मूर्ध्वविकारान् विद्रुधिमचिरोत्थमसविस्त्रावः ॥ ५३ ॥

नस्यं कवलमुखजां नस्याञ्जनतर्पणानि नेत्ररुजः ।

वृद्धत्वं क्षीरघृते मूर्च्छां शीताम्बुमारुतच्छायाः ॥ ५४ ॥

समशुक्लार्द्रकमाचा मन्दे वल्ली श्रमे सुरा स्नानम् ।

दुःखसहत्वे स्थैर्यं व्यायामो गोक्षुरर्हितः कच्छे ॥ ५५ ॥

कासे निदिग्धिका पार्श्वशूले पुष्करजा जटा ।

वयसः स्थापने धात्री त्रिफला गुग्गुलुव्रणैः ॥ ५६ ॥

वस्तिर्वातविकारान् पैत्तान् रेकः कफोद्भवान् वमनम् ।

क्षौद्रं जयति बलासं सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥ ५७ ॥

इत्यग्रं यत् प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।

तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥ ५८ ॥

इत्यात्रेयादागमव्यार्थसूत्रं तत् सूक्तानां पेशलानामलम् ।

भेडादीनां सम्प्रतो भक्तिनस्त्रः पप्रच्छेदं संशयानोऽग्निवेशः ॥ ५९ ॥

दृश्यन्ते भगवन् ! केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणः ।

द्रव्योपस्थादसम्पन्ना वृद्धवैद्यमतानुगाः ॥ ६० ॥

क्षीयमाणामयप्राणा विपरीतास्तथापरैः ।

हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ॥ ६१ ॥

किं शास्तिं शास्त्रमस्मिन्निति कल्पयतोऽग्निवेशमुख्यस्य ।

श्रित्यगणस्य पुनर्वसुराचल्यौ कात्स्न्यं तस्तत्त्वम् ॥ ६२ ॥

न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति ।
 विनापि क्रिययाऽस्वास्थ्यं गच्छतां षोडशंशया ॥ ६३ ॥
 आतङ्गपङ्कमग्नानां हस्तालम्बो भिषग्जितम् ।
 जीवितं स्त्रियमाणानां सर्वेषामिव नौषधात् ॥ ६४ ॥
 न ह्युपायमपेक्षन्ते सर्वे रोमा न चान्यथा ।
 उपायसाध्याः सिध्यन्ति नाहेतुर्हेतुमान् यतः ॥ ६५ ॥
 अग्न्येवोपाययुक्तस्य धीमतो जातुचित् क्रिया ।
 न सिध्येद्देववैगुण्यान्न त्वियं षोडशात्मिका ॥ ६६ ॥
 कस्यासिद्धोऽग्नितोयादिस्वेदस्तम्भादिकर्मणि ।
 न प्रीणनं कर्षणं वा कस्य क्षीरगवेधुकम् ॥ ६७ ॥
 कस्य माषात्मगुप्तादौ वृष्यत्वे नास्ति निश्चयः ।
 विष्मूत्रकरणाक्षेपौ कस्य संशयितौ यवे ॥ ६८ ॥
 विषं कस्य जरां याति मन्त्रतन्त्रविवर्जितम् ।
 कः प्राप्तः कल्पतां पथ्यादृते रोहिणिकादिषु ॥ ६९ ॥
 अपि चाकालमरणं सर्वसिद्धान्तनिश्चितम् ।
 महतापि प्रयत्नेन वार्यतां कथमन्यथा ॥ ७० ॥
 चन्दनाद्यपि दाहादौ रुद्धभागमपूर्वकम् ।
 शास्त्रादेव गतं सिद्धं ज्वरे लङ्घनवृंहणम् ॥ ७१ ॥
 चतुष्पादगुणसम्पन्ने सम्यगालोच्य योजिते ।
 मा कथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सते ॥ ७२ ॥
 एतद्धि मृत्युपाशानामकण्ठे क्केदनं दृढम् ।
 रोगोत्वासितभीतानां रक्षासूत्रमसूत्रकम् ॥ ७३ ॥
 एतत्तदमृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जितम् ।
 याति हालाहलत्वं च सद्यो दुर्भाजनास्थितम् ॥ ७४ ॥
 अन्नातशास्त्रसङ्गावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।
 त्यजेद्दूराद् भिषग्पाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ॥ ७५ ॥

भिषजां साधुवृत्तानां भद्रमागमशालिनाम् ।

अभ्यस्तकर्मणां भद्रं भद्रं भद्राभिलाषिणाम् ॥ ७६ ॥

इति तन्त्रगुरुर्युक्तं तन्त्रदोषविवर्जितम् ।

चिकित्सा शास्त्रमखिलं व्यापक्य परितः स्थितम् ॥ ७७ ॥

विपुलामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् ।

महासागरगम्भीरसंग्रहार्थोपलक्षणम् ॥ ७८ ॥

अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्यनेन

योऽष्टाङ्गसंग्रहमहामृतराशिरासः ।

तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां

प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्त्रम् ॥ ७९ ॥

इदमागमसिद्धत्वात् प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।

यन्त्रवत् सम्प्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथञ्चन ॥ ८० ॥

दीर्घजीवितमारोग्यं धर्ममर्थं सुखं यशः ।

पाठावबोधानुष्ठानैरधिगच्छत्यतो ध्रुवम् ॥ ८१ ॥

एतत् पठन् संग्रहबोधशक्तः स्वभ्यस्तकर्मा भिषगप्रकम्प्यः ।

आकम्पयत्यन्यविशालतन्त्रकृताभियोगान् यदि तत्र चित्रम् ॥ ८२ ॥

यदि चरकमधीते तद् ध्रुवं सुश्रुतादि-

प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।

अथ चरकविहीनः प्रक्रियायामखिन्नः

किमिह खलु करोतु व्याधितानां वराकः ? ॥ ८३ ॥

अभिनिवेशवशादभियुज्यते सुभणितेऽपि न यो दृढमूढकः ।

पठतु यत्नपरः पुरुषायुषं स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ ८४ ॥

वाते पित्ते श्लेष्मशान्ती च पथ्यं तैलं सर्पिर्माक्षिकञ्च क्रमेण ।

एतद् ब्रह्मा भाषते ब्रह्मजो वा का निर्मन्त्रे वक्तृमेदोक्तिः ? ॥ ८५ ॥

अभिधातवशात् किंवा द्रव्यशक्तिर्विशिष्यते ।

अतो मत्सरमुत्सृज्य माध्यस्थ्यमवलम्ब्यताम् ॥ ८६ ॥

ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्ता चरकमुच्यते ।

मेडाद्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद् याज्ञं सुभाषितम् ॥ ८७ ॥

हृदयमिव हृदयमेतत् सर्वयुर्वेदवाङ्मयपयोधिः ।

दृष्ट्वा यच्छुभमाप्तं शुभमस्तु परं ततो जगतः ॥ ८८ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
संहितायामुत्तरस्थानं समाप्तम् ।

सूचीपत्रम् ।

अथ सूत्रस्थानम् ।

	पृष्ठा
आयुष्कामीयाध्यायः	१
दिनचर्याध्यायः	५
कृतचर्याध्यायः	८
रोगानुत्पादनीयाध्यायः	१२
द्रवद्रव्यविज्ञानीयाध्यायः	१६
अन्नस्वरूपविज्ञानीयाध्यायः	२२
अक्षरज्ञाध्यायः	२७
मात्राश्रित्याध्यायः	४२
द्रव्यादिविज्ञानीयाध्यायः	४८
रसभेदीयाध्यायः	५०
दोषादिविज्ञानीयाध्यायः	५४
दोषभेदीयाध्यायः	५८
दोषोपक्रमणीयाध्यायः	६५
द्विविधोपक्रमणीयाध्यायः	६८
शोधनादिगणसंज्ञाध्यायः	७१
ज्ञेहविध्यध्यायः	७६
खेदविध्यध्यायः	८०
वसनविरेचनविध्यध्यायः	८२
वस्त्रविध्यध्यायः	८७
वस्त्रविध्यध्यायः	८५

	पृष्ठा
धूमपानविध्यध्यायः	८८
गण्डूषादिविध्यध्यायः	१००
आश्वोतनाञ्जनविध्यध्यायः	१०२
तर्पणपुटपाकविध्यध्यायः	१०६
यन्त्रविध्यध्यायः	१०८
शस्त्रविध्यध्यायः	११२
शिराव्यधिविध्यध्यायः	११७
शल्याहरणीयाध्यायः	१२२
शस्त्रकर्मविध्यध्यायः	१२६
चारान्निकर्मविध्यध्यायः	१२२

शारीरस्थानम् ।

गर्भावक्रान्तिशारीराध्यायः	१२८
गर्भव्यापदशारीराध्यायः	१४६
अङ्गविभागशारीराध्यायः	१५१
गर्भविभागशारीराध्यायः	१६१
विक्षितिविज्ञानीय-	
शारीराध्यायः	१६७
दूतादिविज्ञानीय-	
शारीराध्यायः	१७७

निदानस्थानम् ।

सर्वरोगनिदानम्	१८४
ज्वरनिदानम्	१८६
रक्तपित्तकासनिदानम्	१८३
श्वसहिक्कानिदानम्	१८६
राजयक्ष्मादिनिदानम्	१८८
मदात्ययनिदानम्	२०३
अर्शसां निदानम्	२०६
अतीसारग्रहणीरोग- योनिनिदानम्	२११
मूत्राघातनिदानम्	२१३
प्रमेहनिदानम्	२१६
विद्विषिष्ठियुक्तनिदानम्	२२०
उदरनिदानम्	२२५
पाण्डुरोगशोफविसर्प- निदानम्	२२८
कुष्ठश्वित्तमिनिदानम्	२३४
वातव्याधिनिदानम्	२३८
वातशोणितनिदानम्	२३६

चिकित्सास्थानम् ।

ज्वरचिकित्साध्यायः	२४८
रक्तपित्तचिकित्साध्यायः	२६१
कासचिकित्साध्यायः	२६५
श्वसहिक्काचिकित्साध्यायः	२७८
राजयक्ष्मादिचिकित्साध्यायः	२८३

पृष्ठा

वर्द्धिद्वेष्टेग दृष्ट्याचिकित्-

सिताध्यायः	२८०
मदात्ययचिकित्साध्यायः	२८६
अर्शसां चिकित्साध्यायः	३०६
अतीसारचिकित्साध्यायः	३२०
ग्रहणीदोषचिकित्साध्यायः	३२८
मूत्राघातचिकित्साध्यायः	३३७
प्रमेहचिकित्सिताध्यायः	३४२
विद्विषिचिकित्सिताध्यायः	३४५
युक्तचिकित्सिताध्यायः	३४८
उदरचिकित्सिताध्यायः	३६०
पाण्डुरोगचिकित्सिताध्यायः	३७०
श्वयथुचिकित्सिताध्यायः	३७४
विसर्पचिकित्सिताध्यायः	३७८
कुष्ठचिकित्सिताध्यायः	३८१
श्वित्तमिचिकित्सिताध्यायः	३८०
ममिचिकित्सिताध्यायः	३८२
वातव्याधिचिकित्सिताध्यायः	३८३
वातशोणितचिकित्सिताध्यायः	३८०

कल्पस्थानम् ।

वसनकल्पः	४०८
विरेचनकल्पः	४१३
वसनविरेचनव्यापत्-	
सिद्धिकल्पः	४१७
दोषहरणसाकल्यप्रसिद्धकल्पः	४३१

वस्त्रव्यापत्सिद्धिकल्पः

पृष्ठा

भेषजकल्पः

४२१

उत्तरस्थानम् ।

वातोपचरणीयाध्यायः

४२२

वातामयप्रतिषेधाध्यायः

४२७

वालयङ्गप्रतिषेधाध्यायः

४३२

भूतविज्ञानाध्यायः

४४८

भूतप्रतिषेधाध्यायः

४५२

चन्दादप्रतिषेधाध्यायः

४५७

व्यपस्कारप्रतिषेधाध्यायः

४६१

वर्त्मरोगविज्ञानीयाध्यायः

४६४

वर्त्मरोगप्रतिषेधाध्यायः

४६७

सन्धिसितासितरोगविज्ञानम् ४७०

सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधा-

ध्यायः

४७२

दृष्टिरोगविज्ञानीयाध्यायः

४७७

तिमिरप्रतिषेधाध्यायः

४८०

जिह्वाग्रप्रतिषेधाध्यायः

४८८

सर्वाक्षिरोगविज्ञानाध्यायः

४९१

सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधाध्यायः

४९२

कर्णरोगविज्ञानीयाध्यायः

४९८

कर्णरोगप्रतिषेधाध्यायः

५००

वायोरोगविज्ञानीयाध्यायः

५०५

नासारोगप्रतिषेधाध्यायः

पृष्ठा

५०८

सुखरोगविज्ञानाध्यायः

५१०

सुखरोगप्रतिषेधाध्यायः

५१५

शिरोरोगविज्ञानाध्यायः

५२४

शिरोरोगप्रतिषेधाध्यायः

५२७

व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधाध्यायः

५२९

सद्योव्रणप्रतिषेधाध्यायः

५३७

भङ्गप्रतिषेधाध्यायः

५४१

भगन्दरप्रतिषेधाध्यायः

५४५

पुन्यार्बुदक्षीपदापची-

नाडीविज्ञानाध्यायः

५४८

पुन्यार्बुदक्षीपदापची-

नाडीप्रतिषेधाध्यायः

५५१

सुद्वरोगविज्ञानाध्यायः

५५४

सुद्वरोगप्रतिषेधाध्यायः

५५७

गुह्यरोगविज्ञानाध्यायः

५६०

गुह्यरोगप्रतिषेधाध्यायः

५६३

विषप्रतिषेधाध्यायः

५६८

सर्पविषप्रतिषेधाध्यायः

५७५

क्रीडलतादिविषप्रतिषेधाध्यायः

५८२

सूषिकार्वकविषप्रतिषेधाध्यायः

५८८

रसायनाध्यायः

५९२

वाजीकरवाध्यायः

६०८